

Оноре де Бальзак

САФРИ ТЕРИ ТИЛСИМИ

РОМАН

Мирзиёд Мирзоидов ва Маҳкам Махмудов таржималари

ТОШКЕНТ
ҒАФУР ҒУЛОМ НОМИДАГИ АДАБИЁТ ВА САНЪАТ НАШРИЁТИ
1981

Стерн. «Тристрам Шенди», СССХХП боб

ТИЛСИМ

Ўтган йилги октябрь ойининг охирлари эди. Қиморхоналар эндигина очилган. Шу пайтда бир ёш йигит Пале-Роялга кириб келди. Бу қиморхоналар, давлатга солиқ тўлаб туришар, ўз моҳиятига кўра улар ишқибозликларни муҳофаза этувчи қонун ҳимоятида эдилар. Йигит ҳеч иккиланмай, пешонасига 36 рақами ёзилган қиморхона зиналаридан юқори кўтарилди.

—Марҳамат қилиб, шляпаларини қолдирсалар,— кескин оҳангда қичқирди рангпар бир қария. Тўсиқ ортида панараб турган бу одамнинг совуқ турқи бирданига пайдо бўлиб қолди.

Қиморхонага киришингиз биланоқ қонун дарров шляпнгизни тортиб олади. Эҳтимол бу ўзига хос инжил ояти, тангри таолонинг огоҳлантиришидир? Еки, янада тўғрироғи, бандалардан қандайдир гаров талаб этувчи жаҳаннам шартномасидир? Эҳтимол, бор-йўғингизни шилиб оловчиларни ҳурматлаш учун шундай қилиш керакдир? Эҳтимол, барча ёриқ-тешикларга кира оловчи полиция шляпадўз устангиз кимлигини, ёки (агар астарига исмингизни ёзиб қўйган бўлсангиз) ўзингизнинг кимлигингизни билиб олишини хоҳлар? Ниҳоят, эҳтимол, шляпангиздан бош чаноғингиз ҳажмини ўлчашиб, қиморбозларнинг ақлий қобилиятларини кўрсатувчи ибратли статистика жадвалларини тузишар? Қиморхона маъмурияти бу масала борасида лом-мим демайди. Аммо, сиз шуни билиб қўйингки, қиморхонадаги яшил мовутли стол томон биринчи қадамни босишингиз билан шляпангиздан айриласиз. Худди шуннинг каби,— ўйин чангалига тушганингиздан кейин,— бор бисотингиз; шляпангиз, ҳас-сачангиз, плашингиз ҳам ўзингизники бўлмай қолади, ҳатто ўзингиз ҳам.

Ўйиндан чиқаётганингизда эса қиморхона сақлашга берган буюнингизни қайтаради — ўзингизга ҳам бирон буюнингиз қолганини ҳақоратомуз ашёвий далил билан кўрсатиб,

ўлгудай калака қиласи. Мабодо бош кийимингиз янги бўлса, қиморбоз алоҳида либос кийиши лозим, деган ўйтнинг сиз учун бир чақалик аҳамияти қолмайди.

Иигит кўп тутилғанидан соябони сал яғирлашган шляпасини беरиб рақам олётганида юзида ажабланиш ифодаси пайдо бўлди. Бу унинг тажрибасизлигини кўрсатарди; афтидан, жуда ёшлигиданоқ ишқибозликнинг қайноқ лаззатлари ботқоғига ботган чол йигитга нурсиз, бефарқ нигоҳ билан қаради. Файлусуф бу нигоҳдан касалхоналар қашшоқлигини, хонумони куйганларнинг дарбадарлигини, сувга чўкканларнинг сафларини, бир умрли каторгани, *Гуасакоалько* сургунларини уқиб олиши мумкин эди. Чолнинг ҳозир фақат *Дарсенинг ёвон шўрвасига* куни қолганлигидан далолат берувчи, ғажиб ташлангандай, қонсиз юзи ниҳоятда тубан ишқибозликнинг ранглар тимсоли эди. Манглайндаги чуқур ажинлар унинг доимий изтироблардан боши чиқмаслигини кўрсатарди: ўзгина маошининг ҳаммасини олган куниёқ ютқизса керак. У ҳар қандай қамчи ўтмайдиган қирчанлигарга ўхшаб қолганди. Ҳар қандай вазиятда пинагини бузмас, қиморда чув тушган бахтсизларнинг бўғиқ фарёдлари, сассиз қарғиш, лаънатлари, овсарларча маъносиз боқишилари бу кишини заррача ҳаяжонга солмас эди. Бу одам қимор тимсоли бўлиб қолганди. Агар йигитча бу тунд «пойлоқчи ит»га яхшироқ разм солғанида, эҳтимол, юрагида қимордан бошиқа ҳеч вақо йўқ, деган фикрга келар эди. Аммо йигит тангрининг ўз томонидан қўйилган, ҳар қанақа ишратхонанинг дарвозаҳонасини хунук қилиб турадиган бу ибрат тимсолининг овозига қулоқ осмади.

Иигит дадил қадамлар билан залга ўтди, бу ерда очкўзлик домига тушган дилларни олтин жарангি сеҳрлаб, кўр қилиб ҳўйган эди. Чамаси, йигит бу ерга *Жан-Жак* Руссонинг энг мантиқли ҳикматларидан бирига амал қилиб келганди: «Ҳа, одам қиморхонага бориши мумкинлигини тасаввур қиласман, аммо у ёрга одам фақат ҳаёт-мамотини ҳал қилувчи охирги экюси¹ қолгандагина боради», деган эди буюк мутафаккир.

Оқшомлари қиморхоналар тароватсиз бўлади. Аммо қонли фожиалар тунда авж олгандай, қиморхоналар ҳам шу пайтлардага жонланади. Заллар қиморбозлар ва томошабинларга тўлади; ҳеч вақоси қолмаган, исингани келган қарияларга, жон талвасаси шароб билан бошланиб, Сена дарёсида чўкиш билан тугайдиган ҳаяжонли башараларга тўлади. Бу ерда эҳтирослар тўлиб-тошади, аммо «актёрлар»— ўзиниң қўплиги қимор иблисининг юзини аниқ кўришга халал беради. Кечқурунлари роса катта томошা бўлади, бунинг устига бу ерга «картистлар»нинг ҳаммаси бақириб-чақи-

ради, оркестрдаги ҳар бир чолғу ўзича садо чиқаради. Сиз бу ерда кўпгина муҳтарам зотларни кўраеиз, улар бу ерга кўнгил очишга келишади. Бирорлар томошада ёки ширин тасм учун пул тўлайди; бирорлар арzon-гаровга бирор ҳужрачада бир кеча фоҳиша билан яллалашгани учун кейин уч ой алам-афсус чекиб қарзини узади. Бу ердаги томошалар бирорвга қиммат, бирорвга арzon тушади. Аммо, ишратхона қачон очиларкин, деб тоқати тоқ бўладиган одамнинг қанчалар эҳтиросга фарқ бўлишини тушунармикансиз? Кечқурунги қиморбоз билан эрталабки қиморбоз ўртасидаги фарқ худди беғам эр билан севгилисини дераза олдида интизор кутаётган ошиқ ўртасидаги фарққа ўхшайди. Фақат эрталабгина қиморхонада қалтираб-қақшайдиган, эҳтиросли ва даҳшатли муҳтожликини учратасиз. Фақат эрталабгина ҳақиқий қиморбозни кўрасиз. Емай, ичмай, ухламай, яшамай, ўйламай, ҳар доим икки баравар ошириб пул тикиб ютқизиши балосидан шафқатсиз зарба еявериб, ахир қачон «трант-э-карант» чиқаркин, деб кўзлари тўрт бўлиб кутавериб, жони ҳалак бўлган қиморбозларни томошада қила оласиз. Мана шу машъум лаҳзаларда осойишталиги сизни даҳшатга солувчи кўзларни, сизни сеҳрлаб қўювчи чеҳраларни, гўё қарталарни кўтариб, еб қўяман, дейдиган нигоҳларни сезасиз.

Хуллас, қиморхоналар фақат ўзинин бошлангандан кейин қизиқ бўлади. Испанияда буқалар жанг бор. Римда гладиаторлар бор эди. Париж ўзининг Пале-Рояли билан мағурланади. Пале-Роялда рулетка сизни қиздириб, юрагингизни шувиллатишидан лаззатланасиз. Бу манзарада ҳам дарёдарё қон оқади-ю, аммо партерда ўтирган томошабинларнинг оёқларини ҳўл қилмайди. Шу саҳнага бир нигоҳ ташлашга уриниб кўринг, ичкари киринг... Бошдан-оёқ ғарибликни кўрасиз! Деворларга қоқилган, ёғ босган гулқозлар зарача бўлса ҳам кўнглингизни очмайди. Одам бошини уриб ўзини ўлдириш учун мих ҳам топилмайди. Паркет пол сийқаланиб, ифлосланиб кетган. Залнинг ўртасида чўзинчоқ доира стол. Унинг мовути олтин тангалардан сийқаланиб кетган. Стол атрофидаги стуллар тирбанд. Тўқима похол ўриндиқли жуда оддий стуллар бу ерга фалокат босиб, бойлик ва дабдаба деб келган одамларнинг дабдабага ҳайратомуз бефарқлигини кўрсатади. Одам дилига ёқмайдиган иш қилган вақтларда ҳамиша шундай зиддиятлар пайдо бўлаверади. Ошиқ ўз маъшүқасини ипак либосларга, Шарқнинг майин атлас-шойиларига буркашни хоҳлади, аммо кўпинча унга оддий тўшакда етишади. Олий мартабаларни орзу қилувчи амалпараст кўпинча қулларча хушомад ботқоғида судралиб юради. Савдогарнинг заҳ ва димиқдан дўконида не ҳасратлар билан топиб солган данғиллама уйлари, ўроқда йўқ-машоқда йўқ, хирмонда тайёр меросхўр ўғилга қолади. Ўғил ҳам акаси билан судлашиб, енгилгач, уйдан

¹ Экю — беш франк.

ҳайдаб чиқарилади. Ниҳоят, ишратхоналардай кўнгилсиз жой борми дунёда? Одам ўзи билан ўзи олишиб, фалокатлар ёғилиб келганда келажакдан умидини узади, яна келажакка умид билан фалокатлардан ўзини ҳимоя қиласди, ҳамма қилмиш-қидирмишларида одамга хос саботсизлигини ва заифлигини ошкора қилиб қўяверади. Бу дунёда бахтсизликдан бошқа ҳеч нарса тўла-тўкис бўлмайди.

Иигит қиморхонага кирганида бу ерда аллақачон ўйин бошланган эди. Яшил мовутли стол атрофида тепакал учта чол стул суюнчиғига ўзини ташлаб ўтиришарди. Уларнинг дипломатларнига ўхшаш ҳиссиз, девордай юзлари ҳаётдан тўйган одамлар эканлигидан далолат берарди. Буларнинг юраклари аллақачон ҳаяжонланиш нималигини билмай қолган, улар ҳатто хотинларининг ота-бобосидан қолган ер-сувлари қартага тикилганида ҳам заррача ҳаяжонланмайдилар. Зайтунrang юзли, ёш, қорасоч итальян йигит ўзининг пинҳоний сезгилирига, «Бор!» ёки «Йўқ!» деган маъшум садо берувчи сезгилирига қулоқ согланича, стол қиррасига тирсаги билан суюниб, хотиржам ўтиради. Жанублик бу йигитнинг юзи олтин ва олов рангида эди. Етти-саккиз томошабин галеркада ўтиргандай саф тортишиб, тақдир ҳоҳиши, ўйинчиларнинг юзлари, пул ва куракчаларнинг ҳаракати қандай томоша кўрсатишини кутишар эдилар. Бу такасалтанг одамлар Гре майдонида жаллод аллақайси бечоранинг бошини узишини томоша қилишга тўпланган оломондай, овоз чиқармай, миқ этмай, бутун диққатини ўйинга қартишган эди. Яғири чиққан фрак кийган, бир қўлида ёғ босган дафтар, бошқа қўлида тўғнағич ушлаган баланд бўйли жаноб неча марта қизил ва неча марта қора қарта очилишини белгиламоқчи бўларди. Асрининг лаззатларидан ўзини четга торган замона Танталларидан бири бўлган бу одам тасаввурни пул тикиб ўйнайдиган хасислар тоифасидан эди. Черковда ёш руҳоний эрталабки ибодат вақтида одамларнинг қилган гуноҳларини кечиришини ва хавф-хатарларни даф этишини олло таолодан сўраб дуо қиласди. Баъзи ваҳимачи телбалар ҳам шунга ўхшаш ўзларини хом хаёллар билан овутадилар. Бояги жаноб ҳам шундайлардан эди. Қиморбоз йигитнинг қаршисидан қамоқлар билан ҳам қўрқитиб бўлмайдиган, ўйндаги барча имкониятларни билувчи, пихини ёрган каторгачи-жиноятчиларга ўхшаш ўткинчилар жой олган эдилар. Булар кези келса, уч марта пул тикиб, ютуқ чиқиши билан қиморхонадан чиқиб кетишни мўлжаллаган одамлар эдилар. Уларнинг бор бисоти манá шу сўнгги ютуқда эди. Иккита қари қарол қўлларини қўкрагига чалкаштирганича у ёқдан-бу ёқقا бориб келишар, гоҳо деразадан боғ томонга қараб, ялпоқ юзларини эълондай кўрсатиб қўйишар эди. Кассир ва банк очувчи қиморбозларга аэроилдай тунд қараб, бўғиқ овоз билан эндинина «тикинглар!» деб турган-

да эшик очилиб, бояги йигит кириб келди. Сукунат яна ҳам чуқурлашди, ҳамманинг нигоҳи қизиқиши билан янги келган одамга қаратилди. Фаройиботни қаранг! Номаълум одам пайдо бўлиши билан тўнка бўлиб қолган чоллар, тошга айланган қароллар, томошабинлар, ҳатто мутаассиб итальян йигит — ҳамма-ҳаммаси қандайдир даҳшатни кўргандай қотиб қолишиди. Одатда бу залда ҳамиша ғам-андуҳ ичга ютилади, бирорнинг кулфатига ҳамма кулади, дод-фарёд оддий нарса ҳисобланади. Бу ерда бирорнинг шафқатига сазовор бўлиш учун жуда заиф, бирорнинг кўнглини эритиш учун жуда ғариб киши бўлиш керак. Йигит кириб келганида мана шу туйгуларнинг ҳаммасини ифодаловчи янги кайфият одамларнинг муз юракларини ларзага келтириди. Ахир баъзан жаллодлар ҳам революция бўйруғи билан кесилган қизларнинг жажжи бошлари устида кўз ёшлари тўкишган-ку!

Ўйинчилар бир қаращаёқ янги келган одамнинг юзидағи даҳшатли бир сирни уқиб олишди; унинг нозик вужудидан чексиз ҳасрат, мунг ёғилар, ёшгина чеҳрасида беҳуда уринишларнинг, пучга чиққан минглаб умидларнинг излари бор эди!

Унинг рангиз, қони қочган манглайида ўзини ўлдиришга чоғланган қотилнинг даҳшатли хотиржамлиги, мийигида енгил ва дардли табассум, унинг бутун чеҳрасида шундай бир тушкунлик бор эдик, одам қарашга қўрқарди. Чамаси, чексиз лаззат изтиробларидан ҳориган, туманлашган бу кўзларнинг туб-тубида яширин бир даҳо-заковат ярқиради. Эҳтимол, бу фариштали чеҳрадан илгари нур ёғилиб турган, энди эса бебошлиқ ифлос тамғасини босгандир? Чеҳрасидаги қизил доғларни ва қовоқлари салқиганини кўрган докторлар бу йигитнинг юрак санчиғи ёки кўкрак сили бор, деб ўйлаши мумкин. Шоирлар эса фанга ўзини бағишишган одам ишчироқ ёруғида уйқусиз кечаларни ўтказганда шундай аломатлар бўлади, деб ўйлашарди. Аммо, янада даҳшатлироқ эҳтирос, ақлий меҳнатдан ва заковатдан кўра шафқатсизроқ дард-касаллик бу ёш чеҳрани сўлдириб, хунуклаштириб, сергайрат мушакларини шаллайтириб қўйган, эндинина фарёдлар, меҳнат ва касаллик ёпишган юрагини ҳолдан тойдирган эди: Каторгода машҳур жиноятчи пайдо бўлганида маҳбуслар уни иззат-хурмат билан кутиб олишади. Шунга ўхшаб, қиморхонада тўпланган, кўп жабру жафолар чекиб пишиб кетган, одам қиёфасидаги бу иблислар ҳам янги пайдо бўлган нотаниш одамнинг юзидағи мислсиз қайғу, чуқур дард-ҳасратдан, лабларидаги сассиз киноядан, камбағалникига ўхшамаган башанг кийимидан ўзларининг подшоҳларидан бири келганлигини сезиб қолишиди. Йигитнинг эгнида қимматбаҳо фрак бор эди, аммо галстуғи жилетининг ёқасига шу қадар ёпишиб туардики, унинг ичидаги кўйлаги

бор-йўқлиги билинмас эди. Аёлларнидай нозик қўлларини жуда ҳам тоза дейиш қийин эди,— ахир у икки кун қўлқопсиз юрганди. Банк очувчи ва ҳатто лакейларнинг сесканиб кетганининг боиси шуки, йигитнинг нозик ва келишган жуссасида, қўнғир ва сийрак, табнатан жингалак сочларида ҳамон бегуноҳлик, поклик жозибаси бор эди. Чеҳрасидан йигитнинг йигирма беш ёшларда эканлиги, бузуқлик йўлига тасодифан кириб қолгани сезиларди. Ёшлик яшноқлиги ҳали қонмаган лаззатпарастликнинг вайронгарчилигига қаршилик кўрсатарди. Унинг бутун вужудида зулмат ва нур, ажал ва ҳаёт курашар, эҳтимол, худди шунинг учун йигит қандайдир мафтункор ва даҳшатли таассурот қолдиради. Ёш йигит бу ерга худди ҳақ йўлдан тойган ва нури сўнгган фариштадай кириб келди. Тишлари тўқилган кампир бузуқлик йўлига кираётган гўзал қизга раҳми келиб, «Бу ердан кетинг!» дегандай, мана шу гуноҳ ишлар ва шармандали эҳтирослар борасида хизмат кўрсатган «устозлар» ҳам кетинг, деб қичиришга тайёр эдилар.

Йигит тўғри қимор столи олдига ўтиб тўхтади ва ўйлаб ўтираймай олтин тангасини мовутга ташлади; танга мовутнинг қора томонига думалаб кетди, йигит зиқна одамларга хос иккиланишдан нафратланадиган барча кучли одамлардай, банк очувчига тик ва хотиржам боқди. Ўйиннинг бундай бориши шу қадар қизиқиши туғдирдики, чоллар пул тикмадилар; аммо, итальян йигит мутаассибларча эҳтирос билан, хаёлига келган фикрга амал қилиб, ўзининг ҳамма олтинларини нотаниш йигитга қарши тикди. Кассир одатдаги сўзларини айтишни, «Тикинг!», «Тикканынгиз ҳисоб!», «Бошқа тикманглар!» деб хириллашни ҳам унуди. Банкчи картани очди. Мана шу даҳшатли кўнгилхушликни уюштирган, ютганга ҳам, ютқизганга ҳам бефарқ қарайдиган, шу автомат киши ҳам янги келган одамга омад тилар эди. Ҳамма бирдай бу олтин танга фожиаси, покиза ҳаётининг охирги саҳнаси нима билан тугашини билишга қизиқиб, нигоҳларини машъум қартага қадаган эдилар. Аммо, улар гоҳ йигитдан, гоҳ қарталардан кўзларини узмасалар-да, йигитнинг совуқ ва итоаткор юзида заррача ҳаяжон аломатини сеза олмадилар.

— Қизил ютди, қора ютқазди,— расмий оҳангда эълон қилди банкчи.

Кассир мовутга бир даста булоғли пулларни ташлаётганини кўрган итальян йигитнинг кўксидан хирқиашга ўхшаш бир садо отилиб чиқди. Ёш йигит эса куракча сўнгги олтин наполеондорига узатилганини кўрганидан сўнгнига ўзининг тамом бўлганини сезди. Фил суюги тангага енгил урилиши билан олтин танга ўқ тезлигига кассир олдида турган олтиналар тўпига думалаб кетди. Нотаниш йигит аста кўзларини юмди, лабининг қони қочди, аммо у шу заҳоти

кўзини очди; лаблари ҳақиқдай қизариб кетди. Шу тобда у дунёдаги ҳамма сирларнинг тагига етган совуққон инглизга ўхшаб қолди. Йигит томошибинларга умидлари чилпарчин бўлган одамнинг сўнгги фарёдли нигоҳини ташлашни ва бу билан ўзига хайриҳоҳлик тилашни истамай, шу заҳоти гойиб бўлди. Биргина дақиқа ичида қанча воқеалар бўлиб ўтади, куракчанинг биргина зарби қандай улкан маънолар англатади!

— Бу, албатта, унинг сўнгги бисоти эди,— деди кулимсираб крупье (ўйинбоши) ва бир лаҳза сукутдан сўнг олтин тангани икки бармоғи билан ушлаб, одамларга кўрсатди.

— Ақли жойидами! Жиннилик қилиб яна ўзини дарё-парёга ташламаса,— деди қиморхонанинг доимий ўйинчила-ридан бири ўтирганларга қараб. Улар ҳаммаси бир-бирига таниш эди.

— Бўлмаган гап!— хитоб қилди қарол бир чимдим та-макини бурнига тутар экан.

— Мана бу жанобга ўхшаб иш қилганимизда қандай соз бўлард!— деди чоллардан бири улфатларига итальян йигитни кўрсатиб.

Ҳамманинг нигоҳи қогоз пулларни қўллари қалтираб са-наётган баҳтиёр қиморбозга қаратилди.

— Кўнглим сезиб турганди,— деди итальян йигит,— «бу одам умидсизликка тушиб турибди, ўйлаб ўйнасан ютаман», деган фикр хаёлимга келаверди.

— Шуям қиморбоз бўлдими,— сўз қотди кассир,— қиморбоз пулларини учга бўлиб тикарди, шунда ютиш имкони кўпаяди.

Ютқизган нотаниш йигит қиморхонадан чиқаётганида шляпасини олишни унуди. Аммо бу ернинг «тозиси» йигитнинг бир аҳволда чиқаётганини кўриб, индамай унга жулдур матоҳини узатди: ёш йигит беихтиёр рақамчани қайта-риб берди ва «*Dì tantì paplìti*¹»¹ деган мафтункор куй оҳангидага ўзи ҳам эшитмайдиган дараҷада аста ҳуштак ча-либ, зинадан туша бошлади.

Кўп ўтмай, йигит Пале — Рояль гумбазлари остидан чиқди, у ердан Сент-Оноре кўчасига ўтиб, *Тюильри* боғига бурилди ва журъатсизлик билан боғни кесиб ўтди. У саҳрова кетаётгандай эди, қаршидан келаётган одамларга уриниб туртисса ҳам, ҳеч кимни кўрмасди. Кўча шовқини орасида унга фақат бир сас — ўлим овози эшитиларди. У Адлия қасридан Гре майдонига, 1793 йилдан буён тўкилаётган қонлардан қизариб кетган эшафотга олиб борилаётган жиноятчи-лардай, ўйга гарқ бўлганича муз қотган эди.

¹ Rossinining «Танкред» операсидан. «Нечун бу ҳаяжон?..»

Уз жонига қасд қилишда қандайдир буюклик ва даҳшат бор. Болалар пастроқ жойдан ииқилганда ҳеч қаери лат емайди, кўпчилик одамларнинг қулаши шундай, қўрқинчли эмас. Буюк одам эса жуда катта баландликдан, самога кўтирилган ва ҳеч кимга насиб қилмайдиган жаннатни кўрган жойидан қулайди ва пачоқланиб кетади. Одамни тўппонча оғзидан ором тилашга мажбур қилган довуллар нақадар шафқатсиз бўлиши керак. Зерикканидан пашша қўрийдиган, олтин-кумушлар чарчатган оломон олдида мансардага — диққинафас ҳужраларга қамалиб, миллионлаб жонли вужудлар орасида фарқ бўлиб кетган қанчадан-қанча ёш истеъодлар сўлади ва ҳалок бўлади: негаки буларнинг яқинида қўллайдиган бирор дўсти, кўнглига тасалли берадиган бирор аёл бўлмайди! Шу ҳақда ўйлаб кўришимиз билан кўз ўнгимиизда ўз жонига қасд қилишнинг буюк маъноси пайдо бўлади. Ёш йигит ҳаётбахш орзу-умидлар оғушида, қанчадан-қанча ижодий ниятлар билан, қанчадан-қанча шеър ёзаман, деб Парижга келади. Аммо оқибатда йигит тушкунликка тушади, ҳавас-ҳайратлари бўғилади, уринишлари са-марасиз қолади, дурдона асарлари чала туғилади. Охири ўлимига рози бўлади. Бу ишларнинг ҳаммаси ёлғиз худога аён. Ҳар қандай ихтиёрий ўлим — тушкунликнинг юксак достони. Қўйидаги газета хабарига эътибор беринг:

«Кечакундузи соат тўртда ёш аёл Санъатлар кўприги устидан Сенага ўзини ташлади».

Адабиёт уммонида кўнгилни ларзага солиш қуввати жиҳатдан мана шу газета хабарига тенг келадиган, у билан рақобат қила оладиган бирор асар топилармикан?

Бундай Парижча лўндалик олдида драмалар, романлар, ҳатто йўқолиб кетган ва фақат ягона парчаси сақланиб қолган қадимий китобнинг «Ўз фарзандлари томонидан чоҳга ташланган шавкатли Карнава қиролининг фарёди» деган сарлавҳаси ҳам ҳеч нима бўлмай қолади. Хотини ва болаларини ташлаб кетган Стерн ҳам бу китоб устидан кўз ёши тўккан эди.

Жанг пайтида тилка-пора бўлган байроқлар ҳилпирагандай, нотаниш йигитнинг бошида ҳам шунга ўхшаш узуқ-юлуқ фикрлар ғужфон ўйнарди. У майсалар орасида шамол эпкини енгил чайқалтираётган гуллар олдида тўхтаб бир зум ўй-хаёллар ва хотиралар юкини улоқтириди; сўнг ўлимни ўйлаб қийналаётганини, ҳаётга талпинаётганилигини сезиб, осмонга боқди, бироқ муаллақ, сурранг булатлар, шамолнинг эзилиб увиллаши ва суяқ-суякка ўтаётган заҳ куз ҳавоси унинг ўлимга иштиёқини яна кучайтириди. У ўзидан аввал ўтган, ўзини ўлдирган ўтмишдошларининг сўнгти истакларини ўйлаб, Қирол кўприги олдига яқинлашиди. Лорд Каслриф ўзини бўғизлаш олдидан заҳар ушатганлигини, академик Оже ўлимга кетаётib, тамакидонини излаганини

өслаб жилмайди. Бундай ғалати қилиқларнинг маъносини ўйлаб кетаётib, бирдан ўзи ҳам бозорчи ҳаммолга йўл берман, деб кўпприк раҳига суянганида фракини енгига юқиб қолган оҳакка ўхшаш нарсани астойдил қоқаётганини сезиб қолди.

— Одам чўқадиган ҳаво бўлмаяпти,— масхараомуз кули жулдуровоқи бир кампир.— Сена ҳозир ҳам ифлос, ҳам совуқ!..

Йигит кампирга сидқидилдан жилмайиб қўйди. Бу жилмайишда мажнунларча қатъият бор эди. Аммо, шу заҳоти Тюильри соҳилида улкан ҳарфлар билан ёзилган «ЧЎҚАЕТГАНЛАРНИ ҚУТҚАРИШ» деган ёзувни кўриб, юраги шув этиб кетди. Дарров хаёлига «одампарварлиги» билан машҳур бўлган жаноб Деше келди. Деше ҳалоскор эшкакларини зўр бериб ишга солар, шўринг қурғур чўкаётган одамнинг сувдан боши чиқиб қолса уриб пачоқлар эди. Йигит кўпинча жаноб Дешенинг бекорчиларни атрофига тўплаб, доктор қидиришини, ўликни ёқишига ҳозирланишини кўрган эди. Жаноб Деше қизғин базмда ўтириб, шўх раққоса билан учрашиб, шу орада журналистларнинг таъзияномаларини ўқирди. Йигит ўзининг ўлиги учун полиция префекти санаб берадиган олтин экюларнинг жарангини эшитгандай бўлди. Унинг ўлиги эллик франк туради, аммо тирик бўлса-чи — ёмғирдан сақланиш учун бошпанаси ҳам, ёр-дўстлари ҳам, похол тўшаги ҳам бўлмаган истеъоддли одам холос, тириклигига у жамият учун икки пулга қиммат, давлатга кераксиз; давлат ҳам унинг заррача ғамини емайди. Куппа-кундузи ўлиш ўнга жуда хунук туюлди, у кечаси чўкишга қарор қилди. У буюк руҳини тан олмаган жамиятга ўлигини ҳам раво кўрмади. Шунинг учун у вақтини қандай ўтказиши билмай, тентираబ юрган бегам одам қиёфасида бу ердан нарироқقا, Вольтер соҳилига қараб юрди. У кўпприк охиридаги ғиналардан тушаётганида соҳилининг муйилишида кўпприк раҳига териб қўйилган эски китобларга кўзи тушди ва саҳҳоф билан баҳолашибга сал қолди. Сўнг ўз устидан кулиб, файласуфларча икки қўлини жилетининг чўнтакларига тикиди ва яна бегамларча юришда давом этди. Бу юришда ҳамма нарсага совуққон нафрат бор эди. Аммо, шу заҳоти чўнтағига мўъжизадай туюлган тәнгаларнинг жарангини эшитиб қолди. Умид табассуми унинг юзини ёриштириб юборди, бу табассум-аввали лабларига, сўнг бутун юзига, манглайига ёйилди, кўзларида, қорайган ёноқларида шодлик олови ёнди. Бу баҳтиёрлик шуъласи худди ёниб адo бўлган қоғознинг охирги чўғланишига ўхшарди; аммо, тез қўлларини чўнтақдан олиб, икки сўлик учта таңгани кўрганда унинг юзи яна тақдирнинг тунд рангини олди — юзига яна қайғу чўкди.

— Саховат қилинг, жаноб, *la carita! La carita! Catarina!*¹
Ақалли нонга бир су беринг!

Жулдур кийимли, юз-кўзлари қорайиб кетган мўри тозаловчи бола бу одамнинг сўнгги чақаларини сўраб, қўлини чўзди.

Қичик савоярдан икки қадам нарида жулдур кийимли, журъатсиз, касалманд, дард чеккан қари тиланчи қўпол ва ҳирқироқ товуш билан илтижо қиласарди:

— Жаноби олийлари, берганингизча беринг, худо сизни ўз паноҳида сақласин...

Аммо йигит чолга қараси билан у индамай қолди, у энди ҳеч нарса сўрамас, йигитнинг ўлим соя ташлаган юзида ўзиникидан ҳам кўра зўрроқ муҳтоҷликни сезган эди.

— *La carita! La carita!*

Нотаниш йигит болага ва чолга бор тангаларини ташлади, соҳил сўқмоғидан тушиб, Сенанинг даҳшатли турқини кўрмаслик учун уйлар оралаб кетди.

— Худо сиҳат-саломатлик берсин!— деб қолишиди иккала тиланчи ҳам.

Бу чалажон одам эстамплар магазинига яқинлашганида ҳашаматли файтундан ёшгина аёл тушди. Йигит оппоқ чехрасини ҳашамали шляпа устидан ўралган атлас дурра безаб турган бу гўзалга завқ билан боқди. Қизнинг келишган қомати, нозик-нафис ҳаракатлари йигитни мафтун қилди. Файтун зинасидан тушаётгандан қиз кўйлагининг этагини хиёл кўтарганида оппоқ пайпоги таранг тортилиб турган оёғи кўриниб кетди. Жувон магазинга кириб, альбомлар ва тош босма суратлар коллекцияларини харид қила бошлади; у бир неча олтин танга тўлади, тангалар ғаладонга тушаётганида ялтираб, жаранглаб кетди. Йигит магазиндан чиқаверишдаги гравюраларни томоша қилган бўлиб, нотаниш гўзалга ўтқир нигоҳ ташлади. Эҳтиросга тўла нигоҳ эди бу. Аммо бунга жавобан ёш гўзал ўткинчиларга қарагандай бепарвогина қараб қўйди. Йигит учун бу — муҳаббат билан, аёл зоти билан сўнгги хайрлашув эди! Аммо бу сўнгги, эҳтиросли даъватни тушунишмади, енгилтак гўзалнинг қалби заррача ҳаяжонланмади, бу нигоҳдан аёлнинг юзига қизиллик югурмади, кўзлари ерга қадалмади. Бу йигит ким бўлипти унинг учун? Бу қиз учун одатдаги яна бир ҳайратли нигоҳ, ўзи уйғотган яна бир эҳтирос холос. Қиз уйига борганида кечқурун ўзидан кўнгли тўлиб: «Бугун жуда очилиб кетибман», деб қўя қолади. Йигит нариги ойна томонга ўтди ва нотаниш гўзал файтунга ўтираётгандан қарамади ҳам. Отлар жойидан жилишиди, шу билан фаровонлик ва гўзалликнинг сўнгги манзараси ҳам сўнди; йигитнинг умри ҳам шундай сўнади.

¹ Хайр қилинг! Хайр қилинг! Муқаддас Екатерина ҳаққига!

Йигит ланж қадамлар билан магазинларни айланишда давом этди, у витриналардаги молларнинг намуналарини ҳеч бир қизиқишиз кўздан кечирарди. Дўконлар тугаганида у *Луврни*, Академияни, *Биби Марям ибодатхонаси* минораларини, Адлия қасри минораларини, Санъатлар кўпригини томоша қила бошлади. Осмоннинг сўниқ рангларини, булатлар орасидан тушиб турган хира ёруғликни акс эттирган бу иншоотларнинг ҳаммаси тунд, совуқ қўринар, ғалати бир инжиқлик билан гоҳ хунук, гоҳ гўзал бўлиб турувчи чиройли хотинга ўшаган Парижга қандайдир дарғазаб тус берарди. Асаб толаларимиз бўйлаб ғизилладиган флюидлардан иборат чиритувчи кучлар домига тушган йигитнинг бутун вужуди сув бўлиб оқиб кетаётганга ўшарди. Бу талваса азоблари туфайли унга бутун борлиқ чайқалаётгандай қўринарди. Одамлар, иморатлар туман орасида қалтираб қўринарди. У моддий оламнинг ғашга тегувчи таъсиридан қутилишни истарди. Туйғуларига озиқ бериш ёки ақалли қоронғи тушгунча санъат асарларини баҳолашиб вақтни ўтказиш мақсадида қадимий буюмлар дўконига йўл олди. Одатда дор остига бораётган жиноятчи, ўз кучига ишонмай ўзини ўнглаб олиш учун қувват берувчи бирор ичимлик сўрайди. Аммо, у ўлим яқинлашганинг сезиб, иккита хуштори бўлган герцог хонимдай дадиллашди. У қадимий буюмлар дўконига мағрут, маст табассум билан кириб борди. Дарвоқе, у ҳаётдан маст ёки ўлими яқинлашиб қолганидан маст эмасмикин? Кўп ўтмай йигитнинг яна бешин айланы бошлади, бирдан ҳаммаёқ ғалати рангларга бўялиб, жонланиб, енгил чайқалиб қўрина бошлади. Шубҳасиз, бу йигитнинг вужудида қон айланиси бузилганидан, томирларида гоҳ шаршарадай айқириб, гоҳ илиқ-милиқ сувдай оҳиста сизилаётганидан эди. У, залларни айланаб дидига ўтирадиган бирор ноёб нарса қидирмоқчи эканлигини айтди. Денгиз мушуги терисидан картуз кийган, икки бети қип-қизил гумашта дўконини деҳқон кампирга, урғочи *Калибанга* қолдирди. Бу қўрқинчли, хунук кампир *Бернар Палиси* даҳоси яратган, чинакам санъат мўъжизаси бўлган кошинкор ўчқини тозалаш билан банд эди. Гумашта номаълум йигитга бетакаллуп гапирди:

— Қараб кўринг, жаноб, қараб кўринг! Пастда фақат жён нарсалар бор, аммо юқорига чиқсангиз Қоҳирадан келган ғоят гўзал мўмиёларни, кўзни қамаштирувчи вазаларни, нақшли қора оғочларни — чинакам Ренессанс буюмларини кўрсатаман, ҳаммаси яқинда келтирилган, ҳаммаси аъло навли буюмлар.

Нотаниш йигитнинг аҳволи жуда оғирлашди, бу чичероненинг тинимсиз лақиллаши, чайқовчилардай бидирлаши ғашини келтирди. Одамлар мана шунга ўхшаш бачкана гаплар билан безовта қилавериб, даҳони ҳам гўрга тиқишиади.

Аммо йигит азобларга охиригача чидашга аҳд қилиб, ўзини йўл бошловчининг гапларини тинглаётгандай қилиб кўрсатар, гапларига ишора билан, «ҳа» ёки «йўқ» каби сўзлар билан жавоб қиласр эди. Охири у жимликка эриши ва қўрқмай яна ўзининг даҳшатли ўйларига фарқ бўлди. У шоир эди ва қалби тасодифан ўзига озиқ топиб олди: ҳали тирик бўла туриб, йигирма оламнинг гардини кўра оларди энди.

Бир қарашда магазин заллари тартибсиз манзарани эслатар, бу манзарада худо ва инсон бунёд этган барча мавжудэтлар айқаш-үйқаш бўлиб ётарди. Мумиёнланган тимсоҳ, илон ва маймунлар ойнадаги черков суратларига тиржайиб боқишаради, гўё мармар баданларни тишлаб олиш учун ҳамла қилаётгандай, локланган буюмлар кетидан қувламоқчидай, қандилларга осилиб чиқмоқчидай қиёфада эдилар. Жакото хоним мўйқалами билан Наполеон сурати туширилган Севр вазаси *Сезострисга* аталган сфинкс ёнида турарди. Кўхна замонларда ва кечагина юз берган воқеалар бу ерда гаройиб ҳолатда аралашиб кетган эди. Ошхонада турадиган кабоб сихи муқаддас хок сақланадиган идиш устида, республикачилар қиличи ўрта аср пилта милтиги олдида турарди. Латур мойбўёғида ишланган, бошида юлдуз чарақлаб, атрофини булуғлар қоплаган яланғоч Дюбарри хоним ташна бир қизиқиши билан ҳинд чилимининг илондай кулча бўлиб ётган ҳалқаларининг нега кераклигини билишга уринарди. Ажал қуроллари: ханжарлар, ғаройиб тўппончалар, яшириң тепкили милтиқ рўзгор буюмларига: чинни косалар, Саксония тарелкалари, шаффоф хитойи пиёлалар, қадимий туздонлар, ширинлик солинадиган ўрта аср қутичалари билан аралашиб кетган эди. Фил суюгидан ясалган, барча елканлари кўтарилиган кема ҳаракатсиз тошбақанинг устида «сузар» эди. Ҳаво кучи билан ишлайдиган — пневматик асбоб шохона салобат тўкиб турган император Августининг кўзларига кириб кетай дерди. Француз савдогарларининг бир неча оқсоқоллари ва голланд бургомистрлари мана шу қиёмат-қойимга тириклик пайтларидаги каби ҳиссизлик билан тунд, совуқ назар ташлаб туришарди. Гўё барча мамлакатлар бу ерга ўз билимларининг парча-пурчаларини, ўз санъатларининг на муналарини олиб келишган эди. Бу фалсафий ахлатхонада ҳамма нарса — ёввойиларнинг Тинчлик чилими ҳам, се раль — ҳарамхонадан келиб қолган яшил тилла шиппак ҳам, араб кескир қиличи ҳам, нўғойнинг санами ҳам топиларди. Бу ерда аскарнинг носхалтасидан тортиб, черков инъомдоригача, бир вақтлар қайсиидир таҳтнинг маҳфилини безаган шойигача — ҳамма нарса бор эди. Турли рангларнинг аралаш товланишлари, нур ва соянинг жимирилаши туфайли бу даҳшатли манзарани минглаб хилма-хил жилолар жонлантиради. Гўё узуқ-юлуқ қичқириқлар қулоққа чалинар, чала қолган фожеалар идрок этилар, ҳали ўчмаган чўғлар кўзга

кўринарди. Устига-устак, бу нарсаларнинг ҳаммасига абадиятнинг гард-ғубори чойшабдай ёпилган, шу туфайли уларнинг қирралари гаройиб манзара ҳосил қилган эди.

Цивилизациялар ва динларнинг парчалари, тангрилар, санъат дурданалари, ўтмиш салтанатлари, кайфу сафолар, маърифат ва жаҳолат ёдгорликлари тўлиб-тошган уч зални нотаниш йигит кўп қиррали кўзгуга ўхшатди, бу кўзгунинг қирралари бутун оламни акс эттиришарди. Ана шундай умумий, туманли таассурот олган йигит бирор ёқимли нарсани кўриб диққатини чалғитиши учун теварак-атрофига қаради, аммо ўйларга, орзуларга фарқ бўлиб, эҳтимол, ич-этини еяётган очликдан бўлса керақ, безгак тутгандай қалтирай бошлади. Ўз қўли билан бунёд этган нарсаларида мангу из қолдирган, аммо ўзлари ўйқолиб кетган бутун-бутун ҳалқлар, айрим шахслар тақдири ҳақидаги ўйлар йигитни ҳушсиз бир мудроқликка фарқ этди. Бу дўконга келишдан мақсадтилаги амалга ошди; у реал ҳаётдан ташқарига чиқадиган эшикни топди ва зинама-зина олий руҳий оламга кўтарилиб, сеҳрли жозиба қасрларига етди. Авлиё Иоани Патмосда кўз олдидан ёниб ўтаётган келажакни кўргандай, у ҳам бу ерда бутун оламнинг парчалари ва шуълаларини кўрди.

Жафокаш, улуғвор, даҳшатли, қоронғу ва нурли, узоқ ва яқин қиёфалар тўда-тўда, лак-лак, авлод-авлод бўлиб кўз олдидан ўта бошлади. Қум тепаларда суякка айланган қора кафанларга ўралган мўмиё қиёфасида сирли Миср найдо бўлди; кейин ўзларига қабр қуриш учун бутун-бутун ҳалқларни қабрга тиққан фиръавнлар, Мусо, ибрийлар саҳроси — қадимий ва улуғвор дунё кўзига кўринди. Үрама устундаги ёшгина ва мафтункор мармар баданли гўзал унга Греция ва Иониянинг лаззатбахш афсоналаридан сўз очди. Нозик ишланган Этриск вазасининг қизил сополида тангри *Priap* ҳузурида рақс тушиб, уни шодон олқишлиётган ёшгина қорамагиз қизни кўрганида ким бўлсаям кулиб юборган бўларди. Унинг ёнида эса Латин маликаси даҳшатли махлуқни меҳр билан силаб-сийпалар эди. Бу ерда Рим императорлигининг барча ғаройиботлари кўринар, ўзининг *Тибулини* кутаётган шўх, хаёлпараст *Юлия* чўмиладиган ванна, ётадиган шохтўшаги, киядиган ҳарир либослари тасаввурда гавдаланарди. Арабий тилсимлар қудратини билувчи Цицероннинг боши озод Римни эсга туширап ва йигит хаёлида Тит Ливий саҳифалари жонланарди. У, *Senafus populisque Romanis*,¹ ни томоша қиласр, консуллар, ликторлар, алвон ҳошияли ридолар, форумдаги кураш, ғазабланган ҳалқ — ҳаммаси тушдагидай фира-шира кўринарди. Ниҳоят, бу қиёфалар ўрнини христианлик замонидаги Рим эгаллади. Мусаввирилик

¹ Рим сенати ва ҳалқи [латинча].

осмонни ёритиб юборди. Йигит олтин булутларда фаришталар орасида парвоз этаётган, нури билан қүёш ёруғлигини ҳам сўндираётган Биби Марямнинг жамолини кўрди. Қайта туғилган бу Момо Ҳаво бечораларнинг арзларини тинглаб, уларга майнин жилмайиб боқарди. Йигит Везувий ва Этна ловаларининг парчаларидан ясалган мазойиқани кўриши билан руҳи жазирама ва нурафшон Италияга парвоз қилди. У *Боржиса* тасвирлаган шовқин-суронли базмларда қатнашди, Абруцио тоғларида санқиди, итальян қизларининг муҳаббатига ташна бўлди, оқ юзли қийик қоракўз қизларни соғиниб қолди. Нафис каштадай нақшин ханжарнинг қон изидан занг билан қопланганини кўрганида у тунги можаро (эрнинг совуқ тиғ санчиши билан) чала қолганлигини сезиб, уни титроқ босди. Зарбоф ва шойилар кийган, қийшиқ тўртбурчаклардан иборат, қўнгироқчалар тақилган бош кийимдаги Будда санамида Ҳиндистон ва унинг динлари акс этарди. Бу кичик мабуднинг ёнида ҳануз сандал дарахти ҳиди анқиб турган бўйра бўлиб, у бир вақтлар устида ўтирган қиздай чиройли эди. Кўзлари бақрайган, оғзи қийшиқ, танаси нотабий эгри-бугри хитойча маҳлуқ, ҳамиша бир хил гўзалликдан зерикиб хунукликнинг ранг-баранглигидан мислсиз лаззат оладиган халқнинг фантастик — хаёлий уйдирмалари томошабин қалбини ҳаяжонга соларди. *Бенвенуто Челлини* устахонасида ясалган туздонни кўрганда унинг хаёли машҳур Ренессанс даврига кўчди. Бу даврда санъат ва хирс гуллабяшнаган, подшолар одамларни қийнаб лаззатланган, черков бошлиқлари ўзлари гўзал нозанинлар қучогида ётиб, оддий руҳонийлари покликка чақириб буйруқлар чиқаришган. Камея унга Искандарнинг ғалабаларини эслатди, пиликли аркебуз — камалак *Писарро* қирғинини, дубулганинг учи эса мажнунларча, қайноқ, шафқатсиз диний урушларни эслатди. Қойиллатиб ишланган ялтироқ миланча совутларга қараганда рицарлик замонидаги шόдон қиёфалар талатўп бўлиб жонланди; пўлат дубулга тешикларидан баҳодирнинг кўзлали ҳамон чақнаётганга ўхшарди.

Атрофидаги буюмлар, уйдирмалар, модалар, санъат асарлари, ҳаробаларнинг бутун бир уммони унга достон айтётгандай эди. Шакллар, бўёқлар, фикрлар ҳаммаси жонланар, аммо дилга тугал бир мақсад бермасди. Гўё буюк рассом улкан мўйқаламини тайёрлаб, бегам бир хотамтойлик билан инсоният ҳаётининг сон-саноқсиз тасодифларини аралаш-қураш чизиб ташлагандай эди. Шоир буюк рассомнинг бу чала асарини охирига етказиши керак эди. Мамлакатлар, асрлар, салтанатларни томошা қилиб, бутун дунёни эгаллаган йигитнинг хаёли яна якка инсонларга қайтди. У маҳобаби билан бизни эзиз юборадиган миллатлар ҳаётидан ўзини ажратиб, ҳар бир инсон қиёфасига кириб кўрди.

Анави ерда *Руиши* музейида сақланиб қолган, мумдан

ясалган бола мудраб ётарди. Бу шириҳ вужуд унга шодон болалик чоғларини эслатди. Қандайдир таитилик қизнинг пешбандини кўрганида, унинг қайноқ тасаввурида оддий, табиий ҳаёт, яланоч баданларнинг ҳақиқий ифрати, одамзодга гоҳо ярашадиган ялқовлик лаззати, одамларни ўзининг шириҳ аталаси билан текинга боқадиган банаң дарахти соясида, салқин ва ўйчан жилға бўйида кечадиган осуда ҳаёт манзаралари жонланди. Аммо, сон-саноқсиз чиганоқларнинг феруза ранг товланишларидан илҳомланиб, ҳали денгиз ўт-ўланлари ва Атлантика бўронларининг нафаси келиб турган юлдузсимон марваридларнинг гўзаллигидан руҳланиб, бирдан корсарга, — дengiz қароқчисига айланди ва *Лара* тимсолидаги шиддатли поэзияга шўнгиди. Сўнг қимматбаҳо қадимию қўллэзма китобининг нозик-нафис тасвирларини, шафақранг ва зарҳал нақшларини кўриб ҳайратланди ва бўронларни унутди. У сокин ўйларнинг аллалашига гарқ бўлиб, ақлий меҳнатга, илмий ишларга қайтишга интилди; роҳибларнинг қайғусиз ва шодликсиз тўқ турмушини орзу қилди; хаёлида ибодатхона ҳужрасида уйқуга ётиб гумбазли деразадан ибодатхона ўтлоқларини, ўрмонзор ва токзорларини томошা қилди. *Тенирс* ишлаган катта сурат олдида у хаёлан аскар чакмонини ёки ишчининг жулдур кийими ни елкасига ташлади; у ёғ босган ва тамаки ҳиди келиб турдиган фламандларнинг қалпоғини кийгиси келди, пиводан масти бўлди ва деҳқонлар билан қарта ўйнади, юзи қизарган оқбадан деҳқон қизига жилмайиб боқди. У *Мьерис* картинасида ёғаётган қорни кўриб совуқдан қалтиради; *Сальватор Роза* тасвирлаган уруш саҳнасини кўриб, жанг қилди. Иллинойс ҳиндуларнинг томогавк-болтасини кўриб, гўё ирокез ҳиндуси скальпини шилиб олаётгандай ҳис қилди ўзини. Ажойиб соэни кўриб, уни қаср маликасига тақдим қилди; гўзалнинг тиниқ, лаззатли овозини эшишиб, роҳатланди; Гота услубидаги камин олдида ўтириб, нозанин хонимга севги изҳор қилди; оқшом қоронғилиги гўзланинг севги тўла кўзларини яширди.

У барча шодликларни, барча қайғу-ҳасратларни бошдан кечирди, борлиқнинг барча жумбоқларини ечди, ўз умрини ва туйғуларини саҳијлик билан табиатнинг мана шу арвоҳларига, мана шу хаёлий қиёфаларга бағишлади. Ҳатто кўнглида ўзининг қадамлари товуши ўзга, олис дунёдан келаётгандай эшитиларди. Биби Марям ибодатхонаси минораларида *Парижнинг* шовқин-сурони худди шундай эшитилади.

Бу зиналардан иккинчи қаватга кўтарилар экан, ҳар бир пиллапоя деворида қилич-қалқон, совут-дубулғалар, милтиқ, тўўпончалар, назр-ниёз сақланадиган, ҳайкаллар билан беатилган идишлар, ёғоч тасвирлар борлигини сезди. Улим ва ҳаёт чегарасида турган одам кўз олдида пайдо бўлган ўнг ғалати шакллар, ажойиб-фаройиб мавжудотлар таъқиб

қилар, у орзу-хаёллар сехрига кўмилган эди. Ниҳоят, у ўзининг ўзи эканлигига ҳам ишонмай мана шу чалажон ва чала ўлии ғаройиб нарсалардан бирига айланаб қолди кўнглида. У янги залларга кирганида қоронғу туша бошлаганди, аммо бу ерда уюм-уюм бўлиб йиғилған олтин ва кумуш хазиналар олдида ёруғликнинг ҳам кераги йўқдай эди. Инсон телбалик-ларининг мана шу улкан бозорида миллионлаб пулларини исроф қилиб тугатиб, ўзлари мұхтожлиқда ўлган кишиларнинг энг қимматбаҳо ғаройиботлари бор эди. Эгасига юз минг франкка тушган, аммо кейинчалик юз суга сотилган сиёҳдон олдида сирли қулф бор эди. Бир вақтлар бу қулғининг баҳоси-қиролни асирликдан қутқариш учун етарди. Қора дараҳтдан ясалган, Жан Гужон суратларига қараб безалган, санъаткор таъзим қиласа арзийдиган, устанинг неча йиллар меҳнати сарфланган стол, эҳтимол энди бир саржин ўтин нархига сотилгандир? Парилар қўли билан ясалган қимматбаҳо қутичалар, нақшин ёғоч жиҳозлар — ҳаммаси айқаш-үйқаш бўлиб ётарди. Утган асрларнинг рассомлари устунларини зарҳал нақш ва ҳайкалчалар билан безаган узун залнинг охирига етганида йигит ҳайрат билан:

— Бу ерда миллионлар бор экан-ку! — деб қичқирди.

— Миллиардлар деяверинг! — жавоб қилди антиқа гумашта.— Аммо ҳали булар ҳеч гапмас, тўртинчи қаватга чиқсангиз кўрасиз!

Нотаниш йигит йўл кўрсатувчининг орқасидан тўртинчи галереяга етганида унинг ҳорғин нигоҳи олдидан бирин-кетин Пуссен картиналари, Микеланжелонинг ҳайратомуз ҳайкали, Клод Лорреннинг аломат пейзажлари, Герард Доуннинг Стери саҳифаларига ўхшайдиган картинаси, Рембрандт, Мурильо, Веласкесларнинг Байрон поэмаларига ўшаш ваҳшатли ва ёрқин, нодир асарлари; нарироқда кўҳна дунё ганч нақшлари, ақиқ пиёлалар, ғаройиб ҳақиқлар... бирин-кетин ўта бошладилар. Хуллас, булар шундай асарлар эдики, уларни кўрган одам меҳнат қилишни хоҳламай қоларди, бундай дурдона асарлар қалашиб ётганини кўрган одам санъатлардан нафратланиб, ҳеч нарсага ғайрати қолмас эди. Рафаэлнинг «Қиз»ига назари тушди, аммо Рафаэль унинг жонига тегди. Коррежко мўйқаламига мансуб, эътибор тилаб турган аёл боши эътиборга сазовор бўлмади. Қайсиdir Коринна учун шодлик келтириши мумкин бўлган, нақшлари ажойиб-ғаройиб Рим приапеясини акс эттирган, порфирдан ясалган бебаҳо антиқа ваза йигитда бир лаҳзали табассумдан бошқа ҳеч қандай туйғу уйғотмади. У йўқолиб кетган эллик асрнинг вайроналари остида қолиб бўғилар, бу инсоний ўйларнинг ҳаммасидан ўзини касал ҳис қилар эди. Бу дабдаба, ҳашамат ва санъатлар юрагини тилка-пора қилар, қайта тирилған бу бадиий шакллар уни босиб эзар, чунки буларнинг ҳаммаси ёвуз даҳонинг иродаси билан оёқлари

остида аллақандай маҳлуқлар қиёфасида пайдо бўлиб, уни битмас-туганмас олишувга, жангга чорлар эди.

Замонавий кимё барча мавжуд нарсаларни газга айлантиргандай, инсон руҳи ҳам кўнглида барча шодликлар, ғоялар ва куч-қудратларни бир лаҳзада тўплаганида даҳшатли заҳарлар ҳосил қилмасмикин? Жуда кўп одамлар ўзига хос руҳий кислоталардан бутун вужуди бирданига заҳарланиб ўлмаганмикин?

— Манави сандиқда нима бор?— сўради йигит кенг хонага — жанговар шон-шуҳрат, инсон уринишлари, жиннилеклари, бойликларнинг сўнгги дафинасиға кириб, қизил оғочдан ясалган, кумуш занжирга осилган катта сандиқни кўрсатиб.

— О, бу хазинанинг қалити хўжайнад!— деди сирли оҳангда семиз гумашта.— Агар бу суратни кўргингиз келса хўжайнини безовта қилишга журъат этаман.

— Журъат этасиз?— ажабланди йигит.— Наҳотки хўжайнингиз қандайдир князъ бўлса?

— Тўғриси, унчалик билмайман,— жавоб қилди гумашта.

Иккаласи ажабланиб, бир-бирларига тикилиб қолиши. Сўнг, нотаниш одамнинг жим қолганлигини ризолик деб билиб, гумашта уни ёлғиз қолдириб чиқиб кетди.

Қачонлардир Кювьенинг геологияга доир асарларини ўқиб макон ва замон чексизлигига саёҳат қилганимисиз? Унинг даҳоси шамолида тубсиз жарликлар устида сехграр қўёли ёрдамида парвоз қилганимисиз? Ернинг турли кесмалари ва турли қатламларида, Монмартр тош конларида ва Урал сланецида тўғондан аввалги даврларга тааллуқли қазилма чиқиб қолса юрагингиз орқага тортиб кетади, чунки олдимиздаги қазилма миллиард йиллар, миллионлаб ҳалқларнинг гувоҳи бўлади. Бу ҳалқлар инсониятнинг заиф хотирасидан ўчиб кетгани етмагандай, ҳатто илоҳий афсоналарда ҳам сақланиб қолмаган. Фақат ер куррасининг юзига тўпланиб қолган ўтмиш замонлар гарди икки газ қалинликда тупроқ ҳосил қилиб, бизга нон ва гуллар етказиб беради. Ахир Кювье асримизнинг энг буюк шоири эмасми? Лорд Байрон сўз билан руҳларни ҳаяжонга солди. Бизнинг ўлмас табиатшуносимиз эса замонлар оқартириб юборган суюклар ёрдамида оламларни қайтадан яратди. У, Кадм сингари тишлар экиб, шаҳарлар қурди, у бир неча бўлак тош-кўмир ёрдамида минглаб ўрмонларни қайтадан зоологиянинг барча маҳлуқотига тўлдирди. Мамонтнинг фақат бир оғиги қараб гигант ҳайвонлар авлодини қайтадан вужудга келтирди. Қиёфалар ўрнидан туриб, ўсиб, жуда катта ҳажмларига мувофиқ барча соҳалардаги турларни ўзгаририб юбориши. У рақамлари билан шоир, у бирнинг ёнига еттига ноль қўя олиши билан улуғвор. Сунъий, сехри сўзларни ишлатмаёт у йўқни бор қилади; у оҳактош парчасини ковлаб топиб, «Қа-

ранглар!» дейди. Мармар бирданига ҳайвонга, ўлим — ҳаётга айланади, бутун бир олам очилади! Жуда катта маҳлуқларнинг сон-саноқсиз сулолаларидан кейин, балиқларнинг қабилалари ва моллюскаларнинг тўдаларидан кейин, алп сиймоларнинг, эҳтимол, худодан мағлубиятга учраган улуғ Инсоннинг майдалашиб кетган боласи — одамзод пайдо бўлган. Кечагина туғилган бу аянчли одамлар ўтмишни тирилтирган олимнинг тафаккуридан руҳланиб, оламнинг бошланишини кўриб, чексиз мадҳиялар ўқиб, ўтмиш дунё тақдирларини ўзлаштириб олади. Худди қиёмат тескари томондан кўринганга ўхшайди. Яккаю ягона одам даъвати билан юз берган маҳшар кунини кўриб, ҳамма соҳаларни қамраб, номсиз чексизлик орасидан бизга ажратиб берилган, Замон деб аталган умр дақиқаси нақадар аянчли эканлигини ҳис этамиз. Модомики, биз беҳисоб оламларнинг харобалари остига кўмилиб, келажакда сезилмас нуқтага айланар эканмиз, ҳаёт юкларини устимизга олиб нима қиласмиз; бизнинг шоншуҳратимиз, нафратимиз, муҳаббатимизнинг кимга кераги бор?— деб ўз-ўзимиздан сўраймиз. Шу зайлда замонамиз тупроғидан илдизимиз суғирилиб, ломаконга кетаётганимизда лакей кириб «Граф хоним сизни кутаптилар», деб қолади.

Файлласуф номаълум дунёни ўрганаётганида руҳи қаттиқ чарчаганидай, маълум дунёнинг ажойиботларини кўравериб йигитнинг ҳам руҳи чарчади. Кўнглида ўлиш истаги ҳар қачонгидан кўра ҳам кучайди. Рафаэль креслога ўзини ташлаб, ўтмишнинг бу босириқ тушдагидай манзараларига қараб ўтираверди. Тасвирлар ёриши кетди. Қизларнинг бошлари унга қараб жилмайиши, ҳайкаллар жонланиб, ранглар товланиб, кўзни алдай бошлади. Унинг касал миясидаги ваҳима туфайли бу асаллар туннинг қоронги чойшаби остида жонланиб, қимирлаб, чарх уриб айланниб рақсга туша бошлашди; ҳар бир чинни маҳлуқ уни калака қилиб, башарасини буриштиради, суратларда тасвирланган одамлар кўзларига дам бериш учун киприкларини юмишар эди. Ўзларининг хулқи, хусусиятларига қараб кимдир вазмин, кимдир енгил, кимдир назокат, кимдир қўпполлик билан ўринларидан туриб, сакраб, тебрана бошлашди. Бу манзара доктор Фауст Брокенда кўрган сирли шарпага ўхшашиб жинлар базмини эслатарди. Аммо чарчашдан, қаттиқ тикилишдан ёки оқшом пайтинг гаройиблигидан пайдо бўлган кўзни алдовчи бу ҳодисалар нотаниш йигитни қўрқитолмасди. Ўлим даҳшатларига кўнишиб қолган одамга ҳаёт даҳшатлари ҳеч нарса қиломасди. Бу ахлоқий гальванизмнинг тушуниксиз ажойиботларига ҳатто у кулиб қаради. Мана шу гальванизм ажойиботлари нотаниш йигитнинг тириклик нишонасини билдирувчи сўнгги ўйлар билан қўшилиб кетган эди. Орага шундай чуқур сукунат чўқкан эдики, у тезда яна лаззатли орзуларига берилди. Бу хаёлий вужудларнинг қиёфалари қош қорайиши

билан аста-секин сўниб бораради. Ёруғлик осмонни тарқ этар экан, тун билан курашда сўнгги қизғиш шуъласини жангга солди; йигит бошини кўтарган эди, гира-шира ёришиб турган скелетга кўзи тушди, у бош чаногини шубҳали чайқаб, «Ўликлар ҳали сени кутишаётгани йўқ», деяётганга ўхшарди. Йигит уйқусини қочириш учун қўлини пешонасига олиб борганида қандайдир совуқ шабада эпкинини аниқ ҳис қилди, ёноғига қандайдир патли нарса тегиб кетганидан сесканниб тушди. Дераза ойналарининг элас-элас жаранглашидан қабр сирларининг ҳиди келиб турган бу совуқ эркалаш кўршапалакдан чиққан, деб ўлади. У кунботарнинг эриб бораётган шафағида яна бир лаҳза атрофидаги қиёфаларни кўрди. Сўнг бу натюромортнинг барчасини қуюқ қоронғилик ютиб юборди. У ажалини кутган тун соати сездирмай кириб қолди. Шундан сўнг бир неча лаҳза у чуқур ўйга чўмганиданми, чарчаб мудраганиданми, ё қалбини тирновчи ўйлар гужғониданми, тириклик нишонасини кўрсатмади. Бирдан уни кимдир даҳшатли овоз билан чақираётгандай туйилди ва у иситмада алаҳсиб ётганида жарга ташлаб юборилгандай юраги шувиллаб кетди. Қўзини чирт юмди — порлаган чироқ нури қўзини қамаштирган эди. Унга аллақайда қоғонғилик ичиди қизғиш доира ва ўртасида чироқ кўтариб турган қандайдир кичкина чол кўринди. Чолнинг қандай кириб қолгани номаълум эди, у индамас ва қимир этмасди. Чолнинг тўсатдан пайдо бўлишида қандайдир жоду бор эди. Ёнидаги тош тобутдан чиқиб қолгандай туйилган чолни ҳатто тушида кўрган довюрак одам ҳам қўрқиб кетар эди. Бу арвоҳсифат чолнинг тик қараган кўзлари ёш йигитларнидай чақнаб туришидан унинг жодуга алоқаси йўқлиги сезилиб турарди. Шундай бўлса ҳам, хаёлий ҳаёт билан чинакам ҳаёт ўртасидаги кичик бир лаҳзада йигит Декарт айтгандай, фалсафиј шубҳа ичда қолди. У, беихтиёр тушуниксиз, галлюцинациялар таъсирига тушиб қолди. Бу галлюцинацияларни ё ўзимиз фуур билайнади этамиз, ё кучсиз фанимиз уларни ўрганишга бехуда уринади.

Қора барқут халат кийган, йўғон ипак белбоғ боғлаган, қурумсоқцина, озингина пакана чолни тасаввур қилиб кўринг. Бошида ҳам қора барқут қалпоқ. Қалпоғи остидан иккни томонидан узун оқ соchlари осилиб тушган. Қалпоқ чолнинг манглайида текис из қолдириб, бош чаногига ёпишиб турибди. Халати кенг-мўл кафанга ўхшар — фақат узунчоқ, рангиз юзи кўриниб турарди. Агар газламага ўралган, узун таёққа ўхшаган, чироқнинг бутун ёруғини йигитга тўғрилаб турган озғин қўли бўлмаса, унинг юзи ҳавода осилиб турганга ўхшарди. Оқ оралаган чўққи соқоли бу ғалати вужуднинг иягини ёпиб турар, шу соқоли туфайли унинг боши рассомлар Мусо пайғамбарни тасвирламоқчи бўлганида фойдаланадиган яхудий кишиларнинг бошига ўхшарди. Лаблари

шунчалик рангиз ва юпқа әдики, оппоқ юзида оғзи аранг кўринарди. Унинг ажин босган дўнг пешонасини, сўлғин, ичиға чўқкан ёноқларини, қошу киприксиз кичкина яшилранг кўзларидаги омонсиз қатъиятни кўрган одам уни Герард Доу яратган портрет ҳошиясидан циқиб келган олтин тортувчи деб ўйлар эди. Ёноқларини «шудгорлаган» ва кўzlари остида нурдай тарқалган ажинлар унинг инквизитордай маккорлигини ва ҳаётни чуқур билишини кўрсатарди. Энг пухта, ичимдагини топ дейдиганларнинг ҳам ўйларини билиб оладиган бу одами алдаш мумкин эмасдай кўринарди. Дўконидаги чанг босган заллар бутун дунё асарлари билан тўлиб тошганидай, чолнинг совуқ бағрида ҳам ер куррасидаги барча халқларнинг урф-одатлари ҳақидаги билимлар ва уларнинг донишмандлиги йиғилган эди. Унинг юзида ҳар нарсанни кўрувчи қодир эгамнинг ёхуд дунёда ҳамма нарсани кўрган-билган одамнинг мағрут қудратини сезиш мумкин. Мусаввир мўйқалами билан бир-икки бўёқ берилса, Одам Атонинг гўзал қиёфаси ёки Мефистофелнинг масхараомуз ниқоби пайдо бўлиши мумкин эди. Чунки унинг манглайида олий қудрат, лабларида эса ёвуз истехзо бор эди. Ўзининг қудрати билан барча инсоний азобларни гардга айлантирган бу одам, чамаси, ҳаёт лаззатларини ҳам қурилган эди. Ўлайтган йигит бу қари даҳонинг армонлари битгани учун қувонмай, лаззатларни билмай қўйгани учун қайфурмай, бегона оламларда ёлғиз яшаётганигини сезиб қўрқиб кетди. Чол зулмат ўртасидаги юлдуздай қимир этмай, қатъий турарди. Бу сирли хонада унинг чироги қандай нур сочаётган бўлса, муғамбirona боқиб турган яшил кўzlари гўё одамнинг руҳий оламини ёритаётгандай эди.

Ўлим ҳақидаги ўйлар ва ажойиб-ғаройиб тасвиirlар билан руҳи аллаланиб ўтирган йигит кўзини очиши билан худди шу манзарани кўрди. Изтиробли ўйлар, қийналган асаблар ҳозиргина кўкнори кайфига ўхшаш лаззатли изтироб бергани, шафқатсиз фожеий манзаралар ҳаёти ва ақлига қора чойшаб ёпгани учун, гўдак энагасининг эртакларига ишонгандай, у ҳам бояги чолнинг арвоҳ эканлигига ўйламай-нетмай ишонди. Бу арвоҳ унга Парижда, Вольтер соҳиляда, XIX асрда — сеҳр-жоду мумкин бўлмаган жойда ва мумкин бўлмаган вақтда кўринган эди. *Француз даҳрийларининг пири* қазо қилган уйнинг ёнгинасида туриб, Гей-Люссак ва Араголарнинг шогирди бўлган, ҳокимият бошида турган одамларнинг барча найранглари — кўзбўямачиликларидан хабардор бўлган йигит шониона хаёлот сеҳрига берилди шекилли. Биз ҳам кўпинча, жонга азоб берувчи аччиқ ҳақиқатларни кўрмаслик учун, қудратга қарши бориш учун поэзия таъсирига бериламиз, ахир. Хуллас, қандайdir ғаройиб кучни фира-шира ҳис этганидан ҳаяжонланган йигит бу ёруғликни, бу чолнинг қиёфасини кўриб, қўрқиб кетди. Биз

ҳаммамиз Наполеон олдида, умуман, порлоқ даҳолар, шоншуҳратга бурканган улуғ одамлар олдида қандай ҳаяжонлансанқ, йигит ҳам ҳозир худди шундай ҳаяжонланган эди.

— Рафаэль мўйқаламига мансуб Ҳазрати Исо тасвирини кўриш истаклари борми? — тавозе билан сўради чол. Унинг дона-дона чертиб гапириш оҳангиди қандайдир темир жарангি бор эди.

У чироқни нақшин устун парчасига шундай қўйдики, қора сандиқнинг ҳар томонига ёруғ тушиб турарди.

Савдогар Ҳазрати Исо ва Рафаэлнинг муқаддас номларини тилга олиши биланоқ, йигитнинг бутун вужудида беихтиёр қизиқиш уйғонди. Чол, шубҳасиз, шуни кутгани учун тез пружина тутгасини босди. Сўнг қизилоғоч сандиқнинг эшиги аста сурилди ва йигитнинг ҳайратли кўzlари олдида Исо сурати пайдо бўлди. Бу ўлмас асарни кўрганида йигит дўконнинг барча ажойиботларини, барча инжиқ тушларини унугиб, яна одамлигига қайтди ва чолнинг ҳеч қандай ҳаёлий вужуд эмаслигига, чинакам жонли одам эканлигига ишонди; яна чинакам дунёда яшай бошлади. Нуроний чехранинг илоҳий майнинлиги, тиниқ, сокинлиги дарров унга таъсир қилди. Самодан худонинг раҳмати ёғилиб, йигитни мияси ва суяк-суягигача қовураётган дўзах азоблари тутундай тарқалиб кетди. Халоскорнинг боши зулмат ичиди кўринарди. Соchlарининг атрофида нурлар чамбари ярақлар, бу ёруғлик унинг бошидан чиқаётганга ўхшарди; унинг манглайи, чехрасидаги ҳар бир нуқтадан фоят ифодали ишонч-эътиқод тўлқинлари ёғиларди. Алвон лабларидан ҳозиргина жонкаломи учгандай; томошабин бу сўзнинг акс-садоларини ҳаводан излар, унинг муқаддас маъносига тушунишга интилиб, сукунатга қулоқ солар, уни келажакдан сўроқлар, уни ўтмиш сабоқларидан топар эди. Бу илоҳий кўzlарнинг содда сокинлигидан жони қийналганлар нажот топар эдилар. Хуллас, бу ёввош ва гўзал табассумда бутун католик динининг «Бир-бирингизни севинг!» деган ҳикматдан иборат моҳияти акс этар эди. Сурат дуо-илтижога, ибодатга руҳлантирас, афв этишни ўргатар, худбинликни, такаббурликни сўндирас, мудраб ётган барча фазилатларни юзага чиқарар эди. Рафаэлнинг мусиқадай фусункор қудратга эга бўлган бу сурати сизни хотираларға фарқ қилар ва тўла маҳв этар эди. Расомни унутардингиз. Нурнинг мафтункорлиги бу мўъжизани янада кучайтиради, гоҳи лаҳзаларда инсоннинг боши олисида, булутлар орасида қимирлаётгандай туюларди.

— Мен бу суратга бўйи баравар олтин берганман,— сувуқонлик билан деди савдогар.

— Майли, демак — ўлиш керак! — хитоб қилди йигит орзулар мудроғидан уйғониб. Чолнинг сўзлари уни яна даҳшатли қуръага қайтарди. У изоҳлаш мушкул бўлган холоса-

лар йўли билан, аранг турган сўнгги умид юксаклигидан пастга тушди.

— Аҳа! Шубҳали кўринганинг бежиз эмас экан-да!— шошиб деди чол йигитнинг иккала қўлини омбурдай қисиб, бир қўли билан унинг билагини ушлаб олганча.

Нотаниш йигит бу англашилмовчиликдан дардли жилмайди ва ювощ оҳангда:

— Кўрқманг, гап менинг ўлимим ҳақида боряпти, сизнинг эмас,— деди.— Беозор алдамчилигимни бўйнимга олганим яхши,— давом этди у безовталаңган чолга қараб.— Олоннинг диққатини жалб қиласлик учун тунда ўзимни сувга ташлайман деб, унгача вақт ўтказиш учун сизнинг бойликларингизни томоша қилишга киргандим. Олим ва шоирнинг бу сўнгги тилагини ким ҳам кечирмайди, дейсиз?

Сохта харидорнинг гапларига ишонқирамай, чол йигитнинг хафақон юзига синчков назар ташлади. Йигитнинг ҳасратли гапларининг самимий оҳангини, эҳтимол, унинг сўлиб бораётган қиёфасида қисматининг (сал аввалроқ қиморхонадагиларни титратган) машъум аломатларини сезиб, чол унинг қўлларини қўйиб юборди. Аммо, камида юз йиллик турмуш тажрибасидан келиб чиқсан шубҳакорлиги бутунлай йўқолмади, у гўё суюнмоқчи бўлгандай токчага қўлини чўзид, у ердан мўъжазгина ханжар олди ва деди:

— Сиз хазинадорликда уч йилдан бери штатдан ташқари ишлаб, ҳалигача маош олмаган бўлсангиз керак, тўғрими?

Нотаниш йигит жилмайишдан ўзини тиёлмади ва йўқ дея бош чайқади.

— Отангиз «нега дунёга келдинг?» деб жуда қўпол таъна қилворгандир? Ёки ор-номусни бой бергандирсиз?

— Агар ор-номуссиз бўлиб қолсам ҳаёт билан видолашармидим?

— Сизни Фюнамбуль театридан ҳуштакбозлик билан ҳайдаб чиқаришгандир? Севгилингизни дағн этишга пул тополмай, байт тўқишига мажбур бўлгандирсиз? Балки олтинга хирс қўйиш балосидан қийналаётгандирсиз? Ёки зерникиб, ҳаётдан тўйгандирсиз? Хўш, сизни ўлишга нима мажбур қиляпти?

— Нега ўлмоқчи бўлганимнинг сабабини одатдаги сабаблар ичидан қидирманг. Сўз билайн тушунтириш мушкул бўлган мислсиз қийноқларни гапириб беришни эп кўрмайман. Фақат шуни айтишим мумкин — мен хор-зорлик, муҳтоҷлик чангалига тушиб қолдим. Ҳеч қимдан юпанч тилаб, ёрдам сўраб ялинмоқчимасман,— деди у ҳозиргина айтган сўзларига зид келувчи жанғари бир ғурур билан.

— Ҳэ-ҳэ,— жавоб ўрнига чолнинг оғзидан чиқсан бу ис texzo тартарак товушини эслатди.— Мен сизни ялинтирмайман, юзингизни қизартирмайман. Сизга француз сантиминиям, Левант паратиниям, Сицилия тарениниям, немис гелле-

риниям, рус чақасиниям, шодланд фартигиниям, қадимги дунёнинг сестерцийи ва оболиниям, янги замон пиастриниям бермайман, ҳеч қандай олтин, кумуш, мис чақа, қофоз пул ёки билет ҳам бермайман, лекин сизни ҳар қандай конституцион монархдан бойроқ, қудратлироқ ва таъсирироқ одамга айлантиришим мумкин.

Йигит чолнинг бу гапларини болаларча алжирашга йўйди: ажабланиб, нима дейишни билмай қолди.

— Қаранг,— деди савдогар бирдан чироқни қўлига олиб, ёргуни расмнинг қаршисидаги деворга тутар экан.— Мана бу сағри терига қаранг.

Йигит сакраб туриб кетди ва ўзи ўтирган креслонинг тепасидаги деворга осилган, тулки терисидай келадиган бир парча сағрини кўриб ажабланди; дарров тушуниш қийин бўлган сабабларга кўра дўёндаги чуқур зулмат қўйнида бу тери шундай ёруғ нур чиқарардики, уни кичкина думли юлдузга ўхшатиш мумкин эди. Йигитча баҳтсизликлардан асрорчи тилсиз деб таклиф этилган бу нарсага ишончизлик билан яқинлашди ва ичидаги кулиб қўйди. Аммо, табий қизиқиши билан сағрини ҳар томондан кўздан кечирар экан, унга астойдил сайқал берилганлигини, ҳар бир бўртиғи анорнинг доналаридай ниҳоятда тоза ва тиниқлигини, бу шарқона терининг ҳар бир туки табий равишда нур таратаётганини сезди. Бу ҳодисанинг сабабини математик аниқлик билан изоҳлаб берганида чол жавоб ўрнига қувлик билан жилмайди. Ўзини устун ҳисоблаган одамнинг бу кулгисидан олим қандайдир найрангбоз қўлига тушгандай ҳис этди. У ортиқча топишмоқни гўрига орқалаб кетишни истамагани учун, ўзининг янги ўйинчоғи сирини топишга шошилган боладай, терини тез айлантириди.

— Аҳа!— хитоб қилди у.— Мана бу ерида муҳр изи бор экан, буни Шарқда Сулаймон муҳри дейдилар.

— Сиз буни биласизми?— сўради савдогар ҳансираф, бу ҳансираши билан у ҳар қандай чироили гаплардан кўра маънолириқ фикр англатётган эди.

— Бу найрангга қайси аҳмоқ ишонади?— ҳайқирди йигит чолнинг сўзсиз, аммо истеҳзоли кулгисидан жаҳли чиқиб.— Фақат Шарқнинг хурофотчиларигина бу аломатнинг илоҳий қудратига, муқаддаслигига ишонади, шуни билмайсизми ахир? Мени лақма деб ўйламанг. Афсонавий сфинкс ва грифлар десангиз бошқа гап эди.

— Модомики шарқшунос экансиз,— давом этди чол,— балки мана бу ҳикматли сўзларни ўқиёларсиз?

Чол чироқни йигит ушлаб турган терининг орқа томонига яқинлаштириди. Терининг ҳужайра тўқималарига (бир вақтлар бу ажойиб терининг эгаси бўлган) ҳайвоннинг наслдорлигини кўрсатувчи қандайдир белгилар белгиларга жалб этди. Чол йигитнинг диққатини шу белгиларга жалб этди.

— Очигини айтсам,— деди нотаниш йигит,— онагр тери-
сига бу ҳарфларни шу қадар чуқур ўйиб битишганлигига
сира ақлим етмаяпти.

Шундай деб у шошиб, нодир буюмлар уйилиб ётган
столдан кўзи билан ниманидир қидира бошлади.

— Сизга нима керак?— сўради чол.

— Бу ҳарфлар босилганми ёки ёпиширилганми, шуни
билиш учун сағрини қийиб кўрмоқчиман, бирор асбоб борми?

Чол йигитга ханжарни узатди, у терининг ҳарф босилган
жойидан кесиб кўришга урунди. Аммо, у терининг юпқа
қаватини кесиб олиши билан ўрнига яна ўша ҳарфлар ав-
валгидай аниқ пайдо бўлиб қолаверди, гёё уларнинг юқори
қисми кесиб олинмагандай эди.

— Левант усталарининг фақат ўзлари биладиган сирла-
ри бор,— деди йигит қандайдир ташвиш билан, шарқ ҳикма-
ти ёзувларига боқар экан.

— Ха,— жавоб қилди чол,— ҳар ҳолда ҳамма нарсани
худога эмас, одамларга тўнкаган яхшироқ.

Сирли сўзлар мана бундай тартибда жойлаштирилган
эди.

لو ملکتنی ملکت الکل
و لكن عہرک ملکی
واراد الله هکنا
اطلب و ستنال مطالبك
ولكن قس مطالبك علی عہرک
فبکل مرادک استنزل ایامک
وهي ها هنا
اترید في وخذ
الله مجیبک
آمین

Уларнинг маъноси бу эди:

Менинг эгам ҳамма нарсага эга бўлади,

аммо унинг жонига мен эга бўламан. Тангри иродаси шу.

Истаганингни тила, ижобат бўлгай. Лекин тилагингни
ҳаётинггà мосла. Жонинг — менда. Ҳар бир тилагингдан
умринг кунлари камайгани сингари мен ҳам камаяман.

Менга эга бўлишини истайсанми? Ол. Сенга тангри ёр
бўлгай. Омин!

— Санскрит¹ тилида тез ўқир экансиз,— деди чол.— Час-
маси, Эронда ёки Бенгалияда бўлгандирсиз?

¹ Бальзак янгишиб, араб ёзувини санскрит — қадимги ҳинд ёзуви
дейди. — М.М.

— Йўқ,— жавоб берди йигит, бу рамзий ва жуда ғалати
кўни қизиқиб чимдиг кўрар экан. Кўн сира эгилмас, худди
металл пластинкага ўхшарди.

Кекса антиквар чироқни яна устунга қўйди ва йигитга
«Мана энди ўлишни хаёлигаям келтирмаяпти», дегандай ис-
теҳзоли назар ташлади.

— Бу ҳазилми? Еки сирми?— сўради нотаниш йигит.

Чол бош чайқади ва жиддий оҳангда гапирди:

— Нима деб жавоб қилишним билмайман. Бу машъум
қудратни сиздан кўра ғайратлироқ одамларгаям таклиф қи-
либ кўрганман. Аммо улар тақдирларига даҳшатли таъсир
қилувчи бу нарсадан кулишган холос. Аммо ҳеч ким номаъ-
лум куч ҳадя қиласидиган ҳокимият билан шартнома тузишга
журъат этолмади. Улар тўғри қилишди шекилли — шундан
кейин шубҳаланиб, ҳафсалам пир бўлиб...

— Синаб ҳам кўрмадингизми?— чолнинг гапини бўлди
йигит.

— Синаб кўриш дейсизми?— қичқирди чол.— Агар сиз
Вандом устуни устида турганингизда ўзингизни паства таш-
лаб синаб кўрармидингиз? Ҳаёт оқимини тўхтатиб бўладими?
Одамнинг қайта-қайта ўлганини кўрганмисиз? Бу хонага ки-
ришидан олдин ўзингизни ўлдиришга аҳд қилган эдингиз,
энди бўлса бу сирга қизиқиб, ўлиш ҳақида ўйламай ҳам
қўйдингиз. Бўтам! Сизнинг ҳар бир кунингизда бундан ҳам
қизиқроқ сирлар учрайди! Эшитинг бўлмаса. Мен ноининг
саройидаги бузуқликларни кўрганман. Худди сизга ўхшаб,
ўшнанда мен ҳам муҳтож, зор эдим, тиланчилик қиласидим,
шунга қарамай, мен бир юз икки ёшга етдим, миллионер бў-
либ кетдим; баҳтсизликлар менга бойлик келтирди, билим-
сизликдан мен яшашни ўргандим. Сизга ҳозир икки оғиз
сўз билан инсон ҳаётининг буюк сирини айтиб бераман. Ўй-
ламай иш қиласвериб одам ўзининг тинкасини қуритади.
Улимнинг барча сабаблари икки хилга бўлинади ва иккита
сўзга — тилак ва имкон деган сўзларга бориб тақалади.
Одамзод ҳаётининг мана шу иккала чегараси ўртасида
учинчи бир ақида борки, буни фақат доноларгина билиша-
ди. Мана шу ақида менга баҳт ва узоқ умр берди. Тилак
бизни куйдиради, имкон — вайрон қиласи, билиш эса биз-
нинг заиф вужудимизни абадий сокинликка олиб келади.
Демак, тилак, истакни менинг фикрларим ўлдириб юборган,
мен вужудимнинг эҳтиёжларига қараб иш қиласман ва қуд-
ратли бўласман. Хуллас, кўнгил кўчасига кириб яшамадим,
чунки кўнгил одамни хароб қиласи. Ҳиссиётларимга ишониб
ҳам яшамадим, чунки ҳиссиётлар ўтмаслашиб, ўлиб кетади.
Мен ақлимга қараб яшадим. Ақл эса ҳеч қачон эскирмайди,
ҳаммадан узоқ яшайди. Исрофгарчиликни қалбим ҳам, ву-
жудим ҳам кўтармаган. Шунга қарамай, мен бутун дунёни
кўрганман. Осиё ва Американинг баланд тоғларига ҳам қа-

дамим етган. Мен ҳамма одамларнинг тилларини ўргандим. Мен ҳар қанақа ҳукуматларни кўрдим. Хитойликка пул қарз берганман, гаровига отасининг ўлигини олганман. Мен арабнинг лафзига ишониб, унинг чодирида тунағанман; Европадаги барча пойтахтларда шартномаларга қўл қўйғанман ва олтинларимни қўрқмасдан ёввойиларнинг чайласига қўйиб кетганман. Хуллас, ҳамма нарсага эришдим, чунки ҳамма нарсани писанд қилмадим. Дунё кўриш — менинг асосий орзум, кўриш ахир билиш эмасми? Билиш эса кўнгил учун лаззат эмасми? Ҳаётнинг туб моҳиятини кашф этиш, унга чуқур кириб бориш лаззат эмасми? Моддий нарсаларни тўплашдан нима қолади? Фақат — фоя қолади. Ўйлаб кўринг, тафаккурида бутун борлиқни акс эттира оладиган ва баҳт манбаларини ўз қалбига кўчира оладиган, уларни турмушнинг ифлосликларидан тозалаб, олам-олам лаззат ола била-диган одамнинг ҳаёти нақадар гўзал бўлади! Тафаккур — барча хазиналарнинг қалити, у хасис одамнинг барча ташвишларини қолдириб, бизга барча лаззатларини беради.

Хуллас, мен арши аълода юрардим, барча лаззатларим руҳий шодликлардан эди. Менинг орзум — денгиzlарни, эл-юртларни, ўрмонларни, тоғларни томоша қилиш эди. Мен ҳамма нарсани сокин, осуда томоша қилардим, чарчамасдим; мен ҳеч нарсани тиламасдим, фақат кузатардим. Олами ни ўз боғимда юргандай сайд қилардим. Одамлар қайfu-ҳасрат, муҳаббат, иззат-нафс, кулфат, хафагарчиликлар деб атовчи нарсаларни мен фақат ўйларимда кўрардим, булар фақат хаёлимда эди холос. Мен бундай нарсаларни ҳис этмайман, фақат ифодалайман, шарҳлайман холос. Бу нарсалар умримни қисқартишига йўл бермайман, бунинг ўрнига, уларни хаёлимда кескинлаштираман, ривожлантираман, худди роман ўқигандай, улардан завқ оламан. Мен ҳеч қачон вужудимни толиқтирмайман, шунинг учун ҳозиргacha соғ-саломатлигим аъло даражада. Менинг руҳимда барча сарфламаган кучларим йигилиб қолганлиги учун бошим ҳазинахоналаримдан ҳам бойроқ. Мана бу ерда — деди чол пешонасига уриб, — бу ерда чинакам миллионлар бор! Мен кунларимни жуда ажойиб ўтказаман; кўзларим ўтмишини кўра олади; мен турли мамлакатларни, турли жойларнинг манзараларини, тарихнинг ажойиб лавҳаларини жонлантира оламан. Хаёлимдаги ишратхонада менга насиб этмаган барча аёллардан лаззат оламан. Қўпинча сизларнинг урушларингизни, революцияларингизни хаёлимда қайтадан кўраман ва улар тўғрисида мулоҳаза юритаман. Озми-кўпми дуркун бўлган гўзалнинг баданига, озми-кўпми думалоқ сийналарга бир лаҳза, қалтираб-қақшаб мафтун бўласизлар, барча алдамчи умидларингиз чиппакка чиқади. Шундан кўра кўнгилда олам яратা олишдай юксак қобилият; вақт ва маконнинг толиқтирувчи кишанларисиз ҳаракат қилиб чексиз лаззатла-

ши; борлиқни қамраб олиш, борлиқни кўриш, дунёнинг энг чеккасидан пастга эгилиб, бошқа оламларни кўриш, худонинг овозини эшитиш афзал эмасми? Бу ерда,— бўкирди чол сагри терини кўрсатиб,— тилак ва имкон бирлаштирилган! Мана, сизларнинг ижтимоий ғояларингиз, ҳою ҳавасларингиз, отқўзлигинги, сизларни адо қилувчи шодликларингиз, юрак ҳовучлаб яшашга мажбур этувчи қайfu-ҳасратларингиз. Ахир оғриқ, дард энг зўр лаззат-ку сизлар учун, шундай эмасми? Лаззат қаерда дардга айланади-ю, дард қаерда лаззатлигича қолади, чегарасини ким билади дейсиз? Жисмоний дунёнинг қиттай хафагарчилиги ҳам одамни тинимсиз жароҳатлади, хаёлдаги дунёнинг равшан нурлари эса роҳат-фарогат бағисилайди. Донолик билимдан келади ахир! Тентаклик эса тилакларнинг ёки куч-қудратнинг тийиқсизлигидан келиб чиқади!

— Шунинг учун мен тийиқсиз яшагим келади! — деди но-таниш йигит сағри терига чангаль солиб.

— Эҳтиёт бўлинг, йигит! — ўзига ярашмаган қизиққонлик билан хитоб қилди чол.

— Умримни илм-фанга, ақлий ишларга бағишлидим, ле-кин сира косам оқармади, — жавоб берди нотаниш йигит. — Энди менга Сведенборгчасига панд-насиҳатлар ҳам, шарқнинг туморлари ҳам, мени бу дунёда ушлаб қолишига интилиб, шафқат кўрсатишинги ҳам керак эмас. Мен бундай ҳаётдан тўйиб кетдим. Шунинг учун, — давом эттиридя йигит тилсимни телбаларча қаттиқ чангальлаб, чолга қарар экан, — шоҳона, дабдабали ҳаёт кечиришни, замонага муносиб, одамлар айтгандай кайф-сафо билан айш-ишратда яшашни истайман! Даврамдагилар ёшгина, ўтқир зеҳиلى бўлсин; қонун-қоидаларга, расмиятга ёпишиб олмаган бўлсин; телбаларча хушчақчақ бўлсин! Бир-биридан ўтқир, учқун сочиб турган винолар кетма-кет қуйилсин; улардан уч кунгача маст бўлайлик! Қайноқ, эҳтиросли қиз-жувионлар кечанинг безаги бўлсин! Тийиқсиз айш-ишрат бизни тўрт от қўшилган учқур аробада дунёнинг чеккасига, номаълум соҳилларга олиб бориб ташласин! Руҳларимиз арши-аълога парвоз қилсин ёки ботқоқларга ботсин, билмадим, руҳларимиз самога учадими, ё ер қаърига қулайдими, менга барибир. Шундай қилиб, мен бу даҳшатли кучга бутун дунё роҳатларини келтиришини буюраман. Ҳа, оний ва илоҳий лаззатларнинг ҳаммасини сўнгги марта тотиб кўрсам, кейин ўлсам армоним йўқ. Базмдан, маст-аластликдан сўнг муҳаббат тангриси паноҳида лаззатли қовушишлар бўлсин; ўликларни ҳам тирилтирадиган қўшиқлар бўлсин! Бўсалар, ўшишишлар шундай узок, бениҳоя узоқ бўлсинки, уларнинг олови ёнгиндай, бутун Парижни ўраб олсин, эр-хотинларни ўйғотиб, уларни бир-бирининг қучогига отсин! Ҳаммага, ҳатто етмиш ёшлиларга ҳам ёшлиқ эҳтиросларини қайтарсин!

Шу пайт телба йигитнинг қулоқларини чолнинг дўзах гулдуросидай кулгиси батангга келтириди ва гапи шартта бўлингач, у беихтиёр индамай қолди.

— Сиз ҳозирнинг ўзида пол ёрилиб, нариги дунёдан шоҳона дастурхон ясатилган столлар чиқади, деб ўйлаётгандирсиз? Йўқ, йўқ, йигитчча. Сиз шартнома туздингиз, шунинг ўзи етарли. Энди барча тилак-истакларингиз аниқ, аммо сизнинг умрингиз ҳисобига амалга ошади. Мана шу териға чизилган умрингиз кунлари доираси тилакларингизнинг кучи ва миқдорига қараб тораяверади, тилакларингиз хоҳ кичик, хоҳ жуда катта бўлсин, барибир. Менга бу тилсимни ҳадя этган бараҳмон айтишича, тилсим эгасининг тилаклари билан тақдири ўртасида яширин боғланиш бор экан. Сизнинг биринчи тилагингиз тубан тилак, уни менинг ўзим ўринлатишм мумкин эди, аммо бу ишларни энди сизнинг янги ҳәтингизга ҳавола қиласман. Ахир, сиз ўлмоқчи эдингиз, шундай эмасми? Майли, фақат ўлимингиз муддати сал чўзилади холос.

Бу ғалати чолнинг сўнгги сўзларида киноя аниқ сезилиб турганидан, ҳамон масҳаралаётганидан ажабланган йигит хитоб қилди:

— Қўрамиз, дарё соҳилидан нариги ёққа ўтгунимча менинг тақдирим ўзгарармикин, йўқми? Агар мендай баҳтсиз одам устидан кулаётган бўлсангиз, бу гуноҳингиз учун илоҳим раққосани севиб қолинг! Қайф-сафо мазасини ўшандагина тушунасиз, эҳтимол, емай-ичмай тўплаган бойликларигизни кўкка совуарсиз.

У, чолнинг оғир хўрсинганини ҳам эшиitmай, бақалоқ юз гумашта орқасидан юриб барча заллардан ўтди. Гумашта унинг йўлини ёритишига беҳуда ҳаракат қиларди: нотаниш йигит ўғирлик устида қўлга тушган жиноятчидай жон ҳолатда югуради. Довдираф, алаҳсираб қолган йигит ғалати терининг момиқдай майнлигини жон-жаҳди билан муштида ғижимлаб, беихтиёр фракининг чўнтағига солиб қўйганини ҳам сезмади.

Кўчага югуриб чиқиши билан у қўл ушлашиб келаётган уч йигитга учради.

— Ҳайвон!

— Галварс!

Улар шундай «ширин» саломлашишди.

— О, бу Рафаэль-ку!

— Салом! Қайси гўрда қолдинг?

— Ие, ўзлари-ку!

Шамолда чайқалаётган фонуснинг ёруғи ажабланган йигитларнинг юзига тушиши билан сўкинишдан сўнг мана шу дўстона хитоблар эшитилди.

— Оғайни,— деди боя Рафаэлни қоронғида тутиб, йиқитаёзган йигит,— ҳозир биз билан юрасан.

— Қаёққа, нима учун?

— Юравер, ўйлда гапириб берамиз.

Рафаэль қанча тихирлик қилиб, боришига кўнмаса ҳам дўстлари уни ўраб олиб, қўлларини маҳкам ушлаб, ўзларининг шўх даврасига қўшиб, Санъатлар кўпригига етаклаб кетишиди.

— Оғайни,— давом этди дўсти Эмиль,— сени бир ҳафтадан бери излаймиз. Жан Жак Руссо давридан бери эълоннинг қизил, қора бўёқлари ўчмай турган мўътабар «Сен-Кантен» мусофиринасига бордик. Сен ўша ерда турар экансан. Леонарданг сени, шаҳардан ташқарига чиқиб кетган, деди. Тўғриси, биз пул иши билан келган терговчиларга, судхўрларга, жосусларга ўхшамасдик. Ана шунаقا! Растињяк бўлса сени кечка кечқурун Италиян операсида кўргалигини айтди. Бу хабардан дадилланиб, сенинг қаерларда юрганингни зудлик билан аниқлашга киришдик. Сени Елисей майдонидаги бирор дараҳтнинг устида ухлаб қолганмикин, ёки гадойхонада икки су тўлаб, арқонга суюниб ухлаётганимисан, ёки бўлмаса баҳтинг чопиб бирор хонимнинг оромгоҳида бемалол ялпайиб ётганимисан, деб ўйладик. Сени Сент-Пелажи турмасининг маҳбуслари рўйхатидан ҳам, Ла-Форс аристонлари орасидан ҳам топмадик! Министрликларни, Операни, фоҳишаҳоналарни, қаҳваҳоналарни, кутубхоналарни, префектурани, журналистлар бюросини, ресторонларни, театр фойеларини — хуллас Париждаги яхши-ёмон ҳамма жойларни «илмий асосда» текшириб чиқдик, аммо тополмадик. Шундан сўнг подшо саройига ёки турмага жойлашиш учун етарли дараҷада қобилиятли бўлган одамдан айрилиб қолдик, деб қайғурдик. Сени Июль революцияси қаҳрамони сифатида абадийлаштиришни келишиб ҳам қўйган эдик. Хуллас, ростданам сен учун афсусландик.

Ўртоқларининг сўзларига қулоқ солмай, Санъатлар кўпригидан бораётган Рафаэль мавжли тўлқинларида Париж чироқлари акс этаётган Сенага боқарди. Боягина у ўзини шу дарёга ташламоқчи эди, энди эса чолнинг башорати юзага чиқди, унинг ўлим соатлари кечиктирилди.

— Биз ростданам сенга ачиндик,— давом этди Рафаэлнинг ўртоғи.— Гал шундаки, биз бир найрангга сени аралаштироқчидик. Бу ишда сенга ўхшаш, ҳеч нарсадан тап тортмайдиган буюк одам керак бўлиб қолди. Қиролнинг конституция ёнғоги билан кўрсатаётган кўзбўямачилиги ҳозир роса авжига чиқсан. Халқ қаҳрамонлиги туфайли ағдариб ташланган шармандали монархия — хулқи бузуқ аёл эди, у билан ҳазиллашиш ҳам, базм қилиш ҳам мумкин эди. Халқнинг Ватан деб аталувчи хотини эса лақма, аммо саҳватли, истасанг-истамасанг унинг, вазмин эркаликларини кўтарасан. Биласан-ку, ҳокимият Тюильридан журналистлар қўлига ўтган. Маблағлар ҳам Сен-Жермен даҳасидац Шос-

се-д Антенга кўчган. Лекин сен бир нарсани билмасанг керак. Бир вақтлар руҳонийлар подшоларни ётқизиб-турғизишарди. Ҳозир эса ватанинг ётқизиб-турғизадиган аслзода банкирлар ва адвокатлар, (яъни ҳокимият) барча фалсафий мактаблардан ва барча замонларнинг олғирларидан намуна олиб, оққўнгил француз халқини аҳмоқ қилигиси кеп қопти. Хуллас, гап шундаки, бу ҳокимият ҳам шоҳнинг, ҳам миллатнинг қарашларини халқа сингдирмоқчи. Бу сафсатабозларнинг айтишича, бир миллиард икки юз миллиону ўттиз уч сантим пулни қиролга тўлашдан кўра бир миллиард икки юз миллиону ўттиз уч сантим пулни ватанинг вакиллари бўлган фалон-пистон жанобларга тўласа халқ баҳтиёр бўлар эмиш. Негаки қирол «биз» ўрнига «мен» дейди. Хуллас, фуқаро-қирол ҳокимиятига унчалик зарар келтирмайдиган даражада норози одамларни рози қилиш учун оппозиция¹ ташкил этиш мақсадида газета таъсиc этиляпти. Газетанинг яхшигина маблаги бўлади. Икки юз-уч юз минг франк. Демак, биз озодликни ҳам, зулм-истибодни ҳам масхара қилувчилар, динни ҳам, даҳрийликни ҳам масхара қилувчилармиз: биз учун ватан — пойттаҳт; бу ерда ғоялар алмаштирилади ва ҳар сатри фалон судан сотилади; ҳар куни мазали таомлар ва сон-саноқсиз томошалар бўлиб туради; бу ерда фоҳишалар ачиб ётибди; кечки таомлар нонуштага уланиб кетади; муҳаббат файтунга ўхшаб ижарага берилади. Париж — барча ватанлар ичида энг мафтункори, шодлик, озодлик, ақл-идрок, нозанинлар, муттаҳамлар, ўткир винолар ватани. Бу ерда ҳокимият таёfi унчалик қаттиқ сезилмайди, чунки биз таёfi кўтаргандарнинг яқинидамиз, биз тангри Мефистофелнинг ҳақиқий муҳиблари... жамоатчилик фикрини бўяб кўрсатиши, актёрларни истаганча кийинтириш, ҳукумат қўғирчоқхонасига янги тахталар қоқиш, қоидабозларнинг қўлтиғига сув пуркаш, эски республикачиларни ағдариш, бонапартчиларни янгилаш, марказни озиқ-овқат билан таъминлаш вазифаларини зиммамизга олганмиз. Шу шарт билан олганмизки, бизга қироллар ва халқлар устидан астагина кулишга, оқшомлари тонгдаги фикримизни ўзгартиришга, Панургчасига хушчақчақ яшашга ёки таге orientali² парқу ястиқларга ёнбошлишга рухсат берилса бўлди. Мана шу мошичири қозон-товоғи ва масхарабозларча салтанат раҳбарлигининг жиловини сенга бермоқчимиз. Бояги газетанинг асосчиси, бебилиска олтинларини қаерга қўйишни билмай, ўткир сўзларга алмашибни хоҳлаган банкир зиёфат беряпти. Шунинг учун ҳозир сени тўппа-тўғри шу зиёфатга олиб боряпмиз. Сени у ердагилар ўз одамидай кутиб олишади. Биз

¹ Оппозиция — ҳокимиятдан (бу ерда Конституцион монархиядан) норози гурӯҳ. [Тарж].

² Шарқона услубда (лотинча).

сени ҳеч нарсадан қўрқмайдиган ва узоқни кўрувчи, Австрия, Англия ёки Россиянинг қандай ниятлари борлигини (Россия, Англия ёки Австриянинг ҳеч қандай нияти бўлмаса ҳам) сениб оладиган ҳур фикрлиларнинг подшоси деб эълон қиласиз! Биз сени дунёга ҳар қанақа Мира боларни, Талейранларни, Питтларни, Меттернихларни етказиб берадиган, хуллас, оддий одамлардай бир рюмка вино тикиб эмас, бутун-бутун давлатларнинг тақдирларини тикиб қимор ўйнайдиган барча олғир Кристинларни етказиб берадиган ақлий кучларнинг бош ҳукмдори қилиб тайинлаймиз. Бошбошдоқлик деган ғаройиб аждаҳони энг дадил одамлар яккама-якка жангга қақиришни орзу қиладилар. Биз сени ана шу аждаҳога қарши жанг бошлаётган курашчиларнинг энг довюраги деб таърифлаганмиз. Ҳатто бошбошдоқлик аждаҳоси сени ҳозиргача енга олмаганини ҳам айтганимиз. Ишонаманки, юзимизни ерга қаратмайсан. Бизнинг амфитрионимиз бўлган Тайфер замонавий жажжи Лукулларимизнинг аянчли сатурналияларини орқада қолдиришга ваъда берган. Унинг етарли бойлиги бор, майда нарсаларга улуғвор, гуноҳларга — гўзал ва мафтункор тус бера олади. Эшитдингми, Рафаэль? — ўзининг нутқини бўлиб, сўради нотиқ.

— Ҳа, — деди йигит истаклариниң амалга ошаётганидан кўра, воқеаларнинг бундай табиий тус олганидан ажабланниб.

У сеҳр-жодуга ишонмасди, амма инсон тақдиридаги тасодифлардан ажабланарди.

— Аммо шундай ғамгинлик билан «ҳа» деяпсанки, худди бувангнинг ўлимини ўйлаётгандайсан,— деди яна бир ўртоғи.

— Эҳ! — Рафаэль шундай соддадиллик билан хўрсиндики, Франциянинг келажаги, умиди бўлган бу ёш ёзувчилар кулиб юбориши. — Дўстлар, нимани ўйлаётганимни айтайми? — деди Рафаэль. — Биз катта найрангбозлар бўлиш арасида турибмиз! Шу вақтгача биз қонунга зид ишлар қилдик, бир мастилик билан иккинчи мастилик ўртасида ноҳақ ишлар қилдик, ҳаёт ҳақида масти-аласт фикр юритдик, одамлару воқеаларга тушлик ҳазми таом вақтида баҳо бердик. Аслида гуноҳсиз бўлсак ҳам, оғизда жуда дадил эдик. Энди бўйса танамизга сиёсатнинг чўғли тамғаси босилганидан кейин буюк сурунга йўл оламиз ва у ерда орзуларимиздан айриламиз. Ахир фақат шайтонга куни қолган одам ҳам бегубор ёшликтининг жаният боғларидан қувилганига кўз ёши қиласиди-ку. Бегуноҳ чоғларимизда биз оққўнгил руҳоний қажон бизга муқаддас Исонинг жамолини кўрсатаркин, деб оғзимизни очиб кутиб турардик. Эҳ, азиз дўстларим, аввали гуноҳларимиз шунинг учун лаззатли эдик, у вақтларда бизда виждан азоби бор эди. Шунинг учун ўша пайт гуноҳларимиз ҳам ўзимизга ширин туйиларди. Энди-чи...

— О, энди биз учун...— гапини бўлди биринчи сұхбатдоши.
— Нима қолди?— сўради бошқаси.
— Жиноят...
— Мана, дордай юксак ва Сена дарёсидай теран сўз,— деди Рафаэль.

— Йўқ! Сен гапимга тушунмадинг!.. Мен сиёсий жиноятлар ҳақида гапиряпман. Бугун аzonда мен фитначиларга ҳасад қила бошладим. Бу хаёлим эртагача умр кўрармикин, билмадим, аммо цивилизациядан, рангиз-туссиз темирийўл изларидай бир хил ҳаётдан кўнглим айнийдиган бўлиб қолди. Французларнинг Москвадаң чекинишига, «Қизил Қароқчи» ташвишларига ўхшаш, контрабандачиларнинг ҳаётида учрайдиган фалокатлар сингари нарсаларни кўнглим тусаяпти. Модомики, эндиликда Францияда картезичи роҳиблар йўқ экан, ҳеч бўлмаса, Ботанибэйга — кичкина лорд Байронларнинг касалхонасига тушсан ҳам майли эди. Бу жажжи лордлар ўз умрларини тушлик таомдан сўнгги қофоз рўмолчадай фижимлаб ташлаб, қарашсаки, ўз мамлакатида ёнгин чиқариш, ўзининг пешонасидан ўқ қўйиш, республикачилар фитнасига қўшилиш ёки уруш оловини ёқишидан бошқа қиласидан ишлари қолмапти...

— Эмиль,— эҳтиросли гап бошлади Рафаэлнинг иккинчи дўсти,— ростини айтсан, Июль революцияси бўлмаганида бирор чекка қишлоқда руҳоний бўлиб яшардим...

— Ва ҳар куни инжил ўқирдингми?
— Тўғри.
— Мақтанчоқ!
— Ахир газета ҳам ўқиймиз-ку!

— Журналист учун чакки эмас! Аммо, оғзингни юм, атрофимиздаги оломон — бизнинг обуначиларимиз-ку. Кўрдингми, журналистика ҳозирги замон жамиятининг дини бўлиб қолди бу соҳада тараққиёт бор.

— Қанақасига?
— Бош руҳонийлар динга ишониши шарт эмас, дарвоҷе, ҳалқ ҳам шундай...

„De viris Illustribus“¹ китобини аллақачон ўқиб туширишган оққўнгил йигитлардай чақчақлашиб, улар Жубер кўчасидаги дангиллама иморат олдига келиб қолишли.

Эмиль журналист эди, бошқалар иши юришиб шуҳрат топса, у ҳеч иш қилмай юриши билан шуҳрат қозонган эди. Утқир зеҳнли ва тили аччиқ, дадил танқидчи Эмилнинг барча фазилатлари ҳам, барча иллатлари ҳам ўзига ярашарди. Пичингчи ва оққўнгил бу йигит дўстининг юзига қараб минглаб эпиграммалар² тўқиб ташлар, аммо орқасидан уни дадил ва мардлик билан ҳимоя қиласиди. У ҳаммани, ҳатто ўз келажа-

гини ҳам масхара қиласиди. Доим пулсизликдан қийналар, анча-мунча қобилиятли йигитлардай, ялқовликдан боши чиқмас, ора-сирада бирор гап айтиб қўяр, аммо анашу биттагина гапи бутун бир китобга арзири; шунинг учун бутун бир китобида биттагина жонли гапи бўлмаган баъзи жанобларнинг ҳасадини келтиради. У сахийлик билан ваъдалар беравар, аммо ҳеч қачон бирортасини бажармасди. У ўзининг баҳти чопганидан ва топган шуҳратидан парқу ястиқ қилиб олиб, гулчамбарларига ўралиб бегам-бепарво ётарди, қариганида бирор худойихонага тушиш хавфи доимо бошидан кетмасди. Боз устига у дўсти учун жонини аямай, дорга ҳам борар, ўзининг виждонсизлиги билан мақтанар, аммо, ёш боладай оққўнгил эди. Фақат илҳоми келганида ёки ион то полмай қолганида ишларди.

— Мэтр¹ Алькофрибаснинг сўзлари билан айтганда бу ерда зиёфат дастурхонидан бизга ҳам қоладиган ушоқлар бор²,— деди у Рафаэлга зиналарнинг икки четидаги ёғоч тувакларда гуллаб-яшнаб, муаттар ҳид сочиб турган гулларни кўрсатиб.

— Даҳлиз яхши иситилган ва гиламлар тўшалган бўлса яхши қўраман,— сўз қотди Рафаэль.— Францияда бундай жойлар кам. Бу ерда онадан қайта туғилгандай бўляпман.

— У ёқда, юқорида роса ичиб, чақчақлашамиз, шўрлик Рафаэлим. Кўрасан ҳали!— давом эттириди сўзини Эмиль.— Ўйлайманки, биз бу қовоқбошларнинг ҳаммасидан ғолиб чиқамиз!

У ранго-ранг чироқлар ва тилла жиҳозлар ярқираб турган залга кирав экан, меҳмонларни кўрсатди; шу заҳоти янги келгандарни Парижда энг машҳур бўлган ёшлар ўраб олишиди. Булардан бири янги чиққан талант — биринчи тасвири биланоқ Империя замонидаги энг яхши рассомлар қаторига қўшилган эди. Бошқаси яқиндагина ажойиб асарини эълон қилишга журъат этган; ҳозирги адабиётни менсимай ёзилган бу китоб янги адабий мактаб учун кенг йўллар очган эди. Қаҳрли юзидан жасур даҳо эканлиги шундоқ кўриниб турган ҳайкалтарош йигит шароитга қараб ҳеч кимни менсимайдиган ёки ҳаммага таъзим қиласидиган ёш ва турқи совуқ майнабозлардан бири билан гаплашиб ўтиради. Энг ўткир ҳажвичи рассомларимиздан бири, қув кўзли, тили аччиқ мусаввир сұхбатдаги қочириқларни «териб» олиб, шоша-пиша қоғозга тушириади. Сиёсий ғояларнинг моҳиятини ҳаммадан кўра нозикроқ тушунадиган, ҳазиллашиб туриб, икки-уч сўз билан қандайдир сермаҳсул адабининг кимлигини айта оладиган ёш

¹ «Гобсек»нинг бағишловига қаралсин.— Ред.

² Масхараловчи шеърлар.

¹ Мэтр — устоз, муаллим.

² «Гомер достонлари шундай тўкин дастурхонки, менинг асарларим шу дастурхондан тўкилган ушоқлардир» деган иборани Софокл айтган. (Тарж.)

ва дадил ёзувчи истеъдодсиз шоир билан гаплашиб ўтиради. Мабодо бу шоирнинг истеъдоди рақибларига нафратидай кучли бўлганида барча замондошларини орқада қолдирган бўлар эди. Иккаласи рост гапни ҳам, ёлғонни ҳам гапирмасликка интилиб, ўзаро силлиқ, хуш ёқадиган гаплар айтиб ўтиришарди. Машхур мусиқачи бемоль оҳангидга, ёнидаги сұхбатдошини масхаралаб юпатар эди. Сұхбатдоши, ёш сиёсий арбоб яқйнда баланд мансабдан қулаб тушган, аммо ҳеч қаери лат емаган эди. Услуби бўлмаган ёш ёзувчилар эътиқоди бўлмаган ёш ёзувчилар билан, нафосатга ўч прозаиклар нафосатсиз шеър ёзадиган шоирлар билан ёнма-ён ўтиришарди. Ўз таълимотига ишонадиган даражада содда бўлган бечора сен-симончи шафқат юзасидан бу осий бандаларни яраштиради, чамаси, улардан ўз мазҳабига сомелар етишириши истарди. Ниҳоят, бу ерда яна сұхбатнинг обҳавосини азот қўшиб суюлтириш учун келгандай икки-уч олим, истаган вақтларида ялтироқ сўз айтиб ўзини кўрсатадиган, олмосдан чиқсан учқунга ўхшайдиган сўзлари ҳеч қаерни иситмайдиган ва ёритмайдиган бир неча водевилчилар¹ бор эди. Бир неча зиддиятчилар ўзларининг нафратиңиз ёки ҳайратангиз фикрларига қўшилган одамлар устидан киши билмас кулишиб қалтис, тифдор сиёсаларини бошлиб юборган эдилар. Шундай сиёсат ёрдамида ўзлари бирор тузум томонига ўтмай туриб, барча тузумларга қарши фитна уюштиради. Ҳеч нарсага ҳайрон қолмайдиган, Италиян операсида каватина айтилаётганида эснаб ўтирадиган, биринчи бўлиб «Қойил!» деб қичқирадиган, ўзидан олдин фикр айтган ҳамма одамларга эътиroz билдирадиган билимдон ҳам шу ерда эди; у бирорлардан эшитиб олган ўткир сўзларни ўзиники қилиб такрорлар эди. Бу ерга йиғилган меҳмонлардан бештасининг келажаги бор эди; ўнтачаси бир амаллаб тириклигида шухрат қозонган: қолганлари эса Людовик XVIII нинг машхур «бирлашиши ва гиналарни унугиши» деган ёлғон шиорини қайтаришлари мумкин бўлган ўртамиёна одамлар эдилар. Амфитрион зиёфатга икки минг экю сарфлаган одамга хос ташвиши билдирамай, хушчақчақ бўлишга уринарди. У сабрсизлик билан тез-тез зал эшикларига қараб қўяр, кечиккан меҳмонларни чақираётгандай эди. Кўп ўтмай бақалоқ одам — шу бугун янги газета нашр этиш юзасидан шартнома тузган нотариус пайдо бўлди — уни меҳмонлар шодон қийқириқлар билан кутиб олдилар. Қора кийинган лакей кенг ошхона эшикларини ланг очиб юборди. Ҳамма ясоғлик катта стол атрофидан ўзларига яраша жой топиб ўтириш учун гур этиб ичкари киришди. Меҳмонхонадан чиқиб кетаётib, Рафаэль яна бир марта атрофга қаради. Унинг тилаги чиндан ҳам аниқ амалга ошаётган эди. Қаёққа

қараса олтин, қаёққа қараса атлас-шойи. Сон-саноқсиз шамлар ўрнатилган қимматбаҳо қандил ёргуғида хонадаги олтин илқишлиарнинг жимжималари равшан кўринар, туж қандакорлиги ва ёғоч жиҳозларнинг ҳашаматли бўёқлари товланарди.

Бамбук — қамишдан ясалган нақшин токчалардаги ноёб туллар ширин, лаззатли бўй таратарди. Бу ерда деворни бекаб турган нозик-нафис матоларгача, ҳамма нарса фусункор, нафосатли, камбағаллар учун ҳайратланарли эди.

— Юз минг ливр даромад ҳар қандай жойни жаннатга айлантиради, бу пуллар билан ахлоқ қоидаларига қойиллатиб амал қилиш мумкин! — деб хўрсинди Рафаэль. — Дарбоқе, мен энди пиёда юришга номус қиласман! Менинг учун болаҳона, жулдур кийим, қишида эски шляпа кийиш ва швейцар-дорбондан қарз олиш гуноҳ саналади... Эҳ, мана бундай дабдаба билан бир йил, ҳатто ярим йил яшаб, кейин ўл самам майлийди! Ҳар ҳолда ҳаёт жомини тотиб кўрардим, охиригача ичардим, минглаб одамларнинг умрими кечирардим.

— Сен биржা ходимининг файтунини баҳт деяпсанми? — эътиroz билдириди қулоқ солиб турган Эмиль. — Бойлик тез кўнглингга уради, ишон: бойлик сени буюк одам бўлиш имкониятидан маҳрум қиласди. Санъаткор бирор вақт камбағалнинг бойлигини бойларнинг камбағаллигига алмашганми сира! Сен билан бизга ўхшаш одамлар учун абадий курашиш керак-ку! Ҳозир эса иштаҳангни очиб тур, қарагин,— шундай деб Эмиль омадли корчалоннинг емакхонасига ишора қилди, у ердан улуғвор, жаннатмонанд, оромгоҳ манзара кўзга ташланарди. — Ростини айтсам, Амфитрионимиз фақат биз учун қийналиб пул тўплаганга ўхшайди. Ахир у қозон ювгичнинг бир турига ўхшамайдими? Табиатшунослар адашиб, уни сўргичзулуқлар қаторига қўшиб юборишган. Мана шу елинга қўл чўзгунларича ўзимиз қойилмақом соғиб олишимиз керак. Қара, девордаги барельефлар нақадар чиройли ишланган! Қандиллар ва суратлар-чи? Бай-бай-бай! Дидни қара! Агар ҳасадгўйларнинг гаплари, турмуш сирларини ипидан-игнасигача биламан деб даъво қилувчиларнинг гаплари рост бўлса Тайфер қандайдир бир немисни, яна икки кишини ўлдирган экан. Энг яқин дўстининг ҳамда энг яқин дўстининг онасини ўлдирган, дейишади. Сочлари оқарган муҳтарам Тайфернинг жиноятчи эканлигини фош этиб кўрчи. Ҳолингга маймунлар йиғлайди. Кўринишидан жуда очиқ-фөъл. Кумуш соchlарининг ялтирашини қара... Мана шу кумуш идишларнинг ярқирави хўжасининг қалбига пичоқ бўлиб санчилади, деб ўйлайсизми? Беҳуда гап. Кофир Муҳаммад динига ишонса ишонадики, бу гапга ишонмайди. Агар

¹ Ганчдан ишланган бўртиқ тасвир.

¹ Енгил, қувноқ саҳна асари ёзувчилар.

халойиқ тұғри гапирса, қалби ва истеъдоди бўлган ўттиз киши бу ерга бутун бошли бир оиланинг ичак-чавоқларини еб, қонини ичиш учун тўпланган... Сен билан менга ўхаш нокиза ва соддадил йигитлар эса жиноятга шерик бўлиб ўтирамиз! Мен банкиримиздан сўраб қўрай-чи, виждони бор-микин?...

— Ҳозир әмас! — хитоб қилди Рафаэль. — Ўлгудай маст бўлишини кутамиз. Аввал таом, бад-аз қалом...

Икки дўст кулишганча ўтириши. Аввало ҳар бир меҳмон сўзлашдан олдин узун столга ясалган дастурхондаги ноз-неъматларга қойил қолганлигини нигоҳи билан билдириди. Ҳозир ёқсан қордай оппоқ дастурхон кўзни қамаштиради; устига қип-қизил бўлиб пишган кулчалар қўйилган, тоза дазмолланган қўл сочиқлар чиройли қилиб териб қўйилган; биллур қадаҳлар юлдузлардай, камалакнинг барча рангарида товланарди; шамларнинг шуълалари чексиз жилвалинарди; кумуш қопқоқчалар остидаги таомлар зўр иштаҳа уйғотарди. Ҳамма жимиб қолди. Кўшиллар бир-бирларига қараб қўйишарди. Лакейлар мадера қўйишарди. Сўнг биринчи кўриниш тугаб, дабдаба билан иккинчиси бошланди. Бу кўриниш Қамбасерсенинг порлоқ хотирасини улуғлаши мумкин эди, бу саҳнани Брия-Саварен улуғлаши мумкин эди. Бордо ва Бургундия винолари, оқу қизил мусалласлар хотамтойлик билан тортилди. Ҳамма жиҳатлардан базмнинг биринчи қисмини классик фожеанинг муқаддимаси дейиш мумкин эди. Томошанинг иккинчи кўринишсида одамларнинг жағи очилди. Меҳмонларнинг ҳаммаси виноларни кўнгли тусаганча алмаштириб, ўлгудай ичиши. Ажойиб таомларнинг қолган-қутгандарни олиб жетилгач, шиддатли баҳслар бошланди. Баъзиларнинг рангиар манглайлари аллақачон қизариб кетган, баъзиларнинг бурунлари шолғомдай қизариб кетган; ёноқлар ял-ял ёнар, кўзлар чақнар эди. Шу вақтгача, маст-аластликнинг бошланишида ҳеч кимнинг оғзидан беибо сўз чиқмаган эди; аммо энди ҳамма алжираб, аста-секин ҳазил-мутойиба ва қочириқ гаплар чиқа бошлади; сўнг ғийбат секингина илондай бошчасини кўтарди ва асалдай ширин товушда сайрай бошлади; ичимдан топ дейидиганлар ақл-хушини ўқот-маслик учун сұхбатга диққат билан қулоқ солишарди. Иккинчи танаффусдан сўнг ҳамманинг боши қизиб кетди. Ҳамма овқат ер ва гапирав, ҳамма гапирав ва овқат ер, ичкиликлар дарё-дарё қуйилаётганига парво ҳам қилишмасди — винолар шу қадар ҳұшбўй ва ширин эди, чиллаки чиллакини кўриб чумак урарди. Меҳмонларни янада гижгижлаш учун Тайфер дастурхонга ниҳоятда ўтқир бўлган Рене виноларини, роса қиздирадиган Токай виноларини, узоқ сақланган, дарров бошга урадиган русильонларни тортишни буюрди.

Интизорлик билан кутилган, аммо кейин тўкин-сочин қўйилган шампан виноларидан қизиб кетган меҳмонлар ўз ақл-

тарининг отларини, бекатдан чиқиб чопқиллаган почта арапаларида, мулоҳазалар сахросига қўйиб юбориши. Аммо ҳеч кимнинг фикрига ҳеч ким эътибор бермасди. Бирор айта бошлаган ҳикояни ҳеч ким тингламас, юзинчи марта берилган саволлар жавобсиз қолар эди. Фақат кўплаб тушуниксиз бақириқ-чақириқлардан иборат, Россини крещендосидай борган сари авжга чиқаётган шовқин-суронгина бир ўзи ҳамманинг овозини босиб кетар эди. Сўнг кинояли алёрлар, мақтанчоқлик, шаддодлик бошланди. Ҳамма ақлий қобилияти билан эмас, балки ким неча хуму неча кўза, неча чеъл ича олиши билан мақтанишга тушиб кетди. Гўё ҳар бирининг иккитадан овози бор эди. Ҳамма жаноблар бараварига гапидиган, хизматкорлар эса кулиб турадиган вақт келди. Жанг вақтида замбарак ўқлари, якка ва қаторасига узилган ўқлар бир-бирига тўқнашгандай, бу ерда ҳам шубҳанинг ялтироқ пардасига ўралган зиддиятлар, масҳараబозлик либосига бурканған ҳақиқатлар, бақириқ-чақириқлар орасидан, суднинг жузъий таърифлари ва ажримлари орасидан, ҳар қанақа алжирашлар орасидан ўзига йўл олиб, бир-бири билан тўқнашардилар. Шубҳасиз, бу гап-сўзлар аталаси ичиди баён қилингандан фикрлар файласуфи, ғаройиб ижтимоий тузумлар сиёсий арбобни ҳайратга содиши мумкин эди. Турли миңтақалардаги турлича фалсафий таълимотлар, динлар, ахлоқий тушунчалар, ҳукуматлар — хуллас, инсоният ақл-идрокининг барча буюк муваффақиятлари бу ерда Вақт ўроғига ўхшаган ўроқ билан ўриб ташланаётган эди. Ҳар ҳолда ҳозир ана шу буюк ўроқ маст бўлиб қолган доноларнинг қўлидами ёки доно бўлиб қолган мастларнинг қўлидами — билиш қийин эди. Бу доно ақллар бўрон вақтида тўлқинлар қояларга урилиб, уни ғаройиб, барча қонунларнинг қояларини зил кетказишга тайёр эдилар. Бу қонунларнинг орасида эса катта-катта цивилизация замонлари «сузиб» юради.

Шундай қилиб шаддод ёшлар ўзлари билмаганлари ҳолда, ер юзида эзгулик ва ёвузылкка ўрин бериб, уларнинг тинимсиз кураши сирларини ёпиқ қолдирган тангри иродасини амалга ошираётгандай эдилар. Шафқатсиз масҳараబозларча бу баҳс чинакам жинлар базмига ўхшарди. Үн олтинчи аср билан үн тўққизинчи аср ўртасида қандай катта тафовут бўлса, Гарантюа туғилётган пайтдаги қувноқ мастларнинг мулоҳазалари билан ҳозир Революция фарзандлари ҳазил-мутойибалари ўртасида ҳам шундай катта жарлик бор эди. Үн олтинчи аср қаҳқаҳа билан ҳаммаёқни вайрон бўлиш арафасига олиб келиб қўйған эди: бизнинг аср эса вайроналар орасида қаҳқаҳа уради.

— Ҳов анави йигитнинг исм-шарифи нима экан? — сўради нотариус Рафаэлни кўрсатиб. — Уни Валантен дейишигандай бўлувуди.

— Сиз уни шунчаки Валантен деб ўйлайсиэми? — ҳазиломуз хитоб қилди Эмиль, — йўғ-е, кечирасиз, у Рафаэль де Валентен бўлади. Бизнинг гербимиз — қора майдонда кумуш тож кийган, тирноқлари ва тушишуғи қизил бургут, унинг остига «Non cecidit animus!»¹ деган шиор ёзилган. Биз — аллақандай етимча эмасмиз, биз — барча Валантенуа наслининг асосчиси, Француз Валансаси ва испан Валенсиясининг барпо этувчиси император Валент авлодиданмиз, биз Шарқий империянинг қонуний ворисимиз. Модомики, биз Маҳмудга Константинополда подшолик қилишга рухсат берган эканмиз, бу бизнинг саҳоватли иродамиздан, шунингдек, пулимиз ва аскарларимиз етишмаганидандир.

Эмиль вилка билан Рафаэлнинг боши узра ҳавода тожни тасвирлади. Нотариус бир лаҳза ўйланиб қолди, сўнг Валенсияни, Валансани, Константинополни, Маҳмудни, император Валентин ва Валентинуа наслини ўзининг чўққатлари қаторига қўшиш ихтиёрида эмаслигини билдиргандай ишора қилиб, яна ичишни бошлиди.

— Ўткинчи бир дев оёғи остида Бобил, Тир, Карфаген ёки Венеция каби буюк шаҳарлар ҳам чумоли уясидай янчидан ташланган экан, шунинг ўзи илоҳий қудратнинг одамзодни масхаралаши эмасми? — деди Клод Виньон, Боссюэга тақлид қилиб, ҳар қаторига ўн су оладиган бетамиз қул.

— *Мусо, Сулла, Людовик ўн тўртинчи, Ришелье, Робеспьер ва Наполеон* балки ҳаммаси турли цивилизациялар орасидаги думли юлдуздай пайдо бўлувчи бир одам эмасмикин? — деб жавоб қилди қайсидир бланшчи.

— Тангри-таоло иродасини синаб кўришнинг нима кераги бор? — сўз қотди балладалар тайёрлаб берувчи Каналис.

— Тангри-таоло иродаси эмасдир-ов! — унинг гапини бўлиб қичқирди *Билимдон*. — Дунёда бундан умумий сўзни топиш қийин.

— Аммо Людовик ўн тўртинчи де Ментенон хонимга сув қувури ўтказиб бериш вақтида жуда кўп одамларнинг ёстигини қуритган, ҳатто Конвент ҳам ғолиқларни адолатли тақсим қилиш вақтида, ҳамма учун адолатли қонун ўрнатиш вақтида, меросларни миллат мулкига айлантириш ва тенг бўлиш вақтида ҳам шунчалиқ кўп одамларнинг ёстигини қуритмаган эди, — сафсата сотди Массоль деган йигит. У фақат ўзининг фамилияси олдида бир бўғинли қўшимча йўқлиги учунгина республикачи бўлиб олган эди.

— Одам қони сизлар учун винодан ҳам арzon, — эътиroz билдири Моро деган киши, Уаза дарёси соҳилларининг йирик мулдори. — Айтинг-чи, ақалли шу сафар одамларнинг боши ўз жойида қоладими?

¹ «Рұх ҳали заифлашмаган!» (лотинча).

— Нима учун? Ахир ижтимоий тузум асосланганида бир неча қурбонга йўл қўйилмайдими?

— Бисиу! Эшитдингми? Манови жаноб республикачининг эйтишича, анови мулкдорнинг боши кетар эмиш, — деди бояни йигит қўшнисига.

— Одамлар, воқеалар — ҳеч нима, — ҳиқиҷоқ тутганига қарамай, ўз назариясини ривожлантиришни давом эттириди республикачи, — фақат сиёsatда ва фалсафадагина ғоялар ва эътиқодлар бўлади.

— Қандай даҳшат! Демак, «ҳа» деган биргина сўз учун лўстларимизни афсусланмай ўлдираверар экансиз-да?..

— Э, виждон азобини биладиган одам ҳақиқий жиноятичи бўлади-да. Чунки шундай одамнинггина номуси бўлади. Буюк Пётр ёки герцог Альба деганда тузумларни тушумиз, денгиз қароқчиси Монбар деганда эса — ташкилотни.

— Жамият «тузум»ларингизсиз ва «ташкилот»ларингизсиз яшаёлмайдими? — сўради Каналис.

— О, албатта! — қичқирди республикачи.

— Аҳмоқона республикангиздан кўнглим айнииди! Бирорта хўроznиям бемалол сўйиб бўлмайди, албатта ичидан агарар қонун чиқади.

— Эътиқодларинг жуда ажойиб, азизим Брут, ичига қийма тиқилган дўстим! Аммо, сен менинг лакейимга ўхшайсан, ўша аҳмоқ озодалик касалига учраган, қўйиб берсанг кийимларингни шундай тозалаб, ялтиратиб ташлайдики, кўчада яланғоч юришга мажбур бўласан қиши.

— Ҳаммангиз ҳайвонсиз! Сизлар миллатни тиши чўткаси билан тозаламоқчи бўласиз, — деди республикага берилган жаноб. — Сизнингча, адолат қонунлари ўғрилардан кўра хавфлироқ экан-да.

— Ҳай, ҳай, — жавоб қилди адвокат Дерош.

— Сиёсатвозлигингиз меъдага урди! — деди нотариус Кардо. — Эшикни ёпинг. Ҳамма билимларингизу ҳамма фазилатларингиз бир томчи қонга арзимайди. Агар ҳақиқат омборларини текшириб кўрсак, у ерда ҳеч вақо қолмаганини кўрамиз.

— Албатта, жанжалнинг яхшисидан кўра тинчликнинг ёмони тузук, ҳам арzon тушади. Шунинг учун минбарлардан кирқ йилдан бери айтилаётган гапларни битта лақабаликка, Перро эртагига ёки Шарленинг хомаки расмига алиштирадим.

— Сиз бутунлай ҳақсиз!. Анови қиймани бу ёққа олворинг... Нега десангиз, оқибатда озодлик бебошдоқликни вужудга келтиради, бебошдоқлик эса зулмни олиб келади, зулм эса яна озодликни қайтаради. Мана шу тузумларнинг бирортасига эришолмай миллионлаб жонлар ўлиб кетди. Ахир, бу маънавий олам абадий айланаверадиган нопок доира эмасми? Одам кўнглида бирор нарсани мукаммаллаш-

тирдим, дейди. Аслида эса фақат ўрнини алмаштирган бўлади.

— О-ҳо!— қичқирди водевилчи Қурси.— Ундей бўлса, жаноблар, озодликнинг отаси Карл Ўнинчи учун қадаҳ кўтараман!

— Ахир тўғри айтапти!— деди Эмиль.— Қонунларда кишану хулқ-авторда эркинлик ёки аксинча... Шундай бўлганидан сўнг, тўғри-да!

— Демак, бизга аҳмоқлар устидан кулиш ҳуқуқини берган аҳмоқлар ҳокимиюти учун ичамиз!— деди банкир.

— Йўқ, азизим, Наполеон бизга ҳар ҳолда шон-шуҳрат келтирди!— қичқирди Брестдан нарига сузмаган денгиз офицери.

— Оҳ, шон-шуҳрат яхши мол эмас. Қимматга тушади, узоқ сақлаб бўлмайди. Аҳмоқлар худбин бўлгани учун баҳтли, буюк одамлар шон-шуҳратга ўч бўлгани учун худбин эмасми?

— Ундей бўлса, жуда баҳтли бўлсангиз керак...

— Ўз мулкларини биринчи марта четан девор билан тўсган одам касалманд бўлса керак, чунки жамиятдан фақат касалманд одамларга фойда келади. Маънавий оламнинг икки қутбига турувчи ёввойи одам билан мутафаккир бирдай мулкдан қўрқса керак.

— Қойил!— қичқирди Кардо.— Агар мулк бўлмаса нотариал ҳужжатларни қандай тузар эдик?

— Бай-бай, мана бу нўхат бирар мазали бўптики!

— Эртасига руҳонийнинг ўлигини толишибди...

— Ким ўлим тўғрисида гапиряпти? Ўлим билан ҳазиллашманлар! Менинг амаким...

— Сиз, албатта, унинг ўлимига рози бўлгансиз, тўғрими?

— Ҳа-да...

— Жаноблар, эшитинглар!.. **ЎЗ АМАҚИСИНИ ОСОНГИНА ҮЛДИРИШНИНГ ЙУЛИ! ЖИМ-М!** (Эшитинглар, эшитинглар!) Аввало, хўппасемиз ва ёли бир амакини оласиз, етмиш яшари бўлса яна яхши — чунки шундайлари аъло навли амаки бўлади. (Умумий жонланиш). Қандайдир баҳона топиб, унга ғоз жигаридан қилинган қийма едирасиз...

— Ахир, мени амаким дароз, қотма, зиқна ва қилтомоқ.

— О, бундай амакини аждаҳо деяверинг, улар худо берган умрни сунистеъмол қилишади.

— Шу тариқа,— давом эттириди амаки ҳақида сўз бошланган нотиқ,— у киши овқатини ҳазм қилиб ўтирганида банкири — синганлигини эълон қиласиз.

— Бу кулфатга дош берса-чи?

— Унга дўндиққина қизчани топиб бериш керак.

— Агар у киши?..— деб, эплолмаса-чи, деган ишорани қилди бошқа бирор.

Ундей бўлса у амаки эмас экан-да... Амаки — аслида бўлади.

— Малиброн овозидан икки нота йўқолиб қолипти.

— Нотўғри!

— Тўғри!

— А-ҳа, а-ҳа! Ҳам тўғри, ҳам нотўғри — ҳамма диний, сийсий ва адабий мавзулар мана шу икки сўзга бориб тақалмайдими? Инсон жарлик ёқасида ўйинга тушаётган масхабозда.

— Галингизни тинглаганим учун аҳмоқ эканман-да?

— Аксинча, тингламаганингиз учун аҳмоқсиз...

— Маърифат — аҳмоқлик! Жаноб Гейнфеттермахнинг нашр этилган миллиард том китоби бор: одам бўлса умри бўйи юз эллик мингдан ошиқ китоб ўқиёлмайди. Шундай экан, маърифат деган сўзниң маъносини менга тушунтириб беринг-чи. Бирорлар македониялик Искандар тулпорининг исмини билиб олса, ёки жаноб Дезаккорнинг дод или Беросилло деб аталганлигини билиб олса, ўзини маърифатли ҳисоблайди. Аммо улар дунёда биринчи марта ким ёғочни дарёда оқизганлигини ёки биринчи марта фосфорни ким топганлигини билиши шарт эмас. Бошқалар учун ўлаётган одамнинг васиятномасини ўғирлаб, жамият орасида ҳалол, севимли ва ҳурматли бўлиб юриш ҳам — маърифат. Булар учун бирорларнинг соатини сув қилиш (яна бир мартамас, айбони оғирлаштирувчи беш ҳолатдаям), сўнгра ҳамманинг кўзи олдидаги Гре майдонига дор остига бориш маърифат эмас.

— Натан жойида қоладими?

— Э, унинг ходимлари аҳмоқ эмас.

— Қаналис-чи?

— Жуда буюк одам, қўйинг, у ҳақда ғапирмайлик.

— Сиз мастсиз!

— Ақлларни заифлаштириш — Конституциянинг биринчи қиласиган иши. Санъатлар, фанлар, ҳайкаллар — ҳаммасини худбинлик қуртдай кемиряпти, худбинлик — замонамизнинг мохов касаллиги. Уч юзта бойваччангиз палата курсисига ўтировлиб, фақат терак экишдан бошқасини ўйлашмайди. Истибодод қонунга бўйсунмайди, аммо буюк ишлар қиласиди: озодлик эса қонунга амал қиласиди, зиғирча фойда бермайди.

— Сизнинг таълим-тарбиянгиз қиммати юз су бўлган икки оёқли пуллар тайёрлайди,— гапга қўшилди истибодод тарафдори.— Таълим-тарбия билан сийқалашган ҳалқ орасида шахслар қолмайди.

— Аммо, жамиятнинг мақсади ҳар одамга фаровонлик келтириш эмасми?— сўради сенсимончи.

— Эллик минг ливр даромадингиз бўлганида ҳалқ тўғрисида ўйлаб ўтирмасдингиз. Агар ҳалққа ёрдам бераман деган олижаноб нияtingиз бўлса, Мадагаскарга боринг: у ер-

да сийқалашмаган кичкина бир халқ бор. Ушани сенсизмонлаштиринг, тасниф этинг, тувакқа кўчириб экинг. Бизда эса пичноқнинг қинидай, ҳар бир одамнинг ўз уяси бор. Бизда швейцарлар — швейцар, аҳмоқлар — аҳмоқ, бу унвонларни олиш ўчун руҳоний отахонларнинг мажлис чақиришига ҳожат йўқ.

— Сиз — карлчимисиз?

— Бўлсан нима қипти? Мен истибоддни яхши кўраман. Истибод ҳар қалай одамларга кучини кўрсатади. Мен қироллардан нафратланмайман. Ахир улар шундай кулгилики! Қуёшдан ўттиз миллион миль олисдаги палатада подшолик қилиш — ҳар ҳолда ҳазил гапмас.

— Цивилизация босқичларига умумий хулоса ясаймиз,— деди олим парво қилмаётган ҳайкалтарошга гап уқтиришга уриниб: у инсоният жамияти тараққиёти ва ибтидоий қабилалар ҳақидаги мулоҳазаларини баён этишга тушди:— Элатлар вужудга келган даврда ҳукмронлик маълум даражада моддий, ягона ва қўпол ҳукмронлик эди; кейинчалик, йирик уюшмалар ташкил топгач, ҳукуматлар пайдо бўлди. Улар илк ҳокимиятни озми-кўпми чаҳонлик билан емира бошлидилар. Демак, жуда қадим замонларда куч руҳонийлар қўлида эди: коҳин ҳам, қилич ҳам исириқ билан кун кўрарди. Кейин эса иккى олий шахс пайдо бўлди: руҳонийлар пири ва подшо. Ҳозирги замонда, цивилизациянинг сўнгги муваффақияти бўлган бизнинг жамиятимиз ҳокимиятни барча унсурларга бўлиб берди. Демак, бизда ҳозир сўноат, фан, маблағ, адабиёт деган кучлар бор. Шу тариқа, бутунлигини йўқотган ҳокимият жамиятни ҳам емира бошлаяпти. Жамиятнинг емирилишига қарши фақат бир тўсиқ бор, бу манфаат тўсиги. Шундай қилиб, биз динга ҳам, моддий кучларга ҳам эмас, балки ақл-идрокка таяниб иш тутишимиз керак. Аммо, китоб-қиличга, фикр — ҳаракатга бас кела оладими? Гап мана шунда.

— Ақл-идрок ҳамма марсанӣ ҳароб қилди!— қичқирди карлчи.

— Мутлоқ озодлик туфайли миллат ўзини-ўзи ўлдиради. Озодлик тарафдорлари ғалабага эришгач, қандайдир инглиз миллионерига ўхшаб зерика бошлайди.

— Ўзингиздан қандай янги гап чиқади? Бугун ҳокимиятнинг ҳамма турларини масхара қилдингиз; бу эса худони инкор этишдай разил нарса! Энди ҳеч нарсага ишонч-имонингиз йўқ. Шунинг учун асримиз бузуқлик йўлига кирган қари сultonга ўхшаб қолди! Сизнинг лорд Байронингиз шеърий оҳ-фарёдларини тутатиб, жиноятларни куйлай бошлади.

— Мен сизга айтсанам, — деб гап бошлади мутлақо маст Бъяншон,— фосфорнинг кўплиги ёки озлиги туфайли одам доҳий ёки ёвуз, ақлли ёки аҳмоқ, виждонли ёки жиноятчи бўлади.

— Виждон ҳақида шундай деб бўладими?!— хитоб қилди Кюрси.— Барча театр пъесаларининг мавзуи, барча драмаларнинг ечими, барча суд муассасаларининг асоси бўлган виждон ҳақида шундай деб бўладими!?

— Жим бўл, елим! Сенинг виждонинг — товоңсиз Ахилл¹,— деди Бисиу.

— Йчамиз!

— Гаров ўйнаймизми, бир шиша шампанни бир нафасда ичаман?

— Нафасинг қурсин-е,— қичқирди Бисиу.

— Ҳаммаси молдай ичib ғирт маст бўлиб қолишибди,— деди бир йигит жиддий тусда жилетининг чўнтағига вино қуяр экан.

— Ҳа, бизнинг давримизда ҳокимларнинг маҳорати ҳамма раҳбарликни жамоатчилик фикрига ташлаб қўйишида.

— Жамоатчилик фикрига, дейсизми? Ахир фоҳишаларнинг энг бузуғи шу-ку! Сизга ўхшаган насиҳатчилар ва сиёсатдонларнинг гапига кирсан, табиатдан кўра жамоатчилик фикрини устун қўйишимиз керак экан-да. Аҳмоқона гап! Ҳамма нарса ҳақиқий, ҳамма нарса — ёлғон! Жамият бизга парёстиқлар билан бирга бод касаллигини ҳам қўшиб берди. Адолат қонунлари билан суд ишлари бир-бирини тенглаштириб туради, кашмирий шойилар одамни тумов қилади...

— Агар католик дини минг тангрини бир қопга солса. Республика ҳамиша бирорта Наполеон билан тугаса, қирол ҳокимиятининг чегараси Генрих Тўртинчининг ўлдирилиши билан Людовик ўн олтинчининг қатл этилиши ўртасида бўлса, либераллар охири Лафайетдай хоин бўлиб чиқса менинг гуноҳим нима?

— Сиз Лафайет билан июлда апоқ-чапоқ эмасмидингиз?

— Йўқ.

— Ундай бўлса гапирманг, эътиқодсиз экансиз.

— Эътиқодсизлар — энг виждонли одамлар.

— Улар виждонсиз бўлишади.

— Нима деяпсиз? Уларнинг камида иккитадан виждони бор.

— Осмондан ҳам пул ундириш — мана буни чинакам савдогарлик деса бўлади! Қадимги динлар жисмоний лаззатларни гуллатар эди: биз осий бандалар эса, руҳни ва умидни ўстирдик — тараққиётимиз мана шунда.

— Эҳ, дўстларим, сиёсатга тўйиб кетган асрдан нимани ҳам кутасиз?— деди Натан.— «Богемия қироли ва унинг етти қасри»дай ажойиб қиссанинг тақдири нима бўлди-ю!

— Нима?— столнинг нариги четидан қичқирди Билимдон.— Ахир бу асар, зўрма-зўраки жумлалар йиғиндиси-ку, жиннихона учун ёзилган-ку?!

¹ «Виждони зирҳга ўралган, заиф жойи йўқ» маъносидаги М.М.

— Аҳмоқ!
 — Овсар!
 — О-ҳо!
 — А-ҳа!
 — Улар ҳозир урушишади.
 — Йўқ.
 — Эртагача, муҳтарам афандим..
 — Ҳозир ҳам тайёрман,— деди Натан.
 — Кўйсанглар-чи! Иккаланиз ботир экансиз.
 — Лекин, сиз ботир эмассиз,— деди жанжал бошловчи.
 — Аммо, иккаласиям оёқда туролмайди.
 — Эҳ, ростдан ҳам оёқда туролмайдиганга ўхшайман!—
 деди уришқоқ Натан, варракка ўхшаб, шоҳ ташлар экан.
 У дастурхон атрофидагиларга маъносиз боқди, сўнг ту-
 ришга уринди-ю, бўлмади, стулга шилқ этиб тушиб, жимиб
 қолди.
 — Мен бу китобни ҳеч қачон ўқимаганман, ҳатто юзини
 кўрмаганман. Шуни деб урушсам роса қизиқ бўларди-да!—
 деди Билимдон ўз қўшинисига қараб.
 — Эмил, фракинг ифлос бўлмасин, ёнингдаги одам тай-
 ёр бўп қолди,— деди Бисиу.
 — Қантми? У ҳаво тўлатилган ва аҳмоқларга эрмак учун
 осмонга учирилган пуфаклардан биттаси холос! Материа-
 лизм ва спиритуализм. Мана шу аломат ўйинда руҳонийлик
 ридосини кийган масҳарабозлар халқни бор отангга, бор
 онангга, деб бир-бирларига улоқтиришади. Спинозанинг ай-
 тишича, бутун борлиқда худо бор, авлиё Павелнинг айтиши-
 ча, худода бутун борлиқ бор. Тентаклик! Эшикни очиш билан
 эшикни ёпиш ўртасида қандай фарқ бор — иккаласи
 бир эмасми? Тухум товуқдан пайдо бўлганми ёки товуқ ту-
 хумдан пайдо бўлганми? (Анови ўрдакни бу ёққа олворинг!)
 Бор фанлар шуни текширади.
 — Тентак!— қичқирди унга олім.— Сен айтган масала
 далил билан ҳал қилинган.
 — Қандай далил билан?
 — Ахир профессорлик кафедралари фалсафа учун чиқа-
 рилганми? Аксинча, фалсафа профессорлик кафедралари
 учун чиқарилган-ку! Кўзойнак тақиб ол-да, бюджет билан
 танишиб чиқ.
 — Ўғрилар!
 — Аҳмоқлар!
 — Тулкилар!
 — Овсарлар!
 — Париждан бошқа қаерда бундай тез фикр алмашувни
 топа оласиз?— хитоб қилди Бисиу бирдан овозини кўта-
 риб.
 — Қани, Бисиу, бирорта антиқа томоша кўрсатиб бер-чи!
 Бирорта найрангми? Илтимос!

Ўн тўққизинчи асрни кўрсатайми?
 Эшитинглар!
 Жим!
 Овозингни ўчир!
 — Жим бўлласанми-йўқми, қарға!
 — Вино беринглар, боланинг овози ўчиб қолади!
 — Қани, Бисиу, бошла!

Рассом қора фракининг тугмаларини ечди, сариқ қўлқоп-
 ларини кийиб, бир кўзини қисиб, афтини буриштириб
 «Ревью де Дё Монд» журналини тасвирлади; аммо шовқин-
 сурон унинг овозини босиб кетди, масҳарабозларча нутқидан
 бирорта сўзни уқиб бўлмади. Ўн тўққизинчи асрни бўлма-
 саям, Бисиу журнални тасвирлай олди. Ҳеч ким ўз овозини
 ўзи эшитмасди.

Ширин ичимликлар худди сеҳрли эртакдагидай тортилди.
 Томир устахонасидан чиққан, олтин суви югутирилган
 бронза идиш-оёқлар бутун дастурхонни әгаллаган эди. Рас-
 сом идиш-оёқларни Европада энг гўзал деб тан олинган ба-
 ланд бўйли йигит-қизларнинг қоматлари шаклида ишлаган
 эди. Улар ўз елкаларида тоғ-тоғ қулуңнайлар, қовунлар, ян-
 ги узилган хурмолар, қаҳрабодай узумлар, шафтолилар,
 Сетубалдан кемада келтирилган апельсинлар, Хитойдан кел-
 тирилган анорлар ва бошқа мева-чеваларни, хуллас, дабда-
 бали ҳаётнинг ҳар қандай гаройиботларини, қандолатчилик
 санъатининг ажойиботларини, энг лаззатли, иштаҳа очувчи,
 оғизнинг сувини келтирадиган тансиқ таомларни кўтариб ту-
 ришаради. Бу гастрономия манзараларининг ранго-ранглиги
 чинни идишларнинг ялтирашидан, зарҳал ҳошияларнинг уч-
 қунланишидан, вазаларнинг мулоим-майин эгилишидан
 янада равшанлашган эди. Пуссеннинг табиат манзаралари
 тасвирланган чинни идишларини океан, тўлқинларининг кў-
 пигидай ям-яшил ва енгил, майин майсалар безаб туриша-
 ди. Бундай дабдабали базмга етказиш учун бутун бошли не-
 мис князлигининг хазинаси ҳам етмас эди. Турли хил кумуш,
 феруза, олтин, билур идишлар яна ва яна пайдо бўлар,
 аммо қалтираб-қақшаб, бир-бирига гап уқтираётган меҳмон-
 ларнинг хиралашган нигоҳлари бундай афсонавий сеҳр-жо-
 дуларни пайқамасди. Енгил винолар хушбўйлиги ва чўғи
 билан, қаттиқ ҳаяжонга солувчи шарбатлари ва сеҳрловчи
 буғи билан бир сароб ҳосил қилар, ўтирганларнинг қўл-оёқ-
 ларини қудратли кишсанлари билан ўраб-чирмаб, оғирлашти-
 рак эди. Мева-чевалар хирмони талон-торож қилинар, овоз-
 лар янада дағаллашар, шовқин-сурон тагин ҳам кучаяр эди.
 Сўзларни тушуниш қийинлашар, қадаҳлар чил-чил синар,
 гаҳшиёна қаҳқаҳа мушакдай сочилар эди. Қюсси девордан
 бургини олиб, жанг чақиригини чалди. Худди иблиснинг ўзи
 фармон бергандай бўлди. Оломон ақлдан озиб чинқирап,
 қийқирап, куйлар, ҳуштак чалар, бақирап ва бўкирап эди.

Табиатан шўх бўлган одамлар бирдан *Кребильон* пъесаларининг хотимасидаги каби тундлашиб ёки файтунда саёҳат қилаётган денгизчилардай ўйчан бўлиб қолганлигини кўрган киши ўзини кулгидан тиёлмасди. Айёрлар ўз сирларини қизиқувчан одамларга валдираб айтишар, аммо улар ҳам қулоқ солмай қўйишган эдилар. Хафақон одамлар ҳам рақкоса чир айланиб бўлиб жилмайиб қўйгандай, илжаяр эдилар. Клод Виньон қафасдаги айиқдай ўртада лапанглаб турарди. Энг яқин дўстлар ҳам бир-бири билан муштлашишга тайёр ўтиришарди. *Физиолог* олимлар одамларнинг ҳайвонбашара эканлигини қизиқарли мисоллар билан изоҳлаган эдилар. Ана шу ўҳашашлик ҳозир меҳмонларнинг ҳаракатлари ва ҳолатларида равшан кўрина бошлади. Хотиржам ва ҳушёр бирорта *Биша* бу ерга кириб қолганида тайёр китобни кўрар эди. Ўй эгаси ўзининг мастилигини сезиб, ўрнидан туришга журъат этмас, чиройли ва оқкўнгил қиёфасини сақлашга уриниб, меҳмонларнинг қилиқларини афтини буриштирганича маъқуллаб ўтиради. Унинг товоқ юзи қип-қизарби, деярли алвон ранг, қўрқинчли тус олган, бир ёғи қийшайиб кетаётган юк аравадай, боши гавдасига мос чайқалар эди.

— Сиз уларни ўлдирдингизми? — сўради Эмиль.

— Айтишларича, Июль революцияси шарафига ўлим жазсоз бекор қилинар экан,— жавоб берди Тайфер ҳам айёрона, ҳам аҳмоқона бир қиёфада қошларини учирив.

— Улар тушингизга кирмайдими? — эзмаланиб сўради яна Эмиль.

— Муддати эскириб кетди,— деди олтинларга кўмилган қотил.

— Яна бу кишининг мақбараси устига тоштарош «Ўткинчи, бу қабр ёнида кўз ёш тўкиб кет» деб ёзиб ҳам қўяди,— қочириқ қилди Эмиль.— О!— деди у яна,— алжабр тенгламалари ёрдамида дўзахнинг борлигини исботлаб берган математикачига юз су тўлаган бўлар эдим.

Шундан сўнг у тангани баландга отиб:

— Ўнги билан тушса — худо бор! — деб қичқирди.

— Қараманглар! — деди Рафаэль тангани ушлаб олиб.— Ким билади. Тасодифга ишониб бўладими?

— Ҳайҳот! — давом этди Эмиль ҳазилакам қайғули оҳангда,— қаерга қадаминг етса ё даҳрийнинг геометриясига, ёки Рим отасининг «Эй, падари бузруквор!» деган оятига дуч келасан! Дарвоқе, ичайлик! «Пантагрюэль» охиридаги илоҳий шиша айтган кароматгўй сўзлар ҳам менимча «ичайлик!» деган маънони билдиради¹.

— «Эй, падари бузруквор!» ояти бўлмаганида бизнинг санъатларимиз, ёдгорликларимиз, эҳтимол, фанларимиз қаёқда эди? Энг азиз неъматимиз бўлмиш ҳозирги ҳокимият-

аримиз қаёқда эди? Бу ҳокимиятларимизда беш юз калла қойиллатиб, жуда кенг-мўл, ҳосил берувчи жамиятнинг вакиллари бўлиб жойлашиб олишган. Дарвоқе, ана шу ҳокимиятимизда қарама-қарши кучлар бир-бирининг пайини қирқади. Бутун ҳокимият ЦИВИЛИЗАЦИЯГА, қиролнинг ўрнини олган мана шу улкан малиқага бериб қўйилган. Ана шу беш юз калла сохта пайғамбарлик даъво қилган кўҳна, хунук қирол ўрнини босади. Одамзод ўзи билан само ўртасида қиролни даллол қилиб олган. Бу қадар муваффакиятлар олдида даҳрийлик пуштсиз, ҳеч нарса туролмайдиган қуруқ устихон бўлиб қолади. Сен бунга нима дейсан?

— Мен католицизм тўйкан дарё-дарё қонларни ўйлајпман,— совуққина деди Эмиль.— Бу дин томирларимизга, юракларимизга оқиб кирган — худди бутун олам тўфонидай! Нима ҳам қилардик! Фикрловчи ҳар қандай одам Исонинг ялови остида бориши керак. Фақатгина Исо руҳни моддийлик устидан ғолиб қилди, фақат угина худо билан ўзимизнинг ўртамида воситачи бўлган оламнинг нафосатини кўзимизга кўрсатиб берди.

— Сен шундай деб ўйлайсанми? — сўради Рафаэль мастиликни ва яна қандайдир ноаниқ маънони билдирувчи табасум билан.— Майли, ўзимизни фош қилиб қўймаслик учун машҳур алёрни айтамиз:

Dîrs ignotis!¹

Шундай деб, улар бирваракайига фан, шеърият ва куфрлик заҳри анқиб турган жомларни сипқоришиди.

— Меҳмонхонага марҳамат, қаҳва тортилди,— эълон қилди эшик оғаси.

Бу вақт ҳамма меҳмонларнинг ақли сўниб, вужудлари ўз золимидан қутулиб, эркинликка чиқиб, ёввойиларча шодхуррамлика шўнгидилар. Бир хиллари ўлгудай маст бўлиб, қовоқлари осилганича, тутқич бермаётган фикрини қувлашар, гўё ўша фикрни тутишса ўзларининг борлигини ишонадигандай эдилар: бир хиллари овқатга бўкиб ўринларидан қимирлаёлмай, бақа бўлиб қолишганди. Жасур нотиқлар хамон сафсата сотишар, аммо гапларининг маъносига ўзлари ҳам тушунмас эдилар. Аҳён-аҳёнда ёзув машинкаси тикирлагандай, у ер-бу ерда ҳали ҳам «хиргойи қилиб қўшиқ айтишарди — бу ҳаёт эмас, балки ҳаётнинг ранглар сояси эди. Гоҳ ғала-ғовур кучайиб, гоҳ атроф сув сепгандай жимжит бўлиб қолиши қизиқ кўринарди. Шунга қарамай, уй хожаси ўрнига хизматкор эълон қилган қувончли хабарни эшитган меҳмонлар гур этиб залга йўналдилар. Улар бирбирларининг қўлларидан тортиб, қўлтиқларидан олиб, баъзиларини эса ҳатто кўтариб, зал томон юришиди. Аммо улар эшик олдига келганларида бир лаҳза қаршиларидаги ман-

¹ Рабленинг «Саргантюа ва Пантагрюэль» асарига ишора — Ред.

зарага маҳлиё бўлиб, оғизлари очилиб қолдилар. Амфитрион меҳмонларнинг шаҳвоний ҳисларини қўзғаб, кўнгилларини очиш учун шундай бир томоша кўрсатдики, бунинг олдида зиёфатнинг бошқа ҳамма лаззатлари бир пул бўлиб қолди. Олтин қандилларда порлаб турган шамлар ёруғида зарҳал рангли кумуш идишлар билан безалган дастурхон атрофида кўзлари юлдуздай чақнаган бир тўп қиз-жувонларни кўрган меҳмонларнинг эслари оғиб қолди. Аёллар ҳашамили гўзал либосларга ўралишган, уларнинг кўзни қамаштирувчи гўзаллиги олдида бу қасрдаги барча ажойиботлар хира тортар эди. Париваш қизларнинг мафтун этувчи, эҳтиросли нигоҳлари девордаги гулларни, оппоқ мармарларни ва чиройли бронза ҳайкалларни ярқиратиб турган ёруғлик шуълаларидан ҳам ёлқинлироқ эди. Ҳар хил қиёфали, нозишвали гўзалларнинг ҳилпираган гажак ва зулфлари юракларни аланга олдириди. Меҳмонларнинг ҳайратланган нигоҳлари олдида қиз-жувонларнинг бошларидаги инжу, гавҳар ва ҳақиқ билан безалган гултожлар, уларнинг оппоқ бўйинларидағи қора марварид шодалари, маёқ алангасидай ҳилпираб оловланадиган, бўйинга ташланадиган узун ҳарир рўмоллар, манглайига мағрут қўндирилган лачаклар, ҳиссиятни қўзғатувчи енгиз ҳарир кўйлаклар намоён бўлди... Бу ҳаҷрам нозанинлари ҳар қандай одамни мафтун қилар, ҳар қандай одамга олам-олам лаззат бағишилар эди. Чир айланаб, ажаб бир ҳолатда қотиб қолган кашмирий шоий кўйлакли роҳатбадан раққоса яланғочга ўхшарди. Раққосанинг шаффоғ, товланиб турган ҳарир либоси унинг сирли гўзал жойларини беркитиб, ёки бўрттириб туради. Мулоим оёқчалар ишқдан сўз очар, яшнаган, қирмизи лаблар эса қимтиниб сукут сақлар эди. Ёш гўзаллар ўзларини шундай тутинчоқ, уятчан, иффатли қизларга ўхшатиб кўрсатишар эдик, гўё уларнинг мулоим соchlаридан илоҳий поклик уфуриб турғандай, вужудлари эса бир оҳ урганда тумандай тарқалиб кетадиган нурли фаришталарга ўхшар эдилар. Нарироқда эса аслзода гўзаллар аслида ожиз, аслида ориқ, ингичка, нафис бўлсалар ҳам, такаббуона бош эгиб, гўё нега шоҳона илтифотлар кўришмайтанига қошларини норози чимириб ўтиришарди. Оссисан таъсирлаган булуғлардан чиқиб келгандай кўринадиган оқбадан ва иффатли паричеҳра инглиз нозанини қайғу фариштасидай, жиноятдан ўзини олиб қочаётган виждан тимсолидай эди. Бу хавфли йиғинда асосан нозишвалари билан гўзал, чиройли либослари ва ўткир зеҳни билан мағрут, ўзининг мулоимлиги билан қудратли, чаққон ва кучли, ўзи тошюрак, ҳиссиз булбулигиё бўлса-да, эҳтиросларнинг ҳамма бойлигини, майинликнинг ҳамма товланишларини сунъий ҳосил қила оладиган Париж гўзали ҳам; ташқи кўринишдан шўх ва бепарво, аммо ҳеч қачон эс-хушини йўқотмайдиган итальян қизи ҳам, кўкраклари ва оёқ-

ари дуркун норманд қизлари ҳам; кўзлари шаҳло, қорасоч жануб қизлари ҳам бор эди. Гўё Лебель тўплаган, барча сөхру жодуларини шай қилиб келган Версаль гўзаллари бу ерда худди савдогар қичқириғи билан уйғонган, тонг отиши биланоқ бир имо билан кўздан ғойиб бўладиган Шарқ чўриларига ўхшардилар. Қизлар гўё уяси олдида ғувиллашётиган асаларилардай, тортиноқлик билан стол атрофида қисишиб ўтиришарди. Уларнинг иболи саросималигида ҳам гина, ҳам ноз-ишва бор эди — шуларнинг бари бир бўлиб, ё уялишга, ёхуд атайлаб мафтун қилиш истагига ўхшар эди. Эҳтимол, аёллар ҳаммадан пинҳон тутишадиган бир туйгу билан ўзгаларни янада мафтун қилиш ва ишратга қизиқтириш учун ўзларини одоб-ҳаё пардаси остига яшиromoқда эдилар. Шундай қилиб, Тайфернинг фитнаси зое кетадигандай туюларди. Тийиқсиз эркаклар бирданига ҳусндор аёлларнинг шоҳона қудрати олдида бош эгдилар; ҳайратни билдирувчи, ғоят нафис мусиқадай майин бир оҳ эшитилди. Бу кеча улар ҳали муҳаббатдан маст бўлишмаганди. Меҳмонлар кутилмаган зарбадан эсанкирагандай, эҳтирослари бўронига эрк бермай, улвият лаззатидан баҳра олар эдилар. Ҳамиша шеърият, нафосат овозига қулоқ солувчи рассомлар бу аёлларнинг нафис гўзалликларини энг нозик нуқталаригача завқ билан ўргана бошладилар. Файласуф ичилган шампанларнинг зардоби таъсирида сесканиб, бир вақтлар сажда қиласа арзигудек гўзалларни қандай фалокатлар бу ерга олиб келдийкин, деб ўйлай бошлади. Бу қизларнинг ҳар бири қонли фожиаларга учраган бўлиши мумкин эди. Уларнинг деярли ҳаммаси эркакларнинг бевофолиги, бузилган аҳду паймоналар, муҳтоҗлик туфайли ушалмаган орзу-армонлар ҳақидаги хотиралар билан яшарди. Меҳмонлар тавозе билан уларга яқинлашиши; ўзларнинг хулқ-атворидай ранг-баранг, турли-туман суҳбат-мулукотлар бошланди. Меҳмонлар давра-давра бўлиб олишди. Гўё бу ерни ҳалол бир хонадоннинг меҳмонхонаси-ю, у ерда ёш қизлар ва хонимлар мазахўрак меҳмонларга тушлик таомдан сўнг қаҳва, қанд ва ширин-шарбат улашяпти, деб ўйлаш мумкин эди. Аммо, кўп ўтмай, у ер-бу ерда қаҳқаҳа эшитила бошлади, суҳбатларнинг ғала-ғовури кучайди, овозлар баландлашди. Эндиғина тинган кайф-сафо шовқин-суроннинг тўқиашуви алланимаси билан Бетховен симфониясини эслатарди.

Икки дўст юмшоқ диванга ўтиришлари билан уларнинг олдига баланд, қад-қомати келишган, силлиқ бўлмаса ҳам, лекин истараси иссиқ, юракни жизиллатувчи, эҳтиросга лиммо-лим, ғалатилиги билан одамнинг хаёлини олиб қочувчи бир қиз мағрут солланиб, яқинлашди. Аллақачон ишқий олишувларда бўлган қора, қалин, яшнаган соchlари енгил, роҳатбахш ҳалқа-ҳалқа бўлиб, чиройли яланғоч елкаларига ту-

шиб турар, қараган одам кўзини узолмасди. Мармардай оппоқ бўйнига тушган узун, қоп-қора зулфи нур тушганида ажиг товланиб, ажиг бир ҳуснига ўн ҳусн қўшарди. Қирмизи ёноқлари оппоқ юзини янада оқроқ кўрсатарди. Қуюқ киприкли чиройли кўзлари магрур, шўх аланга сочар, муҳаббат учқунларини отар эди. Сўлим, хиёл қимтилган ғунча лаблари бўсага чорлади. Қизнинг қомати тўладан келган, бироқ фақат ишқ учун яратилгандай нозик эшилиб турарди, кўкси ва елкалари ҳам Каррачи тасвирлаган гўзаллардай дуркун эди. Шунга қарамай, унинг вужуди вазмин эмас, балки чақон, нозик-нафис кўринарди; унинг сиртлондай бақувват ва чақон дуркун вужуди жон ўртовчи лаззат қувончларини въяда қиласарди. Бу қиз аслида кулишни, ҳазил-мутойибани билса-да, нигоҳи ва жилмайшидан одам адойи тамом бўларди. У ичига шайтон кириб олган фариштага ўхшарди. Қиз кўрганин ҳайратга соларди. Чехрасида гоҳ у-гоҳ бу ифода яшин тезлигига ўзгариб турарди. Кўпни кўрган одамларни бу қиз мафтун этиши мумкин эди-ю, аммо ёш йигитчалар ундан ҳайиқишарди. У юони ибодатхонаси қасрининг пештоқидан қулаг тушган маҳобати ҳайкалга ўхшар, узоқдан улуғвор, яқинроқдан эса қўполроқ кўринарди. Шунга қарамай, бу қизнинг ажиг ҳусн-жамоли лапашанг йигитларнинг ҳам завқини келтирап, жонон пиёладай овози карларни ҳам мафтун қиласар, ноз-ишвали нигоҳи билан шарти кетиб, парти қолган чолларнинг ҳам суюгини илитар эди. Шунинг учун бўлса керак, Эмиль қизни Шекспир фожеасига, ғаройиб нақшга ўхшатди. Бу нақшин фожеада шодлик фарёд чекар, севги эса ёввойи қўринар, нафосатга мафтунлик ва баҳт ёлқини ғазабли қонхўрликка алмашинар эди. Эмиль яна қизни гоҳ тишлайдиган, гоҳ эркаланадиган, гоҳ иблисдай қаҳ-қаҳ уриб, гоҳ фариштадай фарёд қиласадиган бир маҳлуққа ўхшатди. У қизни ғамгин оҳ чекишдан ва дилни мафтун қилувчи қизлик ҳаёсидан ташқари барча ноз-каражамаларни бир қучогига сифдира оладиган ва кўп ўтмай, қичқириб, эҳтиросидан ўзини ерга отадиган, хушторидан кечадиган, ниҳоят, жазава ичидан ўзини-ўзи хароб қиласадиган маҳлуққа ўхшатди. Қизил баҳмал кўйлакли бу қиз ҳозиргина дугоналарининг сочидан тўкилган гулларни бепарволик билан босиб магрур бир қиёфада икки дўстига патнис тутиб турарди. Ҳуснига бино қўйган, эҳтимол, гуноҳлари билан ҳам ғурурланадиган бу қиз қирмизи баҳмал орасидан ажиг кўринган оппоқ билакларини кўз-кўз қиласарди. У гўё айшишрат маликаси, инсон шод-хуррамлигининг тимсоли эди. Инсон беҳад шодланганида уч авлод тўплаган хазиналарни кўкка совуради: ўлганлар устидан кулади; аждодларини, ота-боболарини ҳақоратлади; лаъл-гавҳарларни эритиб, тож-тахтларни ёндириб юборади: йигитларни чолларга айлантиради, ёки кўпинча чолларни йигитларга айлантиради.

Ҳокимиятдан чарчаган ёки фикрлашдан ҳориб-толган, урушга бир эрмак деб қарайдиган улуғ инсонларгина шундай қувона олади.

— Исминг нима, қизча? — сўради Рафаэль.

— Акилина...

— О! Сен «Қутқарилган Венеция» қаҳрамони әкансанда! — хитоб қилди Эмиль.

— Тўғри, — деди қиз. — Рим отаси барча эркаклардан устун келгани учун ўзига бошқа исм қўйгандай, мен ҳам барча қизлардан устун бўлганим учун ўзимга бошқа от қўйвогланман.

— Сени ҳам танти ва ғазабкор бир шаҳзода ўшандай севадими, у ҳам сен учун ўлишга тайёрми? — қизиқиб сўради Эмиль қизнинг сұхбатга шоирона тус берганидан завқланиб.

— Худди шундай одам севган эди, — жавоб берди қиз. — Аммо, жаллод кундаси менга кундош бўлди. Шунинг учун, ортиқча хурсандчиликка берилмай, деб ҳамиша чўғдай кийим кийиб юраман.

— О, бу қизга *ларошеллик тўрт жасур йигит ҳикоясини* айтиб бер, десангиз, гапи ҳеч адобўлмайди! Бўлди, Акилина! Ҳар бир қизнинг йиғласа арзигудек севгилиси бўлади, лекин ҳар ким ҳам сенга ўхшаб, севгилиси жаллод болтасига бериш баҳтига мусассар бўлмаган. Ҳар ҳолда қиз бола севгилисининг кундош қучогида ётганини билишидан кўра гўрда ётганини билиши яхшироқ-да.

Бу нафис ва қўнғироқдай овоз бошқа бир қизники эди. Гўзаллар, айтишларича, париларнинг сеҳрли таёғи ишораси билан тухумдан чиқар экан. Агар шу гап рост бўлса, бу қиз ана шу сеҳрли таёқдан яралган гўзалларнинг энг гўзали, энг жозибалиси эди. У, йигитлар ёнига товусдай солланиб юриб келди. Дўстлар қизнинг чиройли нафис юзига, хипча белига, мовий кўзларига, мафтун этувчи иболи нигоҳига, силлиқ ва тиниқ манглайига қараб қолишиди. Жилғадан чиққан сув париси ҳам мана бу қизалоқдай уятчан, оппоқ ва содда бўлмаса керак. Қўринишдан ўн олти ёшлардаги бу қизалоқ ҳали севги нималигини, ёмонлик нималигини билмайдиганга, ҳаёт бўронларига учрамаганга ўхшарди. У ҳозиргина черковда ибодат қилиб, тангри-таоло тезроқ мени арш-аълого чақириб олсин, деб фаришталарга илтижо қилиб қайтиб келганга ўхшарди. Нигоҳи мусаффо бундай паривашлар Париждагина учрайди. Булар гулисаффардай чиройли, назокатли ва мусаффо чеҳра ниқоби остида ашаддий бузуқликни, энг ифлос гуноҳларни яширадилар. У, Акилина келтирган сопли пиёлаларга кофе қуйиб йигитларга узатди. Қизалоқнинг сокин гўзаллигига алданиб қувонган Эмиль билан Рафаэль уни сўроққа тута бошлашиди. Гурунг шу билан тугадики, иккала шоир нигоҳи олдида инсон ҳаётини акс эттирувчи яна бир ёвуз мажоз пайдо бўлди. Мағрур дугонаси

ғамгин ва эҳтиросли бўлса, аксинча, бу қиз совуқ, шафқатсиз шаҳвоний лаззат тимсоли бўлиб кўринарди. Агар қўйиб берса бу қиз жиноят қилишдан тап тортмас, қилар ишни қилиб қўйиб, ўзи хандон уриб кулишга ҳам кучи етарди. Иблисдай тошюрак бўлган бу қиз бой ва нозик қалбли кишилардан ўч оларди. Чунки улар иблиста ҳам насиб бўлмаган ишларни қилишарди-да. Евфрасия севги эрмакларини сотишга, ўз қурбони дағнини этилаётгандан кўз ёши тўкишга ва кечаси марҳумнинг васиятини ўқиб шодланишга ҳамиша тайёр эди. Шоир одам гўзал Акилинага боқиб кўнгли очиларди, мафтункор Евфрасиянинг бағритошлигини билгандар эса орқасига қарамай қочишлари турган гап эди. Бу қизлардан бири гуноҳнинг жони бўлса, иккинчиси жони йўқ гуноҳнинг ўзи эди.

— Сен ҳеч келажагинг тўғрисида ўйлайсанми, шуни билгим келяпти,— сўради Эмиль мана шу паривашга қараб.

— Келажагинг тўғрисида, дейсизми?— такрорлади қиз кулимсираб.— Келажак деб нимани тушунасиз ўзи? Ҳали йўқ нарсани ташвишини чекиб нима қиласман? Мен келажагимниям, ўтмишимниям ўйламайман. Бугунги кунни ғамини ейиш ҳам катта гапмасми? Дарвоқе, келажагимизни яхши биламиз, келажагимиз — касалхона-да.

— Келажагинг касалхона эканлигини била туриб, наҳот бунинг олдини олишни ўйламасанг!— хитоб қилди Рафаэль.

— Касалхонанинг нимаси ёмон?— сўради шаддод Акилина.— Биз ахир бировга она бўлмасак, хотин бўлмасак; қариганда топганимиз қора пайпоқ билан пешонамиздаги ажин бўлади. Аёллик жозибаси йўқолади, дўстларимизнинг нигоҳларидаги шодлик ҳам сўнади — бизга ҳеч нарса керак бўлмай қолади. Бу ҳусну жамолимиздан фақат икки оёқда судраладиган қаримсиқ бир ахлат қолади холос. Бу совуқ, шириган ахлат узилиб тушган барглардай шитирлайди. Энг чиройли либосларимиз пол латтага айланади, ясан-тусан хонамизда анвойи бўй тарқатадиган мушк-анбардан эса ўлим атрининг ҳиди келади. Мабодо, мана шу ахлат орасида юрагимиз ҳам қолса, сизлар уни масхара қиласизлар; ахир яхши кунларни хотирлашимизга ҳам қўймайсизлар. Уша вақтда балки бадавлат хонадонда кучук эркалатиб юрамиз, балки касалхонада латта-путта титкилаб ётармиз, бари бир эмасми? Уша вақтда балки сочимизнинг оқини кўк-қизил катак дурра ёки нафис кашта билан яширамиз, қайнин супурги билан кўча супурармиз ёки шойи рўмолимизнинг учи билан, Тюильри қасри зиналарини супурармиз, зарҳал ўчоқ ёнида ёки қўр солинган сопол кўза олдида исинармиз, балки Гре майдонидаги можарони ёки театрда операни томоша қиласмиз — фарқ унчалик катта эмас!

— Акилина, жоним, бу тушкун кайфиятингни илгари ёқтирасам ҳам, ҳозир жуда яхши тушуниб турибман,—

сўни илиб кетди Евфрасия.— Қашмир рўмолу, бели синматин шалдироқ пуллар, атир-упа-ю, олтин-кумуш, ипакли кишин кечаклар, дабдабаю асъаса, ялтироқ нарсаларни ҳаммаси ёнилкда ярашади. Жинниликларимиз ўтар-кетар, беш кунлик дунёда ўйнаб-кулганимиз қолади. Куляпсизлар-а? Ахир тўгри гапиряпманми? — хитоб қилди қиз икки дўстга кинояли кулиб боқар экан.— Қасал бўлиб ўлгандан кўра кийиф сафодан ўлган минг марта яхшимасми? Мен мангуболини ўйнаб-кулганимиз қолади. Жамиятга шу ишим маъқул — ахир у ҳамма нарсани талон-торож қилишимга шароит яратиб қўйибди. Ахир, худойимнинг ўзи кечаси нимани сарфласам ўша нарсадан даромад бербиб турса. Нега ўзларингиз бизга шифохоналар қуриб берасизлар? Ахир худойим бизни яхшилик билан ёмонлик ўртасига қўйиб, истаганингни танлаб ол, деган экан, изоб-үкубатни ёки фурбатни танлармидик? Агар ўйин-кулгиги танламасам аҳмоқ бўлардим.

— Бошқалар-чи?— сўради Эмиль.

— Бошқаларми? Үзларининг ғамини ўзлари есин. Менимча, ўз қайғунгга йиғлагандан кўра бошқаларнинг қайғусини кўриб кулган яхши. Эрқак киши менга заррача азоб беролмайди!

— Гапларингдан, бояқиши, кўп азоб чеккан экансан!— хитоб қилди Рафаэль.

— Меросни деб мени ташлаб кетишиди, билдингизми!— деди Евфрасия қадди-қоматини кўз-кўз қилган бир алфозда.— Мен аҳмоқ бўлсам кечаю кундуз меҳнат қилиб ўшани боқиб юрибман! Энди мени хушомад билан ҳам, ваъдалар билан ҳам алдашиб бўпти, энди ҳар бир куним байрам бўлишини хоҳлайман.

— Ахир бахтли бўлиш ўзимиздан эмасми?— қичқирди Рафаэль.

— Йўқ,— гапга қўшилди Акилина,— одамлар бизга ҳайрат билан қарашади, хушомад қилишади; барча аёллардан, ҳатто энг покдомон, ор-номусли аёллардан ҳам гўзалроқ ва бадавлатроқ бўлиш ҳазилакам гапми? Бунинг устига, ҳалол, шарм-ҳаёли аёл ўн йилда кўрган нарсасини биз бир кунда кўрамиз. Билдингизми?

— Номусидан айрилган аёл даҳшатли эмасми?— деди Эмиль Рафаэлга қараб.

Евфрасия йигитларга такаббуона назар ташлаб, аччиқ киноя билан жавоб берди:

— Ор-номус! Ор-номусни қийшиқ-майшиқ, букри аёлларга ҳадя қилдик. Бечораларнинг ор-номусдан бўлак ҳеч вақолари ҳам йўқ.

— Жим бўл!— қичқирди Эмиль.— Ўзинг билмаган нарсан гапирма!

— Нима! Мен билмас эканманми?— эътиroz билдири Евфрасия.— Умр бўйи ёмон кўрган одамингга танангни бағишлайсан, улғайгандага ташлаб кетадиган оқибатсиз болаларни тарбият қиласан, ярангга туз сепишишам, уларга раҳмат айтасан, сизлар аёллик ор-номусини деб шуни айтасизлар. Устига-устак, севганингиз фидойиллик қилганига миннатдор бўлиш ўрнига муродингизга етгунча азоб берасиз; агар севганингиз иффатини сақласа, шарманда қиласиз. Шуям ҳаёт бўлдими? Яхшиси, эркин яшайлик, хоҳлаган кишиларимизни севайлик, ёш ўлиб кетсан ҳам майли.

— Вақти келиб жазосини тортишдан қўрқмайсанми?

— Майли,— жавоб берди қиз,— айшу ишратни кулфат билан аралаштириб юбормаслик учун ҳаётимни иккига бўлганман: бири — ёшлик: шубҳасиз, шод-хуррам ўтади; иккинчи — қарилик; ўйлайманки, ғам-ғуссали бўлади, ана шунда тўйгунимча азоб чекаман...

— Бу қиз ҳеч кимни севмаган,— деди Акилина қўнриқдай товуш билан.— У севгилисининг биргина нигоҳ ташлашидан боши осмонга етиб қувониб, сўнг рад жавоби олиш учун юз чақирим йўл босмаган; ҳеч қачон ҳаёти қил устида қолмаган: ҳеч қачон севгилиси — қалбининг ҳукмдори, жаноби, илоҳи учун бир неча одамни чопиб ташлашга ҳам тайёр бўлмаган... Унинг севгилиси — чиройли полковник.

— Ҳа, яна Ларошелдан тушди!— эътиroz билдири Евфрасия.— Мұҳаббат шамолга ўхшайди: қаёқдан эсишини билмаймиз. Бунинг устига сени ҳайвон яхши кўргандан кейин ақлли одамлардан ҳам қўрқиб қолар экансан.

— Жиноят кодекси ҳайвонларни севишимизни рад этади,— ҳазил оҳангидаги сайдари улуғвор Акилина.

— Сени ҳарбийларга раҳмилроқсан деб ўйловдим,— қийқириб кулди Евфрасия.

— Наҳотки сизлар аҳмоқликни баҳт деб ўйласангиз?

— Баҳт дейсизми?— қайта сўради Акилина иккала йигитга саросимали боқар экан.— Эҳ, сизлар ўлимни ўйлаб туриб лаззатланиш нима эканлигини билмайсизлар...

Шу пайт меҳмонхонага қараган одам *Мильтоннинг Пандемониумига ўхшаш* манзарани кўрар эди. Пуншнинг кимҳаворанг алангаси ҳали ичишда давом этётган одамларнинг ловиллаган юзларига жаҳаниамий бир тус берган эди. Одамлар ибтидоий, ваҳшиёна кучи бўшалиб кетгандай, жазавали рақс тушишар, қаҳқаҳа ва қийқириқлар мушакдай сочиларди. *Будуар* ва кичик меҳмонхона ўликлар ҳамда ўлаётганлар уйилиб ётган жанг майдонига ўхшарди. Ҳаво шароб, айш-ишрат ва гап-сўздан қизиб кетганди. Мастлик, ишқ-муҳабbat, алжираш, сархушлик дилларда ҳам, чеҳраларда ҳам, гиламларнинг нақшларида ҳам, ялпи бесаран-

жомликларда ҳам сезилиб турар; ҳамманинг кўзини енгил парда босган, шу парда ортидан ҳаво маст қилувчи буғларга тўлгандаи қўринарди. Гира-шира зулмат ичида мураккаб шакл-шамойиллар ўйин қиласар, гаройиботлар бир-бирига тўқнашар эди. У ер-бу ерда қучоқлашган гавдалар тўдалашиб, хоналарни безаган мармар ҳайкалчалар, ҳайкалтарошликтининг ажаб дурданалари билан аралашиб кетган эдилар. Иккала дўстнинг ҳали унчалик хирадашмаган фикр ва туйгуларида алдамчи бир равшанлик, ҳаётнинг сўнгги титроти, тирик-ўликлик бор эди. Аммо улар мана шу фалати хаёлотда, толиқкан кўзлари олдида пайдо бўлган гаритабий манзараларда қандайдир ҳақиқат борми-йўқлигини ажратишига ожиз эдилар. Орзу-армонларимизнинг бўғиқ осмони, тушимида кўринган сиймоларни туман пардасига ўраган юракни ўртовчи бир майнлик ва кимдир жиловлаб турган ҳаракатчанлик — хуллас, тушдагидай энг гаройиб манзаралар йигитларни шу қадар маҳлиё этган эдики, улар базми жамшид эрмакларини босириқ туш гаройиботлари деб идрок этардилар: босириқ тушда ҳам худди шундай ҳаракатлар сассиз бўлиб, қичқириқлар қулоққа чалинмас эди. Шундай пайтда энг ишончли лакейларида бири Тайферни зўр машиқатлар билан даҳлизга чақириб олди. У хўжайниннинг қулогига энгашиб:

— Жаноб, ҳамма қўшнилар деразадан қараб, шовқин-сурондан шикоят қилишяпти,— деди.

— Агар қўшнилар шовқин-сурондан қўрқса, остоналарига похол ташлаб олишсин!— қичқирди Тайфер.

Шу орада Рафаэль тўсатдан хоҳолаб кўлиб юбордики, дўсти ажабланиб бу ёввойиларча қийқириқнинг сабабини суриштириди.

Сабабини тушунишинг қийин,— жавоб берди у.— Аввал шунга иқрор бўлишим керакки, сизлар Вольтер соҳилида мени тўхтатганингизда, Сена дарёсига ўзимни ташламоқчи бўлиб турган эдим.— Сен, албатта, нега ўзингни ўлдиришга қасд қилдинг, деб сўрашинг турган гап. Лекин яна бир нарсани айтсан тушунармикинсан? Шундан сал аввалироқ худди сеҳрли эртак ичида юргандим, руҳий оламнинг энг нозик-нафис манзаралари, инсон донишмандлигининг рамзий манзаралари бир-бир кўз олдимдан ўтган эди. Ҳозир эса мана бу дастурхон устида ноз-неъматларни талон-торож қилиб ўтирибмиз. Мана бу икки қизга, телбаликнинг мана бу жонли ва аломат суратларига қара. Биз одамларга ва буюмларга мутлақо беларво қараганимиз учун борлиқнинг қара-ма-қарши икки қутбини, руҳий ва моддий тушунчаларнинг ёрқин тимсолларини кўриб турибмиз. Агар маст бўлмаганингда бу гапларим бутун бир фалсафий рисола эканлигини тан олган бўлардинг.

— Агар шу тобда икки оёғингни момақалдириқдай хур-

рак отаётган Акилина устига чиқарib олмаганингда мендан ҳушшероқ эканлигингда ишонардим. Ҳозир маст бўлмаганингда қилган ишингдан уялиб қизариб кетган бўлардинг,— деди Эмиль. У ҳам ўзи нима қилаётганини сезмасдан, Евфрасиянинг сочларини ўриб-ешиб, ўйнаётган эди. Сенинг икки қутбингни бир жумлага сиғдирса бўлади. Оддий жисмоний турмушда меҳнат ақлимиизни ўтмаслаштиради ва қандайдир самарасиз донишмандликка олиб боради. Ноаниқ тушунча бўшлиғида ёки маънавий олам тубсизликларида яшаганимизда эса биз донишманд жинни бўлиб қоламиз. Хуллас, туйгуларингни ўлдириб, қаригунча яша, ёки эҳтирослар азобида қолиб ёшлигингда ўлиб кет — қисматимиз шу. Аммо, шуни ҳам айтиш керакки, нусхамизни ясаган уста, шафқатиз ҳазилкаш бизга гайрат-шижоат берган. Мана шу гайрат-шижоатимиз туфайли бояги хulosани тан олмаймиз.

— Тентак,— дўстининг гапини бўлди Рафаэль.— Тағин шу ўйл билан умрингни қисқартираверсанг — том-том асарлар ёзишинг мумкин. Агар мен шу икки ғояни таърифламоқчи бўлсам, айтар эдимки, инсон ўз ақлини чархлайвериб, бузилиб кетади; билимсизлик туфайли покланади. Бу эса жамиятга қарши айномадир! Аммо, биз донишмандлар даврасида яшасак ҳам, телбалар даврасида ўлиб кетсак ҳам, әртами-кечми бир жойга борамиз. Ҳудди шунинг учун *иликни сугуруувчи буюк мутафаккир* бир вақтлар мана шу икки қутбни икки сўз билан «Бевафо дунё!» деб ифода қилган.

— Сен худойимнинг қудратига шак келтиришга мажбур қиляпсан, чунки телвалигинг илоҳийликдан ҳам ошиб тушяпти, — эътиroz билдири Эмиль.— Бизнинг аломат Рабле бу фалсафани «Бевафо дунё»дан ҳам қисқа қилиб, «Эҳтимол» деб ифодалаган. Бундан эса Монтэнъ: «Мен билмас!» — деган хulosha чиқарган. Маънавият илмининг мана шу сўнгги янгилиги Пиррон хитобига бориб тақалади. Икки боғлам хашак ўртасида қолган Буридан эшагидай Пиррон ҳам яхшилик билан ёмонлик ўртасида, аросатда қолган. Абадий баҳсга чек қўяйлик. Бу баҳс ҳозиргача «ҳам ҳам йўқ» деган сўзлар билан хulosаланади. Сенага ўзингни ташлаб қандай тажриба ўтказмоқчи эдинг? Ё Нотр-Дам кўприги олдидаги гидравлик машинага ҳавас қилдингми?

— Эҳ, ҳаётимни билганингда эди!

— Оббо! — хитоб қилди Эмиль.— Сени шундай бачканадеб ўйламагандим. Ахир бу жуда сийқа гап-ку. Билмайсанми, ҳар бир одам бошқалардан кўра кўпроқ азоб чекканман, деб ўйлади.

— Оҳ! — хўрсинди Рафаэль.

— Сенинг «Оҳ»инг масҳарабозликнинг ўзи! Қани айт-чи, ҳар куни эрталаб мушакларингни таранг тортишга мажбур қилган нарса нима — руҳий дардми ёки жисмоний касаллими? Бир вақтлар *Дамъенъ* чопаётган отларни жиловидан тор-

тиб тургандай мушакларингни таранг қиладиган ва кечаси сени тўрт бўлак қилиб юборадиган нарса нима? Ёки ҳужранингда ит гўштини тузсиз еб қўйдингми? Ёки бола-чақанг «Нон! Нон!» деб қичқириптими? Эҳтимол, хушторингнинг сочини пуллаб, қиморхонага юргандирсан? Балки ёлғон бувинг кўрсатган ёлғон адрес бўйича сохта векселни тўлашга боргансану, кеч қолишдан қўйқандирсан? Гапирсанг-чи! Агар бирор аёлни деб, куйган векселни -деб, ёки зерикканингдан ўзингни сувга ташламоқчи бўлган бўлсанг сендан дўстдан кечаман. Тўғрисини айт, ёлғон гапирма, сендан тарихий хотиралар талаб қилаётганим йўқ. Энг муҳими, гапни калта қил, мастилингнга яраша, албатта. Мен китобхондай талабчанлик қиляпман. Кечқурун ибодат вақтида аёлни уйқу босгандай, мени ҳам уйқу босяпти.

— Тентаквой! — деди Рафаэль.— Ахир ҳамиша ҳиссиётларимиз нозиклигидан азоб чекиб юрамиз-ку! Илм-фанимиз қалбларинг табиий тарихини ёзишга, уларнинг гурӯҳларини аниқлашга, уларни зотлари, турлари ва оиласари бўйича тавсиф қилишга, қисқичбақасимонларга, ер остида яшовчиларга, калтакесаксимонларга, энг оддийларга ва ҳоказоларга бўлишга кучи етадиган вақт келар. Ана шунда, азиз дўстим, гулдай нозик, майин юраклар борлиги исботланади. Баъзи минерал — тош юраклар сезмай ҳам қоладиган енгил шабада гулдай нозик юракларни ер билан битта қилиши мумкин...

— Худо ҳаққи, дўстим, мени дебочадан қутқаргин, — деди Эмиль ҳазил ва илтижо оҳангида Рафаэлнинг қўлидан тутиб.

II

ТОШЮРАК ҚИЗ

Рафаэль бир оз сукут сақлади, сўнг бепарво қўл силтаб ҳикоясини бошлади:

— Вино билан пунш таъсириданми, билмадим, аммо, шу топда бутун ҳаётимни ҳудди яхлит бир манзарарадай равшан тасаввур қиляпман. Бу манзаранинг одамлари ҳам, бўёқлари ҳам, соялари, нурлари ва олачалпоқ жойлари ҳам жуда аниқ қўриниб туриби. Илгари чеккан азоб-уқубатларимни ва шод-хуррам кунларимни ҳозир қандайдир ыафрат билан эслайман. Агар шундай бўлмаганда бундай шоирона тасаввур жилоларидан ажабланмас эдим. Гўё ўз ҳаётимга узоқдан назар ташлаяпман; аллақандай руҳий мўъжиза туфайли менга бутун умрим қисқарган ҳолда қўриняпти. Үн йил ичida узоқ ва секин-аста чеккан азоб-уқубатларимни ҳозир бир неча жумла билан ифодалай оламан.

Бу жумлаларда қайғу-ҳасрат фикр тарзида, лаззат эса — фалсафий ифода тарзида күринади. Мен түйғуларимни эмас, фикр-мулоҳазаларимни айтаман...

— Намүнча зерикарли гапирмасанг, бу ерда қонунга құшымча киритаёттанинг йүқ-ку! — эътиroz килди Эмиль.

— Эҳтимол,— мулойимгина рози. бўлди Рафаэль.—Худди шу сабабдан сени зерктириб, чарчатиб қўймаслик учун умримнинг аввалги ўн етти йили тўғрисида гапириб ўтирамайман. Ўн саккиз ёшгача мен худди сенга ўхшаб, бошқа минглаб ёшларга ўхшаб мактаб ёки лицей ҳаётини кўрдим. Увақтлар баҳтсизликларни ўзимиз ўйлаб топардик, шодликларимиз эса чинакам эди. Худди шу нарсалар хотираларимизни безаб туради. Бизга ҳар жума кунлари сабзавот беришарди. Биз энди таомларнинг сархилини ейдиган бўлсанки ҳам ўша вақтдаги сабзавотларни ҳозиргача соғинамиз. Худди ўшандан бери ҳеч қанақа сабзавот тотиб кўрмаган одамдай. Ажойиб яшардик ўшанда. Ҳозир ўша вақтдаги қийинчиликларни кулимсираб эслаймиз. Аслида ана шу қийинчиликлар туфайли биз меҳнатга ўргандик...

— Ҳай, бу осуда ҳаёт манзаралари!.. Энди фожиангга ўта қолсанг-чи,— масхараомуз илтижо килди Эмиль.

— Коллежни тутатганимдан сүнг,— давом эттириди хи-
коясини Рафаэль, гапимни бўлма, деб ишора қилас экан,
отам мени қаттиқ интизомга ўргатди. У мени ўзининг каби-
нети ёнидаги хонага жойлаштириди. Отамнинг талабига му-
вофиқ кечаси соат тўққизда ётиб аzonда бешда уйғонардим.
У ҳуқуқшуносликни яхшилаб ўрганишимни хоҳларди: шу
соҳадаги лекцияларга ва адвокатлар ҳузурига бориб тура-
дим. Сайрларим ва машгулотларим вақт ҳамда макон қо-
нунларига шу қадар бўйсундирилган, отам эса тушлик овқат
вақтида мендан шу қадар жиддий ҳисоб-китоб талаб қилас
эдик..

— Булар билан менинг нима ишим бор? — тоқатсизланиб, гапни бўлди Эмиль.

— Э, жин ургур, гапни бўлмасанг-чи! — жаҳли чиқди Рафаэлнинг.— Кундалик турмуш икир-чикирларини гапириб бермасам туйгуларимни тушунармидинг? Ана шу икир-чикирлар туфайли ўта одобли бўлиб ўсдим, узоқ вақтгача ўсмирлик соддадиллигидан қутуолмай юрдим. Шундай қилиб, йигирма бирга тўлгунимча, монастиръ низомларидай қаттиқ тартиб қонда зулми остида яшадим. Ҳаётим нақадар машақ-қатли бўлганини сенга равshan тушунтириш учун отамнинг қандай одамлигини айтиб берай. Баланд бўйли, озғин, қотма, пичоқнинг қиррасидай узун юзи рангпар, қариқиздай вайсақи, амалдордай зиқна одам эди. Отамни кўрганимда эркаликларим ва шўхликларим ўз-ўзидан йўқоларди. Отамга мулоийим ва нафис туйгуларимни ошкор қилмоқчи бўлсан у ҳозир аҳмоқона гап айтадиган болага қарагандай қаради:

ци түчиларимиздан қўрқиб туардик, аммо улардан кўра
чироқ отамдан қўрқардим; унинг олдида ўзимни саккиз
шар боладай ҳис қиласдим. У ҳозир ҳам кўз олдимдан
истмайди. Арғувоний сюртук кийган, алифдай тўғри отам
қандайдир памфлет китобчанинг қизғиши муқовасига ўралган
қоқбалиққа ўхшарди. Бари бир, уни яхши кўрардим, чунки
у одил одам эди. Мурабабийларча жиддий табиатли, покиза
хулқали, бунинг устига доим яхшилик тилювчи одамнинг қат-
тиқўллиги бизда уччалик ғазаб уйғотмайди. Отам мени ҳеч
қачон ўзидан узоқлаштирасди. Йигирма ёшимгача у менга
ўн франк ҳам, лаънати ўн франкни ҳам раво кўрмаган. Эҳ,
мана шу арзимас ўн франк, у вақтларда мен учун беҳисоб
хазина эди. Бениҳоя ўйнаб-кулишга имкон берадиган мана
шу ўн франкни қанчалар орзу қилсан ҳам, сира етишолмас-
дим. Шунга қарамай, бари бир отам гоҳида кўнглимни ёзиш-
га ҳам уринарди. Бир неча ойгача у ваъдалар билан қўйним-
ни пуч ёнғоққа тўлдириб-тўлдириб юрди. Шундан сўнггина
Италия театрига, концертга, балга олиб борди. Балда мен
севгилимни учратишни орзу қиласдим. Севгилим! Бу тушун-
ча мен учун мустақиллик билан teng эди. Бироқ, тортинчоқ
на одобли. бўлғаним, салон тилини — қандай гаплашиш ке-
раклигини билмаганим учун ҳар сафар базмдан қиздай по-
киза бўлиб қайтиб келардим, қалбимда ҳамон истаклар бў-
рони босилмасди.

Эртасига эса отам мени кавалерия тулпоридай жиловлаб, ина ҳукуқшуносликни ўрганишга, адвокатга, судга юборарди. Отам чизган чизиқдан чиқсан газабига дучор бўлишим турган гап эди. У, «биринчи одобсизлигингни кўришим билан Антиль оролларига юнгаматрос ёрдамчиси қилиб юбораман», деб дўқ урарди. Гоҳида, бир-икки соатгина аллақайси кўнгилочар жойга сўроқсиз бориб қолсам ҳам оёғим куйгандай типирчилаб туардим! Ўзинг тасаввур қилиб кўра-а, гаройиб тасаввурларим, гаройиб муҳаббатга лиммо-лим қалбим, гулдай нозик кўнглим, фоят шоирона ақлим бўлса-ю, тошдай қаттиқ, дунёда энг қаттиққўл ва ҳиссиз одамнинг назоратидан бир нафас ҳам қутулмасам. Худди ёшгина қизни мурда билан никоҳлашгандай десам, аҳволимни тушунасан. Мана шу зайлдаги ҳаётимнинг энг қизиқарли лавҳаларини санаб ўтаман: уйдан қочиш, бош олиб кетиш режаларим отамни кўришим билан йўқоларди-қоларди; қайгу-ҳасратларимни ухлаганимда унугтардим: истакларим юзага чиқмаганидан эзилардим, мусиқа эшиганимда ғам-андуҳларим тарқаларди. Кўпинча Бетховен билан Моцарт менга сирдошлўст бўлишарди. Ҳозир ана шу бегубор ва одобли пайтларимда виждонимни қийнаган хурофотларни эсласам куламан: ресторон остонасидан ҳатласам ўзимни исрофгар ҳисоблардим; қаҳвахоналарни бузуклар уяси, исловатхона деб, одамлар ор-номусини йўқотадиган ва бор-йўқ мулкини қи-

морга тикадиган ўйинхона деб тасаввур қилардим: қонни қиздирувчи қимор ўйинларига эса пул керак эди. О, балки сени уйқу элитаётгандир, аммо, ҳаётимда, энг расво, ваҳшийларча хурсанд бўлган қунлардан бирини сенга айтиб бермасам бўлмайди. Бундай ваҳшийларча шодлик юрагимизни шундай тилиб юборадики, гё ё жиноятчининг баданига қиздирилган темир босгандай из қолдиради! Ўша куни, отамнинг қариндоши бўлган герцог де-Наваррен уйидаги базмга борган эдим. Лекин, аҳволимни яхшироқ тушунишинг учун айтишим керакки, ўшанда эгнимда яғири чиққан фрак, оғимда бачкана туфли, бўйнимда отбоқарларникидай галстук, қўлимда эскирган қўлқоп бор эди. Бурчакка тиқилиб олиб, тўйиб музқаймоқ ердим ва чиройли аёлларни томоша қилардим. Отам кўриб қолди. Негадир у менга сақлаб тур, деб ҳамёнини ва қалитини бериб қўйди — нега бундай ишонч билдирийкин, ҳалигача тушумайман. Мендан ўн қадамги нарида меҳмонлар қарта ўйнашётган эдилар. Олтин тангалар жарангини эшишиб турардим. Ёшим йигирмага тўлган эди, шу ёшга яраша ақалли бирор кун гуноҳ иш қилишни жуда-жуда хоҳлардим. Бу ақлий бузуқлик эди, бундай бузуқлик ҳатто куртизанкаларнинг¹ эркаликларида ҳам, қизларнинг тушларида ҳам бўлмайди. Бир йилчадан бери ўзимча орзу қилардим: башанг кийингланман, каретада гўзал аёл ёнида ўтирибман, нуфузли жаноб қилиб кўрсатяпман ўзимни. Вэри ресторанида тушлик қиласман: оқшом театрга бораман; фақат эртасига уйга қайтаман. Отамга Фигаронинг найрангларидан ҳам баттар бошни гангитувчи баҳоналарни тўқиб ташлайман. У менинг тушунтиришларимдан ҳеч нарсани англаётмайди. Мўлжалимда мана шу баҳнинг ҳаммаси эллик экюга¹ тушарди. Эҳтимол, ўша вақтда ҳамон мактабдаги, дарс қолдирган вақтларимдаги шўхликларни соғиниб қолгандирман? Шундай қилиб, будуарга кирдим, ҳеч ким йўқ, кўзларим ёнарди, қўлларим қалтираб отамнинг пулларини ҳисоблай бошладим: юз экю экан! Бу пуллар таъсирида тасаввуримда барча тақиқланган айшишрат манзаралари *Макбет* жодугарлари дошқозон атрофида рақс тушгандай чирпирак бўлиб айлана бошлади. Фақат бу манзаралар чиройли, мафтункор, нафис, дилбар эди. Қулоғимнинг зинғиллашига, юрагим қинидан чиқиб кетгудай типирчилашига қарамай, ҳамёндан иккита йигирма франкли тангани чиқардим — ҳозир ҳам кўз олдимда турибди! Тангаларда Бонапарт тасвири қийшайиб турарди, йили сийқаланиб ўчиб кетган эди. Ҳамёнини чўнтағимга солиб, қимор столига яқинлашдим. Терлаган қўлимдаги иккита олтин танга-

¹ Куртизанкалар — жазманлар.

¹ Эллик экю — иккни юз эллик франк.

ин қисимлаганимча, товуқхона устида калхат айлангандай, ўйинчилар атрофида айлана бошладим. Улгудай якка-ёлғизлигимни ҳис қилас эканман, ҳамма одамларга тешиб юборгудай нигоҳ билан тез кўз югуртириб чиқдим. Танишларимдан ҳеч бири мени кўрмаетганинги сезганимдан сўнг тангаларимни паст бўйли шўхтаб бақалоқ чолнинг тўпига қўшиб қўйдим, унинг тепасида туриб олиб, шунчалар кўп дуолар ўқидим ва онтлар ичдимки, булар уч марта денгизда бўронда қолган одам учун ҳам етар эди. Сўнг, ёшимга ярашмаган, жиноятчиларга хос ёки макиавеллизмга хос ички бир сезги билан эшик олдига келиб, анфилада — нақшин устунлар ортидан залга паришон тикилиб турдим. Фикру зикрим машҳум яшил мовут атрофида эди. Шу оқшом физиология — ҳулқ соҳасида биринчи марта тажриба қилиб кўрдим. Шу тажриба мендаги аллақандай узоқни кўра билиш хусусияти борлигини кўрсатди. Бу эса табиатимиздаги иккни хиллик сирларини билишга ёрдам берди. Столга орқа ўгириб олдим, орқамда келгуси баҳт-иқболим ҳал этилаётганди, эҳтимол жиноий иш бўлгани учун ҳам келажакдаги бутун баҳтим шу ютуққа боғлиқ эди: рақобат қилаётган иккни ўйинчини одамлар девори — тўрт-беш қатор томошабинлар тўсиб турарди: одамларнинг ғовур-ғувури ва музика олтинлар жарангини эшилтирмасди. Мана шу тўсқинликларнинг ҳеч бирига қарамай мен вақт ва маконни ҳам писанд қилмайдиган эҳтирос туфайли иккала қиморбознинг сўзларини аниқ эшишиб турардим, ҳар бири неча ҳол тўплаганини билардим, қиролни очган ўйинчининг мўлжалини тушунардим, худди унинг қарталарини кўриб тургандай эдим; ҳуллас, қимор столидан ўн қадамча нарида турарканман, рангим гоҳ бўзарар, гоҳ қизарар эди. Шу пайт ёнимдан отам ўтиб қолса бўладими! Ўшанда Муқаддас оятдаги «Тангри-таоло руҳи унинг кўз олдидан ўтди» деган сўзларнинг маънисига етдим. Мен ютдим. Ўйинчиларни ўраб олган оломон орасидан туртиниб-суртиниб ўтиб, тўрнинг тешилган жойидан сирғалиб чиққан илонбалиқдай чақонлик билан столга яқинлашдим. Истиробларим шодиёнага айланди. Ўлимга олиб борилаётганида шафқат ҳақида буйруқни эшифтган маҳбус аҳволига тушган эдим. Аммо, аксига олгандай, орден тақсан қандайдир жаноб стишмаетганд қирқ франкни талаб қилиб қолди. Ҳамманинг шубҳали нигоҳи менга қадалди — рангим оқариб, пешонамдан тер чиқа бошлади. Назаримда отамнинг пулини ўғирлаганим учун жазосини тортаётган эдим. Хайриятки, оққўнгил бақалоқ ҳол ҳақиқий фариштадай ёқимли овоз билан «Ҳамма қўйган» деди ва қирқ франк чиқариб қўйди. Мен бошимни кўтариб, ўйинчиларга ғолибона қарадим. Отамнинг ҳамёнига олган пулимни қайтариб солиб қўйдим ва ютуғимни ўша маданиятли ва ҳалол одам ихтиёрига қўйиб бердим, у эса яна ютаверди. Бир юз олтмиш франкка етганида танга-

ларимни рўмолчамга ўраб (йўлда жарангламаслиги учун) чўнтағимга солиб қўйдим ва ўйинни бас қилдим.

— Қимор столи олдида нима қилаётгандинг? — сўради отам фиакрга ўтирганимизда.

— Томоша қилдим,— жавоб бердим қалтираб.

— Умуман, орият учун анча-мунча пул тиксанг ҳам сира ажабланарли жойи йўқ эди,— деди отам суҳбатни давом этириб.— Маданиятли одамлар кўзи билан қараганда сен энди йигит бўлиб қолдинг, салпал аҳмоқчилик қилишгаям ҳақинг бор. Ҳа, Рафаэль, ҳамёнимдан фойдаланаверганингда кечирар эдим.

Индамадим. Уйда отамга калити ва пулларини қайтариб бердим. У ўз хонасига ўтиб, ҳамёндаги пулни камин устига тўкди, ҳисоблаб кўргач, анча хайриҳоҳ оҳангда гап бошлиди. Ҳар гапидан сўнг озми-кўпми сукут сақлаб, маъноли қараб қўярди:

— Ўғлим, яқинда йигирмага тўласан. Сендан кўнглим тўқ. Энди сенга маош ажратиш керак, тежамни, турмуш икир-чикирларини ўрганасан. Сенга ойига юз франқдан бериб тураман. Ўз билганингча ишлат. Мана бу сенга дастлабки уч ой учун,—отам худди санаб кўрмоқчидай бир тўп олтин танганинг устидан кафти билан силаб қўйди.

Тан олишим керак, ўша пайт отамнинг оёғига йиқилиб, мен ўғри, қароқчиман, расвоман, ундан ҳам ёмони, алдамчиман, деб қичқиргим келди! Аммо, уят мени ушлаб қолди. Отамни қулоқламоқчи бўлган эдим, у мулоҳимлик билан мени четга сурди.

— Энди сен йигитсан, бўтам,— деди отам.— Мен бу ишни шунчакиadolat юзасидан қиляпман. Рафаэль, мабодо миннатдор бўлсанг,— давом этди у мулоҳимлик ва ғурур билан,— ёшлик йилларингда турли фалокатлардан асрар қолганим учун миннатдор бўлишинг мумкин. Парижда жуда кўп ёшлар йўлдан озиб ўзларини хароб қилишган. Бундан буёғига иккаламиз дўст бўламиз. Бир йилдан сўнг ҳуқуқшунослик доктори бўлсан. Баъзи нарсалардан бенасиб ўсган бўлсанг ҳам, лекин етарли билим олдинг, меҳнатга ўргандинг. Ҳар қандай иш меҳнат билан битади. Қандай тушунтирасам экан, Рафаэль. Мен адвокат ҳам, нотариус ҳам эмас, давлат арабби бўлишингни, бизнинг фақирона наслимиз фахрланадиган одам бўлишингни хоҳлайман... Эртагача хайр!— деди отам foят сирли бир ишора билан.

Шу кундан бошлаб, отам ўз режаларини мен билан ўтоқлаша бошлади. Отамнинг яккаю ёлғиз ўғли эдим. Онам ўн йил илгари ўлиб кетганди. Белида шпага-қилич бўла туриб, ер ҳайдашни ўзига эп кўрмаган, Овернида деярли унтиб юборилган насл-насабнинг каттаси бўлган отам қачонлардир, баҳтини синаб кўрмоқчи бўлиб, Парижга келган. Франция жанубида туғилган одамларда ўтирилган ақл-фаросат

ни гайрат-шижоат қўшилган бўлади. Улардан кўпинча буюк кишилар чиқади. Шундай фазилатларга эга бўлган отам бошқаларнинг ёрдамига ҳам унчалик муҳтоҷ бўлмасдан катта бир мансабни эгаллаган. Қўп ўтмай, инқилоб уни хонавайрон қилипти, аммо отам бой-бадавлат оиласдан бўлган бир қизга уйланиб олипти. Шу аснода Империя даврида бизнинг уруғимиз аввалги нуғузи ва шуҳратини тиклаб олипти. Реставрациядан сўнг отамнинг мол-мулкларини қайтариб беришипти, лекин унинг ишлари яна орқага кетипти. Император ўз генералларига совға қилган чет эллардаги ерлардан бир қанчасини отам сотиб олган экан. Аммо, энди ана шу лаънати ерларга эгалик ҳуқуқини ҳимоя қилиш учун отам ўн йилдан бери ликвидаторлар — эски ишларни тугатувчилар ва дипломатлар билан, Пруссия ва Бавария судлари билан тортишиб юрган экан. Суд 1814 йилдан то 1817 йилгача биз олган фойдаларни, шу вақт ичиде кесилган ўрмонларнинг пулини биздан ундириб олиши мумкин экан. Агар шундай бўлса отамнинг мол-мулклари қарзларимизни узишга зўрға етар экан. Шундай қилиб, отам менга маълум маънода озодлик берган куни аслида мислсиз оғир бўйинтуруқ остига тушган эканман. Мен жанг майдонидагидай олишишим, кечани кечак, кундузни кундуз демай ишлашим керак эди; давлат арбобларининг ҳузурига боришим, уларнинг томоқларини ёғлашим, ишимизга ёрдам беришса ўзларигаям моддий фойда келишини тушунтириб, қизиқтиришим керак эди. Уларга ёқиши, хотинларига ёқиши, хизматкорларига ва итларига ҳам ёқиши учун жонимни жабборга беришим керак эди. Мана шу кўнгилсиз ишларнинг ҳаммасини нозик, широйли муомала билан, ширин-шакар ҳазил-мутойибалар билан қилишим керак эди. Мана шу ғам-кулфатларни мен тортардиму, отам боёқиши кундан-кун сўлиб, сарғайиб борарди. Бир йил нари-берисида мен дабдабали ҳаёт кечиргандай бўлиб юрдим. Аммо, баҳти чопган қариндошларим билан, ишимиз учун нафи тегадиган одамлар билан алоҳа боғлашга уринишларим, бесаранжом турмуш кечириш тинкай мадоримни қуритворди. Кўнгилхушлигим ўша судлашувлар, суббат-мулоқотларим эса — ҳисботномалар бўлиб қолди. Шу пайтгача ёшлик шўхликлари, бебошликларидан бенасиб бўлганим учун одобли эдим: энди бирор тентаклик қилиб қўйиб, отамни хонавайрон қилмаслик учун ўзимни қийнадим. Бирор марта кўнгил очишини, жиндаккина исроғни хаёлимга ҳам келтирмасдим. Ёшлигимизда одамлар ва шароит тазиийига қарамай, туйғуларимизнинг нозик-ниҳол гуллига, виждонимизга, фикрларимизга ҳали гард қўнмаган бўлади. Шу туфайли ёвузлик билан келишолмаймиз; бурчимизни очиқ-ойдин англаймиз; номус ўлимдан кучли бўлади; кўнглимиз очиқ, қувлик нималигини билмаймиз. Уша вақтларда мен худди шундай соғдил эдим. Отамнинг ишончини

оқласам дердим. Илгари отамнинг ҳамёнидан яширинча арзимас пулни ўғирлаганимда қанчалар ҳаяжонланган эдим. Энди-чи? Энди отам билан бирга унинг ишларини битказиш, авлодимизнинг шаънини сақлаш елкамга тоғдай юк бўлиб тушаётган бўлса ҳам, отамга яширинча бор бисотимни, орзу-умидларимни фидо этсам ўзимни етти қават осмонда деб билардим! Хуллас, жаноб де Виллель бизни хонавайрон қилиш учун атайлаб топгандай, аллақайси гўрдан «ҳуқуқдан айрилиш» тўғрисидаги император декретини ковлаб топди. Мен, ер мулкларимни сотиш ҳақидаги хатга қўл қўйдим. Фақат онамнинг қабри бўлган Луара оролидаги, бирор ҳеч қанчага олмайдиган жойни ўзимизда қолдирдим холос.

Ўша вақтларда сабаб-баҳоналар топишни, қувликни, фалсафий, филантрофиявий ва сиёсий сафсаталарни билмаганим учун, ишончли кишимиз, ўзингизни аҳмоқликдан тиёлмайсиз, дер эди. Ҳозир энди бу нарсаларни жуда яхши биламан, энди «аҳмоқлик»дан ўзимни тия оламан. Аммо трактор айтаманки, йигирма бир ёшда биз қайноқ қонли бўламиз, муҳаббатга лиммо-лим тўламиз. Отамнинг кўзларидаги ёш умрим бўйи мен кўрган энг катта мўъжиза эди. Кейинчалик, қашшоқлик ботқоғига ботганимда шу ҳақидаги хотиралар дилимга таскин берар эди. Кредиторлар билан ҳисоб-китоб қилганимиздан кейин ўн ой ўтгач, отам дард-кулфатдан қазо қилди. У мени, жонидан ортиқ кўрган дилбандини хонавайрон қилганини билиб, адойи тамом бўлди: Отам шуни ўйлайвериб жигар-бағри куйиб кетди. Бир минг саккиз юз йигирма олтинчи ийли кеч кузда, йигирма икки ёшимида ёлғиз ўзим биринчи дўстим — отамнинг тобутини қабристонга кузатдим. Парижда ҳамманинг нигоҳидан панада, тобут-араванинг орқасидан ёлғиз ўзим ўйларимга ғарқ бўлиб, бехонумон, келажаги даргумон бўлиб борарадим. Бундай ёлғиз йигитлар кўп эмасдир. Ҳудойихоналардаги етимлар ҳам мендан аъло эди. Чунки етимларни келажакда жанг майдони кутади. Уларнинг ҳукуматдай, ёнки қироллик прокуроридай отаси бор, боқиндиilar уйидай бошпаналари бор. Мен эсам ойдай якка-ёлғиз эдим! Ўч ойдан сўнг даллол келиб, отамнинг талон-торож қилинган меросидан қолган бор-ўғи бир минг юз ўн икки франк пулни қўлимга тутқизди. Судхўрлар уйимиздаги барча жиҳозларни сотишга мажбур қилишди. Болалиқдан мени қуршаб турган зеб-зийнатларни қадрлар эдим, шунча қимматбаҳо нарсаларга арзимас маблағ беришганини кўриб, ҳайронлигимни яширолмадим.

— Жиҳозларнинг ҳаммаси, оти нимайди, жудаям рококо экан! — деди нарх бичувчи даллол.

Мана шу даҳшатли сўзлардан болалигимда топган энг эзгу умид-армонларим, энг покиза, энг азиз хаёлларим чилпарчин бўлди. Энди менинг бор буд-шудим сотилган жиҳозлар рўйхати эди: келажагим бир минг бир юз ўн икки франк

шул солинган шойи ҳамёнга боғлиқ бўлиб қолганди; қаршимга жамиятнинг яккаю ягона вакили — даллол шляпасини пошидан олмай тиржайиб турарди. Хизматкоримиз Ионафанга қачонлардир онам тўрт юз франкдан бир умрли нафақа тайинлаб берган эди. Мени жондан ортиқ кўрувчи хизматкоримиз бу уйни ташлаб кетар экан, кўзларига ёш олиб: — Иложи борича тежамли бўлинг, жаноб,— деди. Ахир шу дарвозадан болалигимда неча бор каретада шўх қийқириб чиққан эдим.

Чол ийғларди!

Қисматимни барбод қилган ҳодисалар, азизим Эмиль, мана шулардан иборат. Бу ҳодисалар дилимни вайрон қилиб, жамиятдаги мавқеимни ҳам расволаштириди. Бир неча бадавлат хонадонларга қариндошлик иплари билан боғланган эдим: аммо энди у ерларга боришга ғурурим йўл қўймасди. Эҳтимол, борганимда ҳам улар мендан ҳазар қилишлари ёки бефарқ қараб, дарвозаларини очмасликлари ҳам мумкин эди. Гарчи қариндошларимиз нуфузли одамлар бўлиб, ўзгаларга ҳомийлик қилишни яхши кўрсалар ҳам, мен қариндош-уруғсиз ва ҳимоятсиз қолдим. Ҷарду ҳасратларимни эшитадиган одам топилмаганидан ичимдан топ дейдиган, камгап бўлиб қолдим. Илгари очиқўнгил, самимий эдим, беихтиёр совуқ ва индамас бўлиб қолдим: отамнинг қаттиқўллигидан ўзимга ҳеч қандай ишончим қолмаганди; тортичоқ ва журъатсиз эдим; назаримда менда ҳеч қандай жозиба йўқ эди; ўзимга-ўзим ёмон қўринардим, ўзимни хунук, бадбашара ҳисоблардим: бирорларнинг кўзига қаролмасдим. Назаримда, истеъодли одамларнинг курашларида журъатга, катта ишларга даъват этувчи ички бир овоз бўлади. Худди шундай ички бир овоз мени ҳам «Дадил бўл! Олея!» деб чақираади; ёлғизликда гоҳида тўсатдан ўзимни қудратли ҳис этардим; айрим янги ёзувчиларнинг жамоатчилик олқиши билан кутиб олаётган асарларини ўз хаёлимда ёзажак асарларимга таққослаганимда умидларим қанотлашарди; шуларнинг ҳаммасига қарамай, ёш боладай қўрқоқ эдим. Аслида ортиқча иззатталаб, шуҳрратталаб бўлганимдан азоб чекардим; ўзимча буюк ишлар қилиш учун туғилганиман, деб ўйлардим, шундай одам бўла туриб ҳаёт майдучыйдаларига ботиб қолаётгандай эдим. Одамларга интилардим — аммо дўстларим йўқ эди. Жамиятда ўзимга йўл очишим керак эди — аммо қўрқанимданмас, тортичоқлигимдан ёлғизликда яшардим. Отам мени олий жамият гирдобига отган ийли мен бу оламга беғубор юрак билан, пок кўнгил билан киргандим. Ёши улғайган барча йигитчалар сингари ажойиб муҳаббатни орзу қиласадим. Тенгқурларимнинг қўпчилиги олифта йигитчалар бўлиб, каттазанглик, қуруқлик билан бачканга, майдада-чуйдалар тўғрисида гап сотишар: менга айниқса инжиқ, тегманозик бўлиб кўринган қизлар-

нинг ёнига ўтириб олишар, ҳассачаларининг сопини тишлаб туриб ҳаммага ҳақоратомуз қўпол гаплар айтишар, қийшанглаб, масхарабозлик қилишар, энг яхши қизларни орқасидан ғийбатлашар; ростданми, ёлғонданми, ҳар қандай гўзалинг тўшаги биз учун тайёр, деб нах уришар; ўзларини гўё ҳар қандай лаззатлардан тўйгандай, энди ҳаммани рад этишаётгандай қилиб кўрсатишар; энг иболи, уятчан қизжувонларга ҳам осон ўлжа деб қарашар; гаҳ десам қўлимга қўнади, салгина имо қилсан бас, деб мақтанишар эдилар! Қўлимни кўксимга қўйиб, вижданан айтаманки, ўша вақтда мен учун олий табақадан бўлган, ақлли, чиройли ёш қизнинг кўнглини олишдан кўра ҳокимиятни қўлга олиш, йирик асар ёзib шуҳрат қозониш осонроқ кўринарди. Хуллас, пинхоний ташвишларим, ҳис-туйғуларим, орзу-армонларим киборлар жамияти қоидаларига сира тўғри келмасди. Мен муомаладамас, дилимда дадил эдим. Кейинчалик билдим, хотин-қизлар севгида ялнишингни ёқтиришмас экан. Қизларнинг кўпларини олисдан яхши кўриб юрардиму, яқинига боролмасдим, мен улар учун ҳар қандай синовга тайёр эдим, дилим ҳар қанча озор тортса ҳам майлиди, қурбон бўлишдан ҳам, изтироблардан ҳам қўрқмай, бор кучларимни уларга бағишлишга тайёр эдим. Аммо улар ўзларига хушторликка шунақа аҳмоқларни танлашардики, мен ўша аҳмоқларни қоровулликка ҳам олмасдим. Бал-базмларда орзуйимдаги соҳибжамол пайдо бўлиб қолганида ёнча бор гунг-соқов бўлиб, серрайганимча тикилиб қолганларим эсимда; ўша соҳибжамолни умр бўйи эркалашимни, барча умидларимни бир нигоҳ билан билдирадим, хаёлимда унга эҳтиросли муҳаббатимни таклиф қиласдим, алдоқчи туйғуларга учардим. Шундай лаҳзалар бўлардики, бир кеча учун жонимни беришга ҳам тайёр эдим. Оқибатда-чи? Ҳасратларимни эшитувчи қулоқ йўқ эди, ўтли нигоҳларимга жавоб берувчи нигоҳ йўқ эди. Юрагим талпинишига ҳамоҳанг урувчи юрак йўқ эди. Ё журъатим етишмаслигидан, ё кези келмаганлигидан, ё ўзимнинг тажрибасизлигидан ўз ёғимга ўзим қоврилардим. Дилемдагини бари бир тушунишмайди, ёинки бошқача тушунишади, деб қўрқанимдан умидсизликка тушардим. Ҳар гал гўзалларнинг менга мулоим қиё боқишидан ҳам вужудимга ўт туташарди. Нозанинларнинг хайриҳоҳ мулоим боқиши ёки бирор сўз айтишига маҳтал бўлиб, шайланиб туришимга қарамай, бари бир гап очишига журъат этолмасдим: тоҳо гап бошласам вақтида тўхтатолмасдим. Туйғуларим лиммо-лигидан сўзларим тутуруқсиз чиқарди, ҳатто жим туришим ҳам аҳмоқона бўларди. Табиийки, бундай олифта давраларга мос эмасдим, бу ерда одамлар таши ялтироқ, ичи қалтироқ эди, улар фикрларини ҳам маълум қолипдаги иборалар ёки расмий сўзлар билан ифодалашарди. Бунинг устига мен маъносиз сўзга чечаниликка ва маъноли сукут сақлашга уқу-

тим йўқ эди. Одатда қизлар эҳтиросли, олов-қалб, жазавага тушадиган, куч-қувватли йигитларни яхши кўришади. Мен эҳтиросли, олов қалб бўлишимга, жазавага туша олишимга, куч-қувватга тўлиқлигимга қарамай, барча нозанинлар менга нисбатан хоинларча шафқатсиз эдилар. Эҳтимол шунинг учун мен билан дўстона сұхбатлашган йигитлар қанча-қанча қизларни қўлга туширдик, деб жар солишганида соддадиллик билан маҳлиё бўлиб тинглардим, уларнинг ёлғон-яшиқ гапларига ишонардим. Мана шу давраларда самимий қизни учратаман деб беҳуда кутардим; енгилтак ва қуруқ, дабдабага ўч ва киборлар даврасининг икир-чикирларига маҳлиё бўлган қизнинг қалбида кучли ва теран шайдоликни топаман, деб беҳуда уринардим. Шундай қиз қалбида эҳтирослар уммонини кўраман, деб беҳуда излардим. Қалбимда ана шу чексиз-ҳудудсиз эҳтирослар уммони мавж уриб, тўфонга айланётганидан улар хабарсиз эдилар. О, фақат севги учун түғилганингни, қиз болани баҳтли қилишингни ҳис этиб туриб, бирор қизни, ҳатто жасур ва олижаноб Марселинадай аёлни, ҳатто аллақандай қари маркизани тополмасанг-а! Сафар хуржунингда шунча лаъл-жавоҳирларни олиб кета туриб, уларга қизиқувчи бирор ўш болани, уларни томоша қилувчи бирор қизалоқни учратмасанг-а! Тушкунликка тусиб, ўзимни ўзим ўлдиришни ўйлаган вақтларим ҳам кўп бўлди.

— Уф-ф, бу кеч нуқул фожеа,— тоқатсизланди Эмиль.

— Халақит берма, ҳаётим устидан ўзим ҳукм чиқарай!— хитоб қилди Рафаэль.— Дўст бўлиб, ҳасратларимни эшитишга қурбинг етмаса, мени деб ярим соат зерикишдан қўрқсанг, майли, ухлай қол! Лекин, шундан кейин нега ўзимни ўлдирмоқчи бўлганимни сўрама. Ўлим эса талпиниб, атрофимда ҷарх уриб, мени ўзига чорлади, мен ҳам уни олқишлиман. Инсон ҳақида хулоса чиқариш учун камида унинг фикр-ўйлари, изтироблари, ҳаяжонлари сирхонасига кириб қўриш керак. Инсон ҳаётининг сиртидаги воқеаларга қизиқиши эса йилнома жадваллари тузишга, аҳмоқларнинг эҳтиёжига ва дидига мослаб тарих ёзишга ўхшайди.

Рафаэль сўзларидаги ғам-андуҳ оҳанги Эмилни ҳайратга солди ва у дўстини жон қулоғи билан тинглай бошлади.

— Лекин энди мана шу воқеаларнинг ҳаммасига бошқача кўз билан қарайпман,— ҳикоясини давом эттириди Рафаэль, эҳтимол ўша баҳтсизликлар қобилиятларимни камол топтиргандир, кейинчалик мана шу қобилиятларим билан фахрланадиган бўлдим. Етти ёшимдан йигит ёшимгача ҳаётимни мазмун билан тўлдириган нарсалар файласуфларча қизиқувчанлик, фавқулодда меҳнатсеварлик, китобга муҳаббат каби хислатлар туфайли ҳозир сизлар айтгандай, гояримни яхши ифодалай оламан, инсонга зарур билимларнинг поёнсиз майдонида от чоптириб юра оламан. Ёлғизликка

маҳкум бўлиб, туйғуларимни тия олишга, хаёлларим оламида яшай олишга ўрганган эдим: ҳозир одамларни ва нарсаларни таққослай олишимга, мулоҳаза юрита олишимга балки шу сабабдир. Ҳиссиётга берилган одам киборлар оламининг елиб-югуришлари ичida кўмилиб, йўқолиб кетади, ҳиссиётга берилиш энг гўзal қалбли одамни ҳам xor қиласди, уни латтага айлантиради. Мен дилимдагини шу қадар ичимда сақлашга ўргандимки, туйғуларимни жиловладидиган, мукаммал идора қиладиган бўлдим. Инсон иродаси эҳтиослар ташналигидан ҳам юксакроқ. Эсимда, мени хуш кўрмаган нозанинларни севгиси рад этилган йигитдай синчковлик билан кузатардим. Энди тушундим, айёр бўлмаганим учун улар мени хуш кўришмас экан! Чамаси йигитларнинг сал-пал муғамбирлигини гўзаллар ёқтиришар экан. Бир соат ичida мен қирчиллама йигит ёки ёш бола бўлишим, бачкана одам ёки мутафаккир бўлишим, хурофотлардан озод киши ёки ўта хурофотчи бўлишим мумкин. Қўпинча, аёллардан ҳам мулоҳим бўлиб кетаман. Балки, шунинг учун улар соддадиллигимни сурбетлик деб, мусаффо фикрларимни ифлослик деб тушунишгандир? Гўзаллар назарида менинг билимдонлигим зерикарли бўлиб, хуморлигим эса лапашанглик бўлиб кўрингандир? Бой тасаввур шоирларга бахт келтиради. Фоят жонли тасаввурим туфайли, аксинча, ҳиссиётда бекарор, заиф, лапашанг одам бўлиб кўрингандирман? Жим тuriшим ҳам ўхшовсиз чиқарди, гўзалларга ёқишга ҳаракат қилганимда эса уларни хуркитардим холос: шунинг учун улар мени севмас эдилар. Қиборлар оламининг бундай ҳукмидан аччиқ-аччиқ кўз ёш тўкардим. Лекин, худди шу синовлар менга катта фойда келтирди. Мен жамиятдан ўч олишга, ҳамма гўзалларнинг қалбини забт этишга аҳд қилдим: ҳамманинг аҳлу ҳушини тортаман, лакей меҳмонхона эшиги олдидা номимни эълон қилганида ҳамманинг нигоҳи менга қаратилади. Болалик чоғларимдаёқ улуғ одам бўлишга аҳд қилганиман. Андре Шене сингари, пешонамга бир уриб, «Мана бу ерда бир нима бор!» дер эдим. Гўё-кўнглимда ифодаланиши зарур бўлган фикр, асосланиши лозим бўлган система-таълимот, баён этилиши лозим бўлган билимлар пишиб етилаётгандай туюларди. Оҳ, азизим Эмиль, энди, ёшим йигирма олтидан ўтганида, ному нишонсиз, ўзим орзу қилган нозанининг севгилиси бўлаодмай, ўлиб кетишмуга кўзим етиб қолганида қандай аҳмоқчиликлар қилганини айтиб берай! Қай биримиз озми-кўпми, бор нарсани тилаган нарсамиз, деб ўйламаганмиз? Орзу-хаёлларида ўзига гултоҷ ясамаган, ўз ҳайкалига тамал тоши тикламаган, тез гапга кўнувчи маъшуқалар даврасида лаззатланмаган йигитни мен дўст тутмаган бўлардим! Хаёлимда кўпинча ғенерал, император бўлардим: ё Байрондай донғим чиқсин, ё чангим чиқсин, дердим. Инсонлар шуҳрати билан ўйнашар

жаниман, барча довонлар, чўққилар олдинда эканлигини тушунардим. Ичимга сифмаётган чексиз шуҳратпастлигим, таҳо бўлишимга гўзal ишончим менга мадад берарди.

Албатта, одамнинг ўзи бўшанглик қилса, тиканаклар орасидан ўтаетганида жуни юлиниб яғири чиққан қўйга ўхшаб колиши ҳам ҳеч гап эмас. Мен шон-шуҳратга эришишга аҳд қилдим, келажакдаги севгилим учун хилватнишинликда меҳнатга кўмилишга аҳд қилдим. Барча нозанинлар бир гўзal қиёфасида кўринарди ва менга биринчи дуч келган қиз ана шу гўзal бўлади, деб ўйлардим. Ҳар бир маҳбубани малика деб тасаввур қилардим. Маликалар эса ўзлари севиб қолган ошиқларига ҳиммат, лутф-марҳамат кўргазиб, ўзлари яқинлашадилар, мендай тортиноқ, бечора камбағалга ўзлари лутф-карам қиладилар, деб ўйлардим. О, лутфу карам қилган гўзalга қалбимдаги лиммо-лим севгидан ташқари яна бир олам миннатдорлик туйғуларимни бағишлиардим, у гўзалини умр бўйи ардоқлардим! Кейинчалик, ҳаётни кўп кузатганимдан сўнг аччиқ ҳақиқатни билдим. Билсам, бутунлай ёлғиз қолиб кетиш хавфи туғилган экан. Қизларнинг алламбало ғалати ақли бўлади. Улар истеъоддли одамдан фақат камчилик қидиришади, аҳмоқ одамдан эса фазилат излашади. Қизлар ўзларининг камчиликларини сезмагани учун аҳмоқларни мақтасади; ўзларидан баланд турувчи талантли йигитлар бахт келтиришса ҳам қизларнинг камчиликлари йўқолмайди. Истеъоддли, талантли одамлар ҳамиша ёниб яшайдилар: қизлар эса талантли одамнинг фам-кулфатларига шерик бўлишни исташмайди — қизларнинг ҳаммаси ўз ошиқларининг фақат шуҳрат келтиришини ўйлашади. Аслида улар бизни севмайди, балки биз орқали ўзларини севишади! Ахир ижод қилишга, бунёдкорликка қодир бўлган камбағал, мағрур санъаткор улар учун худбин кўринади. Талантли одамнинг теварагида доимо қандайдир фикрлар гирдоби чарх уради, шу гирдобга ҳамма нарса гарқ бўлиб кетади, ҳатто маъшуқаси ҳам. Ҳамманинг таъзим-тавозеига ўрганиб қолган нозанин мана шунаقا одамнинг севгисига ишона оладими? Бундай ошиқнинг дивандан маҳбубасини эркалатиб, майнабозчилик қилиб, гап сотиб ўтиришга вақти бўлишади. Аёллар худди шунаقا майнабозчиликка ўч бўлишади. Сохта ва ҳиссиз, тўнка йигитлар эса худди шу жиҳатдан устомон бўлишади. Талантли одам ёзишга вақт тополмайди-ю, майнабозчиликка ва ўзига зеб беришга вақт тополармиди? Мен севгилимга ҳаётимни бутунлигича бағишлиашга тайёр эдим, аммо умримни майд-майд қилиб бўлишга қурбим етмасди. Ҳуллас, қандайдир ҳумор кўз танноз хонимнинг топшириқларини бажариб югуриб-елувчи савдогарнинг лаганбардорлигидан ижодкор нафратланади. Камбағал ва улуғ одам учун яримтаки севги керак эмас — у яхлит фидоийликни истайди. Бачкана хонимлар умрида кашмирий шойи

либосларни кийиб, ўзларини кўзгуга соладилар, янги расм бўлған либослар учун илгичга айланадилар: улардан фидо-йиликни кутиб бўлмайди, аксинча, улар бошқалардан фидо-йилик кутишади. Севгида улар итоатгўйликни эмас, ҳукмронликни яхши кўришади. Чинакам турмуш йўлдоши бўладиган аёл ўзининг бутун умрни, куч-қувватини, шон-шуҳратию баҳт-иқболини эрида деб билади. Истеъоддли одамларга шарқона аёл керак. Шарқ аёлининг асосий мақсади — эрининг ҳар бир истагини бажо келтиришдай иборат. Барча истеъоддли одамларнинг баҳтсизлиги шундаки, уларнинг истаклари билан имкониятлари ҳеч мос келмайди. Узимни даҳо деб бўлсан ҳам таниз хонимларни яхши кўрардим. Ҳамма ўйлаганидан бошқача ғояларни етилтириб: шотисиз осмонни ҳужум билан эгаллашга интилиб; бозори касод ҳазинага эта бўла туриб: ҳали тартибга тушмаган, ўзим чуқур англамаган, хотирамни оғирлаштириб юборган билимлар билан қуролланиб; қариндош-уругларсиз, дўстларсиз, энг қўрқинчли саҳрова, ёлғиз ўзим қолдим. Бу саҳрова, обод, фикрловчи, жонли саҳрова, сизга ҳамма душман, бундан баттар, сизни ҳеч ким писанд қилмайдиган бу-саҳрова довдирасам ҳам табиий бир қарорга келдим; бу қарорни амалга ошириш мумкин эмас эди: худди шу нарса мени руҳлантиради. Гўё ўзим билан гаров ўйнадим: бу гаровда ўйновчи ҳам ўзим, тикилган нарса ҳам ўзим эдим. Режам бундай эди: бир минг бир юз франк пул уч йиллик тириклигимга етиши керак эди. Эл оғзига тушадиган, бойлик ва шон-шуҳрат келтирадиган асар ёзиб чиқариш учун ўзимга шунча муддат белгиладим. Фивада узлатга чекинган авлие сингари фақат нон-сут билан кун кечираман. Шовқин-суронли Парижнинг қоқ ўртасида хилват гўшага беркиниб олиб, ёлғизликда китоблар ва ғоялар, меснат ва сукунат оламига гарқ бўламан. Худди пилла қуртидай ўзимга ўзим мақбара ясайман: худди қуртдан капалак чиққандай, мен ҳам кейинчалик гўзаллик ва шон-шуҳрат оламида қайта туғиламан. Шу фикрнинг ўзидан қувониб кетдим. Яшашга имкон топиш учун ҳаётимни хавф остига қўяётган эдим. Тириклик учун фақат энг зарур нарсалар билан чекланиб, ўзимни тийиб яшасам йилига уч юз олтмиш беш франк етади, деган фикрга келдим. Монастырь — ибодатхона низоми билан яшагандай кун кечирганим учун мана шу озгина пул менга етиб турди.

— Бундай яшаб бўлмайди,— қичқириб юборди Эмиль.

— Уч йилга яқин шундай яшадим,— сал-пал фуур билан жавоб берди Рафаэль.— Кел, ҳисоблаб кўрамиз! Нонга уч су, сутга икки су, колбасага — уч су; очдан ўлмайди одам, қайтанга дилинг равшанлашади. Ишонавер, ўзим худди шундай ажойиб ҳолатни бошдан кечирганман, парҳез одам-

шинг дилини чароғон қиласди. Хонамни тошкўмир билан иситардим. Қўмирнинг нархини йилнинг кунларига бўлсак, кунига икки суда ошмайди. Қўйлак-иштон, оёқ кийимини ҳам уч йилга етказаман: фақат ҳалқбоп лекцияларга ёки кутубхонага борганимда яхшироқ кийинаман, деб аҳд қилдим. Шуларнинг ҳаммасига ўрта ҳисобда ўн саккиз су кетарди; ҳар хил кутилмаган ҳарражатларга икки су қоларди. Узоқ вақт шу зайлда яшаган чоғларимда бирор марта Санъатлар кўпригидан ўтганимни ёки бирор марта сув ташувчидан сув сотиб олганимни эслолмайман: сув келтириш учун эрталаблари де-Грэ кўчасининг муйилишига, Сен-Мишель майдонидаги фавворага борарадим. О, мен камбағал яшашим билан фахрланардим! Узининг гўзал қелажаги борлигини биладиган одам гадоларча ҳаёт кечиради, бундан сира уялмайди. Худди бегуноҳ ўлимга ҳукм этилган одам дор остига бораётганда уялмагандай. Акилинага ўшаб, мен ҳам касалхона тўғрисида хотиржам ўйлардим. Бирор лаҳза соғлигим ёмонлашса нима бўлишини ҳаёлимга келтирганим йўқ. Дарвоҷе, камбағал одам фақат ўлаётгандагина кўрпа-тўшак қилиб ётишга хақи бор. Сочимни калта қилиб қирқдим, бирор севги париси ёки яхшилик фариштаси келгунча... Лекин, кейинги воқеаларни ҳозирча аралаштиромай турайлик. Азиз дўстим, шунга эътибор қилгинки, севгилим бўлмаса ҳам, бир кун келиб бўлади, деган улуғ фикр билан, ёлғон фикр билан яшадим. Ёшлигимизда ҳаммамиз озми-кўпми шу умид билан яшаймиз. Ҳозир ўзимнинг ана шу вақтдаги соддалигимдан, ўша вақтдаги «мен»имдан куламан. Эҳтимол, ўша содда йигитлик чоғларимда буюқ, пок ва гўзал бўлгандирман. Энди мен ундей одам эмасман. Жамиятни, киборлар ҳаётини, хулқ ва одатларимизни обдан ўрганганимдан кейин шу фикрга келдимки, менинг бегубор орзу-ишончларим бошқалар учун хавфли экан, жонимни қўйнаб қилган ишларим бари беҳуда экан. Шуҳратпараст одамга бу фазилатларнинг сира кераги йўқ экан. Баҳтининг кетидан қувган одам бундай юклар билан ўзини оғирлаштириши керак эмас экан. Истеъоддли одамларнинг хатоси шундаки, улар баҳтли қисматга муносаб бўламиз, деб ёшлик йилларини аямай, ҳароб қиладилар. Фақирона яшайдиган баркамол одамлар келажакдаги қудратимиз қўлимииздан чиқиб кетмасин, деб куч тўплайдилар, билим йигадилар. Сўзга бой, фикрга қашшоқ лўттибозлар эса ҳамма ерда гап сотиб, ўзларининг қармоқларига аҳмоқларни илинтирадилар, лақмаларнинг ишончини қозонадилар; бирорлар билим олади, бошқаларнинг иши юришади; бирорлар камтарин бўлади, бошқалар журъат билан, дадил иш кўрадилар; заковатли одам ўзининг ғурурини яширади, бошқалар эса ғуруларини кўз-кўз қиладилар: шунинг учун бошқаларнинг ҳамиша ошиқлари одчи бўлади. Амалдорлар эса бақириқ-чақириқ билан ишлайдиганларни,

сурбет истеъдодларни кўп хизмат қиляпти, деб ўлашади. Одамзод мендан миннатдор бўлади, деган олим хом хаёл қилади. Албатта, мен бу ерда барча тан олинмаган даҳоларнинг авж қўшиғи бўлган поклик, вижданлилик ҳақидаги умумий гапларни такрорлаб ўтирумайман. Мен фақат нега ўртacha одамларнинг иши ўнгидан келишининг сабабларини мантиқий йўл билан тушунтириб бермоқчиман. Ҳайҳот, фан шу қадар оналарча меҳрибонки, кўпинча фарзандларига мусаффо ва осуда шодликлар баҳш этади. Фандан бундан катта мукофотни талаб қилишнинг ўзи аҳмоқлик.

Очиқ дераза ёнида тўйиб нағас олганларим, кайфим чоғ бўлиб нон ва сут билан нонунга қилганларим ҳануз эсимда. У ердан қўнғирваш, кулранг ёки қизғиш, тоштахтали ва черепицали заъфарон ёки яшил йўсин ўсиб ётган томларнинг турқи таровати қўриниб туради.

Даставвал бу манзара менга зерикарли туюлди, аммо кўп ўтмай унда антиқа бир тароват борлигини ҳис қила бошладим. Қечалари эса зич беркитилмаган дарпардалар орасидан тушиб турган нур оқимлари бу ўзига хос оламнинг зим-зиё қаърини соялар билан безаб жонлантирап эди. Гоҳида туман орасидан фонусларнинг бўзарган нурлари қуйидан ўзларининг сарғимтири ёғдуларини сочар ва кўча яқинида илонизи бўлиб ясов тортган томларни, ҳаракатсиз тўлқинлар уммонини хира ёритиб туради. Онда-сонда мана шу зулмат биёбонида ноёб қиёфалар пайдо бўларди: аллақайси баҳаво боғчадаги гуллар аро лотин чечакларига сув қуйиб юрган, қадди дол кампирнинг қораси кўзга ташланарди: ёки болохона деразасининг ярим-ёрти чириган рафи ёнида турган навниҳол қўз ўз пардоз-андози илиа машғул, унга қараштганларни пайқамас эди, мен ҳам фақат унинг кўхлик манглай ва чиройли оппоқ қўллари билан кўтарилиган соchlарини кўрардим холос. Том бошидаги тарновлар ёнида яккам-дуккam ўсан ҳадемай жала оқизиб кетадиган ўрзлик сабзаларга шавқу завқ билан қаардим. Мен йўсинлар гоҳо ёмғирдан сўнг тиниқлашиб кетганини, гоҳо қуёшда жизганаги чиқиб, қоқ қўнғир барқутга айланиб ажиб товланиш касб этганини кузатардим. Қисқаси, кундузги ёруғликнинг шоирона ва лаҳзали самараси, туманлар қайғуси, фавқулодда тушиб қолган қуёш доғлари, туннинг сеҳрли сукунати, тонги шафақнинг яралиши, мўрилар устидаги тутун бурамлари, қўйинг-чи, — гаройиб табиатнинг мана шу барча манзаралари менга ғалати қўринар ва кўнглимга хуш ёқарди.

Мен ўз қамоқхонамни яхши кўрардим — чунки бу ерга ўз ихтиёрим билан кирган эдим. Томларидан иборат бағрига сон-саноқсиз аҳолини сифтирган, тап-тақир ялангликка ўхшаган бу парижча қуп-қуруқ саҳро кўнглимга мунис ва ўйларимга ҳамоҳанг эди. Турли фанлар билан шуғулланиб биз кўтарилиган самовий юксакликлардан бир зумда пастга қу-

лаб, турмуш икир-чикирларига юзма-юз келиш одамни тинкасини қуритади. Шунинг учун ҳам мен ўша вақтларда ибодатхоналар ҳаётининг барча машақатларини мукаммал бошдан кечирдим. Турмушнинг янги режасига қатъян амал қилган ҳолда Парижнинг энг хилват маҳаллаларидан ўзимга ҳужра қидира бошладим. Бир куни кечқурун Эстрапададан уйга қайтаётib, Кордье кўчасидан ўтаётган эдим. Клюний кўчасининг муюлишида дугонаси билан волан ўйнаётган ўн тўрт ёшлар чамасидаги қизчани кўриб қолдим. У қўшни уйлардан чиқиб ўтирган одамларни шўхликлари билан кулдирар эди.

Ҳаво жуда ажойиб, оқшом жуда илиқ — сентябрнинг охирги кунлари эди. Эшиклар олдига чиқиб ўтирган хотин-халажлар бамайлихотир гурунг қилишарди. Одатда вилоят шаҳарчаларида байрам кунлари шундай манзарани кўриш мумкин. Аввалига фақат қизчага эътибор бердим.

Унинг маънодор чеҳраси, қадди-қомати мусаввир учун қуиб қўйғандек эди.

Бу жуда мафтункор манзара эди. Парижда бундай камтарин, сoddадил одамлар қаёқдан пайдо бўлганлигига ажабландим.

Бу кўчанинг боши берк бўлиб, ўткинчилар ҳам афтидан сийрак эди. Бу ерларда Жан-Жак Руссо яшаганлигини эслаб, «Сен-Кантен» мусофирихонасини топдим. Мусофирихонанинг қаровсиз ташландиқ бўлиб қолганлигини кўриб, арzonроқ хонани ижарага олсам бўларкан, деган умидда у ерга киришга жазм қилдим.

Пастак шифтили бино ичкарисига кириб токчада тартиб билан тизилган қадими мис қандилларга ўрнатилган мойли шамларни кўрдим. Ҳар бир шам бир хонанинг қалитиустига қўйилган эди. Одатда бундай хоналар унчалик озода бўлмас эди. Бу ердаги саранжомликни кўриб ҳайрон қолдим. Ҳаммаёқ ёғ тушса ялагудай эди. Фақат манзарали суратлардагина шундай ҳолни кўриш мумкин. Зангори каравот, идиш-товоқ, уй жиҳозлари тасвири санъат асаридек жозибали эди. Мусофирихона бекаси қўринишдан қирқ ёшлардаги аёл турмушининг аччиқ-чучукларини тотиб кўрганга ўхшарди. Қўп қўз ёш тўкканиданми, кўзлари хирадашиб қолганди. Аёл ўридан туриб менга пешвоз чиқди. Мен қисинибгина квартира учун қанча ҳақ тўлашим мумкин, деб сўрадим. Аёл сира ажабланмасдан қалитлардан бирий танлади ва мени болохонага бошлаб чиқди. У кўрсатган хонанинг деразасидан қўшни уйларнинг томлари ва ҳовлилари, дорга ёйилган кирлари қўриниб туради. Деворлари сап-сариқ ва ис босган бу болохона бирам жирканч эдик, ҳужра ғариси ва хувиллаб туради. Мендай камбағал олимга бу жой айни муддао эди.

Болохонанинг томи нишаб кетган бўлиб, черепицаларнинг тирқишидан осмон қўриниб туради. Бу ерга каравот,

стол, бир неча стул сифиши мумкин, томнинг нишаб кетган бурчаги остида эса фортельяном учун жой ажратса бўларди. Бояқиш аёл Венециядаги «қўрғошин камера»ларидан қолишимайдиган бу каталакни яхшироқ жиҳозлашга қурби етмаганидан, уни кимга ижарага беринши билмай юрган экан. Ўтган куни сотиб юборилган мол-мулкимдан шахсан ўзимга тегишиларинингина ажратиб олганим учун мусофирихона бекаси билан дарҳол келишдик. Эртасигаёқ кўчиб келдим.

Мана шу осмонўпар «лаҳадда» уч йил яшадим, кечаю кундуз тиним билмай шавқу завқ билан ишладим. Одамзоднинг энг гўзал мақсади, ҳаётининг асл маъноси шу ишларда деб ўйлардим. Олум учун зарур бўлган хотиржамлик ва осудаликда худди севгида бўлганни каби тароват ва ҳузур-ҳаловат бор. Тафаккур иши, ғоявий изланишлар, фан соҳасини осуда кузатиш сўз билан ифода қилиб бўлмас даражада лаззат беради. Ақл-идрок фаолияти билан боғлиқ бўлган нимаики бўлмасин, бари бизнинг ташқи сезгиларимиз учун хос эмас. Шўнинг учун биз руҳий олам сирларини моддий олам қиёслари орқали тушунтиришга мажбурмиз. Илмдан хабарсиз одамлар ёлғиз сайрга чиқиб қоя тошлар орасидаги тип-тиниқ кўлда, ўрмонлар ва гулзорлар орасида фир-фир ёсаётган майнин шабадага юзларини тутиб лаззатланишади. Аммо бўлаззат нима бўлибди? Руҳим аллақандай нур шуъларида чўмилар, илҳомнинг қалдириқли мубҳам овози ёшлилар, аллақандай номаълум чашмадан хаёлотлар жилғаси жонсарак миямга қуйилиб келар экан, ўзимни шу қадар баҳтиёр ҳис этардимки, бояги сайдхонинг роҳатланиши менинг шодлигим олдида дарёдан томчи ҳам бўлмасди. Тонгда қуёш нурлари ёйлаётгандай фикр-аъмол ҳам инсон тасаввурлари оламидан қуёшдай кўтарилади, ёки тўғриси, гўдакдай ўсиб-улгаяди, балоғатга етади — ана шундай пайтда бу дунёнинг барча шодликлари ҳеч бўлиб қолади; хуллас, илоҳий бир лаззатга шўнгийсиз. Илмий машғулотлар атрофиниздаги ҳамма нарсаларни оҳорли қилиб юборади. Яғири чиққан ёзув столи, унинг жигарранг саҳтиён қопламаси, фортельяно, каравот, кресло, эскирганидан ранги учиб унни-киб кетган деворнинг гул қофозлари, жавон, стуллар — шуларнинг ҳаммаси менинг ювощи жонли дўстларим, истиқболимни бунёдга келтиришга ҳисса қўшаётган унсиз дўстларим бўлиб қолишган эди. Неча бор уларга боқиб кўнглимдаги сирларни шулар билан баҳам кўрадим! Кўпинча жиҳозларнинг қайшиб-майишиб кетган нақшларига кўз ташлаб ўз назариямни қойиллатиб исботлайдиган қандайдир йўлларни топардим. Ёки деярли ифодалаш мумкин бўлмаган фикрларимни изҳор қилиш учун аниқ сўзларни топиб олардим. Атрофимни ўраб турган нарсаларни кузатар эканман, ҳар бирининг ўз қиёфаси, феъли-автори борлигини фарқлай бошладим. Кўпинча улар мен билан сұхбатлашар эдилар. То-

дераза ойналаридан ботаётган қўёшнинг ўткинчи нурлари тушар экан, буюмлар гоҳ рангларга бўянишар, гоҳ ранги қочар, гоҳ ҷарақлашар, гоҳ ғашланишар ёки шўх бўлиб кетишар, гаройиб қилиқлари билан мени ҳайрон қолдиришарди. Одатда маҳбусларнинг ҳаётида шундай кичик воқеаларга ёзтибор берилади. Ўзини ўтга-чўққа урадиган одамлар ҳаётида эса бу нарсалар ёзтибордан четда қолади. Ахир мен ҳам ғоянинг асири, назариямнинг маҳбуси эдим. Тўғри, мен тушқунликка тушмайдиган маҳбус эдим, чунки истиқболда мени шон-шуҳратга тўлиқ ҳаёт кутарди. Ҳар гал қандайдир мешақатни енгганимдан сўнг хаёлимда оҳу кўзли, атлас-шойига бурканган, асилзода бир соҳибжамолнинг мулоҳим қўлларини ўпардим. Ажойиб кунларнинг бирида бу нозанин соchlаримни силаб: «Мени деб кўп азоб чекдингиз, бегим!» — деб эркалаторди.

Мен иккита катта асар бошлагандим. Комедиямни қисқа муддатда ёзиб тугатишм керак эди. Бу асар менга шон-шуҳрат ва бойлик келтириши, асилзодалар давраларига йўл очиши зарур эди. Мен ўша давраларга энди кирганимда даҳо ёзувчи бўлиб, шохона иззат-ҳурмат кўришим лозим эди. Мана шу дурдона асарда яқинда коллежни битирган йигитчанинг илк хатога йўл қўйиши кўрсатилганди. Сизлар бу асаримни масҳаралаб кулдингиз. Кулгингиз умидбахш хаёлларимнинг қанотини қирқди. Шундан сўнг бундай хом хаёлларга чек қўйдим. Фақат сен, азизим Эмиль, бошқалар яралаган юрагимга малҳам қўйдинг! Фақат сен «Ирода назарияси» деган асаримдан ҳайратландинг. Бу йирик асарни ёзиш учун мен шарқ тилларини, анатомияни, физиологияни ўргандим. Бунинг учун умримнинг кўп вақтини сарфладим. Ўйлашимча, бу асар Масмер, Лафатер, Галл, Биш асарларини тўлдиради, инсон ҳақидаги фанда кашfiётларга йўл очади.

Шу билан ажойиб ҳаётим тугади, ҳар куни мақсадга етаман, деб жонимни жабборга беришларим, бутун дунёга кўринмайдиган, борингки, мукофоти ўз ичидаги бўлган пилла қуртигининг умрига ўхшаш ҳаётимга чек қўйилди. Эсимни таниганимдан бери «Назария»мни тугатган кунимга қадар фақат ҳаётни кузатдим, ўргандим, ёздим, тинимсиз ўқидим. Шу вақтгача жазо муддатини ўтаётган маҳбусдек яшадим. Шарқона, риндликни яхши кўрсам ҳам, ҳиссиётли, орзуларга шайдо одам бўлсан ҳам — ором нималигини билмай ишладим ва Париж айш-ишратларини тотиб кўрмадим: тансик таомларга ўч бўлсан ҳам ўзимни тийиб, борига шукур қилиб юрдим: пиёда сайр этишга ва денгизда қайиқда сузишга ишиқибоз бўлсан ҳам, турли ўлкаларга боришини орзу қилсан ҳам, шу вақтгача ёш боладай сувга тош отиб юрган одам энди ёзув столи олдида бош кўтармай ишлашга ўзимни мажбур қилдим; сўзамол бўлсан ҳам индамай юриб кутубхонада

ва музейда лекция тинглардим; доимо соҳибжамол аёлни хаёл қилсан ҳам бенедиктчи роҳибга ўхшаб увадаси чиқсан совуқ тўшакда ёлғиз ётардим. Дилемнинг тўрида асрар юрган соҳибжамол эса ҳадеганда менга қорасини кўрсатмасди! Хуллас, ҳаётим шафқатсиз зиддиятлардан, нуқул ҳом хаёллардан иборат эди. Одамнинг оласи ичиди, деб шуни айтади-да! Узоқ тутаб ётган чўғ аланга олиб кетганидай, гоҳи-гоҳида ҳиссиётларим ловиллаб кетар эди. Аёлларга етишолмаган мендай одам, болоҳонада кун кечирувчи мендай гариб худди иситмада алаҳсирагандай, атрофимда нуқул гўзал маҳбубаларни кўрадим! Париж кўчаларида, файтулларда парқу ёстиқларга ястаниб физиллаб учардим! Гуноҳларга ботардим, айш-ишратга шўнғирдим, ҳамма нарсани ҳоҳлардим ва ҳаммасига эришардим, авлиё Антоний гуноҳга ботган кезларида маст бўлгандай, мен ҳам шароб ичмай маст бўлардим. Мени куйдириб кул қилувчи бундай хаёлотлар, баҳтимга, туш бўлиб чиқар ва ўйғониб кетардим; тонгда эса фан илоҳаси жилмайиб, мени ўз ёнига чақирап ва мен унга садоқатли эдим. Ўйлашимча, одобли, шарм-ҳаёли ҳисобланган қизлар, аёллар ҳам кўпинча телбаларча истак ва эҳтирослар гирдобига тушиб турадилар. Бу ҳолат бизнинг иродамизга боғлиқ бўлмайди. Мана шу орзу-хаёлларнинг ҳам ўзига яраша гашти бор. Қиши оқшомлари камин ўчоқ олдида исиниб, сұҳбатлашган чоғларимизда хаёлан Хитойга саёҳат қилгандай бўламиз. Аммо, мана шунақа гаштили саёҳат чоғларида хаёлан ҳамма тўсиқларни писанд қилмас эканмиз, одоб, шарм-ҳаё пардасини ўйлаб ўтирамидик?

Узлатга ихтиёр қилганимнинг дастлабки ўн ойида мен мана шундай фақирона, яккаю ёлғиз кун кечиравдим, тонг пайтлари ҳеч кимга билдиримай кўчага чиқиб, егулик ул-бул олиб келардим, ҳонамни ўзим супуриб-сидиравдим; ўзимга ҳам хўжа, ҳам қарол эдим; бениҳоя ғурур билан Диогенга ўхшаб яшардим. Аммо, кейинроқ мусофирихона бекаси билан унинг қизи менинг ҳулқ-атворимни, одатларимни яхши билиб олишгач, камбағаллигимни тушунишгач, ўзлари ҳам мендай камбағал, бечора бўлганлари учун эл бўлиб кетдик. Соддадил, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган Полина (қисман, шу қиз ҳам бу ерга кўчиб келишимга сабабчи эди) менга баъзан ёрдамлашар, ёрдамини рад этишга кўнглим бўлмас эди. Барча камбағалларнинг қисмати опа-сингиллардай бирбирига ўхшашиб бўлади. Уларнинг тили ҳам, ҳиммати ҳам ўхшаш. Улар камбағал бўлсаям қўли очиқ бўладилар: улар шунчалик танти бўладики, жонларини ҳам аямайдилар. Уз-ӯзидан Полина ҳонамга бека бўлиб қолди, у менга дастёрик қилишни ҳоҳлар, онаси ҳам бунга қаршилик қилмас эди. Онаси бир неча бор кўйлакларимни ямаб, чатиб ўтирганигини кўрдим. Ҳамдард аёлни бу иш устида кўриб қолганимда у хижолатдан қизариб кетди. Улар ўзларича мени ўз ҳи-

моятларига олган эдилар, мен ҳам рози эдим. Ишга боши билан шўнғиган, ўй-хаёллардан ниҳоятда қийналган, кундаклик турмуш икир-чикирларини писанд қилмайдиган, фақат орзулар билан яшайдиган одам меҳрибонликни яхши тушунади. Саккиз соатдан бери туз totimaganimni билган Полина ҳонамга оёқ учиди кириб, тушликка бирор егулик қўйиб чиқиб кетарди. У қизларга хос назокат ва болаларча соддадлик билан «менга эътибор берманг», деб ишора қилиб кулиб қўярди. У, тилагимни билиб томдан ҳонамга учеб кирган Ариэлдай, сильфдай фаришта эди. Бир оқшом Полина жуда ўта соддадиллик билан бошидан ўтганларини гапириб берди. Отаси император гвардиясининг отлиқ гренадёллар эскадронига қўмондон экан. Березина кечуви вақтида у казакларга асир тушиб қолипти; кейинчалик, Наполеон уни рус асирига алмаштиришни таклиф қилипти. Аммо, рус маъмурлари уни Сибирдан излаб топишолмапти. Бошқа асирларнинг гапига қараганда у Ҳиндистонга қочишига ҳаракат қилиб юрган экан. Шундан бери бекам, Годэн ҳоним эрининг дом-дарағини эшиштапти. Бир минг саккиз юз ўн бешинчий йилларда фалокат бошланипти. Бекам, мол-мулксиз ва ҳимоятсиз ёлғиз қолгач, жиҳозланган ҳоналарини ижарага бериб, қизини тарбият қилмоқчи бўлипти. Годэн ҳоним ҳанузгача эридан умидини узмаган эди. Ҳоним ҳаммадан ҳам қизимни ўқитолмай қоламанми, ахир Полина княгина Боргезенинг тутинган фарзанди-ку, деб ич-ичидан эзилар экан. Полинани олий ҳимоятига олган ҳонойим унга ишонч билдириб, келажаги порлоқ бўлади, деб башорат қилипти. Полина ҳонойимнинг юксак ишончини оқлаши керак экан. Бир куни боёқиш она чеккан азоб-уқубатларини менга гапириб берар экан, кўнгилни вайрон қиладиган оҳангда: «Полинам Сен-Денида таълим оладиган бўлса, Годэнни баронликка кўтариш тўғрисидаги бир парча қофозни ҳам, Вичнаудан келадиган фойдаларимизни ҳам жон деб бериб юборардим!»— депти. Бу сўзларни эшитиб, вужудим жимирилаб кетди. Годэн ҳонимнинг менга қилган яхшиликлари эвазига Полинани тарбиятимга оламан, деб ваъда бериб юбордим. Беғараз тақлифимни улар чин кўнгилдан қабул қилишди. Шундай қилиб, дам оладиган пайтларим ҳам пайдо бўлди. Қизнинг зеҳнӣ ўткир эди, у ҳамма нарсани тез илғаб оларди. Тез орада фортеپъянони мендан ҳам яхши чаладиган бўлиб қолди. Менинг олдимда у ўй-фиркларини ифодалашга ўрганар экан, гул офтоб нурларида парвариш топгандай қизнинг ҳам кўнгли гул-гул очилиб борарди. У сўзларимни эътибор бериб, жон-дили билан эшитар экан, баҳмалдай майин кўзлари мулојим жилмайгандай боқарди. У сабоқ сўзларини нафис, майин овози билан тақрорлар экан, мамнун бўлганимда болалардай қувониб кетарди. Кичкиналийгиданоқ чиройли қиз бўлиши билиниб турган Полина-

сини хавф-хатарлардан қандай асрایман, деб онаси яқин-яқинларгача хавотирланар эди. Энди, Полина кун бўйи машғулотлар билан бандлигини кўриб, Годэн хоним хотиржам бўлиб қолди. Мусиқа дарслари учун, фақат менинг фортепъяном борлиги учун, Полина уйда йўқ вақтларимда шуғулланар эди. Қайтганимда қиз хонамда ўтирган бўларди. У камтарин, сипо кийинган эди, аммо салгина ҳаракат қилганида оддий кийими ичидан хипча бели, чиройли қадди-қомати билиниб турарди. Эшак тери ҳақидаги эртак қахрамонига ўхшаб, қиз нозик оёқчаларига қўпол шиппак кийиб олган эди. Лекин, бу қизнинг бор дилдорлиги, ажойиб хазинаси, бойликлари мен учун гўё йўқдай эди. Полинага синглимдай қарашга ўзимни мажбур қилардим. Онасининг ишончини оқламаслик даҳшатли гуноҳ бўлур эди. Мен бу дилдор қизга суратга қарагандай, ўлиб кетган севгилиминг суратига қарагандай завқ билан қарапардим. Хуллас, у фарзандимдай, ўзим ишлаган ҳайкалчадай эди. Мен — Янги Пигмалион¹ аксинча, томирларида қайноқ қон жўшиб турган, ҳис этувчи ва сўзловчи жонли соҳибжамолни жонсиз мармар ҳайкалга айлантирадим. Қизга қатиқўллик билан муомала қилардим, мураббийликда қанчалик шафқатсиз бўлсан, қиз шунчалик мулойим; итоаткор бўлиб бораради. Унга нисбатан кўнглимда кирим йўқлиги учун ўзимни вазмин, сипо тутардим. Баъзан ҳатто прокурордай совуққон гаплашардим. Кўнгли тоза бўлмаган одам пул ишларида ҳам ҳалол бўлиши мумкин эмас, деб ўйлайман. Хотин-қизларни алдаш мен учун ҳамиша биронни хонавайрон қилиш билан тенг. Навниҳол қизни севиш ёки севгисини тан олиш чинакам никоҳдан ўтишдай гап. Агар шундай бўлса, бу никоҳнинг шартлари ҳам олдиндан маълум бўлиши керак. Биз, йигитлар, бузуқ аёлни ташлаб кетсак бўлади, лекин қиз болани ташлаб кетишига ҳақимиз йўқ, чунки ифратли қиз бизга ўзини қурбон қилас экан, бу ишнинг бутун оқибатларини ўзи яхши тушунмайди. Албатта, мен Полинага уйланишим ҳам мумкин эди, аммо бу ақлсизлик бўларди. Ахир қизнинг нозик ва покиза кўнглини минг азобларга дучор қилишининг нима кераги бор? Қамбағаллигим туфайли мағрур эдим, бу фуур Полина иккаламизнинг ўртамизни Хитой деворидай тўсиб турарди. Бундан ташқари, уятли бўлса ҳам айтай, қашшоқликдаги севгини севги деб бўладими? Цивилизация — тараққиёт деб аталган инсоният касаллиги менга ҳам юқкан, мени ҳам бузиб юборган: шунинг учун агар гўзал Еленадай, Ҳомернинг Галатеясидай дилдор бўлса ҳам, салгина эски кийган аёл менинг кўнглимни забт этолмайди. Яшасин атлас, шойи либослардаги, ҳашаматли қасрлардаги севги! Дабдаба, ҳашам

¹ Қадимий юонон афсонасига кўра ҳайқалтарош ўзи бунёд этган гўзал Галатеяни севиб қолади ва уни жонлантиради. — Таржимон.

севгини безайди, чунки севгининг ўзи ҳам дабдаба, ҳашамга киради. Эҳтиросга берилганимда оро берилган нафис, нозик ҳарир либосларни ғижимлаб ташлагим келади, гулларни эзғилаб, муаттар соchlарнинг турмакларини бузиб ташлагим келади. Замбаракдан чиқсан оташ тутунни ёриб ўтгандай, юзга тўсилган нафис парда ортида порлаган ёниқ кўзлар мени жинни қилиб қўяди. Менинг севгимга шойи нарвонлар керак. Қиши кечалари ошиқ ана шу шойи нарвонлардан овоз чиқармай маъшуқаси ёнига кўтарилади. Ҳаммаёғинг қорга беланиб, шамлар билан гира-шира ёритилган, хонага кирансан, ҳаммаёқ гулдор шойилар билан қопланган: нозанин севгилинг ҳам эгнидаги қорларини қоқиб туширади — лаззатбахш мушк-анбар сепилган қордай оппоқ либосларини ечиб ташлайди. Ҳарир либос ичидаги гўзал худди булат ичидаги фариштадай кўринади, севгилинг булуғлар ичидан чиқиб келгандай бўлади. Мен гумон-ташвишли баҳти ҳам, дадилликни ҳам яхши кўраман. Ниҳоят, мана шу сирли аёлнинг олий давраларда порлаб юришини, одоб, ҳаёси билан ҳаммани мафтун этишини, ярқироқ жавоҳирлар қадалган ҳарир либосларга бурканишини, бутун шаҳар аҳлига ҳукм-фармо бўлишини истайман; ниҳоятда олий мавқега эга бўлганидан, уйи ғоят ҳурмат қилишганидан ҳеч бир зот меҳр-муҳаббатини изҳор этишга журъат қиломасин. Бу қиз қанизаклари, аъёнлари даврасида гул-гул очилар экан, менга шундай бир қиё боқсинки, бу нигоҳдан барча расмиятчилик қоидалари бир пул бўлсин, бу нигоҳ «сен учун жамиятни ҳам, одамларни ҳам қурбон қиламан», деган маънони англатсин! Тўғри, ўзим неча марталаб, блондалар, барқут, дуҳобалар, нафис батисларни, машшоталарнинг санъатини, шаъмларни, фойтунларни, унвонларни, билур идишларга, олтин, кумуш буюмларга ишланган насл-насад мухрларини яхши кўрганимга кулиб юардим. Хуллас барча ясама нарсаларни, қизларнинг қизлигини камайтириб турган нарсаларни хуш кўрганимга кулардим. Лекин, бари бир яна шуларни яхши кўраверардим. Мени асилзода қиз, унинг нафис табасуми, ноз-ишвалари, виқорли хатти-ҳаракатлари мафтун этади. Бундай нозанин иззат-талаблигимни, шуҳратпарастлигимни кучайтиради. Шунинг ўзи ҳам ярим севги. Ҳамма-нинг ҳасадини келтирсан бениҳоят ҳузур қиламан. Бордию севгилим бошқа қизларга нисбатан ўзгача тарзда яшаса, пиёда юрмаса, ҳеч кимда йўқ мўйна кийим кийса, ундан ноёб мушк-анбар атри анқиб турса менга яна ҳам ёқади. Агар севгилим бу дунёдаги одамларга ўхшамаса, самовий фариштасурат бўлса — шу қадар дилдор кўринади. Баҳтимга, Францияда йигирма йилдан бери қиролича йўқ, бўлганида, албатта қироличани севардим! Шоҳ қизидай эрка яшаш учун бой-бадавлат бўлиш керак. Мана шундай романтик хаёлот билан яшаётган вақтимда Полина мен учун ҳеч ким

эмасди. У менга бир умрга татийдиган, жонини нисор этишга арзийдиган кечаларни бағишаётасди. Иффатини бизга баҳш этадиган камбағал қызлар учун ўлимга бормаймиз. Кўнглимдаги мана шу туйғуларни, мана шундай шоирона орзу, хаёлларни сира йўқотолмасдим. Мен ноёб севги учун туғилганман, деб ўйлардим! Тақдир эса мени ўзим хоҳламаган одамга йўлиқтириди. Кўпинча, хаёлимда Полинанинг нозик оёқчаларини атласга ўрардим, сарвдай қоматига ҳарир либослар кийдирадим, елкасига ҳарир рўмол ташлардим, унинг шоҳона саройида чўғдай гиламлар устидан юриб, нақшинкор фойтунга чиқариб қўярдим. Мен бу қизга ўзида йўқ бўлган тамтамликни бериб, унинг барча фазилатларини, ширилигини, турға жозибасини, камтарин табассумини тортиб олиб, уни гуноҳларимизнинг Стиксига (дўзах дарёсига) гарқ этардим. Ўнинг тошбағир бўлишини, уни ўзимизнинг жиноятларимиз билан безанишини хоҳлардим. Уни зиёфатхоналарнинг арзандаси, тонгда уйқуга кетиб, кечқурун, шамларнинг сунъий ёруғида жонланадиган, енгил шабадага ҳам йиқиладиган нозик қўғирчоги деб тасаввур қиласдим. Полина ҳиссиётли, гул-гул яшнаб турган қиз эди, мен бўлсам уни қуруқ ва совуқ бир нозанин қиёфасида кўришни истардим. Телбалигимнинг охирги кунларида Полина қиёфаси кўз ўнгимда пайдо бўлиб, болалиқдаги беғубор манзараларни эслатди. Фусункор лаҳзаларни хотирлаб, кўнглим бузилиб кетди. Ювош, мулойим, камсуқум, зийрак бу ажойиб қиз столим ёнида кашта тикиб ўтиради, ҳужрам деразасидан тушаётган гира-шира ёруғлик унинг чиройли тимқора сочларига оҳиста қўнарди: унинг ўсмирларча мусаффо кулгисини эшитардим: ўзи осонгина тўқиёладиган ширин қўшиқларини қўнғироқдай тиниқ овози билан куйлаб берарди. Кўпинча, Полинагинам музика чалаётганида шундай руҳланиб кетар әдикӣ, худди Карло Дольчи ифодаламоқчи бўлган кўркам Италия парисига жуда-жуда ўхшаб кетарди. Телбалардай кекаётган умрим давомида Полинанинг тиниқ, пок чехрасини изтироб билан эслар эканман, бу таъна-дашном вужудимни зирқратиб оғритарди. Кейинчалик, қиз қанчалар бахтсиз бўлса ҳам, мен уни даҳшатли бўрондан қутқариб қолдим — уни ўзимнинг дўзахимга судрамадим.

Бултурги қишигача тинч, осуда меҳнат билан ҳаёт кечириб келдим. Дўстим Эмиль, сенга ўша вақтдаги ҳаётим ҳақида гира-шира тасаввур беришга уриниб кўрдим.

Бир минг саккиз юз. Йигирма тўққизинчи йил декабрь ойининг дастлабки кунларида Растињакни учратиб қолдим. Қийим-бошим гарифона бўлишига қарамай, у мени қўлтиқлаб олди ва чин акамдай меҳрибонлик билан ҳол-аҳволимни суриштируди. Бу ғамхўрликдан таъсиrlаниб, қандай яшаётганини, нималарга умид боғлаганини қисқача гапириб бердим: у хаҳолаб кулиб юборди, сўнг: «Ҳам даҳосан, ҳам аҳдим: у хаҳолаб кулиб юборди, сўнг: «Ҳам даҳосан, ҳам аҳдим:

моқсан!»— деди. Растињакнинг гасконча шўхлиги, киборлар оламини яхши билиши, тажрибаси, бой-бадавлатлиги — ҳаммаси мени ҳайратга соларди. «Сени ҳеч ким тан олмайди, аҳмоқлигингча касалхонада ўлиб кетасан!»— деди. Дарров тобутимни кузатиб гадолар қабристонига олиб бориб кўмди. У ёқимтой бир ҳазилкашлик билан, барча даҳо одамлар шарлатонлар эканлигини исботлаб берди. «Агар бундан буён ҳам Кордье кўчасида ёлғиз яшасанг, ё кўр, ё кар бўласан ёки ўлиб кетасан», деди. «Асилизодалар оламига кир, одамлар номингни ҳурмат билан тилга олишсин: энди улуғ одамга ярашмайдиган камтарликни, хоксорликни ташла!» деди.

— Аҳмоқлар бундай хулқни фитначилик деб аташади,— деди у овозини кўтариб,— зоҳидлар эса бундай одамни такасалтанг деб қоралашади. Одамларнинг гапига қулоқ солмай, ўзимизча хулоса чиқариб кўрайлик. Оқибатда нимага эришамиз? Меҳнат қиласдан, дейсанми? Меҳнат билан ҳеч нарсага эришолмайсан. Масалан, менинг қўлимидан ҳамма нарса келади, лекин ҳеч иш қўлмайман, ялқовларнинг ялқовиман; шунга қарамай, ҳамма нарсага эришаман! Ур-сур қилиб, олдинга интиласман — менга йўл бўшатишади, мақтансам — ҳамма ишонади, мен қарз олсан бошқалар тўлашади! Тараллабедод яшаш, азизим — бу, катта бир фалсафа. Ўзининг молу мулкими сарфлаб тугатаман, деган одам кўпинча савдогарга ўхшайди — ўзининг пулу молларини дўстларига, кайф-сафога, ҳомийларига, таниш-бишишларига вақтинга сақлашга беради. Улгуржи савдогар миллион сўмини таваккал қилиб ўртага тикади. У йигирма йил ухламай, емай-ичмай, роҳат кўрмай топган миллион сўмини Европанинг ҳамма мамлакатларига фойдага беради. У шунча йил яккамоҳов яшаб, шайтон васвасаларига учиб, охири хонавайрон бўлади. Шундай катта савдогарлар ёнида бир тангасиз, иззатхурматсиз, дўст-ёрсиз қолганлигини неча марта кўрганман. Истрофгар одамнинг йўриғи бошқа; у роҳат-фароғатда яшайди, у пойгода тўсиқларга қанча кўп учраса, шунча лаззатланиди. Истрофгар мабоди жамғармаларидан айрilsа, бошқа ици топиб олиши мумкин — маош йигувчиларнинг бошқарувчиши бўлиши, бадавлат аёлга уйланиши, министр ёки элчи ҳузурида бирор мансабни эгаллаши мумкин. Унинг дўстлари бор, иззат-хурмати бор, истаган вақтида пул топиши мумкин. У жамият машинасининг мурватларини яхши билади, ўзига керакли мурватни бурайверади. Қалай, фалсафамда мантиқ борми, ёки ақлдан озибманми? Жамият ҳар куни кўрсатадиган томоша комедиянинг мазмуни шу эмасми?.. Асарингни ёзиб тугатибсан, — бироз жимликдан сўнг Растињак давом этди,— сенда жуда катта талант бор. Лекин, бари бир ҳамма нарсани мен айтган фалсафа бўйича бошидан бошлашинг керак. Тўғриси, ўзинг учун ўл етим қабилида иш тутишинг керак. Ҳар хил давраларга қўшиласан, лақмаларнинг кўнгли-

ни овлайсан. Шон-шухратингга шерик бўлишини истаганим учун, бошингга кийдирладиган тожнинг лаъл-жавоҳирлари ни сайқалловчи заргарлик вазифасини ўз зиммамга оламан... Ишни бошлаш учун эртага кечқурун шу ерга келасан. Сени бир хонадонга бошлаб бораман, бизнинг Парижимиз, Париж олий жамиятнинг шерлари, Париж миллионерлари, донгдор кишилари, ниҳоят, Париж машҳур нотиқлари, чинакам шакаргуторлари, хуллас, бутун Париж шу хонадонга тўпланди; агар шу издиҳомда жаноблар бирор китобни маъқуллашса, ўша китоб машҳур бўлиб кетади. Ўша китоб чиндан ҳам яхши бўлиши мумкин. Аммо, жаноблар ўзлари дохиёна асар деб баҳолаган китобнинг қандайлигини аслида билишмайди. Агар эс-ҳушиңг жойида бўлса, бўтам, сенинг «Назария»нг фортунаси¹ ўз қўлингда бўлади, фақат сен фортуна назариясини яхши билсанг бўлгани. Эртага кечқурун ўша ерда соҳибжамол графиня Феодорани кўрасан. У ҳозир жамиятнинг гули саналади...

— Сира эшитмаганман...

— Ола-а, роса ёввойи экансан-ку! — хахолаб кулди Растињак.— Феодорани билмаган одам борми?! Ахир унга уйланса бўлади, саксон минг ливрга яқин даромади бор. У ҳеч кимни севмайди, униям ҳеч ким севмаса керак. Фалати, сирли аёл, парижлик чала ўрис, россиялик чала француз аёл! Бу аёлнинг матбуотда босилиб чиқмайдиган барча романтик асрлари жамият орасида кенг тарқалади; Парижнинг энг гўзал малаги, ошиқларини ақлдан оздиради! Йўқ, сен ёввойи ҳам эмассан, сен — ёввойи билан ҳайвон ўртасидаги бир нарсасан... Эртагача хайр!..

Растињак шундай деб, гир айланиб, жавобимни ҳам эҳйтмай, кўздан ғойиб бўлди. Ақл-ҳуши бор одам балки Феодора билан таъишишни хоҳламас, деган фикрни хаёлига ҳам келтирамди. Бу исмнинг сехри, жозибаси нимада? Феодора номи худди жиноят қилиш истагидай, кўнглимни тарк этмасди. Қандайдир ички бир овоз худди ишқ аҳдидай, «Феодора ҳузурига борасан!» деб ундарди. Мен бу садога қанчалик қаршилик қилсан ҳам: ёлғон айтасан, деб қичқирсан ҳам, барча далилларимни Феодора деган биргина исм чиплакка чиқарди.

Бу исм, бу нозанин барча хоҳишлирим тимсоли, бутун умр орзу қилганим эмасми? Бу исм тасаввуримда олий жамиятнинг гўззалигини жонлантириди, Париж асилзодаларининг байрам дабдабаларини шуълалантириди, ўйин-кулгиларни авжгá чиқарди. Бу аёлни кўз олдимга келтирганимда барча эҳтиюсларим яна жунбишга келиб, менин жинни қилиб қўйди. Йўқ, бу аёл эмас, бу исм эмас, ўзимдаги барча гуноҳлар, ҳаёсизликлар ғалаёнга келиб, кўнглимни яна тилка-пора

¹ Фортуна — толе, иқбол.

қила бошлади. Бадавлат, хуштори йўқ, Париж ҳойи ҳавасларига учмайдиган графиня Феодора — ахир барча орзуумидларим, тушларимда етишган барча орзу-ҳавасларим шу номда мужассам эмасми? Ҳаёлимда пайдо бўлган мана шу нозанин мен учун гўзал армон бўлиб қолди. Кечаси билан ухламай чиқдим, унга шайдо бўлдим, бир неча соат ичиде севгига лиммо-лим бир умрни бошдан кечиргандай эдим, вужудимни ўртовчи лаззатларни яна ва яна тотиб кўрардим. Эртасига оқшомни узоқ кутишга тоқатим чидамай, кутубхонага бордим, вақт ўтказиш учун қандайдир романни олиб, кун бўйи ўқидим. Кўнглимда Феодора деган садо янграрди. Ҳудди олисдан келаётгандай бу садо одамини ташвишга солмайди, аммо хаёлингизни тортади, тинглашга мажбур бўласиз: Бахтимга бисотимда хийла тузук қора фрак ва оқ жилетим сақланиб қолган экан. Яна, бор хонумонимдан қолган ўттиз франк пулим ҳам бор эди. Бу пулларни сарфлаб юбормаслик учун стол ғаладонларига, жавондаги кийим-кечаклар ёрасига яшириб ташлагандим. Сарфлагим келиб қолса юз сулиқ тангани қидириб топишим учун хона бўйлаб бутун дунё саёҳатига чиқишим: тиканли деворлардан ўтгандай қийналиб қидиришим керак эди. Қийинаётib, бояги ҳазиналаримни топиш учун лак-лак қозозларни остин-устун қилиб ташладим. Тангалар жуда кам қолган экан, қўлқоплар ва фойтуналарга қанча кўп пул сарфлаб юборганимни шундан билсанг бўлади, шулар бир ойлик нон-тузимни еб юборишилти. Афсуски, биз эрмаклар учун ҳамиша пул топамиз, фойдалари ва энг зарур нарсаларга эса хасислик қиласиз. Раққосалар бошидан тилла сочамиз, уйда бола-чақалари оч ўтирган ишцидан бир тийинимизни аямиз. Қимматбаҳо, юз франкли фрак кийган, таёқчасининг сопига олмос қадаб олган қанчадан-қанча олифталар тушлик овқатга атиги йигирма беш су сарфлашади! Шуҳратпарастлигимизни, иззатпарастлигимизни қондириш учун, тўғриси, ҳеч нарсани аямаймиз...

Растињак кечаги гапида турганди. У менинг кийиниб, бошқача одам бўлиб қолганимни кўриб жилмайди; аммо, очиқкўнгиллик билан графиня ҳузурида суҳбат вақтида ўзимни қандай тутишим кераклигини йўл-йўлакай ўргатиб борди. Унинг айтишича, Феодора хасис, шуҳратпараст ва шубҳакор экан. Бу аёл хасис бўлгани билан дабдабага ўч, шуҳратпараст бўлгани билан баъзан содда, шубҳакор бўлгани билан баъзан меҳрибон экан.

— Феълимини, шароитимни яхши биласан,— деди у.— Бошқа бир аёлга кўнгил қўйсам, кўп нарсадан айрилиб қолғашим мумкин. Шунинг учун мен Феодорани холислик, соvuққонлик билан кузатганиман, унинг тўғрисидаги фикрларим адолатли бўлади. Уни сенга таништиришдан мақсадим шуки турмушинг ширин, соз бўлишини хоҳлайман. Шунинг учун

сен ҳар бир сўзингни чертиб гапиришинг керак, негаки, бу аёлнинг хотираси жуда ўткир, у шундай чаққонки, дипломатни ҳам қай сўзи росту қайсиниси ёлғонлигини пайқаб олиб, доғда қолдиради. Гап орамизда қолсину, менимча, император бу аёлнинг никоҳига рухсат бермаган — рус элчиси шу ҳақда гап очганимда кулиб юборди. У ўз ҳузурига Феодорани киритмайди, Булон ўрмонида кўриб қолганида ҳам хиёл бош иргаб ўтиб кетади. Шунга қарамай, Феодора де Серизи хоним билан яқин, у де Нусинген хоним, де Ресто хонимнинг уйларида бўлиб туради. Францияда Феодоранинг ҳурмати баланд. Маршалнинг рафиқаси, бонапартчилар даврасидаги энг танноз аёл, герцог хоним де Карильяно, ҳар ёзда вақтини Феодора мулкида ўтказади. Кўпгина олифта йигитлар, ҳатто Франция пэрларидан бирининг ўғли ҳам Феодора хонимнинг мол-мулкига ўзларининг шон-шуҳратини қўшишни таклиф этишган. У аёл ҳаммасини мулойимлик билан рад этган. Балки, бу хонимнинг ҳиссиётларини уйғотиш учун камида граф бўлиш керакдир? Сен ахир маркизсан-ку! Агар, у нозанин сенга ёқса, ҳаракатингни қиласкер! Бу гапларимни қулоғингга кўйиб ол.

Растинъяқ ҳазил-мутойибалари билан мени мазах қилиб, баттар гижгижлаётганга ўхшайди. Зинаси гуллар билан бе-залган, устунлий айвонга етганимизда эҳтиросларим жазава-га айланган эди. Гилам тўшалган зинапоядан баландга кўтарилиганимизда инглизча фаровонлик, нозик дидли жиҳозлар яққол кўзга ташланди, юрагим ўйнаб кетди. Мен олий насл-насабимни ҳам, барча туйгуларимни ҳам, ғуруримни ҳам унутиб, дабдабали зийнатларни кўрганимда худди оддий фуқародай қизариб кетдим. Ахир, мен уч йил ҳужрада қашшоқларча ҳаёт кечиргандим; фан бизга берган ақлий бойликлар турмуш икир-чикирларидан юқори туришини ҳали яхши англамасдим. Фан бизга мустаҳкам руҳий қудрат бериб, аввалдан сиёсий қурашларга тайёрлайди.

Ичкарига кирдик: креслода ўтирган йигирма икки ёшлардаги, ўрта бўйли, оппоқ кийинган, патли елпигич ушлаган жувоннинг атрофини эркаклар ўраб олишган эди. Растинъяқни кўриб, жувон ўрнидан турди ва мулойим жилмайиб, биз томонга яқинлашди. Қўнғироқдай товуш билан менга икки оғиз ширин гап айтди, шубҳасиз, буни аввалдан ўйлаб олган бўлиши керак. Растинъяқ мени унга танишитирар экан, истеъдод, қобилиятларимни мақтаб кетди. Дўстимнинг эпчилиги, гасконча дадиллиги туфайли мени жуда яхши кутиб олишибди. Ҳамманинг эътибори менга қаратилганидан уялиб кетдим. Яхшики, Растинъяқ буларга камтарлигимни ҳам айтган эди. Бу базмгоҳда мен олимларни, ёзувчиларни, истеъфодаги министрларни, Франция пэрларини кўрдим. Биз келганимизда узилиб қолган суҳбат яна жонланди. Иззатимни бой бермаслик учун ўзимни қўлга олдим. Гапириш

нокони туғилганида эса кўпчиликнинг ортиқча дикқатини тортмасдан, анчайин салмоқли, чуқур маъноли ва ўткир фикрларим билан баҳсга якун ясашга ҳаракат қилдим. Ҳайловур яхши таассурот қолдирдим. Растињяқ ҳаётида мингингич марта ўзининг пайғамбарлигини кўрсатди. Кўпчилик меҳмонлар тўпланиб, ҳамма ўзини эркинроқ ҳис эта бошлагач, Растињяқ мени қўлтиғимдан ушлаб, холироқ хоналарга бошлади.

— Графиняни кўриб қойиљ қолганингни билдирма, — деди у, — бўлмаса хоним нима мақсадда келганингни пайқаб қолади.

Меҳмонхоналар нозик дид билан жиҳозланган эди. Бу ерда ажойиб расмларни кўрдим. Энг бадавлат инглизларнинг уйларида бўлганидай, бу ердаги ҳар бир хона алоҳида услугуда безатилган; деворларга осилган ипак газламалар, пардозлар, ёғоч жиҳозлар, энг майд-чуйдагача, ҳаммаси муайян мақсадга мос эди. Чунончи, гота услугудаги, эшигига гилам пардалар осилган, ётоқ — хобгоҳ — будуарда ҳамма нарса — ёғоч жиҳозлар, соат, гилам нақшлари — гота услугуда эди. Гумбаз шаклида жойлаштирилган қорамтири нақшин тўсинлар нағислиги ва ғалатилиги билан лол-қолдиради. Деворнинг панеллари санъаткорона ишланган. Деразаларга қимматбаҳо рангли ойналардан кўз қўйилганди. Бу ердаги чиройли манзарани ҳеч нарса бузмасди. Замонавий услугуда жиҳозланган чоғроқ бир меҳмонхона айниқса мени ҳайрон қолдирди. Бу ерни безаган рассом ҳозирги декоратив санъатга хос енгил, янги, ёқимли, жимжимасиз, меърида ҳалланган безакларни ишлатган эди. Бу ерда ҳамма нарса — немис балладасидаги каби туманли ва севигига лиммо-лим эди. Махсус панжараларга қўйилган анвойи гуллар атр таратарди. Бу оромгоҳ бир минг саккиз юз йигирма еттинчи йил эҳтиослари учун чинакам бошпана бўла оларди. Шу меҳмонхонанинг нариги ёғидаги нақшин устунлар орасидан шоҳона олтин ранг каравотлар билан жиҳозланган будуар кўзга ташланарди. Бу ерда Людовик Ҳун тўртинчи замонасининг диди билан ҳозирги мусавирик 'диди бирикиб, қўшилиб кетганди, аммо бу ноўхашлик гаройиб ва ёқимли эди.

— Бўлғуси оромгоҳларинг чаккимас,— деди Растињяқ кулиб; унинг кулгисида енгил истеъзо бор эди.— Бу, одамни шайдо қилмайдими?— деди у курсига ўтирас экан.

Сўнг у сакраб ўрнидан турди ва қўлимдан ушлаб, мени хобгоҳга олиб кириб, гира-шира ёритилган, муар — ялтироқ қалин шойи устидан оқ ҳарир муслин тўшалган лаззатбахш нақшин каравотни кўрсатди. Даҳо билан қовушган ёшгина парининг чинакам ётоғи, деган фикр қўнглимдан ўтди.

— Бу беҳаёлик эмасми?— хитоб қилди Растињяқ, сўнг овозини пасайтиради,— ахир бизга бу севиги таҳтини кўрсатиш

ўта шаддодлик, фирт ноз-карашма эмасми? Ҳеч кимга кўнгил бермайди, айни чоғда ҳар кимни бу ерга киритиб, визит лавҳасини қолдиришга рухсат беради! Агар бўйдоқ бўлганимда бу жувонни осто намда юм-юм йиғлашга мажбур этардим...

— Сен бу жувонниг поклигига ишонасанми?

— Энг шилқим, энг эпчил йигитлар ҳам унга яқинлашолмаган, буни ўзларидан эшигтанман. Улар ҳалигача бу жувонга ошиқу беқарор бўлиб юришади, ҳозир унинг яқин дўстлари бўлиб қолишган. Шунақаям сирли жувон бўладими, нима дейсан?

Бу сўзлар менинг баттар бошимни айлантириди, энди Феодоранинг ўтмишига ҳам рашик қила бошладим. Шодлигимдан титраб-қақшаб, боя графиняни қолдирган меҳмонхонага чопиб кирдим. Мен уни гота' услубидаги оромгоҳда учратдим. Феодора майин жилмайиб, мени тўхтатди ва ёнига ўтқазиб олиб, нима ишлар қиляпсиз, деб суриштира бошлади. Назаримда, у бояги гапларимга жуда қизиқиб қолди. Айниҳса, ўз назариямни, ортиқча жиҳдийлик ва илмийликни йиғишириб, ҳазил-мутойиба билан тушунтирганимда у эътибор билан эшилди. Инсон иродаси, худди буғдай моддий бир нарса эканлиги, чамамда, Феодорага ёкиб қолди. Агар одам мана шу кучни бир жойга тўплашни ўрганса, унинг турли хилларини эгаллаб, бу модда оқимини тинимсиз равишда одамларинг дилларига юборса, руҳий оламда бу куч олдида ҳеч нарса тўсиқ бўлолмайди. Шундай қила оладиган одам инсоният олдидаги вазифалардан келиб чиқиб бутун оламни, ҳатто табиат қонунларини ҳам ўзгартира олиши мумкин. Феодора баъзан эътироҳ билдирап, бу эса унинг нозик зехнидан далолат эди. Унга ёкиш учун гапларига қўшилгандай бўлиб турадим, аммо кейин кундалик турмуш, туш кўриш ҳодисаларига диққатини қаратиб, эътироҳларини бир оғиз гап билан чиппакка чиқарадим. Бу ҳодисалар оддий кўриниса ҳам, олимлар учун ҳал этиб бўлмас проблема эканлигини айтиб, жувонниг қизиқишини баттар кучайтирадим. Бизниг ғояларимиз кўринимас оламда яшовчи, уюшган, яхлит мавжудотлар бўлиб, улар тақдирларимизга таъсир кўрсатишни айтганимда графиня бир лаҳза жим бўлиб қолди. Бунинг исботи учун мен ҳамон бизнинг асрда ҳам ақл-ҳушилизни асир этувчи Декарт Дидро, Наполеон Фикрларини келтирдим. Мен графиняниг кўнглини очишга муваффақ бўлдим, хайрлашаётганимизда у «яна келиб туринг», деб таклиф қилди. Бошқача айтганда, мен унинг яқин мулозимлари қаторига қўшилдим. Шунчаки мулозамат юзасидан айтиладиган гапларни самимий гаплар деб ўйлашга одатланганим учунми, ёки Феодора мени бўлгуси машҳур зот деб ўйлаб, ўзининг «ҳайвонот боғи»га яна бир олимни қўшиб қўйгани учунми, ўзимча унда яхши таассурот қолдирдим,

тоган фикрга келдим. Физиологиядан олган барча билимларимни, илгари аёлларни кузатиб ортирган барча тажрибалиримни ишга солиб, ҳар кеча мана шу ғаройиб жувонниг феъл-авторини, қилиқларини ўргана бошладим. Ҳар кеча дераза туйнуғи олдида беркиниб, Феодоранинг кўнглида нималар борлигини, ўзини ундаи ёки бундай тутиши қандай маънioni англатишини билишга ҳаракат қиласадим. Феодора кенг уйнинг келинчаги бўлиб, хонама-хона айланиб чиқар ёки бир жойда ўтириб, гурунг бошлар, меҳмонлардан гоҳ унисини, гоҳ бунисини олдига чақириб, бирон нарсанай сўрар, эшикнинг ёндорига суюнганича сұхбатдошининг гапларини тингларди. У ёқдан-бу ёққа ўтар экан, жувонниг қадди-қомати шундай нозик эгилар, шундай вақтда унинг нафис кўйлаги ҳилпираб ёнгандай бўлар, эркак кишининг шу қадар ҳирсини қўзғатар эдики, мен унинг поклигига қаттиқ шубҳа қила бошладим. Мабодо Феодора энди севгидан ҳазар қиласади, эҳтимол бунинг сабаби, авваллари ниҳоятда ҳиссиятли бўлганидандир? Унинг сұхбатдоши олдида туришидан ҳам шаҳватпастлиги сезилиб қоларди: у ноз билан девор қопламасининг четига суюниб турар экан, ҳозир йиқилиб кетадигандай, ёки йигит ортиқча қизиқонлик билан боқса ҳозир қочиб кетадигандай кўринарди: у мулоимлик билан кўлларини кўксисда чалиштириб, сұхбатдошининг сўзларини ҳаво ўрнида ютаётгандай, хайрҳоҳлик билан, эҳтиросли боқарди. Дуркун, яшнаган, қирмизи лаблари оппоқ юзида айниҳса кўзга ташланарди. Долчинранг соchlари, ёниқ шаҳло кўзлари Флоренция мармаридай ялтиради. Бу кўзлари унинг сўзларига янада нозик маъно бағишиларди. Ниҳоят, унинг нафис-ниҳол қомати кўрганини мафтун этмай қолмасди. Рақибаси унинг қуюқ туташ қошлиарини, ёноқларидаги билинбилинмас мўйларини чиройига путур етказади, деб баҳолаши мумкин эди. Бу жувонниг итальянча киприкли, милюслик маъбуда Венерани эслатувчи силлиқ елкалари, ёноқлари, сал дўёрдоқ ва қорамтири пастки лаби — ҳаммаси севги учун яратилгандай эди. Йўқ, бу аёл аёл эмас, ишқ-муҳаббатнинг ўзи эди. Бу аёл жон оловчи гўзаллигига, қадди-қоматининг дуркунлигига қарамай ўзини вазмин ва камтарин тута оларди. Менга ўхшаган синчков одамгина бу жувон табиатидаги шаҳвонийликни, айш-ишратга ўчликни пайқаши мумкин. Фикримни янада равшанлаштириш учун айтишим керакки, Феодорада гўё икки вужуд, икки хил аёл яшарди: унинг бадани совуқон бўлгани ҳолда ақлу ҳуши севгига лиммо-лим эди. Эркаклардан бирортасига қарашдан олдин унинг кўзлари гўё ўзига оро бериб сирли бир лаҳзалик энтикиш ялт этиб кетарди. Хуллас, менинг бу соҳада ё билимларим етишмайди, ёки одамнинг ички дунёсини билиш учун ҳали жуда кўп сирларни очишум керак. Ёки бўлмаса графиняниг гав-

ҳарий гўзал қалби бору, у туйғуларини изҳор қилаётганида одамни мафтун этувчи, сеҳрловчи, теран ва қудратли руҳий куч чеҳрасига балқиб чиқади. Феодоранинг уйидан қайтишдаёқ бу соҳибжамолга шайдо бўлгандим; унинг дабдабали зеб-зийнатларидан маст эдим, бу нозанин менинг кўнглимда нимаики гўзал, покиза, айни чоғда ифлос, густоҳ, эзгу, айни чоғда ёвуз интилишлар бўлса, ҳаммасини қўзғаб, алғов-далғов қилиб юборганди. Ҳаяжонланиб, қоним қайнаб, ғалаёнга келганимдан сўнг, рассомлар, дипломатлар, ҳукумат вакиллари, темир сандиқлари каби ўzlари ҳам пишиқ бўлиб кетган савдогарлар нима учун бу хонадонга ташриф буюришларининг сабабини тушуна бошладим. Улар ҳам худди менга ўхшаб, бу ерга келганларида ақлу ҳушини йўқотиб, бутун вужуди қалтираб-қақшаб етмиш икки томиригача қони гуриб, асабларининг энг нозик толаларигача таранглашиб, миялари биқирлаб қайнаб-тошар экан. У барча муҳлисларининг кўнглини қолдирмаслик учун ҳеч кимга кўнгил бермас экан. Аёл зоти ўзи севиб қолмагунча ноз-ишва қилаверади.

— Эҳтимол, иглари бу гўзални кимгадир хотинликка беришгандир, ё бўлмаса, бирор чолга сотишгандир,— гумоними айтдим Растињакка.— Биринчи никоҳидан бахти қора бўлгани учун энди севгидан нафратланар?

Феодора яшайдиган Сент-Оноре даҳасидан пиёда уйга қайтдим. Кордье кўчасигача бориш учун деярли бутун Парижни босиб ўтиш керак эди. Ҳаво совуқ бўлса ҳам, негадир йўлим яқин қўринди. Қишида, қаҳратон қишида, чўнтағимда ақалли ўттиз франкча пулим бўлмасаям, ўртамиздаги масофа ниҳоятда олис бўлсаям, Феодоранинг кўнглини олишини ўйлашимга бало бормиди?.. Ишқибозлик қанчага тушишини, фойтунга, нафис қўлқопларга, энгил-бошга, чойшаб-пойшабга ва ҳоказоларга қанча харажат кетишини камбағал йигитгина билади. Агар севги узоқ вақт афлотунча давом этаверса, яъни кўрмоқ бору, емоқ йўқ бўлса, жуда қимматга тушуб кетади, одамни хонавайрон қиласди. Ҳуқуқшунос талабалар орасида Лозенлар учраши мумкин, лекин улар болохонада яшовчи камбағалларнинг ишқивозлиги қандай бўлишини билишмайди. Мендай заиф, дармонсиз, юпун кийинган, камбағал, янги асарини тутгаллаб, эндиғина касалликдан туратган рассомдай ҳориб-чарчаган одам башанг кийинган, сочлари жингалак, хушсурат, олифта йигитчалар билан рақобатлашишга йўл бўлсин. Бадавлат, сурбетлик зирҳи билан қопланган, тильбюриларда сайр қилувчи бу йигитчаларнинг ҳатто галстугини кўрганда бутун Кроатия ҳасаддан юраги ёрилади.

— Йўқ, йўқ, Феодора ёки ўлим!— ҳайқирдим кўприк зиналаридан тушар эканман.— Феодора — менинг фортунам!

Гота услубидаги гўзал оромгоҳ, Людовик XIV замонасига мос меҳмонхона сира кўз ўнгимдан кетмасди. Кенг енгли

онноқ кўйлак кийган графиня, унинг товусдай фусункор солланиб юриши, жозибали қадди-қомати хаёлимга келаверади. Уйимга қайтганимда, табиатшуноснинг ясама сочидай совуқ болохонамда ўтирганимда ҳам дабдабали зеб-зийнат манзаралари оғушида эдим. Бундай зид манзаралар одамни яхшиликка олиб бормайди. Эҳтимол, жиноятлар шу тариқа бошланар? Мен шу куни аламдан титраб-қақшаб, ҳалол, покиза фақирлигимга, шунчалар ажойиб фикрлар туғилган жойга — болохонадаги ғарибона кулбамга минг лаънат, дедим. Нега қисматим шундай, нега баҳтиқораман, деб бунинг сабабини худодан, шайтондан, ижтимоий тузумдан, отамдан, бутун оламдан кўра бошладим. Шу кеча оч-наҳор ётдим, кечаси билан ғудраниб, тақдиримни лаънатлаб чиқдим, аммо ҳар қанақасига Феодорага етишаман, деб аҳд қилдим. Бу нозанин қалби мен учун сўнгги лотерея билети бўлиб, бутун умидларим шу билетга ютуқ чиқишига боғлиқ эди. Феодоранинг уйига аввалги боргандаримда нима воқеалар бўлганлигини гапириб ўтирамайман. Гапни лўнда қилиб, қандай фожиага учраганимни айтиб бера қоламан. Мен Феодоранинг кўнглини олиш, унинг ақлу ҳушини ҳам забт этиш, иззат-нафсониятига тегиши умидида нималар қилмадим, сенга айтсам. Ўзимни ўтга-чўққа уриб, охири ўзимни хароб қилдим: аксинча, илтижоларим унинг кибру ҳавосини, ўзига бино қўйишини яна минг бора ошириб юборди. У менга парво қилсин, дея ҳадеб қитиқ-патига тегаверар эдим. Аёллар кучли ҳиссиётга берилганида ҳеч нарсани аяшмайди. Мен эсам унинг ҳиссиётини қўзғатиш учун минг хил баҳона то-пардим. Жаҳли чиқса ҳам майли, аммо бепарво бўлмаса бас, дердим. Аввал-бошда кучли иродамни ишга солиб, унинг меҳр-муҳаббатини қозонишга интилиб, маълум вақтгача ишим ўнгидан келди. Аммо, тез орада севгим аланга олиб, ҳисларимни жиловлаёлмаганим учун ўзимни расво қилдим. Поэзияда ва сұхбатларда кўп тилга олинадиган севги нималигини унчалик тушунмайман, лекин шуниси аниқки, тўсатдан мени сабру қароримдан айирган туйғулар тасвирини ҳеч қаерда учратмаганман. Жонни ўртовчи бундай туйғулар тасвирини илгари менинг кулбамда яшаган Жан-Жак Руссонинг сайқал топган оташин ибораларида ҳам, икки аср адабиётидаги совуқон тушунчаларда ҳам, Италия мусаввирларининг асарларида ҳам топмадим. Фақат Брисни қўли манзараси, Россияни басталаган айрим оҳанглар, маршал Султ мулки бўлган Мурильо хоним сурати, Лекомб хатлари, ҳикоятномаларда учрайдиган айрим иборалар, айниқса, экстатикларнинг — жазавада зикр тушувчи айрим руҳонийларнинг ҳамду наътлари, ўзимизнинг фабльо латифалари миздаги айрим ўринларгина руҳимни илоҳий муҳаббат оламининг турли ўлкаларига учира оларди. Инсон тилидаги ҳеч бир жумла бўёқларда, мармар ҳайкалларда, сўз ва оҳанг-

ларда акс этган ҳеч бир тасвир мени ёндириган туйгулар шиддатининг, самимийлигини, лиммо-лимлигини, тўсатдан ёпирилғанлигини ифодалаётмаса керак! Ҳа, санъатда ёлғон кўп! Севги аввал чексиз жилоларда товланади, шундан сўнгнига умримизга абадий сингиб кетади ва ҳётимизни ёндириб юборади. Мана шу сезилар-сезилмас сингиш сирини санъаткор нигоҳи кўпинча пайқамай қолади. Чинакам ошиқнинг эҳтиросли фарёдлари совуқ одамларнинг энсасини қотиради. Самимий севган одамгина «Кларисса Гарлоу»ни ўқиб Ловеласнинг фарёдларига ҳамдard бўла олади. Севги чағир тошлар, майсалар ва гуллар орасидан жилдираб оқувчи мусаффо жилғага ўхшайди. Аммо маңа шу жилға кейин дарёга айланади, ҳар бир янги ирмоқни ўзига қўшганида табиатини ва шакл-шамойилини ўзгартиради, сўнг, ҳадсиз-ҳудудсиз уммонга етиб боради. Ақли қосир одамларга бу уммон бир хил, зерикарли бўлиб кўринади, улуғ қалбли кишилар эса, бу уммонни томоша қилиб тўймайдилар. Мана шу туифу жилоларини, майдачўйда, лекин азиз нарсаларни, оҳангиди бир олам хазина яширган сўзларни, шоҳ байтлардан ҳам маънолироқ нигоҳларни қандай тасвирлаш мумкин? Ўзимиз сезмаган ҳолда бир қизга мафтун бўлиб қолганимизда қандай балоларга йўлиқишимизни, ҳузур-ҳаловат, фарофатдан айрилиб, жарлик ёқасига келиб қолганлигимизни билмаймиз. Ҳатто ўзимиз кўриб турган гўзаллик сирларини тасвирлашга сўз тополмаймизу, дилимиздаги жўшқин ва сирли ҳаяжонларнинг шарҳини мурракаб сўзлар луғатларидан топамиزمи? Севги қандай сеҳр-жоду, ахир? Қанча-қанча вақтларимни Феодорани кўрганим учунгина лаззат-фароғат оғушида ўтказдим экан! Мен баҳтли эдим. Нима учунлигини ўзим ҳам билмайман. Бундай лаҳзаларда Феодоранинг юзи га ёруғлик тушиб турар, чеҳраси қандайдир фитна бошлаб нурланарди. Қуёш нурларига сингиб кетган олис уфқ этаклари бизни мафтун этганидай, бу жувоннинг юзи билинрабилинмас мўйлардан олтин рангida товланиб турарди. Назаримда кундуз ёруғлиги бу аёл билан қўшилганига қувониб, уни нозлантিради ва шу пайтларда Феодоранинг вужудидан кундуз ёруғлигидан кўра ёрқинроқ нур тарқалётгандай бўларди. Сўнгра бу азиз чеҳрага тушган соя уни жиллантириб, тўрли рангларга бўярди. Кўпинча, жувоннинг мармардай силлиқ манглайида қандайдир аниқ маъно ифодалана; қўзлари порлаб, киприклири пирпирав, ёноқларига майин табассум қалқир: ҳақиқ лаблари гоҳ қимтиниб, гоҳ ёйилар, соchlарининг аллақандай аломат жилоси яшнаган оппоқ чаккаларига соя ташлар эди. Бу чеҳрадаги ҳар бир нуқта маъноли эди. Бу аёл гўзаллигининг ҳар бир жилоси кўзларим учун базми жамшид бўлиб, дилимга янги-янги роҳат-фароғат бағишлиарди. Бу чеҳрадаги ҳар бир ўзгариш менда умид уйғотарди. Овоздан акс-садо қайтганидай, сўз-

ни, кўз билан англатадиган суҳбатларимиз дилдан дилга тар, бу қараашлар руҳими арши аълога кўтарар, бу лаҳзатар кўнглимга чукур ўрнашиб қолар эди. Аёлнинг сеҳрли овози мени жинни қилиб қўяр, ўзимни қўлга ололмай қолар эдим. Бир лотарингиялик князь (оти эсимда йўқ) кафтига чўғ ушлаганда ҳам ҳеч нарса сезмас экан. Мен ҳам ўшанга ўхшаб, Феодора соchlаримни бармоқлари билан силаб қитимни келтирганида дунёда ҳеч нарсани сезмай қолардим. Энди бу Феодоранинг ҳуснига мафтун бўлиш ёки ҳавас ёмасди, бу — сеҳр-жоду, илоҳий қудрат эди. Кўпинча болоҳонадаги кулбамга қайтиб келганимда ҳам Феодоранинг кошонасидаги воқеаларни фира-шира кўриб турардим; унинг турмушига хаёлан аралашардим; тоби қочса мен ҳам касал бўлардим; эртасига у ерга борганимда: «Кеча тобингиз қочибди!»— дердим.

Севгидан ҳушимни йўқотган вақтларимда неча бор сокин тунлари Феодора хаёлимда ёнимга келарди. У гоҳ тўсатдан қуёш нури тушгандай, ҳузуримда пайдо бўлиб, мени ҳусн-мaloҳати билан, жозибали туриши билан ақлимни ўғирлаб, довот-қаламимни қўлдан туширар, илм-фанга қизиқишимни елга совуриб юборарди. Бир вақтлар унинг мана шундай жозибали туришини ўнгимда кўрган эдим. Гоҳо ўзим уни кўраман, деб хаёлот оламига кирадим, уни «умидимсиз» деб олқардим, «жонон чиннидай жарангли овозингизни бир эшитай», деб ёлворардим, сўнг йиғлаб-йиғлаб уйғониб кетардим. Бир куни мен билан театрга тушишга ваъда берганига қарамай, ҳеч нарсадан-ҳеч нарса йўқ, айниб қолди, «мени ёлгиз қўйинг», деб илтимос қилди. Бу инжиқлийдан дилим вайрон бўлди, ахир шу кеча унинг ёнида ўтираман, деб кун бўйи қиладиган ишим қолиб кетди. Бунинг устига, яшириб нима қиламан, охирги экюмдан айрилдим. Шунга қарамай, у кўришни хоҳлаган пъесани мен ҳам қўришим керак, деб театрга бир ўзим бордим. Уз жойимни топиб ўтиришим билан вужудим ток ургандай живирлаб кетди. Кўнглим Феодора ҳам шу ерда эканлигини сезиб турарди. Хилватдаги ложа томонга қайрилиб қарадиму ичкарироқда ўзини паналаб ўтирган севгилимни кўрдим. Нигоҳим ўша ерга қадалди, кўзларим уни бир зумда топиб олди, худди капалак гулга интилгандай, кўнглим илоҳий бир сезгилик билан ҳётимнинг манбаи томон талпинди. Унинг бу ердалигини қандай сездим экан? Одамнинг кўнглида яширин бир талпиниш бўлади, юзаки одамлар бунга ҳайрон қеблишади; аслида эса ички дунёйимиз табиатидаги бу ҳодиса кўзимизга кўринадиган одатдаги фаройиботлардан фарқ қилмайди. Шунинг учун севгилимнинг бу ерга келганидан ажабланмадиму, лекий жаҳлим чиқди. Инсоннинг жуда кам ўрганилган руҳий кучларини текширганларим фойда берди: ҳар ҳолда ишқий эҳтиосларим ўзим кашф этган системам — таълимотимнинг

түғрилигидан далолат берарди. Ҳам олим, ҳам ошиқнинг, ҳақиқий санампаратлик билан севгини илмий таҳлил қилишнинг қўшилиб кетиши жуда ажабланарли эди. Кўнглимдаги олим ошиқнинг дили вайрон бўлганидан хурсанд эди. Кўнглимдаги ошиқ эса сал иши ўнгидан келишига ишона бошлиши билан илмни бир чақага олмай қўярди. Феодора мени кўриб, қошларини чимирди, ҳозир мени малол олаётган эди. Биринчи антрактдаёқ ложасига кирдим. У ёлғиз бўлгани учун ёнида қолдим. Биз шу вақтгача севги ҳақида оғиз очишмагандик, аммо энди бу гаплар учун фурсат келгандай туюларди. Мен унга ҳали сиримни очмагандим, аммо ўртамизда қандайдир келишувга ўхаш нарса бор эди: у менга қаерда кўигил очиш мумкинлигини айтиб турар, қандайдир дўстона бир ташвиш билан, эртага келиш-келмаслигимни сўрарди; бирор ўткир сўз айтган вақтида фақат менга ёқишга ҳаракат қилгандай қараб қўярди; агар аразласам, мулоимроқ муомала қиласди; агар у дарғазаб бўлса, сабабини сўрашга ҳақим бор эди: агар мендан бирор ҳато ўтса, тамоман кечириб юборгунча анча ялнитиарди. Бу хилдаги араз-гиналар бизга жуда ёқимли, севги билан лиммо-лим эди; бундай вақтларда у ниҳоятда ноз-ишвали ва ширин бўлар, мен эса баҳтдан маст эдим! Бу сафар эса яқинлигимизга дарз кетди, бутун кеча давомида бир-бirimизга бегоналигимизча қолдик. Графиня шу бугун ниҳоятда совуққон, инжиқ эди, кўнглим қандайдир фалокатни сезди.

— Мени кузатиб қўйинг,— деди у спектаклдан сўнг.

Ҳаво айний бошлаган эди. Театрдан чиққанимизда қор аралаш ёмғир ёғаётган экан. Феодоранинг фойтуни театр биносигача яқин келомасди. Яхши кийинган хоним ёмғирда хиёбондан ўтишга қийналётганини кўриб, қандайдир ҳаммол бошимиз узра соябонини тутиб юрди. Биз экипажга ўтириб олганимиздан сўнг бояги киши чойчақа сўради. Ёнимда бир чақа ҳам йўқ эди, шу лаҳзада икки су тাংга учун ўн йиллик умримни беришга тайёр эдим. Руҳий азобда не хаёлларга бормадим, йигитлик ғурурим ниҳоятда оёқ ости бўлиб кетди. «Майда йўқ, азизим!»— дедим ошиқлигим бир пул бўлганидан ғазабланиб. Камбағаллик нималигини яхши билган, бир вақтлар етти минг франкидан ажралган одам ўзимдай камбағал оғамга шундай қўпол муомала қилаётган эдим! Феодоранинг хизматкори бояги ҳаммолни «бор, бор!» деб жеркиб берди, отлар йўлга тушди. Йўл-йўлакай Феодора хаёли паришон бўлиб, ўзини нимадандир ташвишлангандай кўрсатиб ўтиради, саволларимга ҳаёки йўқ, деб истар-истамас жавоб берарди. Мен жимиб қолдим. Бу жуда даҳшатли дақиқалар эди. Феодоранинг саройига келиб, камин олдиди бир дам ўтиридик. Хизматкор ўчоққа олов ёқиб, чиқиб кетди. Шундан сўнг графиня менга ғалати қараш қилди ва оғир-вазмин гап бошлади:

— Францияга келганимда жуда кўп йигитлар мол дунёмга қизиқиб қолиши: менга шундай одамлар севги изҳор қилишдик, бундан бошим осмонга етиши мумкин эди: шундай одамларни ҳам учратдимки, уларнинг менга бўлган муносабати ниҳоятда самимий, садоқатли эди, улар ҳатто илгаригидай камбағал бўлганимда ҳам менга уйланишга тайёр эдилар. Лекин, жаноб де Валентен, сиз шуни билиб олингки, мен янги мол-мулклар ва янги унвонларни рад этмайман. Лекин, нодонлик қилиб, менга севги ҳақида гап очган одамлар билан учрашишни йиғиштириб қўяман. Агар сизга енгил муомалада бўлганимда эди, бундай огоҳлантириб ўтирмасдим. Мен бу гапларни мағурурланганимдан эмас, балки дўстлигимдан айтяпман.

Аёл киши бирорвлар севги изҳор қилишини ёқтиради. Аммо, у ўзининг фараз қилган хушторига аввалдан рад жавобини берса қанчалар маломатга қолишини билади. Арсиноя билан Араминта можароларини биламан, бинобарин шунаقا вақтларда рад этилган одамлар ўч олишлари мумкинлигини тушунаман. Лекин ишончим комилки, сиз унақа одамлар тоифасидан эмассиз; бошқалардан аълороқсиз: хуллас, ростини айтганда, мендан ўпкаlamайсиз деган умиддаман.

Одатда адвокат ёки нотариус ўз мижозларига суд даъвогарлигини ёинки қандайдир шартнома моддасини тушунтираётганида совуққонлик билан гапиради. Феодораям худди шундай совуқ оҳангда гапиради. Тиник, жозибали овозида заррача ҳаяжон сезилмасди. Чөхрасида ва ўзини тутишида аввалги лутфу қарами ва сиполиги йўқолиб, ўрнига дипломат-сиёсатчига хос совуққонлик ва қуруқ расмиятчилик ифодаси пайдо бўлганди. Аслида жувон бугунги нутқига анча аввалдан тайёрланган, бу можаронинг кун тартибини аввалдан режалаган эди. О, азиз дўстим, аёллар бизнинг юракларимизни тилка-пора қилиб бундан роҳатланар экан, нақ кўксимизга ҳанжар уриб, қонимизга белаб, бураб-бураб олар экан, шу вақтдаям ўзлари гул-гул очилиб, севишини ва севилишни хоҳлаётган бўлади. Мана шу чеккан азобларимиз, оҳу нолаларимиз худога етиб, савоб ишларимиз ижобатга ўтиб, вақт келиб, бир куни истаганимизга эришамиз; аёллар ўзлари билиб туриб бизга шафқатсиз азоб берганлари учун кейинчалик минг чандон зиёда лаззат беришади: уларнинг қаҳру-ғазабида ҳам кучли эҳтирос бор-ку ахир? Аммо аёл кишининг бепарво қараши ўлимдан ҳам ёмон. Уша лаҳзаларда Феодора ўзи билиб-билмай, ҳамма орзу-умидларимни оёқ ости қилди, ҳаётимни заҳарлади, худди бегуноҳ гўдак ёрмак учун капалакнинг қанотларини юлиб ташлагандай у ҳам совуқ бир бепарволик билан менга шафқатсизлик қилди.

— Кейинчалик, сизга қанчалик азиз дўст бўлишни таклиф қилганлигимни тушуниб қоласиз. Дўстларим учун ҳами-

ша кўнглим очиқлигини, уларга ҳамиша садоқатли эканлигимни билиб оласиз. Мен дўстларимдан жонимниам аямайман, лекин мабодо ўзим яхши кўрмай туриб, биронинг севгилиси бўлсам, аввало ўзингиз мендан нафратланган бўлар эдингиз. Бас, шу гаплар ҳам етарли бўлгандир, дўст бўлиб қолайлик, деган таклифни фақат сизга айтдим, холос.

Бу совуқ гаплардан нафасим бўғзимга тиқилиб, нима дейишга сўз тополмай қолдим. Ичимда қўзғалиб келаётган бўронни зўрга босиб қолдим. Лекин тезда ўзимни қўлга олиб, ҳаяжонимни ич-ичимга яширдим ва табассум билан жавоб бердим:

— Агар севаман десам, ҳайдаб юборасиз, агар сизга парво қилмасам жазолайсиз. Рӯҳонийлар, судъялар ва аёллар ҳеч қачон ичидагини ташқарига чиқаришмайди. Сукут эса ҳеч нарсани англатмайди, шунинг учун, рухсат этинг, мен индамай қўя қолай. Модомики, шунчалик ўзингизга яқин олиб, мени огоҳлантирган экансиз, демак, мендан айрилиб қолишдан қўрқсангиз керак, шунинг ўзи мен учун катта гап. Лекин, ўзимиз тўғримиздаги гапларни бир чеккага қўйиб турайлик. Табиат қонунига зид бўлган бу қарорингизни фалсафий жиҳатдан муҳокама қилишга танҳо сизнинг ақлингиз етади. Аёллар зоти ичиди сизни мўъжиза деса бўлади. Келинг, мана шу руҳий ғаройиботнинг илдизини холисанилло қидириб қўрайлик. Эҳтимол, кибру ҳавога берилган, ўзига, ҳусн қамолига бино қўйган қўпчилик аёллар сингари, сизда ҳам сезилар-сезилмас худбинлик туйғуси ғимирлаб қолгандир. Шундай барқамол қиз қандайдир бир эркакни бўлиб қолса, ўз билганича иш тутолмай қолса, бошқа бирор ундан устун келиб, оёқсти қилгандай бўлса, қандай даҳшат, деб ўйласангиз керак. Мабодо, шундай ўйласангиз мен учун яна минг чандон гўзалроқ қўринасиз. Ёки бўлмаса, биринчи севгингизда хўрлик қўргандирсиз? Эҳтимол, эрга тегиб, она бўлсам, ҳаммани мафтун қиласиган навниҳол қадди-қоматим бузилади, деб қўрқарсиз? Энг ўтли муҳаббатни рад этишга сизни мажбур қилган энг катта, энг пинҳоний сабаб шу бўлса керак? Ё бўлмаса одамлардан яширадиган шундай нуқсонларингиз бордирки, шулар очилиб қолишидан қўрқиб, ҳаё-иболи бўлиб юришга мажбурдирсиз? Жаҳлингиз чиқмасин, мен фақат мулоҳаза қилиб қўряпман, сизни тадқиқ этяпман, қўрқманг, сизга шайдоликдан минг чақирим узоқдаман. Табиат бирорларни кўр ёки кар қилиб яратганидай балки баъзи аёллар муҳаббатни кўролмайдиган, эшитолмайдиган кўр ва кар бўлиб туғилар? Сиз табиат илми учун ғоят ноёб объектсиз. Ҳатто бу жиҳатдан қанчалар қимматли эканлигингизни билмайсиз. Эркаклардан ҳазар қилингиз эҳтимол табиий бир ҳолдир? Кўнглингиздагини билиб турибман, менга ҳам эркакларнинг ҳаммаси тасқара, разил бўлиб қўринади. Албатта, сиз ҳақсиз,— давом эттир-

дим юрагим қинидан чиқиб кетгудай ҳаяжонлансанам ҳам ўзимни аранг босиб тураг эканман,— биз эркаклардан ҳазар қилингиз тўғри, чунки сизга муносиб эркак ҳали онасидан туғилган эмас!

Дўстим Эмиль, ўшанда қизга кулиб туриб айтган киноя ва истеҳзоларимни сенга қайтадан гапириб ўтирумайман. Нима бўлганини айтами? Узиб-узиб оладиган заҳарханда сўзларимга заррача парво қилмади. У гапларимни хотиржам эшилди, лабларида ва кўзларида ҳамишагидай табассум ари мас эди. Унинг бу табассуми ниқоб бўлса керак, чунки у дўстларига ҳам, таниш, билишларига ҳам, бегоналарга ҳам худди шундай табассум билан боқарди.

— Мени шунчалик майдалаб текширишингизга чида бурганимдан кейин ҳам ёмон деб қўринг-чи!— деб луқма ташлади у бир лаҳза унга боқиб жим қолганимдан фойдаланиб.— Қўрдингизми, мен дўстлашган одамимга унчалик инжиқлик қилмайман. Ўрнимда бошқа аёл бўлганида бундай қўпол гапларингиз учун сизга «тўрт томонингиз қибла» дерди.

— Сиз ҳам тушунтириб ўтирумасдан мени ҳайдаб юборишига ҳаққингиз бор.

Шу гапларни айтар эдиму, аммо кўнглимда бу аёл мени уйига келтиримай қўйса уни ўлдиришдан ҳам тоймаслигимни ўйлардим.

— Вой жинниной-е!— деди Феодора ўща табассум билан.

— Севги жуда кучли бўлишини, ошиқ қаҳри келганида маъшуқасини ўлдиришгача бориши мумкинлигини ўйлаб қўрганмисиз?— деб яна гап бошладим мен.

— Баҳтсиз яшагандан кўра ўлган яхши,— совуқнина жавоб қилди Феодора.— Сизга ўҳшаган қизиққон одам албатта хотинининг бор-йўғини қиморга бой бериб, шип-шийдам қилиб ташлаб кетади.

Масаланинг бу томони мени гангитиб қўйди. Бу гўзал билан менинг ўртамда катта жарлик борлигини аниқ ҳис қўйдим. Биз ҳеч қачон бир-биримизни тушунолмаслигимизни англадим.

— Хайр, яхши қолинг!— дедим совуқнина.

— Яхши боринг! — деди Феодора табассум билан бош иргар экан.— Эртагача хайр!

Мен кетиш олдидан бир лаҳза тўхтаб қолдим, энди бу аёлдан бутунлай воз кечганимга қарамай, унга севги тўла нишоҳ ташладим. Феодора эса ўрнидан жилмай, табассум қитиб турагди. Мана шу ўрганиш бўлиб қолган табассум, мармар ҳайкалнинг мана шу лаънати табассуми севги маъносини ифодалар, аммо бу — совуқ севги эди.

Сенга айтсанам, азизим, ўща куни дунёда боримдан ажрабиб, ёмғир-қор аралаш ёғиб турган бир вақтда дарёнинг музлаган соҳили бўйлаб бир чақиридан зиёд йўл босиб уй-

га қайтдим. Менинг фақири ҳақирлигим гўзалимнинг етти ухлаб тушига кирмаган бўлса керак. У мени ўзидай бой-бадавлат деб, файтуналарда юради, деб ўласа керак! Ҳамма орзу-умидларим пучга чиқди, дунё кўзимга қоронғу бўлиб кетди! Ахир гап пул, молда эмас-ку, кўнглимдаги ҳазиналарчи! Бўлиб ўтган ғалати сұҳбатни ўз-ўзимча мулоҳаза қилиб, оёғим тортган томонга кетавердим, охири фикрларим чувалашиб, боши-учини тополмай гангіб қолдим, сўзлар ва тушунчаларнинг ҳам маъноси қолмади. Лекин, бари бир мен мана шу совуқ, тошибир гўзалин севардим. Бу гўзал ошиқларини қайта-қайта ялинтиришни яхши кўрарди, кечагина берган ваъдаларидан ҳамиша тонарди, ҳар куни феъли айниб турарди. Институт олдидан ўтаётганимда бирдан аъзойи баданим қалтираётганини сезиб қолдим. Кун бўйи туз тотмаганимни эсладим. Ёнимда бир чақа ҳам йўқ эди. Ҳаммаси бир бўлди-ю, шляпамнинг ёмғирда ивиб абжали чиқиб кетгани бир бўлди. Энди шу шалоги чиқиб кетган, ташлаб юборищдан бошқага ярамайдиган шляпа билан қандай қилиб зебо ва танноз хонимнинг ҳузурига бораман, қандай қилиб, унинг меҳмонхонасига қадам босаман? Аҳмоқона удумни деб бош кийимларимизни қўлимиизда тутиб, кўз-кўзлаб туришимиз керак. Мана шу аҳмоқона одатни ҳар қанча лаънатласам ҳам шляпамга ниҳоятда катта эътибор бериб, уни шу вақтгача кийиб бирорга кўринса бўладиган ҳолатда сақлаб келаётгандим. Шляпам унчалик янги эмас, унчалик эски эмас, унчалик титилмаган ҳам, унчалик яғири чиқмаган ҳам, ҳар ҳолда уни кийгандан озода одамга ўхшаб кўриниш мумкин эди, аммо шу вақтгача шляпамини зўр бериб ораста сақлаб келишим ниҳоясига етди: энди у шалпайиб, бужмайиб кетди, яроқсиз ҳолга келди, худди эгасидай, ҳеч кимга кераксиз лаш-луш бўлиб қолди. Извошчига тўлаш учун ўттиз су тангам йўқлигидан шляпамини ораста сақлаш учун қилган барча ҳаракатларим зое кетди. Эҳ, мана шу уч ой ичида Феодорага ёқаман деб бор-йўғимдан айрилдим! У билан биргина лаҳза кўришиш учун сарфлаган пулимга бир ҳафталик егулик олишим мўмкин эди. Ишларимнинг чала қолиб кетгани, оч-наҳор юришларим ҳам ҳолва экан! Ошиқ бўлган, хаёл-параст шоир ёмғирли кунда усти-бошига лой сачрамаслиги учун, ҳалиги нозанин атрофидаги олифталардай озода кўриниш учун Парижнинг у бошидан-бу бошигача эҳтиёт бўлиб боришининг нақадар мушкуллигини тушунасанми? Менинг бутун баҳт-иқболимни, муҳаббатимни бисотимдаги бор-йўғи биттагина оқ нимчамдаги кичкинагина бир доғ ҳал қиласа-я?! Агар усти-бошимга лой сачраса, шалаббо бўлиб кетсан севтилим билан учрашувдан кечиш қанчалар азоб беради, этигимдаги билинар-билинмас доғни кетказиш учун этик тозаловчига тўлаш учун ёнимда атиги беш су танга бўлмаса. Таъсирчан, тажанг одам учун оғирлик қиладиган мана шу-

нақа майда-чуйда азоблар менинг ишқимни борган сари аланга олдиради. Дабдабали зеб-зийнатлар ичида, ясан-тусанлар билан яшайдиган, буюмлару одамларни олтин билан ўлчайдиган гўзалларга камбағал йигитнинг майда-чуйда сарф-ҳаражатларини гапириб бўлармиди? Бу нозанинлар худбинлиги туфайли шод-хуррам, урф-одат туфайли шафқатсиз бўлишади. Улар ҳузур-ҳаловатни бузмаслик учун ҳеч нарсанӣ ўйлашмайди, ўзлари айш-ишратда яшаганлари учун ўзгаларнинг бахтсизлигига парво ҳам қилишмайди. Миллион сўз улар учун бир чақа. Севган одам маҳбубасининг кўнглини олай деб бор-йўғидан айрилгани етмагандай, ана шу айрилган нарсалари тўғрисида лом-мим демаслиги керак, бу қийинчиликлар устига уятчанлик билан парда ташлаб, беркитиб туриши керак: бадавлат одамлар эса хонумонини, уйларини сарфлаб, ўзини қурбон қилгани билан, одамларнинг гийбатларидан ҳам наф кўришади, уларнинг ишқий саргузаштлари оламга машҳур бўлиб кетади, уларнинг сукут сақлаши ҳам маъноли, азият чекишлиарни беркитишилари ҳам чиройли кўринади. Биздай камбағал бечоралар эса аёвсиз азоб-уқубатларга учрасак, «Севаман!» ёки «Ўляпман!» лейишга ҳам ҳаққимиз йўқ. Аслини олганда мен хонумоними йўқотганим йўқ-ку. Шу гўзалини деб дунёдаги ҳамма нарсадан қўл силтаганимнинг ўзи мен учун роҳат-фароғат эмасми? Мана шу графиняни деб, умримдаги энг аҳмоқона, майда-чуйда нарсалар ҳам ҳаётимга мазмун бағишилади, мислсиз ҳузур-ҳаловат берди-ку. Илгарилари усти-бошига эътибор бермас эдим, энди эса фракимни ўзимдан ҳам баттар иззат-хурмат қиладиган бўлиб қолдим. Фраким йиртилишидан кўра таним жароҳатлангани афзал кўринарди. Танла, деса заррача иккиланиб ўтирасдим! Агар ўша вақтда ўрнимда бўлганингда сен ҳам мана шунаقا телбаларча ўйларга ботар эдинг. Тентира бирорганим сари бунақа бир-биридан оғир ўйларга борардим! Ғам-аламдан ўлар ҳолатга етганим учун ўзимни арши аълода ҳис қилардим. Мана шу сўнгги ҳалокатим қандайдир баҳт-иқболдан дарак берарди; аммо ҳайҳот; фалокат ҳазиналари ҳад-худудсиз эди.

Мусоғирхонага келганимда эшик қия очиқ турган экан. Юрак шаклидаги ўйиклари бўлган дарпардалар орасидан кўчага ёруғлик тушиб турган эди. Менинг келишимни кутиб, Полина билан онаси чақчақлашиб ўтиришган экан. Гап орасида менинг отим тилга олинаётганини эшишиб, бир зум тўхтаб қолдим.

— Рафаэль еттинчи хонадаги талабадан кўра чиройлироқ! — дерди Полина. — Унинг оқ-сариқ соchlари бирам ўзига ярашадики! Онажон, сен ҳам сезасанми, у гапирганида овози баҳри-дилингни очади. Кейин-чи, у кўринишдан бир оз мaf-рур бўлсаям, ўзи шундай меҳрибонки, ўзини тутишиям жуда ярашиб туради! У менга жудаям, жудаям ёқади! Ишончим

комилки, уни кўрганда ҳамма қизлар эс-хушини йўқотиб қўйишади.

— Гапларингдан шу чиқадики, сен уни севиб қолганга ўхшайсан!

— Иўқ, мен уни акамдай яхши кўраман! — кулиб, эътиroz билдириди Полина.— Агар ундан миннатдор бўлмасам ашаддий кўрнамаклик бўлур эди. Ахир у менга мусиқа ўргатди, расм чизишини ўргатди, тил қоидаларини ўргатди, хуллас, ҳозир нималарни билсан шуларнинг ҳаммасини шу йигит ўргатди-ку! Онажон, сен қандай ютуқларга эришганимга эътибор бермаяпсан, мен шундай саводхон бўлиб кетяпманки, яқинда дарс беравёrsам бўлади. Шундан кейин ўзимизга бирорта чўри ёлласак ҳам бўлади.

Мен сездирмасдан сал орқамга қайтдим: сўнг атайлаб, тапир-тупиr қилиб, залга лампа чироf олишга кирдим. Полина ўзим ёқиб бераман, деб чаққонлик қилди. Бечора қизалоқ оғир дардларимга шифо берётган, малҳам қўяётган эди.

Соддадиллик билан айтилган бояги мақтовлар руҳимни бир оз кўтарди. Кўнглимда ўзимга ишонч уйғониши керак эди. Ҳақиқатан қандай фазилатларим борлигини холис одамлар айтиши керак эди. Яна ярқ этиб ёнган умидим шуъласи атрофимдаги нарсаларни ёришириб юбордими, ё залдаги ажойиб манзарага — икки аёл суҳбатига яхшироқ эътибор бермаган эканманми, шу тобда машҳур фламанд мусавиirlари акс эттирган содда манзараларга ўхшаган мана шу саҳна кўзимга тўтиёдай кўриниб кетди. Чўғлари ўчай-ўчай деб турган ўчақ ёнида пайпоқ тўқиб ўтирган онанинг лабларида майнин табассум бор эди. Полина чоғроқ столга ёйиб қўйган елпуғичларин бўяш билан овора эди, унинг мўйқаламлари ва бўёқлари беихтиёр диққатни тортарди. У ўрнидан туриб, чироғни ёқаётганида эса бор ёруғлик оппоқ қоматига тушарди. Фақат даҳшатли бир ваҳима чангалига тушиб қолган одамгина бу қизнинг тиниқ, гулбадан қўлларини, ниҳоятда чироғли чеҳрасини, ҳамма-ҳамма ҳусну малоҳатини сезмаслиги мумкин эди! Тўн сукунати сокин оила оғушида ишлаб ўтиришган одамлар манзарасига яна ўзгача бир фусункорлик бахш этарди. Доимо меҳнатдан бошлари чиқмайдиган, доимо қувноқ кўнгли очиқ бу одамларда мўмин бандаларга хос, энг олий, мусаффо туйгуларга лиммо-лим сабр-қаноат бор эди. Бу ердаги буюмлар ҳам одамларга ярашиқли эди. Феодора хонадонидаги дабдабали зеб-зийнатлар эса ҳиссиз бўлиб, мени ёвуз хаёлларга чулгарди, мана буларнинг фақирона сабр-қаноатли турмуши, буларнинг соддалиги ва самимилий руҳимни покиза қиласарди. Тўғриси, дабдабали зеб-зийнатлар орасида мен хўрлик кўрардим, мана бу хира ёритилган ўрта хонада; оддийгина яшаётган икки аёл яқинида кўнглим таскин топар, ўзимдан норози бўлмасдим: бу ерда кимгадир ҳомийлик қилишим мумкин эди; йи-

гитлар кўпинча ҳомий бўлишни яхши кўришади. Мен чироқни олиш учун Полинага яқинлашганимда у менга меҳр билан қараб қолди, сўнг қўллари қалтираб, чироқни тез столга қўйди-да, ҳаяжон билан гапирди:

— Ё худойим, рангингизда ранг қолмабди! Ҳа-я, бутунлай шалаббо бўлиб кетибсиз-ку! Онам кийимингизни қуритиб қўйсин... Сиз сутни яхши кўрасиз,—деди у сайраб,— бугун қаймоқ олдик, татиб кўрасизми?

Қиз мушукдай чаққонлик билан чинни косада қаймоқ келтириди ва шундай жонсараклик, назокат билан олдимга қўйдики, эътиroz билдиришга иккиланиб қолдим.

— Наҳотки йўқ дессангиз?— деди Полина овози қалтираб.

Биз, икки мағрут одам бир-биrimizни яхши тушунардик. Қиз, бир томондан, менинг олдимда камбағаллигидан уялар, иккинчи томондан бунча димоғдор бўлмасангиз, деб гина қилаётганга ўхшарди. Балки, қиз бу қаймоқни ўзининг нонуштасидан олиб қолгандир? Шунга қарамай, мен қизнинг дили оғримасин деб, рози бўлдим. Бояқиши қиз хурсандлигини яширишга уринса ҳам, қўзлари шодлиқдан порларди.

— Ҳа, бугун анча очқаб қолдим,— дедим ўтирас эканман. (Қизнинг манглайига ташвиш соя солди.)— Боссюэ асаридаги бир жойни эсладиңгизми, Полина, худо жангдаги ғалабадан кўра бир қултум сув учун кўпроқ раҳматини ёфдиради, деган эди у.

— Эсимда,— деди қиз.

Бу сўзни айтиётгандан қизнинг юраги бола қўлидаги каптардай дукурлаб, типирчилаб кетди.

— Гап бундай,— дедим бир оз иккиланиб,— биз яқинда бутунлай хайрлашамиз, сиз билан онангиз қилган ҳамма яхшиликлар учун миннатдорчилик билдиришга рухсат этинг.

— Арзимайди,— деди қиз кулар экан.

У кўнглидаги дардини кулги билан яширишга ҳаракат қилар, бу эса мени изтиробга соларди.

Қизнинг гапларини эшитмагандай бўлиб, давом эттирдим:

— Менинг фортелином уста Эрар ясаган энг яхши чолтуғу асблобаридан бири. У сизга бўлсин. Ҳеч қандай гап-сўзиз олиб қолаверинг— мен узоқ сафарга жўнамоқчиман, фортелиномни барибир ўзим билан олиб кетолмайман.

Бу сўзларни ғамгин оҳангда айтганим иккала аёлни ўйлантириб қўйди. Назаримда дунёда фақат шу икки инсон кўнглимда нималар кечётганини тушунар ва менга эътибор берар эдилар; уларнинг қарашларида ҳам ажабланиш; ҳам даҳшат бор эди. Қиборларнинг совуқ давраларида мен излаб тоғмаган меҳр-оқибат ҳозир қаршимда турган одамларда бор эди. Буларнинг меҳр-оқибати самимиy, таъсири, шунинг учун жуда ишончли эди.

— Жуда чакки қиляпсиз,— деди қизнинг онаси.— Шу ерда қолаверинг. Менинг эрим ярим йўлда келаётган бўлиши керак, гапини давом эттириди у.— Бугун оқшом Иоанн Инжилини ўқидим, Полина эса бу вақтда Тавротга калит боғлаб осилтириб турган эди, калит айланаб кетди. Бу яхшиликдан нишона, демак жаноб Годен эсон-омон юрган экан. Полина яна сиз билан еттинчи хонадаги йигит учун фол очди, лекин калит сиз учун айланди. Мана кўрасиз, ҳаммамиз бойиб кетамиз. Жаноб Годэн миллионер бўлиб қайтиб келади. Тушимда у тушиб келаётган кема гиж-ғиж илонларга тўла экан. Бахтимизга, сув лойқа эди, бу олтин ва ноёб жа-воҳирларни англатади.

Кўнгил учун айтилган бу дўстона сўзлар, касал гўдакни онаси аллалагандай, маълум даражада кўнглимга тасалли берди. Бу меҳрибон аёлнинг овози ва қарашлари шу қадар илиқ, самимий эдик, бу гаплар, қарашлар менинг ғам-ғуссамини бутунлай йўқотмаса-да, ҳайтовур камайтириди, аллаб таскин берди. Онасига нисбатан ақллироқ, олисни кўрадиганроқ Полина менга синовчан, ташвиш билан боқарди. Қизнинг ақлли кўзларида шундай маъно бор эдик, чамамда у менинг турмушим қандай кечишини, келажагимни ҳам билиб тургандай эди. Мен миннатдорчилик маъносида Годэн хонимга ва қизнiga таъзим қилдим, йиглаб юбормай тағин деб қўрқиб, шошиб хонадан чиқдим. Ёлғиз қолганимдан кейин ўз ғамимга ўзим шўнгиб кетдим. Хаёлимга бир-биридан машъум, асоссиз, мантиқсиз фикру қарорлар келаверди. Илгари фаровон яшаган одам фақирликка тушиб қолса ўрим-ёрти, қолган-қутган нарсаларига ишониб яшайди. Менда эса ишончди ҳеч нарса йўқ эди.

Эҳ, азизим, биз кўпинча ҳамма нарсага камбағаллик айбор, деб юрамиз! Ижтимоий ҳаётнинг фаолликка чақиравчи энг кучли омилларидан бири бўлган камбағалликни кўп ҳам айблайвермайлик. Камбағаллик бор жойда уят нимаю жиноят нима, ор-номус нимаю ақл-хуш нима, бундай гаплар бўлмайди. Ўша вақтда ўйлашга ҳам мажолим қолмаган эди. Худди йўлбарс олдида тиз чўкиб турган қиз аҳволида эдим. Ишиқвазлиги бўлмаган, пули бўлмаган одамнинг эрки ўзида, аммо камбагал ошиқнинг ихтиёри ўзида эмас, у ҳатто ўзини ўлдиришгаям ҳаққи йўқ. Севги туфайли биз ўзимизни эъзозлаймиз, ўзимиздаги бошқа бир кишининг ҳаётини ардоқлаймиз: севги — баҳтисизликларнинг энг даҳшатлиси; севгida умид бўлади; мана шу умид туфайли ҳар қанақа азоб-уқубатларга чидайди одам. Эртага Растињакнинг олдига бориб, унга Феодоранинг ғалати қарорга келганлигини айтиб бераман, деган фикр билан уйқуга кетдим.

Эртасига соат тўқизда Растињак ҳузурига бордим.

— А-ҳа! А-ҳа! — қичқирди Растињак, — нимага келганингни билдим; чамамда Феодора сенга истеъло берганга

ўхшайди. Графиняга таъсиринг кучайиб кетаётганига ҳасад қилган «яхши» одамлар тўйдан олдин ногора чалишган. Худо билсин, рақибларинг қанча-қанча сен қилмаган ишларни қилди, деб қўшиб чатишгандир, сени роса ёмонотли қилишгандир!

— Үндай бўлса, ҳаммаси равшан! — хитоб қилдим.

Шу заҳоти ўзимнинг баъзи шаддодликларимни эсладим, графиня янам ўзини вазмин тутиби, деган фикрга келдим. Ўзимга ўзим аглаҳ бўлиб кўринидим, қилган номаъкулчиликларим учун янам қаттиқ жазо тортишим керак эди. Феодора мени севгани учун янам ҳаммасига сабр-бардош қилиб юрган экан-да.

— Хулоса чиқаришига шошмайлик,— деди ҳушёр гасконлик.— Феодора ашаддий худбин аёлларнинг ҳаммасидай жуда сезгир. У, биринчи учрашувдаёқ кимлигингни билиб олган бўлса керак. Сен аввало унинг бойлиги зеб-зийнатларига ҳайрон қолган чорингдаёқ ҳар қанча устомонлик қиласанг ҳам кўнглингда нима борлигини сезиб олган бўлса керак. Ўзи бирорвга сир бой бермайди, аммо бошқа одамларнинг заррача сир тутишиниям ёқтирамайди. Демак, сени ёмон йўлга бошлаган эканман,— қўшимча қилди дўстим. Ҳар қанча нозиктаъб ва хушфеъл бўлсаем, назаримда у ҳокимликни ишни кўради. Ақлий лаззатларнигина биладиган аёлларнинг ҳаммаси ҳукм-фармонликни ёқтиради. Бу аёл фаровон турмуш кечириш, олий давраларда қўнгил очиш дунёда энг катта лаззат, деб ҳисоблайди. Унинг ҳиссияти табиий эмас, у артистдай, ўзини ҳиссиятли қилиб кўрсатади; бари бир усени баҳтиқора бир югурдакка айлантириб қўяр эди...

Растињакнинг гаплари қулогимга кирмасди. Мен унинг ганини бўлиб, ясама бир қувноқлик билан моддий аҳволим чагоқлашганлигини тушунтирудим.

— Бевафо фалак кеча кечқурун менга тегишли бўлган анича-мунча пуллардан жудо қилди,— деди дўстим.— Мана шу аҳмоқона фалокат бўлмаганида, албатта, ҳамёнимни сенга тутар эдим. Жажжи қаҳвахонага борайлик-чи, балки ионушта устида бирор иложини топармиз.

У кийиниб, отларни файтунга қўшишни буюрди; сўнг иккаламиз хаёлидаги фойдалар билан яшайдиган миллионер чайқовчиларга ўхшаб, олифталик билан «Париж қаҳвахонаси»га кириб келдик. Қуриб кетмагур бу гасконликнинг ўзини жуда эркин тутиши, ҳеч нарсадан тап тортмаслиги мени ҳайрон қолдирарди. Нозик дид билан пухта ўйлаб буюрилган нонушталик таомлардан кейин, қаҳва ичиб ўтирганимизда Растињак хушқад ва башанг кийинган, ҳамманинг эътиборини тортувчи жуда кўп йигитлар билан бош иргаб саломлашиб чиқди. Сўнг, кетворган галстук таққан, қаерга ўтирам экан, деб тарааддулланган мана шундай дендилардан биринга қараб:

— Ҳа, ишларинг беш,— деб қўйди. Унга гап бор, дегандай ишора қилиб.

— Мана шу шаввозд нима ёзганини ўзиям тушунмайдиган асарларини нашр этгани учун орден олган,— тушунтириди шивирлаб Растињяк.— У кимёгар, тарихчи, романчи, публицист ёзувчи. Бирор ёзиб берган жуда кўп пъесалари учун қалам ҳақининг тўртдан бирини, учдан бирини, ҳатто ярмини олади, шуларнинг устига-устак, у ғирт саводсиз. Бу одамнинг фақат номи бор, у ўқувчилар учун гўё бир этикетка қоғоз бўлиб қолган. Шунинг учун у эшигига: «Бу ерда ёзувчи ўзи ёзиши керак», деган шиор осиб қўйилган идораларни четлаб, айланиб ўтишга ҳаракат қиласди. У шунчалик айёрки, бутун бир конгресс — мажлисни аҳмоқ қила олиши мумкин. Хуллас, бу одам маънавий дурагай: у айтарли ҳалол одам эмас, амма айтарли разил ҳам эмас. Лекин секинроқ гапирайлик, у жанжал кўтариб, дуэлда олишишган. Жамоатга энг муҳими шу бўлгани учун ҳамма уни «Хурматли инсон...» дейди.

Бояги нотаниш одам яқинроқдаги столча ёнига келиб ўтиргач, Растињяк сўз қотди:

— Хўш, азизим, ҳурматли дўстим, ўзларининг саломатликларини сўрасак рухсат этадиларми, мутафаккир жаноб олийлари?

— Бир нави юрибмиз, яхшияммас, ёмонаммас. Ишга кўмилиб қолганман. Ниҳоятда қизиқарли тарихий мемуарлар ёзиш учун қўлимда ҳамма материяллар бор, аммо уларга қандай ранг-тус беришга... Мана шунга жуда қийналяпман. Вақт жуда зиқ, шошилмасам, ким билади, мемуарлар мадаан чиқиши мумкин.

— Замонавий мемуарлар ёзябсизми ёки қадими? Сарой аъёнлари ҳаётиданми ёки бошқалар ҳақидами?

— Марварид шодаси ҳақида.

— Ана, холос, бу мўъжиза-ку!— кулди Растињяк чайқовчи ёзувчига мени таниширап экан,— Жаноб де Валентен — менинг дўстим, сизга бўлажак машҳур ёзувчини тавсия қиласди. Бир вақтлар, унинг аммаси, маркиза, саройда катта нуфузга эга бўлган; ўзи эса икки йилдан бери роялистлик руҳида инқилоб тарихи устида ишлайти.— Сўнг дўстим ўзига хос бу негоциант²нинг қулогига шивирлаб қўшимча қилди:— Талантли йигит, лекин жуда гўл; у сизга мемуарларни аммасининг номидан ёзиб бериши мумкин, ҳар томига юз экю³ берасиз.

— Бўлти,— деди бояги киши, галстугини тўғрилар экан.— Ҳой киши, қани менинг устрицаларим?!

¹ Роялистлик — қирол ҳокимиётининг тарафдори бўлиш.

² Негоциант — улгуржи саводогар.

³ Экю — беш франкли тиљла танга.

— Майли, лекин бу иш учун йигирма беш луидор¹ ширинкома; унга бир томнинг пулини олдиндан берасиз,— давом этди Растињяк.

— Йўқ, йўқ. Эллик экюдан зиёд аванс бермайман — шунда қўлёзма учун кўнглим хотиржам бўлади.

Растињяк бу савдонинг мазмунини менга шивирлаб тушунтириди. Сўнг, у жавобимни ҳам кутиб ўтирмай, бояги кишига қаради:

— Майли, биз рози. Қачон кўришамиз энди ишни бир ёқли қилиш учун?

— Майли, эртага оқшом соат еттида шу ерга тушликка келинглар.

Турдик. Растињяк лакейга чойчақа берди, ҳисоб қозозини эса чўнтағига солиб қўйди. Менинг аммам, маркиза де Монборонин бир зумда ўйламай-нетмай бемалол сотиб юборганидан ажабландим.

— Мен насл-насабимга доғ туширмайман,— эътиroz билдиридим.— Бундан кўра Бразилияга кетиб, ҳиндуларга ўзим заррача тушунмайдиган алгебрадан дарс беришим минг марта афзалроқ!

Растињяк ҳаҳолаб кулди.

— Ғирт аҳмоқ экансан! Аввал эллик экюни жиринглатиб санаб ол, мемуарларингни ёз. Тугатганингдан кейин эса, асарни аммам номидан босиб чиқаришга розимасман, дейсан каллаварам! Эшафотда қатл этилган де Монборон хоним, унинг этаги қаппайган гардишли қўйлаги, ҳурмат-эътибори, гўзаллиги, мушк-анбарлари, кавушлари, албатта, олти юз франкдан ошиқ туради. Агар ноширга аммангни чинакам баҳосига сотолмасанг, майли, ношир асарни бирорта қариво олғир шевалье номидан ёки ориқроқ, хунукроқ графойим номидан чоп қилиб чиқараверади.

— Оҳ, нега фақирона ҳалол кулбамни ташлаб кетдим экан!— қичқирдим.— Жамият астарини очсанг шундай ифлос, шундай разилки!

— Э, бу поэзиянгни қўй,— эътиroz билдириди Растињяк,— биз иш тўғрисида гаплашяпмиз. Ҳалиям гўдаксан. Қулоқ сол; мемуарларинг қандайлигига ҳалқ баҳо беради; маниви адабий қўшмачи эса китоб чиқараман, деб саккиз йил умрини сарфлаган. Ахир у нашриётларда таниш ортираман тоб озмунча азоб чекканими? Тўғри, китоб ўзиш учун иккаланигиз тент мөҳнат қилмайсиз, лекин қалам ҳақининг кўпини сен оласан-ку, тўғрими? Унинг минг франкидан кўра сенинг йиғирма беш луидоринг зарурроқ. Нега энди тарихий хотиралар ёзишдан бош торяпсан, ҳар ҳолда, бу санъат асаригу, ахир Дидро юз экю учун олтида ваъзнома ёзган!

— Нафсиларни айтганда,— дедим шошиб ҳаяжон би-

¹ Луидор — йигирма франкли тилла танга.

лан,—мен учун бошқа илож йўқ. Шундай қилиб, дўстим, сенга миннатдорчилик билдиришимга рухсат этгайсан. Эллик экю билан мен ахир бойиб кетишими мумкин.

— Ўйлаганингдан кўра бойроқ бўласан,— гапимни бўлди Растињак ҳахолаб кулар экан.— Фино менга ширинкома тўлайди, сезмадингми, буниям сен оласан! Булон ўрмонига кетдик,— деди сўнг дўстим.— У ерда сенинг граф ойимтиллангни кўрамиз. Ҳа, дарвоқе, сенга яхшигина бир бева жувонни кўрсатаман, мен унга уйланмоқчиман; ниҳоятда ёқимтой, эльзаслик, тўғри, сал семизроқ. Қант, Шиллер, Жан Поль ва яна гидравликадан бир тўда китобларни ўқиб туширган. У доимо менинг фикрийни сўраш касалига йўлиқкан. Ўзимни гўё немис сантиментларини¹ тушунадигандай кўрсатишга мажбурман, шу вақтгача бир уюм немис балладаларини чайнамасдан ютвордин, ахир врачлар менга бундай уйқу дориларини маън этишган. Мен ҳалиям уни адабий ҳаяжонлардан қутқазолмаяпман; Гётени ўқиб, ҳўнг-ҳўнг йиғлайди, мен ҳам кўнгли учун қўшилишиб йиғлаб қўяман; нега десанг ахир эллик минг ливр даромад, дунёда энг чиройли оёқчалар, энг чиройли қўлчалар... Ҳазил гапмас... Эҳ, қани энди у «худойим» ўрнига «қудайим» демасайди, энг муқаммал гўзал бўларди!

Дабдабали фойтунида етиб келган дабдабали, гул-гул очилган граф хонимни кўрдик. Нозли гўзал ишва билан биз томонга қаради ва менга мулойим табассум ҳадя этди. Ўша вақтда бу табассум менга самовий ва севигига лиммо-лим бўлиб кўринган эди. Эҳ, мен баҳтли эдим, назаримда севилгандим; энди менда катта пул ҳам, ишқ ҳазиналари ҳам бор эди, ўзимни энди ғарib-бечора ҳис қилмасдим. Шу куни жуда кўнглим чоғ, шод-ҳуррам, ҳамма нарсадан кўнглим тўқ бўлганим учун дўстимнинг севгилиси ҳам жозибали кўринди. Даражтлар, ҳаво, осмон, бутун борлиқ — табиат назаримда Феодорадай менга жилмайиб қаради. Қайтишимизда Растињакнинг шляпадўз устасига, тикивчи устасига учрадик. Бир шода марварид воқеаси туфайли мен ғарib, бечора одамдан даҳшатли ҳарбий одамга айландим. Бундан буён энди Феодора атрофида уймалашган йигитлардан нозик дид билан чиройли ва башанг кийинища бемалол кимзўзар ўйнашим мумкин эди. Ўйга келиб, эшикни беркитиб олдим; кўринишдан хотиржам эдим, аммо дилимда бир умрга томлар манзараси билан хайларашардим. Бутун вужудим билан келажакда эдим, келажакдаги ҳаётимни саҳнадагидай равшан тасаввур қиласдим, ҳозирдан севгининг шодликларидан лаззатланардим. Чордоқдаги тўрт девор орасида одам қандай жўшқин бўлиб кетади! Одамнинг кўнгли парига ўхшайди, у похолни олмосга айлантира олади; қуёшнинг илиқ

нафасидан гуллар униб-ўсгандаи, кўнгилдаги парининг сехрли таёқчаси ёрдамида афсонавий қасрлар бунёдга келади.

Эртасига тушга яқин Полина аста эшикни тақиллатди ва менга нима олиб кирганини билсанг эди. У, Феодоранинг хатини олиб кириб берди. Граф хоним мени Люксембург боғига учрашувга таклиф қилиби, музейга ва ҳайвонот боғига бирга борамиз, депти.

— Чопар жавоб кутаётган экан,— деди Полина бир зум жимликдан сўнг.

Апил-тапил миннатдорлик сўзларини ёзиб бердим, жавобимни Полина олиб чиқиб кетди. Қийина бошладим. Кўнглим тўлгунча ясан-тусанни тугатиб, энди йўлга чиқай деб турганимда, бирдан мени қалтироқ босди, аъзойи баданим музлаб кетди. «Феодора боққа фойтунда келармикин ёки пиёда? Ҷемғир ёрадими ёки қуёш чиқадими? Бари бир,— ўйлай бошладим,— нима бўлсаем қиз боланинг нозу адоларига ишониб бўладими? Феодора ёнида пул билан келмаслиги мумкин, бирдан у ҳаммол боланинг жулдуру уст-боши қизиқ экан, унга ҳайр-эҳсон қилинг, деб қолса нима бўлади?

Менда эса, ҳозир ҳемириям йўқ. Пулни кечқурун олишим керак. О, шундай вақтларда йигит хаёлга бой бўлгани учун аёвсиз изтиробларга учрайди, оғир меҳнат билан қаттиқ-куруқ яшашга мажбур бўлган йигит шундай вақтларда роса жазосини тортади! Бир лаҳзада минглаб арилар тўдасидай шиддатли ўйлар наизаси аъзойи баданимни тилка-пора қила бошлади. Чордоғим деразасидан осмонга қарадим: ҳавога ишониб бўлмасди. Тўғри, мен кун бўйига карета олишим мумкин эди, аммо баҳтдан лаззатланиб юрганимда оқшом Фино билан учрашомлай қолсам нима бўлади, деган ташвишдан ҳар лаҳза азоб чекишим керак эди. Шодлик соатларида мана шундай қўрқувларни енгиш учун менда мажол йўқ эди. Излашдан фойда йўқлигини билсан ҳам, бари бир ўйни тит-питини чиқариб юбордим. Бирор экю чиқиб қолармикин, деб тўшаклар орасини титдим, ҳамма нарсани, ҳатто эски этикларним силкитиб қоқиб кўрдим. Ағдарилган каратвотга безгак тутгандай қалтираб, гарансиб қараб турардим. Ёзув столимнинг ғаладонини алам ичиди, умидсизлик билан еттинчи марта очиб кўрганимда, ёnlама деворчага юз су танга қисилиб қолганлигини кўриб, қувончдан ҳушимни йўқотдим, десам ишонасанми? Мана шу топ-тоза танга кўзимга ялтираб, гўзал, вақтида балқиган юлдуздай порлаб кўринди. Бу танга жимлик сақлаб, беркиниб олиб мени қийнаганига ҳам хафа бўлмадим: мен уни баҳтсизликда ташлаб кетмаган содиқ дўстимдай меҳр билан олдим ва қувонганимдан қийқириб юбордим. Қандайдир акс-садо эшитилди. Ялт этиб орқамга қарасам, Полина турибди. Ранги оппоқ оқариб кетганди.

— Йиқилиб, бирон жойингиз майиб бўлдими, деб қўрқиб

¹ Ҳиссиятлар.

кетдим!— деб ҳаяжондан ҳарсиллаб гапиради у.— Югурдак бола.. (Қиз ҳаво етишмагандай, у ёғини гапиролмади). Лекин онам унга чойчақа бериворди,— қўшиб қўйди қиз.

Сўнг Полина болаларча шўхлик ва араз билан қочиб кетди. Ажойиб қизча! Мен ўз бахтими топганимдай, у ҳам бахтини топсин, деб ич-ичимдан тилардим. Ӯшанда жоним ичимга сифмас, жаҳондаги барча шодликлар кўнглимга сиғиб кетгандай эди, гўё ҳамма бечораларнинг шодликлариниям мен ўғирлаб олгандай, уларнинг улушини қайтариб бергим келарди.

Ҳамиша кўнглим бирор фалокатни олдиндан сезиб туради: граф хоним файтунига жавоб бериб юборди. Чиройли қизлар, аёллар ўзларигая маълум бўлмаган қандайдир сабабларга кўра, инжиқлик қилишади. Графиня ҳам шундай инжиқлик қилиб ҳайвонот боғига хиёбонлар оралаб пиёда борамиз, деб қолди.

— Ёмғир ёғади,— дедим.

Феодора айтганимнинг тескарисини қилишни яҳши кўрди. Люксембург боғида айланиб юрган вақтимизда қўёш чарақлаб тўрганди. Боғдан чиқишимиз билан осмонда боядан бери мени безовта қилиб турган булут бир-икки томчи ташлади; киракаш файтуни чақирдик. Хиёбонларга етганимизда ёмғир тинди, ҳаво яна очилиб кетди. Музейга етганимизда каретага жавоб бериб юормоқчи бўлувдим, Феодора унамади. Роса азобга қолдим! У билан чақчақлашиб кетаётганимдан ўзимда йўқ қувонганимни яширсан ҳам, лабларимга ёйилган аҳмоқона кулги буни фош қилиб турарди. Мана шу танноз билан боғда сайр қилиш, соя-салқин хиёбонларда унинг қўлидан тутиб юриш — қандайдир ақл бовар қимас хаёлот эди; бу манзара ўнгимдаги тушга ўхшарди. Аммо Феодора юрганидаям, тўхтаганидаям, нозли кўринганига қарамай, бари бир, хатти-ҳаракатларида ҳеч қандай майнлик, ҳеч қандай меҳр-муҳабbat йўқ эди. Мен ҳам унинг хатти-ҳаракатларига яраша муомила қиласай десам кўнглимда ўзимни зўрлашим керак эди ёки ҳансираб, асабийлашар эдим. Тошбағир аёлларнинг муомиласида майнлик бўлмайди. Худди шунинг учун бизнинг юракларимиз ҳамоҳанг тепмас, юрганимизда ҳамқадам бўлолмасдик. Икки вужуднинг бундай жисмоний номувофиқликларини ифодалайдиган сўзлар ҳали топилмаган. Чунки биз ҳали хатти-ҳаракатларнинг маъносини яхши англамаймиз. Табиатимиздаги бу ҳодисани фақат юрак билан ҳис қиласиз, аммо ифодалай олмаймиз.

— Ишқивозликнинг шафқатсиз қалтироқлари пайтида ҳис-туйғуларимни анатомия қилиб — бўлакларга бўлиб ўрганимадим, ҳузур-ҳаловатимни таҳлил этмадим, хасис олтинларини тортиб, чамалагандай, юрагимнинг неча марта уришини ҳисобламадим,— деди Рафаэль бир оз сукут сақлаганидан кейин.— Йўқ, ундаи қилмадим. Фақат, мана энди

аччиқ тажриба туфайли, бўлиб ўтган воқеаларнинг қайғули томонлари мен учун ёришапти. Фалокатга учраган кема синиқларини тўлқинлар қўёш чарақлаб кетганида соҳилга улоқтиргандай, тилка-пора бўлган кўнглимнинг синиқлигини энди кўриб турибман.

— Сизда муҳим бир ишим бор,— гап бошлади графиня менга уялиб қарап экан.— Ниҳоят, сизга севгини ёмон кўришмни тушунтирганимдан сўнг, энди дўстлигимиз ҳаққи, сиздан бальзи нарсаларни илтимос қилсан бўлаверади. Энди менга яхшилик қилсангиз,— кўлиб, гапида давом этди хоним,— аввалгидан ҳам кўпроқ хизмат қилган бўласиз, тўғрими?

Мен қизга ғамгин боқдим. Мен ёнида бўлганимда унда ҳеч қандай ҳиссиёт уйғонмас, у севиш ўрнига қувлик қилар эди,— чамаси у тажрибали актрисадай роль ўйнарди; тўсатдан қизнинг нигоҳида; товушининг товланишида, бальзи сўзларда меҳр сезиларди, бу эса менда яна умид уйғотарди; аммо шундай лаҳзаларда менинг кўзларимда ёнган севги олови унинг кўзларидаги музни эритолмасди; унинг кўзларидаги хотиржам тиниқлик бор эди; бу тиниқлик йўлбарсинг кўзларидаги совуқ ялтироқ пардан эслатарди. Шундай лаҳзаларда мен Феодорадан нафратланардим.

— Агар герцог де Наваррен Россиядаги ниҳоятда қудратли бир аёлга менинг тўғримда икки оғиз ширин гап айтиб қўйса, мен учун ғоят катта иш бўлур эди,— мулоҳиммик билан гапини давом эттириди қиз. Ӯша аёлнинг ўртага тушини менинг қонуний ҳақ-хуқуқларимни тикилашга ёрдам беради. Бор бисотим ва жамиятда тутган мавқеим шу ишининг ҳал бўлишига боғлиқ. Шундай қилишим керакки, император менинг турмушга чиқишимни тан олсин. Ахир герцог сизнинг қариндошингиз-ку, тўғри эмасми? У икки энли хат ёзиб берса кифоя.

— Бош устига, хизматингизга тайёрман,— дедим мен.— Буюринг бекам.

— Миннатдорман,— деб қўлимни сиқиб қўйди Феодора.— Юринг, бизникида тушлик қиласиз, йўл-йўлакай ҳаммасини оқизмай-томизмай тушунтириб бераман.

Шундай қилиб, ҳеч кимга ишонмайдиган, ҳаммадан ўзини олиб қочадиган мана шу аёл мен билан маслаҳатлашмоқчи бўляпти.

— Оҳ, жим юргин деб буюрганингиз қандай соз бўлган экан!— ҳайрат билан қичқирдим.— Лекин, мен бундан ҳам оғирроқ синовларингизга тайёрман.

Шу лаҳзада Феодора кўзларимда чарақлаган шодона лаззатга бефарқ қарамади, ҳайратимга совуқ қарамади, демак, у мени севади! Биз Феодоранинг ўйига келдик. Бахтимга, ҳамёнимдаги пул извошчига тўлашга етди. Гўзалимнинг ўйида ёлғиз иккимиз вақтимизни ғоят чиройли ўтказдик;

биринчи марта у билан шундай холи гаплашишимиз эди. Шу кунгача, жамоат, унинг одоб, ҳаё қоидалари, совуқ расмиятчиликлари, ҳатто дабдабали базмлар ҳам доим бизни бир-бirimizdan ажратиб турарди. Бу сафар эса ўзимни у билан бир том остида яшагандай ҳис қилдим, у гёё менга насиб этгандай эди. Ёниқ тасаввурим барча кишанларни парчаларди, ўз ихтиёrim билан воқеаларни хоҳлаган изга бурадим; тасаввуримда баҳтиёр севгининг лаззатларига ғарқ бўлардим. Шу тобда мен ўзимни унинг эридай тасаввур қилардим; уни турли майдა-чўйдалар қизиқтирганини кўриб бошим осмонга етарди, шол рўмолини ва шляпасини олганини кўришнинг ўзи мен учун баҳт эди. У мени бир дақиқа ёлғиз қолдирди, сўнг соchlарини тузатиб, қайтиб чиқди, у гул-гул очилиб кетган эди. У мен учун шундай гўзал бўлишни хоҳларди! Тушлик вақтида ҳам аёл менга кўп меҳрибончилик қилди, ҳар бир майдада нарсада ҳам унинг битмас-туганмас жозибаси сезилиб турарди; бу майдада чўйдалар гёё ҳеч қандай қиммати йўқдай туюлади, аммо мен буларнинг ҳар бири учун ярим умримни беришга рози эдим. Шарқ ижод этган энг яхши ҳашамату зеб-зийнатлардан бири — ўчоқ олдида, чарс-чурс ёнаётган олов олдида шойи, атлас, тўшалган креслоларда чақчақлашиб ўтирап эдик; донғи кетган гўзаллиги билан не-не эркакларни ўйнатган қизнинг ёнгинасида ўтириш, ҳеч кимга қиё боқмайдиган бу нозанин билан суҳбатлашиш, унинг ноз-ишваларидан баҳра олиш — мен учун жаннатга тушиш билан teng ва азобли эди. Лекин, баҳтга қарши кетишим кераклигини эсладим, муҳим ишим борлигини, кеча бир одам билан учрашишга ваъда берганини айтдим.

— Йўғ-е! Наҳотки! — деди қиз шляпага қўл узатганимни кўриб.

У мени севади! Ҳар доим аёлнинг мана шу икки сўзни майин, меҳр билан айтганидан шундай хулосага келдим. Ҳайратимни яна давом эттириш учун қизнинг менга ажратидиган ҳар бир соатига икки йилдан умримни беришга рози эдим. Пулдан қуруқ қолишими ўйласам, янада роҳатланардим. Феодора фақат ярим кечада жавоб берди. Эрталаб эса, кечаги қаҳрамонлигимдан роса пушаймон едим; ахир мемуарлар ёзиш буортасидан айрилиб қолишдан қўрқардим; ҳаллослаганимча Растињакнинг уйига югурдим. Йўқаламиз Финтонинг уйига борганимизда менинг келгусидаги асарларимга имзосини қўядиган бу одам ҳали уйқудан уйғонмаган экан. Фино менга қисқагина шартномани ўқиб берди, у ерда менинг аммам тўғрисида ҳеч гап йўқ эди. Фино эллик экю пулни жаранглатиб санаб берди. Учаламиз бирга нонушта қилдик. Мен янги шляпа сотиб олдим; ўттиз судан олтмишта тушликка обуна бўлиб олдим; қарзларимдан қутулдим; охири ёнимда фақат ўттиз франқ қолди. Ле-

кин бир неча кунга ҳаёт машақкатларидан қутулдим. Растињакнинг айтишича, агар инглизча қоида билан яшасам хазина орттирап эканман. У ҳар қандай йўл билан менга кредит очишга уринарди, ишонтиришича, қарзга ботиш иззатни оширап экан. Растињакнинг сўзларига қараганда, капиталлар — бисотларнинг энг йириги, энг каттаси — келажагимиз экан. У келгуси муваффақиятларим ҳисобига, тикувчи ҳузурига олиб бориб, башанг кийим-кечаклар буютириди. Тикувчи ҳам келажагим борлигини тушуниб, тўй кунимгача мени безовта қилмайдиган бўлди. Уч йилдан бери олимларга хос фақирона яшашимга шу бугундан бошлаб чек қўйдим. Феодора уйидаги базмларнинг доимий меҳмонига айландим. Унинг баъзи сурбет ошиқларини ва давралар арзандаларини ҳам бир чўқишида қўчира бошладим. Энди қашшоқлик балосидан қутулдим деган фикрда олий давраларда ўзимни жуда эркин тута бошладим. Рақибларимни доғда қолдирib, жозибали, енгилмас ишратбоз, деб ном чиқардим. Ҳатто тажрибали иғвогарлар ҳам менинг тўғримда: «Бу йигитнинг ишқи возлиги юрагида эмас, бошида!» — дейишарди, мени ҳиссийтимдан кўра ақлим устунлигини айтиб, мақгашарди. «У севмайди, шунинг учун баҳтли! — деб ҳайратланишарди! — Агар у севганида шундай кайфи чоғ, шундай шўх бўлармиди». Аслида эса мен ҳақиқий ошиқ бўлганим учун Феодора ёнида турганимда ўлгудай аҳмоқ қўринардим. У билан ёлғиз қолганимда нимани гапириши билмасдим, гапирганимда ҳам севги тўғрисида фийбат бошлардим; шундай пайтларда шўхлигим ҳам аянчли туюларди. Худди қаттиқ ранжиганини яширишни хоҳлаган сарой аъёнинг ўхшардим. Хуллас, мен Феодоранинг ҳаёти, баҳти, шуҳратпастлиги учун керакли одам бўлишга ҳаракат қиласдим; сира ёнидан жилмасдим, унинг қулига, истаган вақтида овунадиган ўйинчоғига айланниб қолдим. Шу зайлда кунни ўтказиб, кечқурун уйга қайтардим, туни бўйи ўқиб, ёзиб, фақат аzonга яқин икки-уч соат ухлардим, холос. Лекин, Растињакнинг инглизча қоидаси билан яшаш тажрибаси менда бўлмагани учун, кўп ўтмай, яна бир чақасиз қолдим. Ана шундан кейин, азизим, мендай ови юришмаган ишқпараст учун, икки пулсиз олифта учун, шайдолигини яширишга мажбур бўлган ошиқ учун тасодифларга тўла машаққатли ҳаёт бошланди. Ўзимниг ниҳоятда оғир муҳтоҷлигимни таши ялтироқ дабдаба билан беркитишга уринардим. Яна худди аввалгидай изтиробларга қолдим; тўғри, энди муҳтоҷликдан аввалгидай қаттиқ азобланмасдим: эҳтимол, энди муҳтоҷликнинг шафқатсиз хуружларига анча кўнишиб қолгандирман? Егулигим фақат меҳмондорчиликларда хасислик билан бериладиган ширин сомсалару чой бўлар эди. Гоҳо граф қизиникида бериладиган тўкин-сочин зиёфатлардан сўнг икки кун тўқ юрардим. Бутун вақтимни, бор қунту зеҳнимни, бор кузатувчалигимни

Феодоранинг ақл бовар қилмас феъл-атвориши ўрганишга бағишлардим. Шу вақтгача умид ёки тушкунлик ҳулосаларимни ўзгартириб турарди: Феодорани гоҳо эҳтирос билан севгувчи аёл деб ўйлардим, гоҳо эса у менга аёллар ичиде энг ҳиссиз, туйғусиз, тошбагир, бўлиб кўринарди. Аммо, ма-на шу хилдаги шодликлар ва азобларнинг ҳадеб алмашина-вериши жонимдан тўйдирди. Мен бу даҳшатли курашнинг тезроқ бир ёқли бўлишини жуда-жуда истардим, севгимни хароб қилишни истардим. Гоҳо кўнглим зимистон бўлиб, кўзимга ўтиб бўлмас жарлик кўринарди. Граф қизи барча шубҳаларимнинг тўғрилигини тасдиқлаб турарди: унинг кўз-ларида бирор марта бирор томчи ёш кўрмадим; театрда, энг оғир саҳналарда ҳам у совуқлигича қолар, лабидан кулги аримасди. Нозик ақл-фаросатнинг ҳаммасини ўзи учун сақ-ларди, бироннинг шодлигиям, кулфатиям уни ҳеч қачон зар-рача ҳаяжонга солмасди. Хуллас, у мени калака қиласди. Шу қиз хурсанд бўлсин, унга қурбон бўлай, майли деб, қад-римни ерга уриб бўлса ҳам, герцог де Наварренниг уйига боришига рози бўлдим. Бу худбин одам менинг камбағалчи-лигимдан ҳазар қилас, олдимда гуноҳкор бўлгани учун мен-дан нафратланарди. У мени совуқ бир ҳурмат билан кутиб олди; унинг сўзларида ва муомаласида ҳақорат сезилиб турарди. Унинг мени кўрганда бесаранжом бўлишидан раҳ-мим келиб кетди: унинг катта одам бўлатуриб, шунчалик майда эканлиги, ҳашамати, зеб-зийнатлари ичиде шунчалик бачканга эканлигидан хижолат бўлиб кетдим. У дарров уч процентли заёмдан кўрган зарари, чиқимларини гапира бошлиди. Мен келишимдан мақсадимни айтганимдан кейин герцогнинг муомаласи ўзгарди. Аввал муз бўлиб турган одам бир зумда ўзгарди-қолди, муомаласи мулойимлаши; бу одамнинг шунчалик тез ўзгариши нафратланарли эди. Кейин, нима бўлганини айтами, азиз дўстим? Кейин герцог графинянинг уйига бориб, мени ёмонлаб, ер билан яксон қилибди. Феодора менга номаълум бўлган йўллар билан унинг кўнглини олибди; у менсиз ҳам герцог билан тил тошиб, ишини битказиб олибди. Бу қандай ишлигини шу вақт-гача билганим ҳам йўқ. Бу ишда мен фақат восита бўлдим холос!.. Қариндошим Феодоранинг уйига келганида аёл менга эътибор бермас, кўриб, кўрмажанга оларди. У мени биринчи марта танишитирганларида ҳам шундай парвосиз қараган эди: ҳозирги бепарволиги эса аввалгидан ҳам ошиб тушарди. Бир куни кечқурун у герцог олдида мени шу қадар ерга урдики, бундай ҳақоратни ҳеч қандай сўз билан ифода-лаш мумкин эмас. Мен шў куни унинг уйидан йиғлаб чиқиб кетдим; шундан сўнг қиздан ўч олиш режаларини тузз бошладим; ёвузликнинг энг шағ'жатсиз турларини ўйлай бошладим... Қўпинча граф қизи билан Итальян театрига борар эдик. Театрда ўтирганимизда вужудим севгидан селдай оқиб,

мусиқа жозибасидан роҳатланиб, унинг ҳусн-жамолини то-моша қилас эдим. Мусиқа гўё юрагим торларидан чиқаёт-гандай, севги ва мусиқа сеҳридан бениҳоя завқ-шавқ олар-дим. Гўё бу ерда ҳаво, бутун атроф, саҳна ҳам менинг муҳаб-батим билан тўла эди. Ҳаммаёқда менинг муҳаббатим, фа-қат севгилимнинг қалбида севги йўқ эди. Мен Феодоранинг қўлидан ушлаб, унинг чеҳрасига, кўзларига боқиб, одамлар-нинг қалбини жаранглатиб юборадиган мусиқа таъсирида бир-биримизнинг ҳис-туйғуларимиз уйғуналашиб, ҳамоҳанг бўлиб кетармикин, деб умид қиласди. Бутун вужудимдан ёғилиб турган юрагим алангаси ҳаддан ташқари порлаб кет-ганида қиз менга ясама бир табассум ҳадя қилиб қўярди. Одатда ҳамма салонлардаги, меҳмонхоналардаги портрет-ларда шундай табассум бўлади. Қиз музикани тингламасди. Россини, Чимароза, Цингареллиларнинг илоҳий саҳифалари қизда ҳеч қандай гўзал хотиралар уйғотмасди: унинг кўнгли тап-тақир, уруғ тушса унмасди. Феодоранинг ўзи томоша-нинг ичидаги томоша эди. Унинг лорнсти — дурбини доимо ложадан-ложага сайр қиласди. Қўринишидан хотиржам, ле-кин безовталаниб ўтиради. У мода — янги расм-руслар қур-бони эди: бутун ҳаёти ложалар, шляпалар, файтуилар ҳам-да ўзини кўз-кўзлашдан иборат эди. Қўпинча ташқи кўрини-ши колоссга — улкан ҳайкалга ўшаган одамлар бўлади, бундай одамларнинг тошдай танасида меҳрибон ва нозик юраги уриб туради. Граф қизининг эса нозик-нафис танаси унинг тош юрагини яшириб турарди. Мен даҳшатли илмий кузатишларим билан қизни яшириб турган жуда кўп нарса-ларни очиб ташладим. Агар яхши ҳулқ ўзгаларни деб ўзини унутишдан, суҳбатдошига манзур бўлиш учун мулойим гапи-ришдан ва мулойим хатти-ҳаракатлардан, суҳбатдошининг ўзига ишончини оширишдан иборат бўлса, Феодора ҳар қан-дай айёр бўлишига қарамай, ўзининг паст табақадан чиқа-нини билдириб қўяди. Унинг суҳбатдошига маҳлиё бўлиши ясама эди: ўзини тутиши ҳам, муомаласи ҳам тұрма эмас, балки узоқ тайёргарлик билан ҳосил қилинган эди; ниҳоят, унинг хушфеъллигига ҳам аллақандай қулларга хос нарса бор эди. Ҳайҳот! Арзандалар унинг ширин сўзларини меҳ-рибонлик аломати деб; таманноли оҳанжамаларини эса соф-диллик жўшқинлиги деб тушунсалар-да, фақат менгина унинг никобларини ўргандим, мағзидан пўчоғини тозаладим. Олий жамият эса шу пўчоғни кўришдан хурсанд эди. Энди у оҳанжамалари билан мени алдаёлмасди: чунки мен унинг шуҳратга ўч қалбининг барча сирларини билар эдим. Қан-дайдир аҳмоқ қизга хушомад қилиб, уни кўкка кўтариб мақ-таганларида унинг учун мен уялиб кетардим. Шуларнинг ҳаммасига қарамай, мен уни севардим! Шоирнинг муҳабба-ти унинг юрагидаги музни эритиб юборар, деб умид қилас-дим. Агар бирор марта унинг юрагида қизлик назокатини

уйгота олганимда эди, агар муҳаббатнинг олий қудрати бирорга қурбон бўлиш эканлигини тушунтира олганимда эди, у мен учун энг баркамол сиймо, фаришта бўлур эди. Мен бу аёлни севардим, уни йигитдай, ошиқдай, санъаткордай севардим,— ҳолбуки бу аёлга етишиш учун уни севмаслик кепрак эди: қуп-қуруқ олифта, совуққон ва мулоҳазакор йигит эҳтимол унинг юрагини забт этган бўларди. Ўзи шуҳратпаст, феъли тор бўлгани учун у эҳтимол шуҳратпаст одамнинг гапига қулоқ солиши, извогар одамнинг тузогига тушиши мумкин эди; эҳтимол, бу аёл совуққон ва қуп-қуруқ одамга бўйин эгиши мумкин. Ў гўллик билан ўзининг худбинлигини, манманлигини кўз-кўзлаганида даҳшатли оғриқ юрагимни ғижимлаб қолар эди. Олдиндан билардим: бир куни келиб бу қиз ҳаётда ўзининг ғам-кулфатлари билан ёлғиз қолади, ёрдам сўраб кимга қўл чўзиши билмайди, ўзича тасалли берадиган бирор дўстона нигоҳни тополмайди. Бир куни кечқурун Феодоранинг уйида унга умрининг охри ёлғизлика, гариблика ва ғам-қайғуда ўтишини ранг-баранг бўёқларда тасвирлаб беришга журъат этдим. Табиатнинг ўзи унинг қонунларига хиёнат қилган одамни қаттиқ жазолашини тушунтирдим. Бундай қасос манзарасига қиз тошбагирлик билан жавоб берди.

— Мен ҳамиша бадавлат бўламан,— деди у.— Олтинлар ёрдамида ҳамиша яхши яшаш учун зарур бўлган меҳрибон одамларни топиш мумкин.

Бу дабдаба, ҳашаматга хос, бу аёлга, бу жамиятга хос мантиқдан бошим тошга урилгандай бўлиб, аҳмоқона саждагўйлигим учун ўзимни лаънатлаб, чиқиб кетдим. Полинани камбағаллиги учун яхши кўрмасдим, бадавлат Феодора ҳам Рафаэлни камбағаллиги учун яхши кўрмаслиги мумкин-ку? Энг покиза ҳакам ўзимизнинг виждонимиз. Агар вижденимни ютмаган бўлсак, албатта.

Кўнглимдаги файласуф-софист «Феодора ҳеч кимни севмайди ҳам, ҳеч кимни рад этмайди ҳам!»— деб ҳайқиради,— у эркин қуш, аммо бир вақтлар олтин учун сотилган, рус графига, эrimi, ўйнашими, ўшанга ўзини топширган. Ҳали турмушида яна шунаقا йўлдан озишлар бўлади! Тўхтаб тур, ҳали бир кун қўлимга тушасан! Покиза ҳаммас, фоҳиша ҳаммас, инсонликдан олисда, ё дўзахда, ё жаннатда яшайди. У атлас, шойи, чиройли гулдор нафис либосларга бурканган аёлнинг сири менга тинчлик бермасди, мағурурлик, иззат, нафсоният, муҳаббат, қизиқиши юрагимни ўттарди... Мода бўлгани учунми, ёки ўзларини кўрсатиш учунми, ёки бошқа сабабданми, ўша вақтларда хиёбондаги кичкина бир театрни мақташни яхши кўришарди. Графиня башарасига ун чапланган, баъзи ақлли, ҳушли одамларга ҳам ёқадиган бир актёрни кўриш истагини билдири; мен хонимни аллақандай аҳмоқона бир фарс — енгил ҳажвий асарнинг бирин-

чи томошасига кузатиб боришига мушарраф бўлдим. Ложа фақат беш франк турарди, лекин менда бирор чақа, мана шулаънати бирор чақаям йўқ эди. Ҳали мемуарларнинг ярим томини ёзиб тугалламаганман, шунинг учун Финодан қалам ҳақи сўрашга юрагим бетламайди, ҳимоятпеноҳим Растиньяк эса, сафарда эди. Пулсизлик, муҳтоҷлик доимо ҳаётимни оғулаб турарди. Бир марта ёмғир шаррос қуиб турганда Италия театридан чиқдик. Феодора файтун топишни буюрди. Ёмғирда юришни яхши кўришимни, қиморхонага шошаётганимни айтиб, ҳар қанча баҳона қилсан ҳам, у ясама ғамхўрлигини қўймай, қайсаслик қилиб туриб олди. У менинг саросимага тушганимни, ўзимни қийнаб, ҳазиллашишга уринишими қўриб турса ҳам, ёнида пули йўқдир, деб ўйламасди. Аламимдан қўзларимга қон тўлди, лекин бу қиз менинг кўзимдаги бирорта маънони үқармиди? Ёшларнинг турмушида ғалати тасодифлар учраб туради. Файтунда борар эканман, ёилдиракларнинг ҳар айланиши менда янги-янги фикр уйготар, юрагимга азоб берар эди; бир кўнглим, каретанинг орқасидаги тахта деворни тешиб тош йўлга сирпаниб тушиб қочиши ҳам ўйладим, лекин бунинг иложини қилолмадим. Асабим қўзғалиб жиннига ўхшаб хаҳолаб кула бошлидим, сўнг шармандалик устинига боғлаб қўйилган жиноятчидай ҳушсиз бир хотиржамлика берилдим. Ўйимга етишим билан, Полина югуриб чиқди, гапиришга энди оғиз жуфтлага нимда у гапимни бўлди:

— Агар майда пулингиз бўлмаса, мана буни...

Оҳ, бу сўзлар жозибаси олдида Россияни музикаси ҳеч гап бўлмай қолади! Лекин, ҳали Фюнамбюль театри ҳақида гап бошлаган эдим. Граф қизини кузатиб боришига мұяскар бўлиш учун онамнинг сурати солинган олтин ҳошияни гаровга қўйишга қарор қилдим. Қарз кассаси қўзимга худди каторгага олиб борувчи дарвоза бўлиб кўринарди. Аммо, ҳар ҳолда, тиланчилик қилгандан кўра бор нарсангизни қарз кассасига ўзингиз элтиб берганингиз яхши-да. Бирордан пул сўраганингизда у сизга шундай қарайдики, бу қарашдан дилингиз вайрон бўлади! Кимдай қарз сўраш масаласи — ор-номус масаласи. Дўст одамнинг илтимосингизни рад этиши ҳам охирги умидларингизни чил-чил қиласди. Шу вақт Полина ишларди, онаси уйқуга ётганди. Пащшахонанинг бир учи хиёл кўтарилигтан кароватга кўз қирини ташладим — Годен хоним қаттиқ ухлаётган бўлса керак: ястиқдаги сарғиши бошига соя тушиб турарди.

— Кайфиятингиз йўқроқми?— сўради Полина мўйқаламни бўяётган елпигичи устига ташлаб.

— Бўтам, сизнинг жуда катта ёрдамингиз керак бўлиб қолди.

Қизнинг юзи баҳтиёрликдан ял-ял ёнарди, ҳатто бундан чўчиб кетдим.

«Наҳотки» у мени севиб қолган бўлса?» деган фикр ҳаёлимга келди.

— Полина!.. — гап бошладим яна.

Мен қизни яхшироқ кузатиш учун унга яқинроқ бориб ўтиредим. Овозимдаги синов оҳангини у дарров тушунди; кўзларини ерга тикди; мен унинг кўнглида нима борлигини уқиши мақсадида яхшироқ қарадим,— содда ва беғубор эди унинг кўзлари.

— Сиз мени севасизми? — деб сўрадим.

— Севади-севмайди... — ҳазиллашиб кулди қиз.

Йўқ, у мени севмаса керак. Унинг ҳазил оҳангига ва мафтункор хатти-ҳаракатларида ёш ва шўх қизларга хос хурсандлик бор эди. Мен унга пулсиз қийналәётганлигимни, қийин аҳволга тушиб қолганлигимни айтиб, қарз кассасидан пул олишга ёрдам беришни сўрадим.

— Бу қанақаси? — деди у. — Қарз кассасига ўзингиз боргингиз келмайди-ку, мени юборасизми?!

Болаларча содда мантиқ олдида уялиб қизариб кетдим. У беихтиёр оғзидан чиқиб кетган таъна сўзларини юмшатиш мақсадида қўлларимни ушлаб олди.

— Майли, у ёққа бориб кел, десангиз борар эдим, лекин бунинг ҳожати йўқ, — деди у. — Бугун эрталаб хонангиздан беш франкдан иккита танга топиб олдим, тангалар форте-пиано тагига думалаб кетган экан, сезмай қолибсиз. Столингизнинг устига қўйиб қўйдим.

— Сиз яқинда бойиб кетасиз, Рафаэль, — гапга қўшилди пашшахонадан бошини чиқариб, муруватли Годен хоним. — Унгача мен бир неча экю қарз бериб туроқолай.

— Полина! — ҳайқирдим мен қизнинг қўлларини қаттиқ қисиб, — тезроқ бойиб кетсан эди!

— Нима учун? — сўради шўхлик билан қиз.

Қизнинг қўллари менинг қўлларимда титрар, юрагимнинг уришига ҳамоҳанг гупиллаб турарди; у тезгина қўлларини тортиб олди ва менинг кафтларимга қаради:

— Бадавлат аёлга уйланасиз, лекин у сизни хароб қиласди... Вой, худойим, — ҳа, у сизни ҳалок қиласди! Кўнглим сезиб туриби.

Қизнинг овозида онасининг ақл бовар қилмайдиган фолбинлигига ишонч бор эди.

— Ҳамма нарсага ишонаверасизми, Полина!

— Албатта, ишонаман, сиз севиб қолган аёл сизни ҳалок қиласди, — деди у менга даҳшат билан қарап экан.

Қаттиқ ҳаяжонланган қиз яна мўйқаламини — чўткасини қўлига олди, бўёққа ботирди ва ортиқ юзимга қарамади. Шу лаҳзаларда даҳшатли аломатларга жуда ишонгим келиб кетди. Одам агар хурофотчи бўлса, бутунлай баҳтсиз бўлмайди. Хурофот кўпинча орзу-умиддан келиб чиқади. Хонамга кирганимда, ростдан ҳам Полина айтган иккита чиройли

экюга кўзим тушди, булар қаёқдан келганига ақлим бовар қилмасди. Кўзим уйқуга илиниб кетаётган бўлса ҳам, нимага қанча харажат қилганимни ҳисоблаб, бу пул қандай ошиб қолганлигини билмоқчи бўлдим. Фойдасиз ҳисоб-китобларнинг бош-учини тополмай, чарчаб ухлаб қолибман. Эртасига ложага билет олиш учун энди кўчага чиқмоқчи бўлиб турганимда Полина кириб келди.

— Сизга балки ўн франк камлик қилар, — юзига қизиллик югуриб, деди меҳрибон, азиза қиз, — ойим мана бу пулларни бериб қўй, деб айтди... Олинг, олаверинг!

Полина столга уч экю қўйиб қочиб кетмоқчи эди, уни тўхтатиб қолдим. Ҳайратланғанимдан, кўзимга келган ёш ҳам қуриб қолди.

— Полина, — дедим унга, — сиз фариштасиз! Мени бу пуллар эмас, уларни соф кўнгилда таклиф қилаётганингиз қойил қолдиряпти. Мен бадавлат, юксак маданиятли, мансаб-мартабали қизга уйланишни орзу қилган эдим. Ҳайҳот, энди ўзим миллионлар эгаси бўлганимда сиздай ёш қизни, фақир бўлсаям, руҳан бой қизни учратсан бошим кўкка етарди; мен машъум ишқибозлигимдан воз кечардим, ахир бу ишқибозлиқ мени хароб қиляпти. Сиз билиб айтган экан-сиз.

— Бўлди! — деди у ва қочиб кетди.

Зинапояда унинг булбулдай товуши эшитилди.

«Ҳали севмаган бўлса баҳтли экан!» дея, севги азоб-кулфатларини эсладим. Мана, уч ойдан буён ўзим ана шу кулфатлардан бошим чиқмай қолди.

Полинанинг ўн беш франки ниҳоятда асқотиб қолди. Феодора залда, оддий халойиқнинг ҳиди келиб турган жойда бир неча соат ўтириш қийин бўлади, деб гулдаста ҳоҳлаб қолди. Ташқарига чиқиб, гулдаста топиб келдим, унга қўшиб, бутун ҳаётимни, бор-бисотимни ҳам топширдим. Гулдастанинг нархи шундай қиммат эдики, олий жамиятдаги шартли расм-руслар камбағал одамни хонавайрон қилишини ўйлаб қолдим. Кўп ўтмай, Феодора мексика ясмин гулининг ўтқир ҳидигаям, томоша залигаям, қаттиқ ботадиган ўриндиқларгаям тоқат қилолмай, «Нега бу ерга обкелдингиз?» — деб таъна қила. бошлади. Ёнида мен ўтирган бўлсам-да, бари бир кетишини ҳоҳлаб қолди; кетди ҳам. У билан шундай ёнма-ён ўтиришни икки орзу қилиб, кечалари ухламай чиққан эдим, бари бир кўнгли тўлмади! Ҳеч қачон бу иблис менга шу қадар гўзал, шу қадар ҳиссиз кўринмаган эди. Йўлда тор файтунда ёнмаён ўтирас эканмиз, унинг нафасини сезардим, хушбўй қўлқопи қўлимга тегиб турарди; ёнгинамда бир дунё ҳусн, мушк-анбар ҳиди — энг гўзал аёл бораётган эди; шунга қарамай, бу одам сира-сира аёлга ўхшамасди. Тўсатдан, бир лаҳзада бу сирли аёл ҳаёти мен учун туб-тубигача ёришиб кетди. Бир шоирнинг яқинда

чиққан китобини эсладим. Унда чинакам шоирона фикр Попликлет санъати билан қўшилиб кетганди. Назаримда, китобда тасвирланган махлуқ офицер қиёфасига кириб, қутурган отни жиловларди, ёшгина қиз қиёфасига кириб, ясан-туссан қиласди: гоҳо қиз қиёфасида ошиқ йигитларни қийнаб, азобларди; гоҳо ошиқ йигит қиёфасида мулоим ва камтарин қизга азоб берарди. Феодоранинг сирини бошқача йўл билан очишинга кўзим етмагани учун, унга мана шу фантастик воқеани галириб бердим. Аммо, Феодора бу воқеанинг ўз ҳаётига алоқадор эканлигини заррача пайқамади. Фақат ёш бола «Минг бир кеч» эртакларини эшишиб ҳаяжонланганидай, у ҳам даҳшатли воқеани бир эрмак, деб қабул қилди.

«Эҳтимол, Феодоранинг ҳаммадан яширадиган қандайдир сири бордир, шунинг учун у ҳар қандай ёш, жўшқин юракли йигитларнинг эҳтиросига, гўзал дардига чалинмаса керак,— деб ўйлаб қолдим йўлда, уйга қайтар эканман.— Эҳтимол, леди Делакур сингари унга ҳам рак касали азоб берар? Ҳар ҳолда, бу жувоннинг турмушида қандайдир сунъийлик бор».

Бу фикрдан аъзойи баданим титраб, қалтираб, қақшаб кетди. Шу вақт хаёлимга энг ғалати, аҳмоқона, айни вақтда, ошиқ учун оқилона бир ният келиб қолди. Бу аёлнинг руҳий оламини чуқур ўргандим, энди унинг жисмини, вужудини ҳам яхши ўрганиш учун ўзига билдирамасдан ётоқхонасида бир кеч тунаб қолиш керак. Корсика роҳибининг юрагини қасос ўти кемирганидай, менинг ҳам қалбимни мана шу ният оташи ўттар эди. Охири ниятимни мана бундай амалга оширдим. Феодоранинг меҳмон кутадиган кунлари уникига шу қадар кўп халойиқ тўпландиши, швейцар — дарвозабон ҳам ким қолди-ю, ким кетди, билмаслиги мумкин эди. Феодоранинг уйида сездирмасдан қолиб кетишга ишониб, қачон яна бу ерда базм бўлишини сабрсизлик билан кута бошладим. Қийинаётib, бошқа қуролим бўлмагани учун инглизча қаламтарошимни жилемтимнинг чўнтаига солиб қўйдим. Шоирнинг чўнтаига қаламтарош топилса, ҳеч ким шубҳалмайди. Бу романтик ниятим оқибати нима билан тугашни билмаганим учун, ҳар эҳтимолга қуролланиб олиши маъқул кўрдим.

Хоналар меҳмонхонага тўла бошлаганида ётоқхонага ўтиб ҳаммаёқни кўздан кечирдим; деразаларнинг панжаралари ёпиқ экан,— ишнинг бошланиши чакки эмас; хизматкор қиз дераза пардаларини тушуриш учун кириб қолмасин, деб боричларни ўзим ечиб қўйдим; хизматкордан олдин унинг уй ишини қилиб қўйиш хавфли эди, лекин, қиладиган ишим бундан ҳам хавфли бўлгани учун ўзимни хотиржам тутдим. Ярим кечага яқин деразанинг токчасига беркиниб олдим. Оёқларим кўриниб қолмаслиги учун деворга қапишиб, дера-

занинг қулфидан ушлаб олганимча нақшин деворнинг раҳига чиқиб олдим. Бундай аҳволда мувозанат сақлаб туриш учун дераза пардаси билан менинг орамдаги масофани чамалаб, таянч нуқтасини топиб олдим. Вазиятнинг қийинчиликларига анча ўрганиб қолганимдан кейин бу ерда ҳеч кимга билдирамай, истаганимча туришим мумкин эди. Фақат йўталмасам, акс урмасам бўлди. Беҳудага чарчаб қолмаслик учун зарур вақт келгунича полга тушиб турдим. Ҳали вақти келганида тўрдаги ўргумчакдай осилиб туришим мумкин. Оқ ялтироқ қалин муҳайяр ва ипак — муслин пардалар органун найларида қатланиб турарди. Қаламтарошим билан тешик очиб олдим — тешикдан ҳамма нарсани кўриб туришим мумкин. Нариги хоналардан меҳмонларнинг гурунги, кулгиси, қийқириқлари эшитиларди. Шовқин-сурон вағивир-ғивирлар аста-секин тина бошлади. Бир неча эркак меҳмон граф қизининг комоди — кийим-кечак жононидан шляпаларини олиш учун киришди. Комод ёнгинамда эди. Баъзилари пардаларга тегиб-тегиб кетишарди. Баъзи одамларнинг хаёл билан беихтиёр ҳаракат қилиб у ёқ-бу ёқни сийпаб кўришини эслаганимда вужудимни қалтироқ босди. Охири бундай кўнгилсизликлардан ҳам қутулдим, ниятим муваффақиятли амалга ошишига кўзим ета бошлади. Охирги шляпани Феодорага ошиқ бўлган бир чол олиб кетди. У ўзини хонада ёлғиз деб ўйлаб, каравотга кўз қирини ташлади ва оғир хўрсиниб, уф тортиб қўйди, унинг охига қандайдир қизғин бир хитоби ҳам қўшилди. Графиня ётоғи ёнидаги пардозхонасида яна беш-олтида дўстига чой таклиф қилди. Шу ерда ғийбат, кесатиқлар пиёла ва қошиқчаларнинг жаранглashingа қўшилиб кетди (ҳозирги жамиятимизнинг бирдан-бир ишонадиган нарсаси — ғийбат бўлиб қолган). Расгинъяк менинг рақибларимни аямай, ўтқир пичинглар билан масхаралар, бунга меҳмонлар ичаклари узилгудай ҳаҳолаб кулишарди.

— Жаноб Растињяк шундай одамки, у билан айтишиб бўлмайди,— деди кулиб графиня.

— Тўғри,— деди Растињяк соддадиллик билан.— Мен доим нафратланганимда ҳақ бўлғанман. Дўстлашганимда ҳам,— қўшиб қўйди у. Душманларим тўғриси, менга дўстларимдан кўра кўпроқ фойда етказишиади. Мен ҳозирги одамларнинг тилини, бир-бирига ташланишганида қандай қувликлар қилишини махсус ўрганиб чиқканман. Министрларнинг гапдонлиги — жамиятимизнинг ютуғи. Агар ўртоғингизда ақл камроқ бўлса, сиз унинг ҳалоллигини, оққўнгиллигини мақтанг, янглишмайсиз. Бошқа бир ошнангиз ўқиши қийин бўлган каттакон китоб чиқарса,— сиз унинг меҳнаткашлигига таҳсин ўқинг: агар китоб яхши ёзилмаган бўлса, тоғлари яхши деб мақтанг. Учинчи ўртоғингиз ҳеч нарсага ишонмайди, ҳар лаҳзада фикрини ўзгартириб туради, унга

суюниб бўлмайди — лекин сиз унинг ширин, жозибали одамлигини, ҳаммани мафтун қилишини айтинг. Агар душманларингиз ҳақида гап борса, ҳеч аямай ҳамма гуноҳларни уларга юкланг, уларни ўлик деб ҳисоблайверинг. Бу борада гапирганда бошқача йўл тутасиз: дўстларингизнинг фазилатларини қанчалик ошириб кўрсатсангиз, душманларингизнинг иллатларини ҳам шунчалик ошириб кўрсатинг. Одоб-ахлоқ масалаларини текшираётганингизда каттатириувчи ёки кичрайтирувчи ойналардан қанчалик моҳирона фойдаланиш — олий жамиятда суҳбатлашиш сирини ва сарой амалдорлари санъатини билиш демакдир. Бундай қуролларни ишлатмаслик худди рицарлардай совут — яроғли одамларга қарши қуролсиз жанг қилиш билан тенг. Мен бўлсам бундай қуроллардан фойдаланаман! Ҳатто баъзан улардан керагидан ошиқча фойдаланвораман. Шунинг учун ҳам мени ва дўстларимни ҳурмат қилишади, чунки бу ёғиниям айтиб қўя қолай, қиличим ҳам тилимдай кескир, жаноблар.

Феодоранинг энг оташин муҳлисларидан бири, сурбетлиги билан машхур (худди шу хислати туфайли жамиятда эътибор топган) йигит Растињак нафрат билан ерга ташланган қўлқопини кўтариб олди! — у билан курашгә кирди. У менинг тўғримда гап бошлаб, истеъдол, қобилиятларимни ва ўзимни ошириб мақтай бошлади. Фийбатнинг бу турига Растињак парво қилмади. Графиня эса кесатик, мақтовларни тушунмасдан, мени аямай ерга ура бошлади; суҳбатдошлирини кулдириш учун у менинг сирларимниям, даъволаримниям, орзу-умидларимниям аямай фон қила бошлади.

— Бу йигитнинг келажаги бор, — деб, эътиroz билдири Растињак.— Вақти келиб, у мана шу гапларингизнинг ҳаммаси учун ўч олиши мумкин; унинг қобилиятларига яраша жасурлиги ҳам бор; шунинг учун унга тил тегизадиган одам ботир бўлиши керак, негаки унинг хотираси ҳали ўтмаслашмаган...

— Шунинг учун «хотиралар» ёзади — гапни илиб кетди графиня, Растињакнинг сўзларидан кейин ҳамма жим бўлиб қолганлигидан ғаши келиб.

— ...Сохта графинянинг хотираларини ёзади, хоним, — жавоб берди Растињак.— Бундай хотираларни ёзиш учун алоҳида жасурлик керак.

— Унда жасорат кўплигига шубҳа қилмайман, — деди графиня.— У менга содиқ одам.

Шу пайт мени масҳаралаётган одамлар ўртасида «Макбет»даги Банконинг арвоҳига ўхшаб тўсатдан пайдо бўлиб қолсаммикин, деган фикр хаёлимга келди. Шундай қылсам, севгилимдан айрилардим, ахир унинг ўрнига дўстим бор-ку! Аммо, севгим туфайли мен қўрқоқ ва айёр бўлиб қолгандим, бу зиддияти ҳоллар ғам-кулфатимизни ҳам ўзимизга унчалик сездирмайди.

«Эҳтимол, Феодора мени севганини яшириш учун аёвсиз ҳазиллар билан ҳаммани чалғитаётгандир? — деган ўйга бордим.— Ахир неча марта кўрганман, юракдан бошқа гап, оғиздан бошқа гап чиқади-ку!»

Охири графиня билан бир ўзи қолган шаддод рақибим ҳам кетишга чоғланди.

— Наҳотки! Дарров-а? — нозли эркалаб гапирди графиня, бундан бутун вужудим қақшаб кетди.— Яна бир лаҳза вақтингизни мендан айсизми? Демак, менга айтадиган ҳеч қандай гапингиз қолмапти-да? Мени деб, бирорта эрмагингиздан воз кечомлайсизми?

Меҳмон кетди.

— Үф-ф! — ҳайқирди қиз эснаб.— Ҳаммаси ўлгудай зиқна одамлар!

Графиня жаҳл билан сонетканинг боғичидан тортди, холада қўнғироқ жиринглади. Графиня „Pria che spunti“¹ — деб куйлаганича ётогига кирди. Унинг куйлашини ҳеч ким ҳеч қачон эшитмаган; бу «гунглик»дан ҳамма ҳар хил хаёлга борар эди. Айтишларича, бу қизнинг биринчи севгилиси жуда рашқчи экан, у графинянинг куйлаш талантига мафтун бўлиб, «Мен ўлганимдан кейин ҳам ҳеч кимга куйлаб бермайсан», — деб шарт қўйган, қиз эса: «Айтганинг бўлсин, сенга бахш этилган лаззатлар бошқа ҳеч кимга ғасиб этмайди», — деб ваъда берган эмиш. Бу оҳангларни симириш учун бутун вужудимни қулоққа айлантирдим. Феодора яна баланд, янада баланд авж ола бошлади; ўзининг овозидан ўзи ҳузурланар, товуши тобора ранг-баранг оҳантлар билан бойир, куй қандайдир илоҳий қудрат касб этар эди. Графиня оҳангни яхши ҳис қиласди, товуши жарангли ва тиниқ эди, овозининг аллақандай гаройиб лаззатбахш товланишлари юракни орзиқтириб юборарди. Мусиқачи аёллар деярли ҳаммиша ошиқ бўлишади. Шундай ажойиб куйлаган аёл сева билиши ҳам керак эди. Товушининг гўзаллиги усиз ҳам сирли бўлган бу аёлнинг яна бир сири борлигини кўрсатарди. Ҳозир сени қандай кўриб турган бўлсам, униям шундай кўриб турардим; чамамда, у ўзининг овозидан ўзи лаззатланарди; севгидан маст одамдай куйларди. Феодора мана шу рондонинг асосий мавзуини тугаллаб бўлиб, камин-ӯзоқ олдига келди. Лекин, жим бўлиб қолиши билан унда хунук бир ўзгариш юз берди, чеҳраси сўлғинлашди, бутун вужуди ҳорғин тус олди. Актрисалик ниқобини ечгандай бўлди — ролини ўйнаб бўлди. Аммо унинг мана шу сўлғин гўзаллиги ҳам одамни мафтун қиласди. Бу сўлғинлик балки актрисаликнинг қийинлигидан ёки бутун базм кечаси асабларини таранг тутиб, чарчаганидан бўлса керак.

¹ «Тонг отгунча» [италь.] Чимарозанинг «Махфий никоҳ» операсидан.

«Хозир у ҳақиқий ўзи бўлиб қолди!»— ўйладим мен.

Феодора исинишни хоҳлагандай, бир оёғини бронза ўчоқ панжарасига қўйди, қўлқопларини ечди, билагузукларини олди, қимматбаҳо тошлар билан безатилган атр шишаchasи осилган олтии занжирчани бошидан ошириб чиқарди. Унинг ҳар бир хатти-ҳаракати чиройли, одамни мафтун қиласади. Ҳудди мушуклар офтобда ювинаётгандага шундай ширин кўринишади. Феодора кўзгуга қаради ва ўзи-ўзига ёқмади:

— Бугун унчалик чиройлимасман,— деди овозини чиқариб.— Юзимда ранг қолмаяпти, даҳшатли даражада тез қариябман... Бундан буён вақтлироқ ётиш керак, одамни толиқтирадиган базмларни бас қилиш керак... Аммо, нимага Жюстина кирмаяпти, нима, мени калака қилмоқчими?

Феодора яна бир марта қўнғироқни жиринглатди; хизматкор қиз югуриб кирди. Унинг хонаси қаерда экан, билмадим,— тепадан, яширин зинадан тушиб келди. Мен хизматкор қизга қизиқиб қарадим. Бу қиз одатда меҳмонларга кўринмас, аммо мен шоирона хаёлим билан баланд бўйли, хушқад, қорамагиздан келганлигини сезардим.

— Ҷақиридингизми, бекам?

— Икки марта ҷақиридим!— жаҳл қилди Феодора.— Нима, қулоғингни том босганми?

— Сизга бодомли сут тайёрлаётгандим.

Жюстина тиз чўкиб, ўчоқ олдидаги креслога ястаниб, қўли билан сочини тутамлаганича эснаб ўтирган бекасининг оёқларидан котурнга ўхшаш баланд пошнали бошмоқчасининг ипини еча бошлади. Феодоранинг ҳамма ҳаракатлари табиий эди, мен таҳмин қилган яширин изтиробларнинг ва ўҳтиросларнинг ҳеч қандай асари кўримасди.

— Жорж севиб қолипти,— деди Феодора,— унинг ҳисобини бервoriш керак. У бугун яна дераза пардаларини тортиб қўйди. Бу билан нима демоқчиийкин?

Дераза пардалари ҳақидаги гапдан юрагим шувиллаб кетди, лекин графиня бу ҳақда бошқа гапирмади.

— Ҳаёт бирам зерикарлики!— давом этди у.— Уҳ, яна кечагидай тирнаб олмагин, тағин, мана, қара, ҳалиям тирноқларингни изи турипти.

Графиня яланг оёқларини оққуш патидан ясалган барқут туфлига қўйди ва қўйлагини еча бошлади, Жюстина эса бекасининг соchlарини тузатиш учун қўлига тароқ олди.

— Бекам, сиз эрга чиқсангиз, фарзанд кўрсангиз, яхши бўларди...

— Нима, нима? Фарзанд кўрсангиз? Оғримаган бошимга шу етмай турувди,— чинқирди Феодора.— Эр дейсан. Мени оладиган эркак ҳали онасидан туғилмаган... Қалай, бугунги соч турмаклашим чиройлимиди?

— Унчалик эмас.

— Аҳмок!

— Соч пахмайтириш сизга ярашмайди,— давом этди Жюстина,— сизга йирик гажак кўпроқ ярашади.

— Наҳотки?

— Тўғри-да, бекам, соч пахмайтириш оқ-сариқ аёлларга ярашади, холос.

— Эрга чиқиши? Йўқ, йўқ. Мен никоҳ учун туғилмаганман.

Ошиқ йигит учун бундай манзарани кўришдан ҳам ортиқ азоб борми? Қариндош-урӯғлариям, ёр-дўстлариям йўқ сўққабош аёл; муҳаббатга ишонмаса, ҳеч қандай туйғуга ишонмаса. Ҳар қандай вужуднинг эҳтиёжи бўлган ҳасратлашишга лаёқатсиз аёл, у фақат хизматкори билан сал-пал лақиллашдан бошқа, кўнглини ҳеч кимга ёзоммаса, умумий гаплардан ёки майда-чўйдалардан нарига ўтмаса!. Шу тобда Феодорага раҳмим келиб кетди. Жюстина бекаси эгнидаги либосларнинг боғичларини еча бошлади. Хонимнинг устидан охирги либослари тушгунча унга қизиқиб қараб туравердим. Унинг қизларга хос дуркун кўкраги кўзимни қамаштириб юборди; шаъм ёруғида оқ-пушти ҳарир ич кўйлаги ичидан кўриниб турган бадани худди ҳарир чойшаб ичидаги кумуш ҳайкалдай, тоза эди. Баданида севгилиснинг шаддодларча пазаридан уяладиган ҳеч қандай нуқсони йўқ эди. Ҳайхот, гўзал бадан ҳамиша одамларнинг энг тажовузкор инятларидан ҳам голиб чиқади. Бека олов ёниб турган ўчоқ олдига ўтириди, у жим, ўйчан эди; хизматкор эса бу вақтда бекасининг каравоти маҳфилига осилган ганч қандилдаги шаъмни ёқаётган эди. Сўнг Жюстина илитгич-грелка олиб келди. Бекасининг ўрин-тўшагини солиб, ётқизиб қўйди. У яна бир дунё майда-чўйда хизматларни бажарди, буларнинг ҳаммаси Феодоранинг ўзига ниҳоятда бино қўйишидан далолат берарди. Графиня у ёнбошидан-бу ёнбошига ағдарили; неғадир у ҳаяжонланар, хўрсинар эди; лабларидан аниқ тушуниш қийин бўлган, лекин аёлнинг бетоқатлигини англатувчи товуш сизилиб чиқди; столчага қўл узатиб, шишадагини олди-да, сутга қандайдир қорамтир суюқликдан бир неча томчи қўшиб ичди; ниҳоят неча бор хўрсинганидан кейин:

— Е худойим! —деб хитоб қилди.

Бу сўзлар, муҳими, бу сўзларнинг жуда ғалати маънода айтилиши ич-ичимни ўртаворди. Аста-секин у қимирламай қолди. Бирдан қўрқиб кетдим; лекин кўп ўтмай ухлаётган одамнинг равон ва чуқур нафас олиши эшитила бошлади; дарпардаларни шириллатиб, аста бир четини очдим, пистирма жойимдан чиқдим, карвотга яқинлашдим ва сўз билан таърифлаб бўлмайдиган даражада завқ билан графиняга тикилдим. Шу лаҳзада у ниҳоятда чиройли, ширин бўлиб кетгани эди; у ёш боладай қўлларини бошига қўйганича чалқанча ётарди, нақшин ҳарир пардаларнинг тешик гуллари орасидаги чеҳраси шундай оғатижон эдик, уни кўриб бутун вужудим ловуллаб ёниб кетди. Мен ўзимни тутолмай қоли-

шимни назарга олмаган эканман, бу ерда қандай азобланишими билмаган эканман: ҳозир бу гўзалга шунчалар яқин ва шунчалар узоқ эди! Ўзимга-ўзим қилиб, ҳамма азоблар ичида қовурила бошладим! «Ё худойим!» Менга номаълум бирор фикрнинг парчаси бўлган, мени минг хил ҳаёллар кўиласига олиб борган бў сўз Феодора ҳақидаги тасаввурларими бирдан ўзгартириб юборди. Бу хитоб ҳеч қандай маъносиз ёки, жуда чуқур маъноли бўлишиям, тасодифий ёки жуда асосли бўлишиям мумкин эди; бу сўз баҳтиёрликни ёки қайгу-кулфатни, жисмоний оғриқни ёки ташвишни англатиши мумкин эди. Эҳтимол, бу қарғиш ёки илтижодир, эҳтимол ўтмиш ёки келажак ҳақидаги ўйdir, мотамзадалик ёки хавфсирашдир? Бу сўзларда бутун умр мазмуни, қашшоқликда ёки фароғатда ўтган умр мазмуни бор эди; бу сўзларда ҳатто жиноят яширган бўлиши мумкин! Яна бу гўзал қиёфасидаги топишмоққа учрадим: Феодоранинг қандай одамлигини шунчалик кўп йўллар билан тушунтириш мумкин эдики, оқигўзал нафасининг гоҳ заиф, гоҳ аниқ эшитилиши, гоҳ енгиллашиб, гоҳ оғирлашиши назаримда худди маъно ва туйғу англатадиган гапга ўхшарди. Унинг уйқусини, кўраётган тушларини билишга интилардим, шу йўл билан унинг сирларини билишни умид қиласдим; жуда кўп қарорлар, хулосалар орасида иккиланиб, ҳеч бир қарорга, ҳеч бир хулосага келломай қийналардим. Мана шу гўзал, сокин ва тиниқ чеҳрага термулар эканман, бу аёлнинг юраги йўқлигига ишонгим келмасди. Яна бир уриниб кўрсаммикин? Ўнга ўз ҳаётимни, севгимни, чеккан азобларимни айтиб берсаммикин? Балки шундай қилсан, раҳми келиб йиғлармикин? Ҳеч қачон йиғламаган одам балки йиғлаб юборар? Мана шу сўнгги тажрибага бор умидларимни тикиб турган вақтимда бирданига кўчада бошланган ҳаракат шовқини ҳаёлимни бўлди. Бир зумгина Феодорани қучбўғимда уйғонаётгандай тасаввур қилдим. Мен секингина унинг қўйнига кириб олишим ва бағримга босишим мумкин эди. Бу фикр юрагимни ўртаб ёнди-ворди. Мана шу ниятимдан қутулиш учун, эҳтиёткорликниам унугиб, меҳмонхонага югуриб чиқдим. Баҳтимга, тор зина йўлакка олиб чиқувчи яширин эшикка дуч келдим. Ўлаганимдай, калит қулфнинг ўзида экан. Шартта эшикни очдим, дадил ҳовлига чиқдим ва уч сакрашда кўчага чиқиб қолдим.

Икки кундан кейин бир автор графинянинг уйида янги комедиясини ўқиб берадиган бўлиб қолди. Ҳаммадан кейин қолиб, Феодорадан эртага кечқурун эшигингизни ҳамма учун ёпиб, бутун вақтингизни менга бағишиласангиз деб илтимос қилиш ниятида у ерга бордим. Лекин ҳамма кетганидан кейин графиняга гапиришга журъатим етишмади. Соат кағиригининг ҳар бир чиқиллаши мени қўрқитарди. Чоракам ўн икки бўлди.

«Агар графиня билан ҳозир гаплашмасам, бошимни мана шу каминга уриб ёриш қолади», ўйладим ичимда.

Ўзимга уч минут муддат бердим; аммо уч минут ўтиб кетди, бошимни каминга уриб ёрмадим ҳам, юрагим сувга чўккан қозонювғичдай оғирлашиб қолди.

— Сиз бугун жуда сермулозаматсиз,— деди у.

— Эҳ, агар кўнглимда нималар борлигини тушунсангиз эди!— ҳайқирдим мен.

— Сизга нима бўлди?— сўради у.— Рангингиз оқариб кетяпти.

— Мен сиздан бир нарсани илтимос қилмоқчиману лекин қўрқябман.

У айтаверинг, дегандай имо қилди. Мен алоҳида учрашишими кераклигини айтдим.

— Майли,— деди графиня.— Лекин кўнглингиздагини ҳодизр айтаверсангиз бўлмайдими?

— Хәёлингизга бошқа гап келмаслиги учун айтиб қўйишими керак, сиз менга жуда катта яхшилик қилябсиз; шу кечани фақат сизнинг ёнингизда, ака-сингилдай ўтказишини хоҳлайман. Қўрқманг, мени яхши кўрмаслигингишини биламан; феълимини яхши биласиз, сизга заррача зарарим тегмайди. Бунинг устига, шаддод одамлар бу хилда муомала қишлишмайди. Менга дўстлигингизни исбот этдингиз, оққўнгил, муруватлисиз. Шунинг учун билиб қўйинг, эртага мен сиз билан бутунлай хайларашаман... Яна гапингиздан қайтиб ўтираман!— ҳайқирдим, графинянинг гапга оғиз жуфлаганини кўриб ва шошиб чиқиб кетдим.

Шу йилнинг май ойида, оқшом соат саккизларда Феодора иккимиз унинг гота услубидаги будуарида — хилватхонасида ўтирадик. Энди ҳеч нарсадан қўрқмасдим, баҳтим очилишига ишонардим. Мен севгилимга эришаман ёки ўзимни ўлимнинг қучоғида кўраман. Лаънат бўлсин, журъатсиз севгимга! Одам ўзининг заифлигини англаганида, ўзини бақувват ҳис қиласди. Ҳаворанг кашмирий кўйлакда графиня динанга ёнбошлаб олганди; оёқларини пастдаги ястиқчаларга ташлаб олганди. Шарқона ипак лачак унга тағин ҳам ғайрича кўрк баҳш этганди. Рассомлар одатда қадимги ибрийларни шундай лачакда тасвирлашади. Чеҳраси ҳар лаҳзада жонзабали жилваланиб турарди, бу жилвалар шуни кўрсатадики, биз одамлар ҳаётимизнинг ҳар бир лаҳзасида янги-янги, бетакрор қиёфаларга кирамиз. Бу қиёфалар бизнинг илгариги «мен»имизгаям, келгусидаги «мен»имизгаям ўшамайди. Феодора ҳеч қачон бугунгидай мафтункор бўлмаганди.

— Биласизми,— деди у кулиб,— сиз мени жуда қизиқтириб қўйдингиз.

— Қизиқиб янгишмагансиз!— дедим совуққонлик билан. Графинянинг ёнига ўтириб, унинг қўлларини ушладим, у қаршилик қилмади.— Сиз ажойиб куйлар экансиз!

— Лекин сиз ҳеч қачон куйлаганимни эшитмагансиз-ку! — ажабланиб хитоб қилди у.

— Зарур бўлиб қолса, эшитганимни исботлаб бераман. Шундай қилиб, чиройли куйлашингизниам ҳаммадан сир тутишни хоҳлайсизми?! Ташвиш чекманг, бу сирингизга қизиқаётганим йўқ.

Бирор соатларга яқин графиня билан бемалол ѡақиллашиб ўтирик. Гўё Феодора нима десам йўқ демайдигандай, ўзимни эркин тута бошладим. Айни вақтда, севгилимга ҳурматни ҳам ўрнига қўярдим. Шу зайлда ҳазил-ҳазил билан графинянинг қўлини ўпишдай лутфу-марҳаматига ҳам мусасар бўлдим; у ишва билан нозик қўлқопини ечиб, қўлини узатди, шу заҳоти лаззатга гарқ бўлдим, гўё орзумга эришгандай эдим; бу бўсадан кўнглим тоғдай ўсиб, яшнаб кетди. Феодора ақл бовар қилмайдиган мулойимлик билан эркалашларимга йўл қўйиб берди. Лекин, мени аҳмоқона қўрқоқликда айбламагин, чунки сал ҳаддимдан ошсан мушук тирноқлари баданимга ботиши турган гап эди. Ўн минутларга яқин орага жимлик чўқди. Мен унинг ҳусну жамолига боқиб тўймасдим; аслида унда йўқ гўзалликларни ҳам ўзим ўйлаб чиқарган эканман. Шу лаҳзаларда у меники, ёлғиз ўзимники эди... Уни хаёлимнинг кучи етганича ўзимники қилиб олгандим; эҳтиросда ёниб, хаёлимда уни бағримга бошиб, қучардим, хаёлимда у билан қўшилардим. Ўшанда мен графиняни магнетик — жозиба сехри билан забт этгандим. Кейинчалик нега ўшанда уни бутунлай ўзимники қилиб олмадим, деб доим афсусланиб юрдим; лекин ўшанда унинг баданини эгаллашни эмас, кўнглини эгаллашни, идеал ва мукаммал ҳаётни, гўзал орзуларни хаёл қилгандим. Бундай орзулар жуда ноёб бўлади. Ниҳоят, лаззатли дамлар охирiga етганини сезганимдан сўнг гап бошладим:

— Энди эшитинг. Сизни севаман, буни яхши биласиз, буни минг марталаб айтганман, бундан ташқари, севишимни ўзингиз ҳам сезган бўлишингиз керак. Мен сизни олифта йигитлардай, хушомадгўйлардай, ёки аҳмоқ шилқимлардай эмас, чинакам севдим, аммо севгингиз насиб бўлмади. Сизни деб не-не азоб-уқубатларни тортмадим. Лекин булар учун сиз айбдор эмассиз! Хуллас, сиз бир лаҳзадан сўнг ҳукмингизни ўқийсиз. Биласизми, икки хил камбағалчилик бўлади. Бир хил камбағаллар жулдур кийимларда кўча-кўйда ҳеч кимдан қўрқмай юраверади, ўзиям билмаган ҳолда Диогенга ўхшаб, борига қаноат қилиб яшайди. Мана шу камбағаллар бойлардан кўра баҳтиёрроқ бўлса керак, чунки улар ҳеч нарсадан ташвиш чекишмайди, қудратли одамларнинг ҳам қўлидан ҳеч иш келмайдиган жойда бундай камбағаллар бутун бир оламни қўлга киритадилар. Иккинчиси, дабдаба-ю, зебу зийнатлар билан ниқобланган камбағаллар; испан руҳидаги камбағаллар. Булар ўзларининг қашшоқлигини унвон-

лар билан яширишади. Булар кеккайиб, мўйналар, оппоқ либослар, сап-сариқ қўлқоплар кийиб юришади, ҳақиқий бирор ҳомийси бўлмагани учун бутун хонумонини сарфлашади. Биринчиси — оддий одамларнинг камбағаллиги, иккинчиси — муттаҳамлар, қироллар ва қобилиятли одамларнинг камбағаллиги. Мен оддий одам эмасман, қирол ҳам эмасман, муттаҳам ҳам эмасман: балки қобилиятим ҳам йўқдир. Мен буларнинг барига ўхшамайман. Менинг насл-насабим, номимга камбағаллик ярашмайди, менга гадоликдан ўлим яхши... Қўрқманг, ҳозир энди бадавлатман,— дедим Феодоранинг яхши оиласдан чиқсан тиланчиларга қарагандай совуқ қарашини кўриб.— Эсингиздами, бир куни Жимназга бир ўзингиз бордингиз, мени келмайди, деб ўйлагандингиз? Тўғрими?

Феодора тўғри дегандай бош чайқади.

— Ўшанда фақат сизни кўриш учунгина охирги экю пулімдан ажралганман... Ҳайвонот боғида саир қылганингиз эсингиздами? Ўшанда бор пулімни сизга файтун олишга сарфладим.

Мен Феодорани деб чеккан барча заҳматларимни, бутун ҳаётимни галириб бердим. Ҳозир сенга гапириб бергандай маст-аластлик билан эмас, чин қалбимдан, тўлиб-тошиб гапирдим. Эҳтиросларимни юракдан чиқсан ёниқ сўзлар билан тўкиб солдим. Бундай алангали сўзларни санъатда акс эттириш ҳам, хотирада сақлаб қолиш ҳам мушкул; улар ҳозир унуглиб кетган. Айтганларим рад этилган севги ҳақидаги қизғин қисса эди: қудратли ва гўзал севгим туфайли ёниқ сўзлар ўз-ўзидан қўйилиб келар, лаззатли ишқ мастилиги билан айтилган бу сўзларда бутун умримнинг мазмуни, куйған кўнгил фарёди бор эди. Жанг майдонида ўлаётган одамнинг сўнгги илтижолари шундай бўлади. Графиня йиғлаб юборди. Мен жимиб қолдим. Ё раббий! Унинг кўз ёшлари соҳта ҳаяжон меваси эди. Беш франкка билет олиб кирилган театрда одамларни худди шундай ҳаяжонлантириш мумкин; артистликни ҳам яхшигина уddaлаган эдим.

— Агар билганимда,— деди графиня.

— Йўқ, гапиrmай қўя қолинг! — ҳайқирдим мен.— Ҳозир шунчалик қаттиқ севаманки, ҳатто сизни ўлдиришга қурбим етади...

Графиня қўрқиб, қўнғироқ боғичига қўл узатди. Мен кулиб юбордим.

— Ҷақириб ўтирманг,— дедим яна.— Умрингиз охиригача тинчингизни бузишни хоҳламайман. Сизни ўлдиришдан нафраланаман! Зўрлик қилади деб қўрқманг: кечаси билан ёнингизда бўлганман, лекин...

— Нима?— чинқирди графиня қизариб.

Бундай гапни эшитганда ҳар қандай аёл, ҳатто энг уятсиз аёл ҳам уялиб кетиши турган гап эди; лекин графиня дарров ўзини қўлга олди ва менга бошдан-оёқ жирканиш би-

лан қараб, деди:— ҳар ҳолда, жуда совуқотган бўлсангиз керак!

— Билиб қўйингки, чиройингиз мен учун унчалик қадрли эмас,— дедим унинг нимадан ташвишланганини сезар эканман.— Мен учун чеҳрангиз — кўнглингизнинг кўзгуси эди. Кўнглингиз чеҳрангиздан ҳам гўзал, деб ўйлардим. Ахир аёлни фақат аёл деб биладиган эркаклар ҳар кеча ҳарамга муносиб гўзалларни сотиб олишлари мумкин, арzonгини пулга айш-ишрат қилишлари мумкин... Лекин мен иззатталаб эдим, сизга кўнгил қўйиб, кўнглингизни олиб яшаши хоҳлардим. Афсуски, сизда кўнгилнинг ўзи йўқ бўлиб чиқди! Энди буни билиб олганман. Сизга эришган эркакни ўлдиришим мумкин эди. Йўқ, ўлдирамасдим, чунки сиз ўша одамни севардингиз, унинг ўлимидан изтироб чеқардингиз... Оҳ, менга кўп азоб бердингиз!— ҳайқирдим охири.

— Агар мана бундай ваъда кўнглингизга тасалли берса,— деди графиня шўхлик билан,— сизни ишонтириб айтаманки, мен ҳеч кимга кўнгил бермайман...

— Сиз худонинг ўзига қарши чиқябсиз, бунинг учун албатта жазоингизни тортасиз!— графинянинг гапини бўлдим. Шундай кун келадики, сизга шовқин ҳам, ёруғлик ҳам ёқмай қолади: худди гўрда ётгандай, диванда ёлғиз ётганингизда чида бўлмайдиган азоблар ичидаги қоласиз. Секинлик билан узоқ чўзилган бу азоб-уқубатларга қандай тушиб қолдим, деб сабабларини излайсиз; ўшанда ўз ўйлингизда қандай қилиб ўнгу-сўлга ғам-кулфат сочиб ўтганингизни эсланг! Ҳамма жойда ғам-кулфат уруғларини сепгансиз, эвазига нафрат ҳосилини йиғиб оласиз. Биз одамлар ўзимиз-ўзимизга ҳакаммиз, биз адолат қўлида хизмат қилувчи жаллодлармиз. Ер юзида охири ана шу адолат ҳукмронлик қиласди, адолат ҳукми — одамларнинг ҳукмидан баландроқ, худонинг ҳукмидан эса пастроқ.

— Оҳ, сизни севмаганим учун қандай ёвуз бўлиб кетибман!— масхарараб кулди графиня.— Лекин севмаганим учун айбор эмасман-ку. Ахир эркак зотини севолмайман, шунинг ўзи кифоя. Ёлғизликда ўзимни баҳтли сезаман. Ўз эркимни, сиз айтган худбинларча эркимни нега чўрйликка алмашар эканман? Никоҳ — бу шундай сирли маросимики, бу сирдан огоҳ бўлиш — ғам-кулфатни билишдай гап. Ахир феъл-авторим шундай, деб сизга тўғрисини айтганман-ку! Нега дўстлигим билан қаноатланмадингиз? Сизнинг экюларингизни ҳисоблаб кўрмай берган озорларим учун яраларингизга малҳам қўйгим келади. Лекин фидойиликларингиз, ҳурмат-эҳтиромингизга севищдан бошқа йўл билан миннатдорлик билдириб бўлмайди-ку. Мен бўлсам, сизни шунчалик кам севаманки, бу можаро ғашимни келтиради, холос.

— Кечирасиз, қандай кулгили аҳволга тушиб қолганим-

ни яхши сезиб турибман,— дедим астагина кўз ёшларимни аранг тийиб турар эканман.— Ахир сизни шунчалар севаманки, шафқатсиз сўзларингизни ҳам ҳузур қилиб эшитаман. О, сизга бўлган мұҳаббатимни қонимни тўкиб бўлсаем ишботлашга тайёрман!

— Бу машҳур сўзларни ҳамма эркаклар озми-кўпми маҳорат билан айтишади,— аввалгида кулиб эътиroz билдирили графиня.— Лекин пойимизда ўлиш осон иш бўлмаса кеरак, негаки, ҳамма ёқда ўламан, деган шундай одамларнинг ўйнаб-кулиб юрганини кўраман... Кеч бўлиб қолди, ухлаш керак, марҳамат қилиб, холи қолдирсангиз.

— Икки соатдан кейин эса «Ё худойим!» деб ҳайқирасиз?

— Уч кундан бери шундай. Тўғри,— деди Феодора.— Шундай маклеримни ўйлагандим; унга беш процентли ренталарни уч процентлисига алишариб қўйинг, дейишни эсимдан чиқарибман, ахир кундузи уч процентли ренталарнинг пархи тушган эди-да.

Бу сўзларни эшишиб, ғазабдан кўзларим ёниб кетди. О, шу вақтда қилинган жиноят достондай гўзал бўлишини тушундим! Эҳтиросли севги изҳор қилишларга бу жувон кўнигиб кетган экан. Тўғриси, у ҳалиги гапларимни ва кўз ёшларимни бир зумда эсидан чиқарган эди.

— Франция пэри бўлса тегармидингиз?— вазмин сўрадим ундан.

— Агар герцог бўлса тегишим мумкин.

Шляпами ғолиб, таъзим қилдим.

— Эшиккача кузатиб қўйишга руҳсат этинг,— деди Феодора одамни ўлдирадиган киноя билан бошини хиёл қийшайтириб.

— Хоним...

— Лаббай, жаноб?...

— Сизни бошқа кўрмайман.

— Кошкийди,— деди графиня такаббурлик билан бош ирғаб.

Феодоранинг мана шу такаббуона ишораси вужудимни ўртаб, негадир телбаларча илҳомим келиб кетди:

— Герцог хотини бўлишни истайсизми? Унвонлару иззатхурматлар бошингизни айлантирадими? Бўпти!Faқат сизни севишимга йўл қўйсангиз бўлгани, қаламим танҳо сиз учун, овозим танҳо сиз учун, ҳеч киши билмас жону жаҳоним бўлинг, ҳаётим осмонида ёруғ юлдузим бўлинг! Faқат министр бўлганимда, Франция пэри, герцоги бўлганимда менга тегишига ваъда беринг... Сиз ким бўлишимни хоҳласангиз ўша одам бўламан.

— Яхши адвокат қўлида ўқиганингиз бекор кетмапти,— кулимсираб деди Феодора,— сўзларингизда ҳарорат бор.

— Сенда бугунги кун бор, менда эса келажак!— ҳайқирдим кетиш олдидан,— Мен фақат аёлдан ажраламан, сен эса

оту зотингдан, оилангдан ажраласан. Вақт мен учун ўч олади: у сенга хунуклик ва ёлғиз ўлим, менга эса шон-шуҳрат келтиради.

— Чиройли хulosангиз учун ташаккур,— деди графиня, эснаб юборишдан ўзини аранг тийиб, бутун вужуди билан мендан тезорқ қутулишни ўйлар экан.

Бу сўзлардан сўнг жимиб қолдим. Кўзларимда графиняга нафратимни билдирганимча чопқиллаб чиқиб кетдим. Энди мен Феодорани унутишим, ақлу ҳушимни йигиб олиши, ёлғиз гўшадаги меҳнатимга қайтишим ёки ўлишим кепрак эди. Шундай қилиб ўз олдимга жуда катта вазифа қўйдим: мен асарларимни ёзиб тугатишим керак. Икки ҳафта сурункасига болохонадан тушмасдан ишга шўнгидим. Алам ва изтиробдан илҳомланиб, шунча ўзимни мардона тутсам ҳам ишим юришмади, бўлинниб-бўлинниб қолаверди. Илҳом париси мени тарк этди. Феодоранинг гўзал қиёфаси, мени масҳаралаб туриши сира кўз ўнгимдан кетмасди. Нимани ўйласам, бошқа бир дардли, азобли фикр, дардли истак виждан таънасидаи мени таъқиб қилиб турарди. Мен Фиваида дарвешларига тақлид қиласдим. Тўғри, мен улардай ибодат қилмасдим, лекин улар каби саҳрода яшардим; мен форларни кавлаш ўрнига қалбимни ўйиб, титкилардим. Ҳатто руҳий азобларимни камайтириш учун белимга тиканли белбоғ ҳам боғлашга тайёр эдим.

Бир куни оқшом пайти хонамга Полина кириб келди.

— Бунақада ўзингизни хароб қиласиз-ку,— ялинчоқ оҳангда деди у.— Сиз ҳавога чиқиб, ўртоқларингиз билан кўришишингиз керак.

— Оҳ, Полина, айтганингиз келяпти! Феодора мени адойи тамом қилди, ўлгим келяпти. Ҳаётдан тўйиб кетдим.

— Нима, дунёда ундан бошқа аёл зоти йўқми,— кулим-сираб сўради Полина.— Нега ҳадеб ўзингизни қийнайсиз? Ахир умр бусиз ҳам қисқа-ку.

Полинага паришон қараб қолдим. У мени ёлғиз қолдиги чиқиб кетди. Унинг қандай чиқиб кетганини сезмадим, товуши эштиларди-ю, сўзларининг маъносига тушунмасдим. Шундан сўнг сал вақт ўтгач, қўллэzmани адабий пурратчига элтиб беришга чоғландим. Ишқ билан маст бўлиб, пулсиз қандай яшашим мумкинлигини ўйламаган эканман.Faқат шуни билардимки, менга тегадиган тўрт юз эллик франк қарзларимни узишга етади. Шундай қилиб гонорар — қалам ҳақимни олишга бораётуб, йўлда Растиньякни учратиб қолдим. Айтишича, жуда ўзгариб, озиб-тўзиб кетибман.

— Қайси касалхонадан чиқдинг?— деб сўради у.

— Бу аёл мени тамом қиялпти,— жавоб бердим,— ундан нафратланиш ҳам, уни унутиш ҳам қўлимидан келмаяпти..

— Яхшиси, уни ўлдириб қўя қол, шунда орзулашни бас қиласан!— қийқириб кулди дўстим.

— Буниям ўйлаганман,— икror бўлдим.— Баъзан кўнглимда жиноят, зўрлик ёки қотиллик қилишни, ёки унисиниям, бунисиниям қилишни ўйлаб ўзимни овутаман. Лекин бу ишни чоломас эканман. Графиня шундай мафтункор маҳлуқки, у шафқат тилаб, илтижо қилганида кўнглим бўшашиб кетади. Ахир ҳаммамиз ҳам Отелло эмасмиз-ку.

— Уям бизни назарга илмайдиган ҳамма аёлларга ўхшаган бир аёл-да,— гапимни бўлди Растиньяк.

— Ақлидан озябман!— деб ҳайқирдим.— Баъзи вақтларда миямда жиннилик шовқин-тўполон қилаётганини сезаман. Ўйларим худди арвоҳларга ўхшаб ўйин тушишади, уларни тутолмай қоламан. Бундай яшагандан кўра ўлган яхши. Шунинг учун мен чин кўнгилдан бу савдодан қутулишнинг энг яхши йўлини қидиряпман. Гап Феодорадамас, Сент-Оноре даҳасидаги Феодорадамас, мана бу ердаги Феодорада!— деб пешонамга ура бошладим.— Дарвоқе, афюн ҳақида фикринг қалай?

— Нима деябсан! Даҳшатли азоб-ку,— жавоб берди Растиньяк.

— Исадан заҳарланиш-чи?

— Ифлослик!

— Сена дарёси-чи?

— Тўрларам, ўлихоналарам жуда ифлос.

— Тўйонча билан ўзимни отсан-чи?

— Тегизолмасанг умр бўйи мажруҳ, бадбашара бўлиб қоласан,— деди Растиньяк.— Ҳамма йигитлар сингари менинам бир вақтлар ўзимни ўлдиришни ўйлаганман. Орамизда ўттиз ёшгача икки-уч марта ўзини ўлдирмаган одам борми? Лекин мен лаззатларда ўзимни қийнашдан бошқа ҳеч қанақа иложини тополмадим. Айш-ишратга ғарқ бўлиб кетсанг, ишиқнинг унутасан... ёки ўзингни унутасан. Ўзингни лаззатдан тиймасанг — ўлимларнинг энг катта подшоси шу. Ахир тутқаноқ дарди худди шундан эмасми? Тутқаноқ,— пистолетдан аниқ нишонга уриш билан teng. Ишрат базмлари жисмоний лаззат беради: шунинг ўзиям афюн эмасми; фагат афюннинг майдалангани, холос! Базмлар бизни меъёрсиз ичишга мажбур қилиб ҳаёт-мамот жангига чақиради. Ахир герцог Кларенс ишлаган мальвазия шаробининг бир бочкаси Сена остидаги балчиқдан кўра ёқимлироқ эмасми? Ҳар сафар ўлгудай маст бўлиб, стол тагига ағанаганимизда ис тегиб ҳушимишдан кетгандай бўламиз-ку! Агар бизни соқчилар топиб олса кордегардия — ҳушёрхонадаги совуқ нарларда чўзилиб ётишимиз худди ўлихонанада ётишга ўхшамайдими, қорнимиз совуқдан шишиб, ногора бўлиб, кўкариб, гезариб кетади, устига-устак бу аҳволимизга эзиламиз.— Эҳ, бундай аста-секин ўлиш — касби синган баққолнинг ўлимидан минг чандон оғирроқ эмасми? Баққоллар дарёнинг ҳам ҳурматини бир пул қилишди, улар судхўрларининг раҳ-

мини келтириш учун ўзларини сувга ташлашади. Сенинг ўрнингда бўлсам, мен чиройлироқ ўлишни афзал кўрадим. Агар ўлимнинг янгича хилини топмоқчи бўлсанг, боя айтгандай ҳаётни яккама-якка жангга чақир; мен сенга секундман, роса афсусланябман. Менга қайлиқ деб толишган эльзаслик қизнинг чап оёғида олтита бармоғи бор экан. Мен олти бармоқли қиз билан қандай яшайман?! Одамлар билib қолса, калака қилишади. Унинг даромади атиги ўн сакборяпти, бармоқлари ортиб боряпти. Осдим ҳаммасини!. Телбаларча яшайверайлик-чи, бир куни бахтимиз очилиб қолар!

Растинъяк мени қизиқтириб қўйди. Унинг режалари ниҳоятда маҳлиё қиларди одамни, катта умидлар уйғотарди. Хуллас, у тасвирлаган манзара жуда рангин, чиройли эди, шоирни мафтуп этмай қўймасди.

— Пул-чи?— деб сўрадим.

— Ахир тўрт юз эллик франк пулинг бор-ку?

— Бор, лекин тикувчига, уй бекасига тўлашим керак...

— Тикувчига пул тўласанг сендан одам чиқмайди, ҳатто министр ҳам чиқмайди.

— Йигирма луидор билан қаёқаям бораман?

— Қиморхонага!

Сесканиб кетдим.

— Эҳ, сени қара-ю!— деди Растинъяк қўрқиб кетганимни кўриб.— Мен кашф этган кўнгил ёзиш системасини шакшубҳасиз қабул қиласану яшил мовутдан қўрқасанми?

— Қулоқ сол,— гап бошладим,— мен отамга ваъда берганиман, қиморхонага қадам босмайман, деб. Бу ваъда мен учун муқаддас; устига-устак, ўшандай жойларнинг ёнидан ўтсам ҳам кўнглим озиб қолади. Мендан юз экю пул олгинда қиморхонага ўзинг боравер. Сен бор бисотимизни қиморга тикиб турсанг, мен бу ёқдаги ишларимни бир ёқли қилиб, ўнингга бораман.

Шундай қилиб десанг, азиз дўстим, ўзимни-ўзим ўтга ташладим. Йигит киши бир аёлни севиб севилмасаем, ёки севмай туриб, севилсаем тамом бўлар экан. Бахт қувватимизни олиб қўяди, бахтсизлик номусимиздан айради. «Сен-Кантен» мусофиринасига қайтиб келгач, шунча йиллик мусафро, олимона ҳаёт кечирған мансардам — болоҳонамга узоқ қараб қолдим. Ўшандай яшайверганимда иззат-ҳурматларга эришардим, узоқ умр кўрадим. Мени балолар гирдобига улоқтирган ишқибозликни деб мана шу ажойиб ҳаётни тарк этдим-а. Қайгули ўйларга чўмиб ўтирганимда Полина кириб келди.

— Сизга нима бўлди?— сўради қиз.

Мен совуққонлик билан ўрнимдан туриб, онасидан қарз

олган пулларимни санаб қўлига тутқаздим. Ярим йиллик уй ҳақиниям қўшиб бердим.

— Мен сизларни ташлаб кетябман, Полина.

— Шундай деб ўйловдим-а!— ҳайқирди қиз.

— Қулоқ солинг, бўтам, бу ерга қайтиб келиш фикримдан воз кечганим йўқ. Ярим йилгача ҳужрани мен учун банд қилиб туринг. Агар ўн бешинчи ноябргача қайтиб келмасам, сиз менинг меросхўрим бўласиз. Мана бу сўргучланган конвертда,— дедим қоғоз тўла пакетни кўрсатиб,— «Ирода назарияси» деган катта асаримнинг қўлёзмаси бор; сиз буни Қироллик кутубхонасига топширасиз. Қолган нарсаларни нима қўлсангиз ўзингиз биласиз.

Полинанинг нийгоҳи одамнинг юрагини эзib юборарди. Йўғу эмас, виждоним қараб тургандай эди.

— Энди бошқа сабоқ олмайманми?— сўради у фортешканони кўрсатиб.

Мен индамадим.

— Хат ёзиб турасизми?

— Хайр, Полина.

Мен қизни бағримга тортиб ҳали ерга тушмаган қордай мусафро пешонасидан акаларча, оталарча ўпид қўйдим. У қочиб кетди. Годэн хонимни кўрмай қўя қолай дедим. Калитни одатдаги жойга илиб, ташқарига чиқдим. Клюни кўчасининг муйилишига етганимда қиз боланинг енгил қадам товушлари эшитилди.

— Мен сизга ҳамёнча тикиб қўйгандим, илтимос, йўқ деманг,— илтижо қилди Полина.

Фонус ёруғида Полинанинг кўзларида ёш йилтирагандай туюлди, хўрсиниб қўйдим. Иккаламиз ҳам кўнгилимизда бир хил нарсани сезгандай, худди вабодан қочгандай, орқамизга қарамай қочдик. Мен қадам қўйган кўнгил очадиган хиёт гаройиботлари Растинъяк хоналарининг жиҳозларида ифодасини топганди. Мен бу ерда мардона бир парвозсизлик билди дўстимни кута бошладим. Камин-ўчақнинг токчасида тошибақа устида ўтирган Венера ҳайкали бор соат чиқиллаб турар, Венеранинг қучогида эса чала чекилган сигара бор эди. Қимматбаҳо оғоч жиҳозлар — севгилиснинг совғалари у ер, бу ерда тартибсиз қалашиб турарди. Оромижон диван устида эски пайпоқ ётарди. Мен ўтирган қулай юмшоқ кресло-суюнчиқли курси қари саллотдай чандиқ-ёриқларга тўлиб кетганди. Курсининг оёқлари худди жароҳатланган қўлларга ўхшар, суюнчиқларида аёллар лабининг бўёқлари изи ва антиқа мойларнинг доғлари — Растинъяк дўстлари қолдирган излар яққол кўриниб турарди. Каравотда, деворларда — ҳамма жойда бойлик билан қашшоқликнинг аралаш излар бор эди. Бу ерни лўлилар жойлашган неаполча сарой деган таассурот қоларди. Бу жой зеб-зийнатни ўзича тушунадиган, ҳиссиётлар билан яшаёт-

ган, нарсаларнинг бир-бирига мос келиш-келмаслигига заррача парво қилмайдиган қиморбоз, ўткинчи одамнинг хонаси эди. Ҳайтовур бу манзара нафосатдан холи эмасди. Берда ҳаёт ўзининг ялтироқликларию жулдуровоқилиги билан тасодифотларию ками-қўстлари билан, аслида қандай бўлса, шундай кўринарди. Айни вақтда, бу ер олғир одамни мани қўлга туширса ҳаммасини олиб келиб қўядиган би вуақдай жонли, ғаройиб эди. Ўчоғида бир ғўла ўтини бўл масаям, минг сўмлаб пулларни қиморга тикадиган, эгни да пишиқроқ бирор кўйлаги бўлмасаям файтуналарда юрадиган бу йигит камин ўчоғининг деворини Байрон асарлари га ишланган турли-туман расмлар билан тўлдириб ташланди. Эртага қайси бир графиня, актриса ёки қиморхона унга шоҳона кўйлак ҳадя этиши мумкин. Мана, чақмоқтоши олиб ташланган яшил тунука идишга қўйилган шаъм, ана, нақшли олтин ҳошияси олиб ташланган қиз сурати. Хўш, тинч вақтдаям худди урушдагидай зиддиятлар билан тўлиб-тошган бундай гўзал, ажойиб ҳаётдан ҳаяжонларга ўч бўлган қайси одам юз ўгиради? Энди мудрай бошлаганимда тўсатдан Растињак эшикни тепиб очди ва йўлакдан қичқири:

— Ютдик! Энди кўнглимиз тусаганча ўлишимиз мумкин!..

У олтин танга тўла шляпасини столга қўйди. Биз иккамиз икки ёввойи сингари ўлжамизнинг атрофида ўйин туша бошладик; биз ер тепиб, сакраб, бир-биримизни дўп-послардик. Бундай дўппослашга каркидон ҳам қулаши мумкин эди. Биз учун ҳозир дунёнинг ҳамма лаззатлари мана шу шляпа ичиди эди.

— Йигирма етти минг франк! — такрорларди Растињак олтин тангалар ўюмiga бир неча банк чекини ҳам қўшиб. — Бошқаларга бунча пул бир умрга етади. Бизга эса ўлишимизгаям етмаслиги мумкин? Ҳа-ҳа-ҳа! Биз олтин ҳовузда жон берами!.. Ура!

Биз яна сакрай бошладик. Худди меросхўрлардай тангаларни ҳар биримизга битталаб-битталаб бўлдик. Қўш наполеондорлардан тортиб, ўирик тангалардан майдага тангаларгача, ҳар томчи шодлигимизни ҳам «менга, сенга» деб барвар бўлишдик.

— Бугун ухлаш йўқ! — ҳайқирди Растињак. — Жозеф, пуншдан олиб кел!

У содиқ хизматкорига олтин тангани отди.

— Мана бу сенинг улушкинг, — деди у, — арвоҳимизга дуо қиласан.

Эртасига Тэбу кўчасидан янги квартира олдим, Лесаждан оғоч жиҳозлар олиб келдим, энг яхши пардозчини ҳайқирдим. Отлар олдирдим, майда-чўйда, лекин чинакам роҳат-фароғат гирдобига шўнғидим. Қиморға ўргандим, катта

катта пулларни гоҳ ютар, гоҳ ютқизар эдим; тўғри, қиморхонага қадам қўймасдим, фақат ёру дўстларнинг зиёфат, базм кечаларида ўйнардим. Ҳамон қиморхона деганда муқаддас, ибтидоий бир қўрқувни ҳис қиласдим. Дўстларим пайдо бўлганлигини ўзим ҳам сезмай қолдим. Ҳар хил жанжаллар, енгилтаклик билан бир-биримизга сир айтишлар, таврадагилар хурсанд бўлсин, деб ўзимизни ерга уришлар оқибатида дўстларимиз кўпаяди. Ҳуллас, камчиликларимиз бизни чамбарчас боғлади. Бадий ижодда ўзимни синашга журъат қиласдим, асарларимни қизғин кутиб олишди. Замонавий адабиётнинг улуғ вакиллари мени ҳавфли рақиб деб билишмасди. Улар асарларимни фазилати учун эмас, бошқаларга алам бўлсин, деб мақташарди. Зиёфатларимизда расм бўлган тил билан айтганда, мен ҳонидан тўйғанлардан бири бўлиб қолдим. Ор-номусимни энг шўх-шаддод ҳамшишаларимдан ичишда, йигитчиликда ўзид кетишга, яъни ўзимни ҳароб қилишга бағишиладим. Мен ҳамиша тетик, ҳамиша башанг кийиниб юардим. Мени тили ўтқир дейишарди. Ҳолбуки ҳаётим даҳшатли эканлигини, ич-этимни об, қийналаётганимни, қалбим илма-тешик бўлиб, ғалвирга, тижимланиб ташланган узумга, қирчанғи отга айланниб қолганилигимни ҳеч ким билмасди. Қўп ўтмай, айш-ишрат, тараллабедодликнинг бутун даҳшатли улуғворлигини кўриб, унинг энг чуқур ботқоғига ботиб кетдим! Турган гапки, меросхўрларига мўлжалланган шиша идишларга ёрлиқ-этикетка ёпишириб ўтирувчи эсли-хуши, оғир-вазмин одамлар шовқин-суронли, дабдабали ҳаётнинг назариясиниям, табиий оқиминиям билишмайди. Бунақа ҳаёт нафосатини провинциаллар — пойтахтдан олисдаги қишлоқилар қаердан билсин; ахир улар ҳозиргачаям афюн билан чойни дори ўрнида ишлатишиади. Ҳатто Парижда, тафаккур пойтахтида ҳам ани шунақа чала сибаритларни учратамиз. Ҳаддан ташқари лаззат-ишратларга ярамайдиган бу одамлар биринчи базмадаёқ ҳолдан тойишиади. Улар Россинининг янги операсини тинглаганларида умуман мусиқани лаънатлайдиган оққўнгил буржуаларга-савдогарларга ўхшайдилар. Таомдан ўзиши тиядиган одамлар бир марта гоз жигаридан қийма гўшти оғанидан кейиноқ ундан воз кечишади, чунки улар бундай оқиатни ҳазм қилишолмайди. Оққўнгил савдогарлар ҳам шуига ўхшаш дабдабали ҳаётдан юз ўгишиади. Айш-ишрат ҳам асли поэзияга ўхшаш-бир санъат, бунинг учун ҳам қалби бой одам бўлиш керак. Айш-ишрат сирларини англаш, гўзалликларидан баҳра олиш учун уни ипидан-игнасиғача ўрганиб чиқиши керак. Барча фанлар сингари у ҳам дастлаб одамни ўзидан айнитади, тиканаклари билан жароҳатлайди. Одамнинг теран лаззатларга борадиган йўлида жуда катта тўсунклар бор. Ҳа, майда-чўйда ҳузур-ҳаловат, балки айш-ишрат русумлари одамнинг ҳаётини драматизмга-фожеалар-

га тўлдириб, куч-қувватини ҳаддан ташқари, шиддат билан сарфлашга ундан, ноёб ҳиссиётларини бир жойга тўплаб, уларни гуллатиб, мевага киритади. Уруш, санъат ҳукмронлиги — булар ҳам инсоннинг оддий кучлари етмайдиган, айш-ишрат каби одамни жалб этадиган ишқивозлик, буларнинг ҳаммасига ақл бовар қилмайди.

Модомики, одам мана шу улуғ сирлар қўрғонини эгаллаган экан, у ўзга бир оламда ғолибона юриш қилаётган бўлади-ку. Лашкарбошилар, министрлар, рассомларнинг ҳаёти одатдаги тирикчиликдан фарқланади. Улар ўз ҳаётларида жуда ўткир кўнгил очишлар истагида бузуқлик йўлига киришади. Уруш ҳам охир-оқибатда — қонли айш-ишрат, сиёсат эса турли манфаатдаги одамлар бир-бири билан тўқнашадиган бузуқчилик. Ҳамма истрофгарчилклар бир-бирига яқин қариндош бўлади. Жарликлар одамни жалб этгандай, мана шу ижтимоий хунукликлар ҳам одамларни мафтун этади. Худди Наполеонни авлиё Елена ороли ўзига жалб этганидай, бузуқликлар бизни ўзига чорлаб туради. Улар бошни айлантиради, сеҳрлаб қўяди, нима учунлигини ўзимиз ҳам билмасдан ўзимизни тубсиз жарлик қаърига ташлаймиз. Балки, мана шу тубсизликдаги чексизлик бизни мафтун этар? Балки бу тубсизликда инсон ғурурини қондирувчи алланима бордир? Балки шунда бизнинг тақдиримизга ҳамма эътибор берар? Тинка-мадори қуриган ижодкор фарофатли машғулот соатлари, ижод завқ-шавқига қарама-қарши ўлароқ, балки тангридай ҳордиқ кунини талаб қилас, балки шайтондай жаҳнамий лаззатларни талаб қилас? У шундай қилганида ўткир ақлий фаолиятига яраша ҳиссий фаолият кўрсатгиси келар? Оддий рантьени мафтун этадиган бостон ўйини вақтида валақлаш лорд Байрон учун фарофат эмас, албатта. Шоҳ Маҳмуд бутун-бутун давлатларни ўртага тикиб қимор ўйнаганидай, Байронга ҳам Греция керак эди. Ахир одам урушда ўзини азроилдай, жаллоддай тутади, фақат минглаб одамларнинг жонини оладиган жаллоддай. Эҳтиросларимиз гулшанини чақириканаклар қуршаб олганидай, нозик-нафис вужудимиз шафқатсиз изтиробларга бардош беради. Одам бунчалик бардошли бўлиши учун алоҳида фусункор гўзаллик керак. Ҳаддан ошиқ тамаки чекадиган шинаванда оёқ-қўллари чангак бўлиб, жони талvasага тушганга ўхшайди. Аммо у кайф қилиб, не-не ўлкаларни куради, не-не улуғ байрамларда қатнашади. Тиззасидан қонга беланган Европа ҳали оёқларини артиб улгурмай қайта-қайта уруш домига тортилмадими?

Табиатнинг ўзида севги талvasалари бўлганидай, эҳтимол, одамларда ҳам шунга ўхшаш мастлик бўлар? Алоҳида бир одам учун, тинч вақтда иши юришмаган ва бўронларни орзу қиладиган қайсиидир Мирабо учун кайф-сафо — бутун бир дунё. Кайф-сафо — бу тинимсиз олишув; тўғрироғи,

умр бўйи номаълум, қудратли маҳлуқ билан яккама-якка жанг қилиш. Аввалига, маҳлуқ қўрқинчли туюлади; лекин унинг шохини қайириб олиш керак; бу жуда оғир. Фараз қилайлик, табиат ошқозонингизни кичик қилиб, ўзингизни қилтомоқ қилиб яратган. Аммо сиз мана шу кичик ошқозонингизни ирода кучи билан кенгайтирасиз, шаробларни ҳазм қилишга, мастилка ўргатасиз; кечалари ухламайсиз ва ниҳоят, ўзингизни гусар полковнигидай басавлат қилиб қайта яратасиз; бу билан тангри-таолога қарши иш қиласиз! Эски жангчи кўнглини замбараклар гумбўр-гумбурига, оёқларини узоқ юришга ўргатгандай, одам ўзини-ўзи ўзгартиради. Мана шу ўзгариш пайтида янги кириб келган одам ҳали маҳлуққа асир эканлигини билмайди; ҳали одам билан маҳлуқ ўртасида ким ҳокимлиги аниқланган эмас. Тўсатдан улар бир-бирига ташланишади, ким-кимни енгади? Бу ўзгаришлар шундай жойда юз берадики, у ерда ҳамма нарса — мўъжизот, у ерда дил изтироблари ҳали мудраб ётади ва фақат гояларгина арвоҳлардай шарпа қилиб юради. Мана шу шафқатсиз кураш бора-бора заруриятга, эҳтиёжга айланади. Афсоналарда айтилишича, ёвузликда қудратли бўлиш учун жонини, имонини Иблисга сотган сон-саноқсиз қаҳрамонлар бор. Истрофгар ҳам ўз кўнглида ана шу қаҳрамонлар қиёфасига киради. Истрофгар ҳаётдан олган қувончнинг ҳақини тўлаш учун жонини беради, аммо у олам-олам қувонади ахир! Дўкон ёки Идора деган дарёларнинг қирғоқларида жилдираб оқиш ўрнига истрофгар селдай тўлиб-тошиб оқади. Ва ниҳоят, инсон руҳи учун самовий лаззатлар қанчалик зарур бўлса, бадан учун ҳам жисмоний лаззатлар шунчалик зарур. Мастлик бизни хаёллар оламига фарқ этади. Руҳий жазава пайтида кўзга кўринадиган ғаройиботлар мастлик пайтида ҳам кўринади. Мастлигимизда вақт жуда завқли ўтади; ёш қизнинг ширин ноз-ишвалари, дўстлар бидан дил-каси сұхбатлар, бир умрга татийдиган сўзлар, беғубор ва са-мимий шодликлар, одамни чарчатмайдиган сайр-саёҳатлар, бир неча жумлада акс этган достонлар — ҳаммасига мастлик вақтида эришамиз. Шу билан ўзимиздаги маҳлуқни овутамиш, кўнглини ёзамиз. Бу маҳлуқнинг жони қаердалигини билиш учун узоқ йиллар овора бўлади. Ана ўша овунчоқлардан сўнг сеҳрли бир ҳушсизлик оғушига чўмамиз. Ақлидан безор бўлган одамлар шундай ҳушсизликни қўмсаб хўрсинади. Шундан сўнг одам узоқ ором олишни хоҳлаб қолади. Даҳо одамлар кайф-сафо билан ёвузликка солиқ тўлашади. Ҳамма буюкларга эътибор бергин-а: улар ё ишратпараст бўлади ё майиб-мажруҳ бўлади. Қандайдир мас-харабоз ёки ҳасадгўй куч буюкларнинг руҳини ёки вужудини бузиб қўяди, даҳоларнинг қобилияtlарининг таъсирини тийиб туради. Мастлик чоғларингда одамлар ва буюмлар хаёлот ичida кўринади. Жамики мавжудотларнинг тожи

бўлган одам, сен оламни ўз билганингча ўзгартирасан. Мана шу тинимсиз алаҳсираш, безгак ичда ўз ихтиёриг билан томирларингга эриган қўрғошин қуюлади. Ажойиб кунлардан бирида сен махлуқ домига тушиб қоласан. Ана шунда мен сингари ҳушиングга келиб қарасанг, ҳолсизликни, ҳоргинликни кўрасан. Қарабсанки, чиниқсан жангчи — силга чалинибсан; йилгари дипломат, сабр-бардошли бўлган одам — юрагинг санчадиган, ғижимлайдиган бўлиб қолибсан; ҳаётинг қил устида турибди. Бир вақтлар кўкрак оғриги Урбинодан чиққан Рафаэлга «Умринг битди!» деган эди. Рафаэлни ортиқча севги ҳалок қилганди. Бир кун келиб кўкрак оғриги менгаям «Бас, етар!» деганини билмай қоламан. Мана шу зайлда яшадим, оғайни. Мен дунёга бевақт келибман ё бўлмаса жуда кечикиб келгандирман. Аслида куч-қувватимнинг тифини шу зайлда ўтмаслаштирасам, бу ердагиларга хавф туғилиши мумкин эди. Ахир базм охирлаб қолганида Хераклнинг шароб косаси бутун оламни Александранд қутқарди. Охир-оқибат ҳаётда бахти очилмаган одам ё жаннатга киради, ё дўзахга, ё кайф-сафога ботади, ё ибодатхонадан паноҳ топади. Ҳозир мана бу икки вужӯдга одоб ўргатишга журъатим етишмади,— деди Рафаэль уйқудаги Евфрасия билан Акилинани кўрсатиб.— Ахир булар тақдиримнинг кўзгуси бўлиб туришипти. Мен уларни айблаёлмадим, чунки уларнинг ўзлари мени айблаб туришипти.

Мана шу жонли достоннинг ўртасида, одамни ухлатувчи мана шу дард оғушида ҳар ҳолда икки марта юрагимни куйдириб юборган воқеа бўлиб ўтди. Биринчи марта Сарданапалга ўхшаб ўзимни ўтга ташлаган вақтимда дард мени чаңгаллаб қолди. Итальян театрининг вестибулида Феодорани учратдим. Биз файтуналарни кутиб тургандик. «О, сиз ҳалиям тирикмисиз?»— Феодоранинг мен томонга қараб кулимсираб, ўзининг чичисбейн — ҳамроҳига аллақандай маккорона сўзларни айтишидан шу маънони уқиши мумкин эди. Албатта, у щеригига менинг тарихимни тапириб берар, севгимни бачканга севги деб баҳолар эди. У ўзининг гўё узоқни кўра билишидан қувонарди. О, бу қизни деб ўлиб бўлсан; уни яна севсам; мастилик вақтимда, куртизанкалар — маҳбублар даврасида кайф-сафо қилиб ўтирганимда ҳам унинг калака қилишларига нишон бўлсан, бу қандай бедодлик. Юрагимни ёришга, кўксимдан севгимни суғуриб, унинг оёқлари остига ташлашга журъат қиломасам!

Қўй ўтмай, бор бисотимни сарфлаб тугатдим. Лекин уч ийл тўғри, ҳалол турмуш кечирганим учун соғлиғим жуда яхши бўлиб қолганди. Бор пулларимдан айрилган куним жуда бардам, тетик эдим. Ўзимни-ўзим аста-секин ўлдириши давом эттириш учун бир нечта қарз вексели бергандим; тўлов куни келиб қолди. Шафқатсиз ташвиш-ҳаяжонлар одамни адойи тамом қилади. Лекин ташвишлар ёш йигитлар

ни тетиклаштиради. Мен эса тез қариш учун туғилган эмасман. Қўнглим жуда ёш, қайноқ, тетик эди. Биринчи берган векселимдан кейин аввалги вақтлардаги ор-номусим қайтиб келгандай бўлди. Бу ишимдан ранжиган ор-номусим аста келиб, қаршимга туриб олгандай бўлди. Ҳудди пул, сўраганимда хафа бўлган, охири ғудраниб-ғудраниб, пул чиқариб берган амма-холамдай ор-номусимни бир амаллаб гапга кўндиридим. Ҳақиқий ҳаётдан кўра хаёл, тасаввурим шафқатсизроқ эди. Қарзимни тўлолмай, ор-номусимдан айрилганим учун номимни Европа бўйлаб, шаҳарма-шаҳар сазойи қилишади. Номимиз — ўзимиз!— деган эди Евсевий Сальверт. Мен бир немиснинг соясидай сарсон-саргардонликдан кейин яна ўз ҳуҷрамга келган эдим. Гўё бу ердан ҳеч қачон чиқиб кетмагандайман, узоқ уйқудан уйғониб кетгандайман. Бир вақтлар Париж кўчаларида изғиб юрган, ўз хўжасининг герби туширилган кулранг кийим кийган, коммерция, олди-сотдининг кўзгуси бўлган, кумуш тугма тақсан банк юргурдакларига бепарво қарапдим. Энди эса учратмасимдан улардан нафратланардим. Ахир шулардан бирортаси эрталаб уйимга келиб мен берган ўн битта векселнинг жавобини талаб қилиб қолса нима қиласман? Имзомнинг қиммати уч минг франк, ҳатто ўзимнинг қимматим шунча эмас! Кўз олдимга суд миршаблари келаверди. Ҳар қандай қайгу, кулфатдан, ҳатто ўлимдан ҳам таъсиранмайдиган бу миршаблар маҳкум олдига келиб «Соат уч ярим бўлди! Вақтинг битди!»— дейдиган жаллодларга ўхшайди назаримда. Буларнинг котиблари мени тутиб, номимни ўзларининг ифлос қоғозларига ёзиб, истаганча булғаб, масхара қилишлари мумкин. Мен қарздорман! Ахир қарздорнинг эрки ўзида бўларми? Ахир энди бегона одамлар мендан қандай яшадинг деб ҳисоб-китоб сўрашлари мумкин. Эҳ, нега мен а-ля чиполати деган пудинг — майизли қўймоқ едим экан-а? Нега шампань виноларини ичдим-а? Нега ухладим, юрдим, ўйладим, кўнгил очдим? Ахир шулар учун пул тўлаш керакку! Шеър ўқиб ҳузур қилаётганимда ёки қандайдир ўйга чўмганимда, ё бўлмаса ионушта пайтида дўстларим даврасида ҳазил-мутойиба, хурсандчилик қилиб ўтирганимда тўсатдан қаршимда жигарранг фрак кийган, эскирган шляпасини қўлига олган жаноб пайдо бўлиб қолади. Разм солсам бу жаноб — Векселим, Қарзим экан. Мана шу арвоҳни кўрганимда хурсандчилигим йўқолиб, еган-ичганим заҳар бўлади. Қарзим мени дастурхон олдидан туриб, ўзи билан гаплашишга мажбур қиласади. Шод-хуррамлигимни, севгилимни, ҳатто ўрин-тўшагимни тортиб олади. Ҳа, виждан азоблари Қарздан кўра мурувватлироқ экан, бу азоблар одамни кўчага ҳайдаб чиқармайди, Сент — Пелажи турмасига ташламайди, гуноҳларнинг ажойибхонасига киритиб юбормайди. Азоблар одамни дор остидан бошқа ҳеч қаерга

олиб бормайди, дор остида эса жаллод бизни гуноҳлардан фориғ қиласди: қатл чоғи ҳамма бизнинг гуноҳсиз эканлигимизга ишонади. Ҳолбуки, хонумонидан айрилган тараллабедодчининг заррача поклиигига жамият ишонмайди. Устига-устак сукно кийган, мовий қўзойнак таққан, охори тўкилган соябон тутган бу икки оёқли қарзлар чорраҳада дуч келиб, юзингизга энди табассум ёйилган бир пайтда даҳшатли сўзлар билан жонингизни олишига ҳаққи бор. Улар истаган вақтида: «Жаноб де Валентен мендан қарздор, лекин қарзини тўламаяпти. У қўлимга тушди. Қани энди у мен билан кўришганди хафа бўлганини билдириб кўрсин-чи!»— дейишади. Қарз берувчиларга албатта таъзим қилиш, мулойим таъзим қилиш керак. «Қарзни қачон тўлайсиз?»— деб сўрашади улар. Сен эса ёлғон гапиришинг, бошқа бир одамдан пул сўраб ялинишинг, қаппайган сандигининг устига кеккайиб ўтирволган ҳар қандай аҳмоққа таъзим қилишинг, унинг шапалоқ билан ургандан баттар совуқ қарашига, Баремча ақл ўргатишига, нодонларча қўполлигига бардош беришинг керак. Қарз одамнинг тасаввурини бойита олишини қарз берувчиларнинг ўзлариям билишмайди. Руҳий интилишлар қарз олган одамни қизитади ва кўпинча азобламайди. Ҳолбуки, улуғ нарсалардан ҳеч бири одамни азобламайди. Пул учун, фақат пул учун яшайдиган одамлар юксаклик, мардлик нималигини билишмайди. Мен пулдан ҳамиша қўрқардим. Ниҳоят, қарз — вексель деганда жуда кўп фазилатлар эгаси бўлган, жўжабирдай фарзандларини боқолмайдиган чолни тасаввур қилардим. Қарздор бўлганимда Грэзнинг суратидаги атрофини болалари ўраб олган, шол бўлиб ётган чолни ёки аскарнинг бевасини кўз олдимга келтирадим. Шуларнинг ҳаммаси менга илтижо билан қўл чўзишарди. Айниқса, сен билан қўшилиб ўйлашадиган қарз берувчилар жуда даҳшатли. Уларга ёрдам беришимиз керак. Эртага қарзларимни узиш муддати етади, деган куним худди қатл ёки дуэль арафасида алданган умидлар алласида ухлаган одамдай сохта ором олиб ухладим. Лекин, уйғониб, ҳушимга келганимда гўё жоним банкирнинг ҳамёнига тушиб қолгандай, рўйхатларига жойлангандай, қизил сиёҳларда ёзиб ташлангандай туюларди. Гоҳо эса қарзларим ҳамма ёриқтешиклардан чигирткадай сакраб чиқа бошлайдилар: соатларда ҳам, креслоларда ҳам ўшалар; севимли оғоч-жиҳозларим ҳам қарзларим билан нақшланган, безанганди. Рўзғор буюмларим судъяларнинг гарпиялари — темир қушларига ўлжа бўлади, менинг азиз, жонсиз хизматкорларимни мишиблар судраб олиб кетишар ва шаҳар майдонига остин-устун қилиб ўюб ташлашар эдилар. Оҳ, рўзғор буюмларим, фақат вужудимнинг бир қисми-ку! Квартирамнинг қўнғироғи юрагимда жиринглар, бошимга зарб билан урилар эди (қиролларнинг ҳам бошига зарба берилади). Бундай

азоб-уқубатлар бору лекин жаннатдан дарак йўқ эди. Ҳа, мард одам учун қарз дўзах билан тенг, фақат у тушган дўзахда суд миршаблари, суд вакиллари бор. Тўланмаган қарз тубанлик, қаллобликнинг ҳаммаси, йўқ, ундан ҳам ёмон, у — алдамчилик. Тўланмаган қарз — жиноятга бир қадам яқинлашиш, у — дор учун тахта йиға бошлиш. Бақти келиб, қарзларимни қистаб қолишиди. Уч кундан сўнг векселларимни тўлаб қутулдим. Қарздан қандай қутулганимни айтайми? Бир олибсотар уйимга келиб, онамнинг қабри жойлашган Луарадаги оролни сотинг, деб қолди. Мен рози бўлдим. Қоронғи конторада харидорнинг нотариуси олдида имзо чекар эканман, ўзимни чоҳга тушиб қолгандай ҳис қилдим. Отамни қабрга қўяётганимизда совуқдан қандай жунжикиб, қўнишганим эсимга тушиб, сесканиб кетдим. Бу ёмон аломат эди. Хаёлимда онамнинг арвоҳи овоз қилгандай бўлди. Билмадим, қандайдир мўъжиза билан бутхона қўнғироғининг жаранги орасида онамнинг мени отимни айтиб чақиргани эшитилди! Оролни сотишдан тушган пулдан қарзларни узганимдан сўнг икки минг франки ёнимда қолди. Аслида энди шунча тажрибалардан кейин, ҳаётни обдон ўрганганимдан кейин, озми-кўпми шуҳрат топганимдан кейин яна фақирона ҳужрамга қайтиб, тинчгина илмий ишларимни давом эттирасам бўларди. Лекин Феодора мени ҳамон чангалидан қўйиб юбормаган эди. Кўпинча у билан тўқнашиб қолардим. Унинг муҳлисларини ҳар лаҳза мени мақтаб жар солишига мажбур қилдим. Ҳаммаси менинг ўткир ақлимини, отларимни, муваффақиятларимни, файтуналаримни мақташарди. Феодора эса шуларнинг ҳаммасига совуққонлик билан бепарво қаарди. Ҳатто Растињақнинг «Сизни деб ўйгит ўзини хароб қиляпти» деган сўзлари ҳам графиняга заррача таъсир қилмади. Учимни олинглар, деб бутун дунёни ишга солдим, лекин баҳтимни топмадим. Ҳаётнинг ҳамма ахлатхонасини титкилаб чиқиб, азоб чексам-да, севгида ором топмадим. Тасодифлар, қайфу, сафо, айш-ишрат базмлари орасида баҳтимни излардим, аммо у соядай тутқич бермасди. Афсуски, энг покиза туйғуларим алданди; яхшиликларим учун ёмонлик кўрдим, нопок ишларим учун эса минг бора ҳузур-ҳаловат топдим. Жуда разил фалсафа, аммо тараллабедодчи одам учун тўғри фалсафа! Устига-устак Феодора менга моховларча манманлик, шуҳратпарастлик касалини юқтирган эди. Кўнглимга синчиклаб разм солсам, у тузалмас бод касалига учраб, йиринг боғлаб кетиби. Иблис пешонамга жўжахўроздай кеккайиш муҳрини босиби. Бундан бўён титраб-қақшаб ҳар лаҳзада ҳаётимни хавф остида қолдириб, мол-давлат инжиқликларига берилиб яшашга ўрганиб қолибман. Агар миллионер бўлганимда тинмай қимор ўйнардим, зиёфатдан чиқмасдим, майда-чуйдаларга жонимни ҳалак қиласдим. Гамларимни аритиш учун куртизанкаларга, сохта дўстларга,

тансиқ таомларга, виноларга ўрганиб қолгандим. Энди ҳеч қаочон ёлғизликни хоҳламасдим. Одамни оила билан боғлайдиган қариндошлиқ ришталари бутунлай узилиб бўлган эди. Гўё фақат лаззатланишга маҳкум қилингандим. Чекимга тушган машъум қуръя — ўзимни ўлдириш қисматим неларни буюрса, ҳаммасини сўсиз бажаардим. Бойлигимнинг қолган-қутганларини сарфлаб, мислсиз кайф-сафога берилардим, аммо ўлимим менга эрталаб яна жонимни қайтариб берарди. Аллақайси умрбод рентанинг эгасидай, мен ҳам ёнаётган уйга бемалол кира олардим. Охир-оқибат ёнимда фақат йигирма франк пулим қолипти. Ана шунда Растињакнинг аввалги омадлари эсимга тушди...

— Эхе! — ҳайқирди Рафаэль тилсим эсига тушиб ва чүнтағидан сағри терини чиқарди.

Бугунги куннинг узоқлигидан чарчагани учунми, вино ва пунш тўлқинларида ақл кемасининг рулини бошқаролмай қолгани учунми, хотиралардан жонланиб кетгани учунми, ўз сўзларидан ўзи сезмай маст бўлиб қолгани учунми, Рафаэль қизишиб, ҳаяжонга тушди ва гўё телбаланиб қолди.

— Йўқолсин ўлим! — қичқирди у, сағри терини баланд кўтариб силкитар экан.— Энди яшагим келади! Мен бойман — демак менда ҳамма фазилатлар бор! Менга ҳеч ким тўсқинлик қилолмайди. Ҳамма нарса қўлидан келадиган одамни бирор пок эмас, деб кўрсин-чи! Ҳа-ҳа! Мен икки юз минг фойда қўриши хоҳлайман, шундай бўлади. Менга таъзим қилинглар, чўчқалар, гўнгда ағанагандай гиламда ётган ҳайвонлар! Энди сизлар меникисиз, бойликнинг қудратини билиб қўйинг! Мен бойман, ҳаммангизни сотиб олишга қурбим етади. Ҳатто анави карнайдек хуррак отаётган депутатниям сотиб оламан. Қани, менга оқ фотиҳа тиланглар, киборлар жамиятининг аслаҳлари! Мен Рим отасиман!

Аввалига меҳмонларнинг хурраги орасида эшитилмай турган Рафаэлнинг ҳайқириқлари охири уларни уйғотиб юборди. Кўпчилик, нега уйқумизга халақит берасан, деб оёқда зўрға турган, кайф устида шовқин солаётган Рафаэлга норозилик билдириб, бақириб-чақира бошладилар. Улар Рафаэлга сўкинишлар концерти билан жавоб беришди.

— Жим! — бақириди Рафаэль,— ўрниларингдан қўзғалманглар, итваччалар! Эмиль, мен жуда катта бойман, мен сенга Гавана сигараларини олиб бераман!

— Қулғим сенда,— жавоб берди шоир.— Шундай қилиб, Феодора ёки ўлим! Қани, ҳикоянгни давом эттир. Бу шайтон Феодора сени боплаб қўлга туширибди. Аёлларнинг ҳаммаси — Момо Ҳаво авлодлари. Сенинг воқеангда ҳеч қанамқа фожеа йўқ.

— А, ухлаётган экансан-да, алдоқчи?

— Йўқ, уйғоқман. Феодора ёки ўлим! У ёғини айтавер...

— Уйғонсанг-чи! — қичқирди Рафаэль сағри тери билан

Эмилни урар экан, у гўё мана шундай қилиб, дўстидан электр токини чиқармоқчига ўхшарди.

— Шайтон чалгур! — деди Эмиль сакраб туриб, Рафаэлнинг қўлларини ушлар экан.— Дўстим, эсингдан чиқмасин, биз ҳозир енгилтак аёллар орасидамиз.

— Мен миллионерман!

— Миллионермисан, йўқми, билмадим, лекин мастилигинг аниқ.

— Куч-қудратимдан мастман, ўлдирворайми?.. Жим! Мен Неронман! Мен Бухтаносирман!

— Рафаэль, ахир биз ёмон одамлар орасидамиз. Лоақал ўз ҳурматингни билиб, жим бўлсанг яхшийди.

— Мен ҳаётда узоқ вақт жим бўлиб келдим. Энди бутун дунёдан ўчимни оламан! Ўнгу сўлимга манфур метални сочиб юришга энди розимасман. Энди бир ўзим давримизни кичик нусхада тақрорлайман, одамларнинг ҳаётини, ақлу ҳушини, қалбларини еб тугатаман. Зеб-зийнат, дабдаба деб мана буни айтадилар. Аллақандай гадойларча дабдаба эмас бу. Улат ҷоғидаги кайф-сафо бу. Сариқ безгакданам, зангорисиданам, яшилиданам қўрқмайман, армиялариданам, эшаготлариданам қўрқмайман! Феодорани хоҳлайман... Йўқ, Феодорани хоҳлайман, Феодора мени хароб қилади! Феодорани унутишни хоҳлайман!

— Агар шундай қичқираверсанг ошхонага обориб қўяман.

— Манави терини кўрдингми? Сулаймон пайғамбарнинг васияти бу. Сулаймон, тақводор подшо энди меники! Арабистонам меники, Петреяниям қўшиб оламан. Бутунолам — меники! Агар хоҳласам — сенам меники бўласан. Ҳа, агар хоҳласам, эҳтиёт бўл! Сени бутун дўён-дастагинг билан сотоволамиз, журналист, менга малай бўласан. Мен учун байтлар тўқийсан, қофоз чизиб берасан. Малай! Яъни, малай учун дунёни сув босса тўпифидан келмайди, малай ҳеч нарсани ўйламайди.

Шу гапларни айтиётганида Эмиль дўстини ошхонага судраб кирди.

— Хўп, оғайни, мен малайман,— деди Эмиль.— Сен эса газетанинг бош муҳарририсан. Жим бўл! Иzzатингни билиб, ўзингни қўлга ол! Мени яхши кўрасанми?

— Яхши қўришим гапми, сенга Гавана сигараларини олиб бераман. Ҳаммасига тери айбдор, билдингми, қудратли тери айбдор. Ажойиб дори, ҳатто қадоқниям чиқара олади. Сенда қадоқ борми? Чиқариб бераман...

— Бунақа аҳмоқ бўлишингни ҳеч қаочон кўрмагандим!

— Аҳмоқ дейсанми? Ҳеч қанақа аҳмоқмасман! Мана бу тери бирор нарсани хоҳласам кичрайиб қолади... Жуда аниқ савол-жавоб бу. Бараҳман... Бу ишга бараҳман аралашган. Мана шу бараҳман — ҳазилкаш одам; негаки, кўрдингми, истаклар чўзади...

— Хўп, майли.
 — Айтмоқчиманки...
 — Тўғри, мутлақо, тўғри, менам шуни айтмоқчиман-да.
 Истаклар чўзади...
 — Айтмоқчиманки, терини!..
 — Тўғри, тўғри.
 — Гапимга ишонмаяпсанми? Биламан сени: сен ёлғон-
 чисан, худди янги қиролга ўхшайсан.
 — Ўзинг ўйлаб кўр, мастрларча алжирашингга ишониб
 бўладими?
 — Онт ичаманки, исбот қиласман. Ўлчаб оламиз...
 — Оббо, у энди ухлаб бўпти!— ҳайқирди Эмиль дўсти-
 нинг ошхонани титкилай бошлаганини кўриб.
 Одатда мастрларнинг миясида тушларидаги бода хаёлоти
 билан ақлий равшанлик шуълалари ўрин алмашлаб туради.
 Рафаэль ҳам ана шундай ақли равшанлашган пайтида май-
 мундай чаққонлик билан сиёҳдон ва қоғоз рўмолчани қиди-
 риб топди; айни вақтда у ҳадеб:
 — Улчаб оламиз! Ўлчаб оламиз!— дея такрорларди.
 — Бўпти,— деди Эмиль,— ўлчаб оламиз.
 Икки дўст қоғоз рўмолчани текис жойга ёйиб, устига сағ-
 ри терини қўйишиди. Рафаэлдан кўра- ҳушёрроқ кўринган
 Эмиль сиёҳ билан тилсим атрофини айлантириб чизиб чиқар
 экан, дўсти ҳадеб жавварди:
 — Мен икки юз минг франк фойда тиладим-а, тўғрими?
 Мана, кўрасан, ҳозир ўша фойда қўлимимга киради, аммо сағ-
 ри кичрайиб қолади.
 — Албатта кичрайиб қолади. Бўлди энди, ухла. Иста-
 санг, мана бу диванчага ўрин солиб бераман. Мана бундай,
 яхшими?
 — Яхши, матбуот фарзанди. Сен мени овутасан, пашша
 қўрийсан. Одамнинг баҳтсиз пайтларида дўст бўлган одам
 қудратли пайтларидаям дўст бўлиши керак. Бўпти, сенга га-
 ва-на си-га-ра-ла...
 — Яхши, олтинларингни тушингда кўр, миллионер.
 — Мақолаларингни тушингда кўр, хайрли тун. Менга,
 Бухтаносиргаям хайрли туш тилагин!.. Севамиз! Ичамиз!
 Франция... Шуҳрат ва мол-давлат....

Кўп ўтмай икки дўст меҳмонхонадан эшитилаётган уйқу-
 музикасига ўз хурракларини жўр қилишди. Ваҳшийлар
 концерти эди бу! Бирин-кетин шамлар ўчди, биллур қандил-
 лар қисирлаб сўна бошлади. Узоқ кайф-сафо устидан тун
 пардаси ёпилди. Бу кайф-сафо ичида Рафаэлнинг ҳикояси
 ўзи бир олам бўлиб, бу алжирашда сўзлар маъносиз, маъно-
 лар эса сўзсиз эди.

Эртасига, соат ўн иккиларга яқин Акилина уйқуга тўй-
 май уйғонди; яноғида курсининг барқут қопламаси томир-
 ларга ўхшаш мармар нақш қолдирганди, бошини курсига

қўйганича ухлаганди. Дугонасининг ҳаракатидан уйғониб
 кетган Евфросия чийиллаб сакраб туриб кетди. Унинг кеча
 сутга чайгандай оппоқ, дуркун бўлган гўзал чеҳраси энди ха-
 зондай сўлган, касалхонага кетаётган қизнинг юзидаи ранг-
 сиз эди. Меҳмонлар бирин-кетин оҳ-воҳлар билан уйғониб,
 қимирлай бошлашди; уларнинг қўл-оёқлари увушиб қолган-
 ди, ҳар бири уйғониб, бутун вужудида мадори қолмаганини
 сезди. Лакей меҳмонхона деразаларидағи панжараларни ва
 ойналарни очиб юборди. Ҳали ухлаб ётганларнинг юзларида
 қуёшнинг илиқ нурлари ўйнай бошлади. Аёллар ухлаб ёт-
 ганларида ағдарилиб, соchlарининг чиройли турмакларини
 бузиб, лиbosларини ғижимлаб ташлашган эди. Энди кундуз-
 ги ёруғда уларнинг соchlари паҳмайиб, қадди-қомати бузи-
 либ, кечаги порлаб турган кўзлари ҳорғинликдан сўниб, даҳ-
 шатли манзара ҳосил қилганди. Кечаги шаъмлар ёруғида
 ялтираган қорамағиз юзлар хунуклашиб, силлиқ, оппоқ ва
 нафис юзлар ҳорғинликдан сўлиб, кўкариб кетганди; кечаги
 фусункор, қирмизи лаблар энди қуруқшаб, мастрликнинг шар-
 мандали изларини сақлаб қолишиганди. Эркаклар тунги маҳ-
 бубларининг ибодатгўйлар топтаб, босиб кетган гуллардай
 сўлиб қолганларини кўриб, улардан юз ўгиришиди. Лекин бу
 такаббурларнинг ўзлари аёллардан баттар хунуклашиб ке-
 тишганди. Мана шу одамларнинг кўзлари мастрликдан шиша-
 дай хиralашиб, ичига чўккан, атрофи қорайиб, тетиклашти-
 риш ўрнига чарчатадиган безовта уйқудан маъносизлашган,
 ҳеч нарсани кўрмас бўлиб қолган эди. Мана шу бужмайган
 юзларида жисмоний шаҳват ўзининг хунук муҳрини босган,
 совуқ — ҳайвоний бир қиёфага киритган эди. Рӯҳ одамнинг
 юзини гўзаллаширади; мана бу юзларда эса рӯҳ — нафо-
 сат йўқ эди. Буларнинг башарасига қараган одам беихтиёр
 сесканиб кетарди. Гуноҳларнинг бу қадар пардасиз, жило-
 сиз, қоқсуяқдай — ғажилган устихондай, совуқ, қуруқ, ақл
 ўйинларисиз ва зеб-зийнат зеболигисиз кўриниши ҳар қандай
 кайф-сафо билан курашдан қўрқмайдиган мана шу паҳла-
 вонларни даҳшатга солди. Ижодкорлар ва куртизанкалар —
 маҳбубалар ҳамма ёғи бўшаб қолган ва эҳтирослар оловида
 куйиб битган залдаги тартибсизликларга кўз қирларини таш-
 лаб, жим қолишиди. Бирдан иблисона қаҳқаҳа янгради.
 Тайфер ўз меҳмонларининг хириллаган товушларини эшитиб,
 уларни хурсанд қилиб қаршиломоқчи бўлди. Унинг тер кўл-
 чиган, қон томай деб турган қип-қизил башарасига қараган-
 лар мана шу жаҳаннамий манзара узра виждан азобларини
 билмайдиган жиноят оразини кўргандай бўлдилар. («Қизил
 меҳмонхона»га қаранг). Манзара мукаммаллашди. Бу зеб-
 зийнат ичидаги ифлослик манзараси, дабдаба ва инсон ғариф-
 лигининг ғоят хунук, қўрқинчли аралашмаси эди. Кайф-
 сафо ўзининг олчоқ қўллари билан ҳаётнинг барча меваля-
 рини ғижимлаб, шарбатини ичib, ифлос пўчоқларини —

ўзиям ишонмайдиган алдовларни атрофга сочиб ташлагандай эди. Улатга учраган оила ичидагё ўлим тиржайиб турарди: бу ерда на хушбўйлик, на кўзни қамаштирувчи ёруғлик, на шод-хуррамлик, на тилак, истак қолган, бу ерда фақат кўнгилни айнитувчи, ҳидларни анқитувчи ва ҳалок қилювчи фалсафаси бўлган ирганиш бор эди. Лекин ҳақиқатга ўхшаш нур сочувчи қуёш, кўнгил поклигидай тоза ҳаво кайф-сафо маразларига тўлган бўғиқликдан кескин фарқланниб турарди. Мана шу ёшгина қизлар гуноҳ ишларга ўрганиб қолишганига қарамай, кўпчилиги ўзларининг бегуноҳ, покиза, иффатли қизлик пайтларини, бир вақтлар уйқудан туриб, қишлоқдаги учқат ва атиргуллар чирмашиб кетган деразасидан қараб, тонги табиат тароватидан завқланган тўрғайнинг шўх сайрашига, туманинг ёриштирган тонгги шафақ нурларига, чиройли ясанган олмосдай шудрингларга мафтун бўлган чоғларини эслашарди. Бошқалар оила даврасидаги нонушта пайтини, стол атрофини ўраб олган ота ва болаларнинг беғубор қийқириб кулишларини, ҳамма нарсадан мислсиз тароват уфуриб турганлигини, таомлар ҳам кўнгилларидагидай содда бўлганлигини эслашарди. Рассом ўзининг сокин устахонасини, иффатли, иболи қиз ҳайкалинни, ширингина натурачи қизни ўйларди. Бир оиланинг тақдирини ҳал қиласидан суд мажлисини эслаган ёш адвокат ўзи қатнашиши лозим бўлган учрашув маслаҳатини ўйларди. Олим мардона меҳнат кутиб турган ижодхонасини соғинарди. Деярли ҳамма ҳозир ўзидан рози эмасди. Худди шу пайт меҳмонхонага дуркун, тетик, юзи қизариб кетган, машҳур бўлган магазиннинг энг чиройли гумаштасидай Эмиль пайдо бўлди.

Ҳамманглар суд миршаблариданам хунук бўлиб кетибсизлар!— ҳайқирди у.— Бугун сизлар ҳеч ишга ярамайсизлар, кунни бой бердинглар, нонушта қилишни маслаҳат бераман.

Шу сўзлар айтилиши билан Тайфер дастурхон тузашга фармон бериш учун чиқиб кетди. Аёллар ўзларига оро бериш учун оҳиста қадамлар билан кўзгуларга яқинлашишди. Ҳамма ҳушига келди. Энг гуноҳкор қизлар энг если қизларга панд-насиҳат қиласиди. Маҳбублар одамнинг тинка-мадорини қуриладиган базмни яна давом эттиришга кучи етмайтган қизларни масхаралаб кулишарди. Бир лаҳзада гёй арвоҳларга жон кириб, тўда-тўда бўлиб йиғилиб, бир-бirlарига сўроқ бериб, ҳазил-мутойиба қила бошлишди. Эпчил, ҳаракатчан лакейлар зудлик билан ҳамма ёқни саранжом-саришта қилиб қўйишганди. Дабдабали нонушта тортилди. Меҳмонлар емакхонага ёпирилишди. Бу ердаги ҳамма нарсада кечаги кайф-сафонинг излари қолганди, аммо ҳар ҳолда ўлаётган одамнинг сўнгги талвасасидай, ҳаёт ва тафаккур нишоналари кўриниб турарди. Худди карнавалдагидай, кайф-

сафо қилаётган рўзачилар ўзларини ниқоб билан яширгандай, роса ўйин ғушиб, мастилааст бўлиб чарчаганларига қарамай, ожизликларини билдириласлик учун ҳар қанақасига кайф-сафони яна давом эттиришга жазм қилгандай эдилар. Довюрак меҳмонлар дастурхон атрофини эгаллагандилар. Кеча тушлик зиёфатдан кейин, кайф-сафони уйда хотини билан давом эттириш учун фойиб бўлган Кардо яна пайдо бўлиб қолди. У кимгадир хушомад қилгандай очилиб, кулимсираб турарди. Чамаси, у аллақандай мероснинг исини билиб қолган-у, энди уни турли-туман рўйхатларга тиркаб, маза қилмоқчи эди. Зеро, мерос ҳамиша нотариуснинг ҳар хил ишларига, гонорарларга — қалам ҳақларига бой бўлади. Хуллас, мерос ҳозир амфитрион пічоқ тиқаётган қўйма гўштдай мазали бўлади.

— Демак, биз нотариаль тартибда нонушта қиламиз! — қичқирди де-Кюрси.

— Дарвоҷе, сиз мана бу ҳаракатдаги мулкларнинг ҳисобини олиш учун ҳам келгансиз,— деди банкир Кардога дастурхондаги ноз-неъматларни кўрсатиб.

— Васиятнома тузишга ҳожат йўқ,— ҳазил қилди бир йил аввал илк марта уйланиб, баҳтиёр бўлган олим.

— Оҳо!

— Эҳе!

— Ҳозир,— деди силлиқ ҳазилларнинг хоридан қулоги битган Кардо,— мен жуда муҳим иш билан келдим. Орангизда бир кишига олти миллион келтирганман.— (Жимжитлик.) — Жаноби олийлари,— деди у шу тобда салфетканинг уни билан бамайлихотир кўзини артаётган Рафаэлга қараб,— онангизнинг қизлик исми О'Флаэрти эмасми?

— Шундай,— деди беихтиёр Рафаэль — Варвара Мария.

— Узингиз ва онангиз қачон туғилганлиги тўғрисида гувоҳномалар борми?— давом этди Кардо.

— Албатта.

— Ундей бўлса, жаноби олийлари сиз бир минг саккиз юз йигирма саккизинчи йилнинг август ойидага Қалькуттада қазо қилган майор О'Флаэртининг яккаю-ягона ва тўла ҳуқуқли меросхўрисиз.

— Қалькутта меросини ола кет-да,— қичқирди билимдон.

— Майор ўз васиятида баъзи идораларга тўланиши лозим бўлган анча-мунча маблағларни тўламалти. Шунинг учун Франция ҳукумати Шарқий Хиндистон компаниясидан мерос талаб қилди,— давом этди нотариус.— Ҳозирги вақтда ана шу мерос ундириб олинган ва у солиқлардан озод. Мен икки ҳафта овора бўлиб, Варвара Мария О'Флаэрти хонимнинг меросига алоқадор одамларни қидириб юргандим. Кеча кечқурун бирданига дастурхон устида...

Шу пайт тўсатдан Рафаэль сакраб туриб, жароҳатлангандай юрагини чанглалаб қолди. Утирганлар гўё кўнгилла-

рида қичқириб юбориши. Ҳамманинг кўзи ёниб, Рафаэлга қараб қолишиди. Сўнг театрнинг партери — олдинги қаторларida жанжал чиққандай шовқин кўтарилиди. Шовқин сурон тобора авж олди. Ҳар ким бошига давлат қуши қўнган одами нотариус келтирган хушхабар билан табриклишга интиларди. Тақдирнинг тасодифий ҳимматидан дарров ҳушёр тортган Рафаэль боя чизиб, ўлчаб олинган салфеткани — сочиқни столга ёйиб, сағри терини унинг устига қўйди. Ҳеч кимнинг гапига қулоқ солмай, терини чизиққа ўлчаб кўраркан, Рафаэль терининг чети билан салфеткадаги чизиқ орасида озроқ жой қолганлигини кўриб, оҳ деб юборди.

— Нима бўлди унга,— бақириб сўради Тайфер.— Давлат жуда осонлик билан келганга ганиб қолди шекилли?

— Ёрдамга, Шатильон!— деди Бисиу Эмилга қараб.— Ҳозир у хурсандчиликдан ёрилиб ўлади.

Меросхўрнинг рангida ранг қолмади, юзи хунуклашиб, жағлари оқариб, яноқлари қорайиб, қўрошин тусиға кириб, нигоҳи қотиб қолди. Унинг кўзига ўлим кўринди. Атрофини сўлғин маҳбубалар — куртизанкалар, кайф-сафодан тўйган ҳамшишалар ўраб олган қурдатли банкир — мана шу хурсандчилик талвасаси Рафаэль ҳаётининг тимсоли эди. Рафаэль сальфетка — сочиқдаги қайсар чизиқлар ичига бемалол жойлашган тилсимга уч марта қаради; у мана шу ҳолатнинг ростлигига шубҳа қилишга уринар, аммо аллақандай равшан сезги унинг шубҳаларини чилпарчин қиласди. Дунё энди уники эди — лекин у ҳеч нарсани хоҳламасди. У, саҳрода озгина суви қолган йўловчига ўхшар, умрининг қанча қолгани, неча ҳўплам суви қолганлигига боғлиқ эди. У, ҳар бир истаги қанчага тушишини кўриб турарди. У сағри терига ишониб, ўзининг нафас олишига қулоқ сола бошлади, энди ўзини касал ҳис қиласди ва: «Сил бўлиб қолдиммикин? Онам кўкрак касалидан ўлганди-ку?»— деб ўйларди.

— Оҳ, Рафаэль, энди роса хурсандчилик қиласидан бўлдингиз. Менга нима олиб берасиз?— сўради Акилина.

— Рафаэлнинг амакиси, майор О.Флаэртининг қазоси учун ичамиз! Мана бу одами зўр деса бўлади!

— Э, июль воқеаларидан кейин Франция пэри ким бўпти!— сўз қистирди билимдон.

— Италия театрида ложанг бўладими?

— Албатта ҳаммамизни мёҳмон қиласангиз керак?— сўраб қўрди Бисиу.

— Бу одам энди дабдаба билан яшайди,— деди Эмиль.

Масхарабозларча йиғиннинг табриклари Валентеннинг у қулоғидан кириб, бу қулоғидан чиқар, лекин бирорта сўзни уқмасди; хаёлида бретонлик кўп болали дехқоннинг ташвишиз ҳаёти жонланди. Ўша дехқон ер ҳайдайди, ёрма бўтқа ейди, бир кувшиндан эртаю кеч сидр суви ичади, биби Маряма ва қиролга ихлос қўяди, ҳайит кунлари ибодатга бора-

ди, якшанба кунлари ўтлоқда ҳамқишлоқлари билан ўйнаб-кулади ва ўзларининг домлалари айтган ваъзни тушунмайди. Кейин эса кўз олдида пайдо бўлган зарҳал деворлар, маҳбубалар, тансиқ таомлар, зеб-зийнатларни кўриб нафаси қайтиб, томоғи бўғилиб қолди.

— Қийма гўшт хоҳлайсизми?— қичқирди унга қараб банкир.

— Мен ҳеч нарсани хоҳламайман!— деди момақалдироқдай гумбурлаган овоз билан.

— Қойил!— қичқирди Тайфер.— Давлатманд одамнинг диди бор экан сизда — энди ҳар қандай тантлиик қилишга ҳаққингиз бор. Энди сиз бизники бўлдингиз! Жаноблар, олтиннинг қудрати учун ичамиз. Жаноб де-Валентен олти барравар миллионер бўлди. Энди у ҳокимиятга эришади. У қирол, у ҳамма нарсани қила олади, у ҳаммадан баланд, барча бойлар каби. *Барча француздар қонун олдида тенгдирлар*, деган сўзларнинг, хартия дебочасининг энди унинг учун аҳамияти йўқ. У қонунларга бўйсунмайди, қонунлар унга бўйсунади. Миллионерлар учун дор ҳам, жаллод ҳам йўқ!

— Тўғри,— деди Рафаэль,— ўзи-ўзига жаллод бўлади!

— Мана яна битта хурофот!— қичқирди банкир.

— Ичамиз!— деди Рафаэль чўнтағига сағри терини жойлар экан.

— Нимани беркитяпсан?— ҳайқирди Эмиль дўстининг қўлини ушлаб.— Жаноблар,— давом этди у Рафаэлнинг ғалати қилиқларидан ажабланиб турган жамоатга юзланиб.— Сизларга маълум бўлсинки, дўстимиз де-Валентен... Э, нима деялман?— жаноб маркиз де-Валентен бойишнинг сирини билади. У бирор истагини ўлаши билан ўша заҳоти амалга ошади. Лакейга ўхшаб ёки тошюрак одамга ўхшаб қолмай, деса у ҳозир бизнисам бойитиши керак.

— Оҳ, Рафаэль, жоним, менга марварид шодасини олиб бергин!— қичқирди Евфрасия.

— Агар у мард бўлса менга иккита файтун билан зотли, учқур отлардан олиб беради,— деди Акилина.

— Менга ўн минг ливр йиллик фойда тилаб берасиз!

— Қашмир шойисидан рўмол!

— Қарзларимни узасиз!

— Амакимга тутқаноқ дардини тіланг, қуриб кетсин, хасис!

— Рафаэль, ўн минг ливр фойда етарли, сен билан орамиз очиқ!

— Эҳ-эҳ, бу ерда роса кўп совға ҳужжатлари тузиш керак!— қичқирди нотариус.

— Нима қилиб бўлсаям у менинг бодимни даволаттириши керак!

— Рента арzonлашсин, шуни тилаб беринг!— қичқирди банкир.

Мушак осмонга отилганда сачраган олов фавворасидай тилаклар ёғилди. Қизиги шуки, мана шу қизгин тилакларнинг ҳаммаси ҳазилдан кўра чинига айтилаётган эди.

— Азиз дўстим,— жиддий тусда гапирди Эмиль.— Менга икки минг ливр фойда кифоя қилади, марҳамат қилиб, ҳиммат кўрсатсанг.

— Эмиль,— деди Рафаэль,— биласан-ку, ахир бунга эришиш жуда қўмматга тушади!

— Ўзини оқлашини қаранг,— ҳайқирди Эмиль.— Ахир дўстларинг учун заҳар ют деган гап бор-ку?

— Ҳаммангизга ўлим тилашга розиман!— жавоб берди Рафаэль меҳмонларга тунд ва узоқ нигоҳ ташлаб.

— Ўлаётганлар ваҳшийларча шафқатсиз бўлади,— кулиб деди Эмиль.— Мана энди бой бўлиб кетдинг,— қўшиб қўйди у жиддий оҳангда. Ҳали икки ой ўтмасдан ифлос бир худбинга айланасан. Аллақачон аҳмоқ бўлиб қолибсан, ҳазилният тушунмайсан. Сағри терингта ишониб юрибсан. Шуниси етмай турган эди...

Рафаэль ҳаммага масхара бўлмаслик учун бу ёмон даврада жим ўтиришни афзал кўрди, бир лаҳза бўлсаям ўзининг куч-қудратини унтиш учун керагидан ортиқ маст бўлгунча ичаверди.

III

ТАЛВАСА

Декабрнинг дастлабки кунларидан бирида жала қуйиб турган вақтда Варен кўчасида етмиш ёшлардаги чол ҳар бир иморат олдида тўхтаб, бошини кўтариб, болаларча содалик ҳамда файласуфларча хәёлчанлик билан маркиз Рафаэль де-Валантен яшаётган уйни қидиради. Чолнинг кучли, иродали характери, бошига тушган ғам-кулфатларга бардош берганлиги оқариб кетган узун сочидан, оловда бужмайган пергаментга ўхшаш юзидан шундоққина билиниб турарди. Бошдан-оёқ қора кийган, озгин қоқ сукъяк бўлиб қолган бу чолни агар рассом кўриб қолса, устаҳонасига келиши билан альбомига чизиб қўяр ва тагига «Қоғия қидираётган класик шоир», деб ёзиб қўяр эди. Тирилиб келган бу Ролен ўзига керакли рақамни топди шекилли, данғиллама иморатнинг дарвозасини тақиллата бошлади.

— Жаноби Рафаэль уйдамилар?— сўради чол ливрея кийган швейцардан.

— Маркиз меҳмон кутмаяпти,— жавоб берди швейцар нон бўлагини пиёладаги қаҳвага ботириб, оғзига солар экан.

— Каретаси шу ерда экан,— қўнмади чол, дарвоза олдида, чодирсимон нақшин ёғоч айвон остида турган чиройли

жипажни кўрсатиб.— У ҳозир чиқиб қолса керак, кутиб турвераман.

— Қўйсангиз-чи бува, бунақада тонггача кутиб қоласиз, маркиз учун карета ҳамиша тайёр туради,— деди швейцар.— Марҳамат қилиб, бу ердан кетмасангиз, мен балога қоламан, агар бегона одамни киритсан умр бўйи оладиган олти юз франк пенсиядан ажраламан.

Шу вақт новча бир чол даҳлиздан чиқиб, илтимос қилувчига бошдан-оёқ синчков назар ташлади. У кийимига қарандага худди министр чопарига ўхшарди.

— Дарвоқе, мана жаноб Ионафан чиқиб қолди, шу киши билан гаплашиб кўринг,— деди швейцар.

Иккала чол бир-бирига ҳурмат юзасиданми ёки қизиқиш туфайлими ҳовли ўртасидаги доира майдонда учрашиб қолишиди. Бу ерда тўрт бурчак тошлар орасидан майсалар ўсиб чиққан эди. Ўйда одам қўрқадиган сукунат ҳукм сурарди. Ионафанинг юзи сирли кўринар, қараган одам унинг сирини билишга қизиқиб қолар эди. Умуман, бу ердаги энг майдачида нарсаларгача сирли кўринарди. Рафаэль тогасининг жуда катта меросини олиши билан аввало садоқатли, қари хизматкорини қидириб топди; унга ҳамма жиҳатдан ишонса бўларди. Ионафан Рафаэлни кўриши билан хурсанчиликдан йиғлаб юборди; ахир у ёш хўжайнини билан умрбод хайрлашдим, деб ўйлаганди-да. Рафаэль унга бошқарувчилик вазифасини юклаганида боши осмонга етди! Ионафанга Рафаэль билан бутун олам ўртасида воситачилик қилиш ҳуқуқи берилиди. Хўжайнининг барча мулклари устидан олий фармонбардор, хўжасининг барча тилакларини сўзсиз ижро этувчи Ионафан гўё Рафаэлнинг олтинчи сезгисига айланиб қолганди. Турмушнинг барча ташвиш-ҳаяжонлари шу чол орқали Рафаэлга етиб борарди.

— Жаноб Рафаэлга зарур гапим бор,— деди чол ёмғирдан ўзини айвон зинасининг панасига олиб.

— Гапим бор, дейсизми!— ҳайқирди бошқарувчи.— У ҳатто мен билан, тутинган отаси билан ҳам деярли гаплашмайди-ку.

— Лекин, ахир мен ҳам Рафаэлнинг тутинган отасиман!— ҳайқирди чол.— Агар сизнинг хотинингиз уни бир вақтлар эмизган бўлса, мен унга музаларнинг сутини эмизганман. Уни мен тарбия қилганман, у менинг фарзандим, carus alumnus¹ мен унга ақл-ҳуш берганман, фикрлашга ўргатганман, унинг қобилиятларини ўстирганман. Бу мен учун фахрли ва шарафли, билсангиз! Ахир замонамизнинг энг ажойиб одамларидан бири-ку. У менинг раҳбарлигимда учинчи синфдан олтинчи синфгача ўқиган. Мен унинг ўқитувчисиман.

¹ Азиз шогирдим. {Лат.}.

— Э, жаноб Поррике — сизмисиз?

— Ўшанинг ўзи. Лекин...

— Тс! Тс! — деди Ионафан икки ошпаз болага қараб. Уларнинг овози бу ердаги ибодатхона сукунатини бузәётган эди.

— Лекин, айтсангиз-чи, жаноб маркиз касал-пасал эмасми? — сўради ўқитувчи.

— Э, ҳурматли жаноб Поррике,— маркизга нима бўлганини фақат худо билади,— жавоб берди Ионафан.— Тўғриси, Парижда бизникига ўхшаган иморатдан иккита топилмаса керак. Тушуняпсизми? Иккита. Ўлай агар топилмайди. Маркиз сотиб олган мана шу уй илгари герцогнинг, пэрнинг уйи бўлган экан. Жиҳозларининг ўзига уч юз минг франк сарфлади. Ахир уч юз минг франк — катта пул! Аммо-лекин уйимизда қаёққа қарасангиз мўъжизани кўрасиз. «Яхши,— деб ўйладим бу дабдабани кўрганимда,— раҳматли бувасининг уйи ҳам шунаقا эди. Еш маркиз бутун шаҳарни ва сарой аъёнларини меҳмонга чақирса керак!» Йўқ, ундай эмас экан. У ҳеч кимни кўришни хоҳламаяпти. Жуда аломат яшайди у, тушуняпсизмий жаноб Поррике? Жуда нозик тартиб ўрнатган. Ҳар куни бир вақтда уйғонади. Қаранг-а, мендан бошқа ҳеч кимни кўришни хоҳламайди. Соат еттида әшикни очаман. Қишидаем, ёздаем, бари бир. Шунаقا ғалати одат бор бизда. Ичкари кираман-да: «Жаноб маркиз, туриш, кийиниш керак», дейман. Маркиз туради, кийинади. Халатини узатаман. Халати доим бир хил матодан, бир хил бичимда тикилади. Эгнидаги эскириб кетганида ўзим янги халат тикириб қўяман. Маркиз янги халат сўрашини кутиб ўтирумайман. Ўйлаб топганини қаранг! Нимаям қилардим, жоним болам, кунига минг франк пулниям бемалол сарфлашга кучи етади, шунинг учун хоҳлаганини қиласди-да. Уни шунчалик яхши кўраманки, агар бу юзимга урса, у, юзимни тутиб бераман. Дунёдаги энг қийин ишни топширсаем бажарман, билдингизми? Шунаقا, зиммамга шунчалик кўп ташвиш юкландиганки, бош қашишга қўл тегмайди. Газеталарни ўқиди, албатта. У газеталарни доим бир вақтда, бир столга қўйишни буюрган. Ҳар доим бир вақтда соч-соқолиниям ўзим олиб қўяман, қўлим қалтирамайдиям. Ноңушта роппа-роса соат ўнда, тушлик овқат роппа-роса соат бешда тайёр бўлиши керак. Агар ошпаз мана шу нозик тартибини бузса, умрбод оладиган минг экю пенсиясидан айрилади. Кундалик меню бир йил олдин тузилади. Маркиз бирор нарсани кўнгли хоҳлаб қолишига ҳеч қандай ҳожат йўқ. Қулупнай пишдими — қулупнай келтирилади. Парижга биринчи макрель балиқ келтирилиши билан дастурхонда макрель пайдо бўлади. Карточкага олдиндан ёзиб қўйилган, у тушликка нима ейишини аввалдақ билади. Ҳар доим бир хил вақтда кийинади, устки кийим, ички кийимлар ҳам бир хил бўлади. Би-

ласизми, устки кийим билан ички кийимларни ҳар доим бир жойга, ўша битта креслога қўйиб қўяман. Кийимнинг матосиям бир хил бўлиши керак. Мабодо, сюртуги эскириб қолса, маркизга бу ҳақда оғиз очмай, янгисига алмаштириб қўйишим керак. Агар ҳаво очиқ бўлса ундан «Айланиб келмайсизми?» — деб сўрашим керак. У киши «Ҳа» ёки Йўқ» — деб жавоб беради. Агар файтунда сайд қилгиси келиб қолса, отларнинг қўшилишини кутиб ўтирумайди. Отлар ҳамиша шай бўлиб туради. Кучер ҳар доим қўлида қамчи ушлаб ўтириши керак. Үнга шундай ўтир деб нозик қилиб тайнинлаб қўйилган. Ана, ўзингиз қаранг. Бугун тушлик овқатдан кейин маркиз Операга боради, эртага Италь... Йўқ, Итальян тетрига ҳали боргани йўқ. У ерга ложага билетни фақат кечадим. Сўнг роппа-роса соат ўн бирда уйга қайтиб, ўрнига ётади. Агар ҳеч қаёққа бормаса, китоб ўқийверади, ўқийверади. Хаёлига нима келганини биласизми? Ҳар доим «Китоб савдоси янгиликлари»ни ҳаммадан аввал ўқиб, янги китобларни савдога чиқиши билан сотиб олишим керак. Маркиз ўша куниёқ янги китобни камин токчасидан топади. Маркизнинг фармонига кўра ҳар соатда ундан хабар олиб турисим, ўчоққа қарашим, ҳамма нарсага кўз-қулоқ бўлиб турисим керак. Битта дафтарчага ҳамма қилинадиган ишлар ёзиб қўйилган, мен ўша дафтарчадаги ёзувларни ёдлаб олганиман. Хуллас, аломат ишлар. Ёзда тоғ-тоғ муз топишим керак. Хоналарда ҳамиша бир хил ҳарорат — салқин бўлиши керак. Хоналаримизда йил бўйи гуллар яшнаб туриси керак. Маркиз жуда бадавлат! У бир кунда минг франк сарфлаши, тилаган тилагига этиши мумкин. Шўрлик илгари роса қийналган! Ҳеч кишига озор бермайди. Шамдай юмшоқ. Оғиздан бир оғиз ёмон гап чиқмайди. Аммо-лекин ўзиям боғда ҳам уйда тўла жимжитлик бўлишини талаб қиласди. Мана шунаقا, хўжайн бирор нарсани тиляшига ҳеч бир ҳожат йўқ, ҳамма нарса бир зумда муҳайё бўлади. Хўжайнинг билгани билган. Тўғри-да. Хизматкорларни қаттиқ тутиш керак. Бўлмаса, ҳамма иш чок-чокидан сўқилиб кетади. Мен жанобга ундай қилинг, бундай қилинг деб тураман, у айтганимни қиласди. Ишонсангиз, жаноб, шунаقا аломат ишлар қилганки... Унинг оромгоҳи ан... ан... нимайди? Ҳа, анфилада бўлиб кетган! Масалан, маркиз ётоқдан ёки ишхонасидан чиқмоқчи бўлса, шарқ этиб ҳамма әшиклар ўз-ўзидан очилиб кетади: механизм шунаقا. Демак, маркиз уйнинг бир бошида, иккинчи бошигача бемалол бораверади — ҳамма әшиклар очилиб тураверади. Ҳам қулай, ҳам ёқимли, ҳам тинчмиз. Аммо бу ишларни эплаштиргунча эсимиз кетган!.. Хуллас, иш шунга бордики, жаноб Поррике, маркиз менга бундай деди: «Ионафан, сен мени чақалоқни боққандай парвариши қилишинг керак». Чақалоқни боққандай, деди-я. Билдингизми, жаноб, чақалоқни боққандай, деди. «Менга нима

керак бўлса ўзинг биласан...» — деди. Бундан чиқди, мен хўжайину у хизматкор экан-да? Тушуняпсизми? Гўё у хизматкор. Нега шундай экан? Буни худо билмаса, бандаси билмайди. Жуда нозик гап-а!

— У достон ёзётган бўлса керак! — ҳайқирди қари муаллим.

— Достон ёзяпти деб ўйлайсизми? Афтидан, достон ёзиш оғир меҳнат бўлса керак! Аммо-лекин унақага ўхшамайди. Ўзи кўп айтади, одий яшагим келади, дейди. Ҳудди куни кечга, жаноб Поррике, у кийинаётуб, лолаларга қараб қолди. «Шу гулларга ўхшайман», деди. «Содда яшаяпман, шўрлик Ионафангинам!» деди. Бирорларнинг ўйлашича, унинг жунун касали бор. Жуда нозик ишлар, сира тушуниб бўлмайди!

— Сезишимча, Ионафан, хўжайнингиз катта асар устида ишлаетган бўлиши керак,— деди ўқитувчи устозларча жиддий оҳангда. Поррике сўзларидаги бу оҳангдан хизматкорнинг устозга нисбатан ҳурмати янада ошди.— Устозингиз теран фикрлар устида ишлаетгани учун бирорлар халақига бермасин, деб беркиниб олгандир. Даҳо одам ақлий меҳнат билан банд бўлганида ҳамма нарсани унутворади. Бир куни машҳур Ньютон...

— Ньютон дейсизми? Ким ўзи у? — сўради Ионафан.

— Ньютон улуғ муҳандис,— давом этди Поррике.— Столга тирсаги билан суяниб, йигирма тўрт соат ўйлаб ўтирган экан. Эртасига ўйларидан холис бўлганида атиги бир неча лаҳза ўтганга ўхшапти. Бўтамнинг олдига кирай, балки унга ёрдамим керакдир...

— Тўхтанг!— қичқирди Ионафан — Франция қироли (аввалиси, албаттa) бўлганингиздаям фақат эшикни синдириб, ўлигимни босиб ўтасиз. Яхшиси, сабр қилинг, жаноб Поррике, мен зумда хўжайнинг учраб, сизни кирсинми, деб сўраб чиқай. У «Ҳа» ёки «Йўқ» — деб жавоб қилади. Мен хўжайндан ҳеч қачон «Буюринг», «Хоҳлайсизми?», «Қўнглингиз тилаидими? — деб сўрамайман. Бу сўзларни бутунлай тилга олмайсиз. Бир куни шундай сўз билмасдан оғзимдан чиқиб кетган экан, роса жаҳли чиқди. «Менинг ўлимимни хоҳлайсанми?» — деб койиб берди.

Ионафан кекса ўқитувчини даҳлизда қолдирди, орқамдан юрманг, деб ишора қилди. Тез қайтиб чиқиб, рухсат текканини айтди ва мўътабар қарияни ҳашаматли оромгоҳ томонга бошлаб кетди. Ҳамма эшиклар очиқ эди. Ўқитувчи узоқдан камин олдиди ўтирган шогирдини кўрди. Йирик гулдор халат кийган Рафаэль юмшоқ креслога чўкиб, ястаниб ўқиб ўтирганди. Унинг қадди эгик, ранги бўздай оқариб кетган, манглайи, бутун вужуди гулдай сўла бошлаган эди. У қизлардай нозик бўлиб кетган, бойвачча кексалардай инжиқ эди. Қўллари чиройли жувонниги ўхшаб оппоқ, юм-

лоқ, мулоим бўлиб қолганди. Сийрак, оқ — сариқ сочлари қизларникдай чаккасида гажак бўлиб қолган эди. Юонча юнқа кашмирий шойи дўпписи панжаларининг оғирлигидан ҳийшайиб қолган эди. Сопига тилла билан яшма тош қадалган, қофоз кесадиган пичноқчаси полга тушиб кетганди. Тиззасида асл ҳинд оғочидан ишланган каҳрибо чилим, унинг ялтироқ бурاما дастаси полда илондай буралиб ётарди. Рафаэль энди чилимнинг одамни тетиклаштирувчи муаттар тутунини тортмай ҳам қўйган эди. Ёш вужудининг сўлғинлигига қарамай, кўзлари тийрак боқарди. Унинг тириклиги фақат мовий кўзларидан билиниб турар, бу кўзлардаги ярқираб турган ажаб туйғу биринчи қарашда ёқ одамга таъсир қиласди. Бирорлар йигитнинг кўзларидаги ғам-ғусса кўрса, бошқалар кўнглидаги курашни сезарди. Бу кураш виждон азобидай оғир эди. Бундай теран қараш ўз истакларини кўнглининг туб-тубида пинҳон тутадиган заиф одамда ёки ҳамма лаззатлардан ҳаёлан баҳра оладиган одамда бўлиши мумкин. Бундай одам бой бўлсаем, аммо давлатим камайиб қолади, деб қўрқанидан ҳамма ҳузур-ҳаловатлардан кечиб юради. Бундай теран қараш занжирбанд Прометейда ёки афдарилган Наполеонда бўлиши мумкин. 1815 йилда Елисей қасрида Наполеон душман қўшинларининг стратегиявий хатосини билиб қолиб, атиги йигирма тўрт соатга қўмондонликни ўзига беришларини сўраганида рад жавоби эшитган пайтида кўзларida ҳудди шундай аламли маъно бор эди. Истилочи ва мағлуб нигоҳи шундай бўлади! Тўғриси, Рафаэль бундан бир неча ой илгари охирги олтин тангасини қиморга бой берганида, Сена дарёсига худди шундай қараб турарди. Хўжайнлари қўлида эллик йил хизмат қилсаем ўзига маданият касаллигини юқтирмаган деҳқон чолнинг қўпол мантиқига кўра Рафаэль иродасининг, эқл-хушининг жиловини бирорларни бериб қўйди. Негадир ўз-ӯзидан бахт топишига қувониб, яхши ҳаёт кечираман, деб ўз ҳаётидан воз кечди. Ўз кўнглидан тилак-истак гулларини юлиб ташлади. Шафқатсиз кучга қарши яхшироқ курашай деб Рафаэль ювош, мулоим бўлиб қолди. *Оригенга ўхшаб у ўзининг тасаввурларини ахлатга кўмди.*

Тўсатдан бой мерос олган ва сафири терининг қисқарганини сезган кунининг эртасига Рафаэль нотариуснинг уйига борди. У ерда чой ичиб ўтиришганда анчайин машҳур бир врач швейцариялик бир одамнинг қандай қилиб сил касаллигидан қутулганини ҳикоя қилиб берди. Унинг жиддий гапларига қараганда, ўн йил ичидан бир оғиз гапирманти, оғилхонанинг чанг ҳавосидан минутига фақат олти марта нафас олишга ўзини ўргатипти. «Мен ҳам ўшандай бўламан!» деган қарорга келди Рафаэль ўшанда, ҳар қанақасига тирик қолиши учун. У зеб-зийнатларга бурканиб, одамликдан чиқди. Қария Поррике бу тирик мурдани кўриб қўрқиб кетди:

мана шу заиф, чалажон одамнинг ҳамма нарсаси сунъий кўринди унга. Маркизнинг назари суқ, пешонаси ўйлардан тиришиб кетган эди. Ўқитувчи ўз ўқувчисини таний олмади. Ахир болалигига у тийрак, лўппи, серғайрат эди-да. Мабодо бу сoddадил классик, нозикатъб танқидчи, диди баланд ўқитувчи лорд Байрон асарларини ўқиган бўлса, Чайлд — Гарольдни учратаман, деган жойда Манфредни — арвоҳни кўрдим деб ўлаши мумкин эди.

— Яхшимисиз, ҳурматли Поррике,— деди Рафаэль ўзининг қайноқ, терлаган қўли билан чолнинг совқотган қўлини қисар экан.— Яхши юрибсизми, азизим?

— Мен-ку яхши юрибман-а,— жавоб берди чол. У Рафаэлнинг иситмадан ёнаётган қўлидан қўрқиб кетган эди.— Ўзингиз қалайсиз?

— Назаримда соғлиғим жойида.

— Чамамда қандайдир гўзал асар устида ишлаётган бўлсангиз керак?

— Йўқ,— деди Рафаэль. *Exegi monimentum*¹ Азизим Поррике, мен ўз саҳифамни ёзив тутагланман, илм-фан билан хайр-маъзур қилганман. Қўлёзма қайси гўрда қолганиниям билмайман.

— Сиз услугни сайқаллаш учун узоқ ишлагандирсиз? — сўради ўқитувчи.— Ўйлайманки, ҳозирги шоирларнинг ёввойиларча ижодий мактаби кўнглингизга ўтиришмагандир? Мана шу ижодий мактаб шоирлари ўз сафидан Ронсарни етишириб, мўъжиза кўрсатдик, деб ўлашаётган бўлса керак?

— Менинг асарим фурт физиология соҳасидан.

— Э, бундай денг! Яхши, яхши! — гапни илиб кетди ўқитувчи.— Илмий асарларда тил қоидалари тадқиқот талабларига мос бўлиши керак. Ҳар ҳолда бўтам, равон, баркамол услугуб, Массильон, Бюффон услуби, буюк Расин услуби — хуллас, классик услуб ҳеч кимга зарар қилмайди... Дарвоқе, азизим, нимага келганимни эсимдан чиқарай дебман,— мулоҳазалар оламидан чиқди ўқитувчи.— Сизга бир иш билан келгандим.

Узоқ йиллар ўқитувчилик қилиб, силлиқ ва баландпарвоз гапиришга ўрганиб қолган мураббийни Рафаэль негаям қабул қилдим, деб афсуслана бошлади, унинг тезроқ кетишини тилашига сал қолди, аммо рўпарасида осигури терига кўз қирини ташлагач, дарров пинҳоний истагидан воз кечди. Оқ матога ёпишириб қўйилган сафри терининг атрофи қизил чизиқ билан яхшилаб белгилаб қўйилганди. Машъум базмдан кейин Рафаэль кўнглидаги энг арзимас тилакларидан ҳам ўзини тиядиган бўлиб қолди; даҳшатли сафри терининг ҳатто енгилгина қимирлашигаям йўл қўймаслик

¹ Ҳайкал қурдим ўзимга. (Лат.)

учун жуда эҳтиёткор бўлиб олди. Сағри тери унинг учун гўё бир шер эди, у мана шу йиরтқич билан яшашга мажбур эди, яна ғазабланиб, мени еб қўймасин деган ўйда доимий қўрқувда кун кечираади. Шунинг учун Рафаэль қари ўқитувчининг узундан-узоқ сафсаталарини сабр-бардош билан эшишишга мажбур бўлди. Поррике ота Июль инқилобидан кейин қандай таъқибларга учраганлигини бир соатча гапириб берди. Чол тушмагур Поррике кучли ҳукумат тарафдори бўлгани учун матбуотда ватанпарварлик руҳидаги мақола билан чиқди. У мақоласида баққоллар пештахталарининг олдида, давлат аробоблари ўз вазифаларида адвокатлар — судда, Франция пэрлари Люксембург саройида туриб, ҳар ким ўзининг ишини бажарсин, деб талаб қилди. Аммо гражданин — қиролнинг машҳур министрларидан бири уни карлчиликда айлаб, кафедрадан ҳайдади. Шундай қилиб, чол ишсиз, нафақасиз, бир бурда nonc изолди. Поррике бечора бир жиянини ўзига ўғил қилиб олганди. Авлиё Сульпiciй семинариясида ўқиётган шу жияни учун пул тўлаб турарди. Ҳозир ҳам Поррике ўзи учун эмас, мана шу тутинган ўғли учун келганди. «Мени аввалги ишимга тикишга ёрдамлашинг демайман,— илтимос қилди у собиқ ўқувчисидан,— йўқ, сиз янги министрдан лоақал бирорта олис вилоят коллежидаги инспекторлик ўрнини сўраб берсангиз бўлди. Бир меъёрда минғирлаётган чол гапидан тўхтаганида Рафаэлни мудроқ босган эди. У ўқитувчининг хира, деярли нурсиз кўзларига қараб, жимжимадор гапиришига қулоқ солишга ўзини мажбур қилганидан аллақандай ғалати куч таъсирида уйқуга кета бошлаган эди.

— Хуллас, азизим Поррике,— деди Рафаэль нимага жавоб берабётганини ўзиям билмасдан,— бу масалада менинг қўлимдан ҳеч иш келмайди, маъзур тутасиз. Умуман, ишиниз юришиб кетишига чин юракдан тилакдошман...

Худбинларча бепарволик билан айтилган бу сўзлар саргайган пешонасини ажин босган чолга қандай таъсир қилганини билмаган Рафаэль бирдан қўрқиб кетган кийикдай сакраб тушди. У қора тери билан қизил чизиқ орасида ингичка оқ жойни қўриб, шундай бақириб юборники, шўрлик ўқитувчининг ўтакаси ёрилаёди.

— Йўқол кўзимдан, қари эшшак! — бақиридни Рафаэль.— Сизни инспектор қилиб тайинлашади! Мени ажалимни тезлаширадиган шу тилак ўрнига ўзингизга минг экюлик умрбод пенсия сўрасангиз ўлармидингиз? Шунда келганингиз менга зарар қилмасди. Францияда юз мингта мансаб бор, мени ҳаётим бўлса битта! Одамнинг ҳаёти дунёдаги ҳамма мансаблардан аълороқ... Ионафан!

Ионафан пайдо бўлди.

— Нима қилиб қўйдинг, аҳмоқ! Нимага бу одамни кўринг, деб илтимос қилдинг? — деди у тош бўлиб қотиб қол-

ған чолни кўрсатиб.— Сенга жонимни топширганимда тил-
караб ташла деганманни? Сен ҳозир ўн йиллик умримга за-
вол бўлдинг! Яна бир марта шунаقا хато қиссанг борми, мен
отами кузатган жойга ўзимният кузатиб қўяссан. Мана шу
қари лаш-лушга ёрдамлашгандан кўра гўзал Феодорага эри-
шиш яхшимасмиди? Бу одамга пул берсам бўлди эди... Уму-
ман, бунаقا Поррикелардан мингтаси очдан ўлгани билан
мени неча пуллик ишим бор?

Газабдан Рафаэлнинг ранги оқариб, оғзи кўпиклашиб,
юзи хунуклашиб кетди. Илон кўрганида қўрқан болалар-
дай, иккала чол даф-даф титрашарди. Йигит креслога ўзини
ташлади. Унинг кўнглида алланима юз бериб, ёниб турган
кўзлари ёшланди.

— Оҳ, умрим! Олтиндан қиммат умрим!..— такрорлади
у.— Кўнглимда бирорта на яхши фикр, на меҳр қолди! Ҳеч-
қиси йўқ! — Рафаэль ўқитувчисига қаради.— Бўғанича бўл-
ди, энди афсус-надоматдан фойда йўқ, кекса, қадрдан дўстим,—
мулойим давом эттириди у.— Сиз чеккан азоблари-
нгизнинг энди роҳатини кўрасиз, баҳтсизлигим ҳеч бўлмаса
сиздай азиз, мўътабар одамга наф келтиради-ку.

У мана шу ғалати сўзларни шундай самимий айтдими, ик-
кала чол йиғлаб юборишиди. Бегона тилда ажойиб қўшиқ
эшитган одамлар шундай йиғлайди.

— У мажнун бўлиб қолибди,— деди шивирлаб Поррике.

— Авваллариям шунаقا оққўнгил эдингиз, азиз дўстим,—
боягидай мулойим давом этди Рафаэль.— Сиз айбимни ка-
салликка йўйиб, мени оқламоқчисиз. Қасаллик тасодифий
нарса, тошмехрлик эса — иллат. Энди мени ёлғиз қолди-
ринг,— қўшиб қўйди у.— Эрта-индин, ҳатто шу бугуннинг
ўзида янги мансабга тайинланасиз, чунки қаршилик ҳара-
катдан устун келди...

Валантендан, унинг саломатлигидан қаттиқ хавотирлан-
ган ва қўрқиб кетган чол чиқиб кетди. Поррике бу ғайритаби-
йий манзарадан ҳамон ажабланаётган эди. У ўз кўзига
ишонмай, қайта-қайта ўйлаб кўрар, худди ёмон туш кўриб,
уйғониб кетган одамга ўхшарди.

— Қулоқ сол, Ионафан,— деди Рафаэль қари хизматко-
рига.— Ахир сенга қандай вазифа юкланганини ҳалиям ту-
шунмайсанми?

— Қулоғим сизда, жаноб маркиз.

— Мен гўё яшаётганлар орасида йўқман.

— Қулоғим сизда, жаноб маркиз.

Назаримда ўлим тўшагида етибману, ҳаётнинг ҳамма
ҳузуру-ҳаловатлари чиройли қизлардай атрофимда гир айла-
ниб ўйин тушишяпти. Агар уларни чақиргудай бўлсам ҳаёт-
тимдан айриламан. Қаёқча қарасам, ўлим кўринади! Мен
билан бутун олам ўртасида сен тўсиқ бўлиб туришинг керак.

— Қулоғим сизда, жаноб маркиз,— деди қари хизматкор

пешонасидағи реза-реза терларни артиб.— Лекин чиройли
қизларни кўришни хоҳламасангиз бугун кечқурун Италияни
театрига қандай қилиб борасиз? Бир инглиз хонадони Лон-
донга қайтиб кетаётган экан, шуларнинг обуна билетини сў-
раволдим. Энди сизнинг аъло, ҳашаматли, хилват ложангиз
бўлади.

Рафаэль чуқур ўйга чўмган хизматкорининг гаплари қу-
логига кирмаётган эди.

Мана бу ҳашаматли каретага қаранг. Ташқариси сипо,
қора рангда, лекин эшиккасида қадимий, мўътабар насаб-
нинг зарҳал муҳри ялтираб турарди. Карета шаҳар кўчала-
ридан ўтаётганида қизлар сариқ атлас қопламаларига, мо-
миқдай гиламларига, зар уқаларига, юмшоқ ёстиқларига ва
кўзгудай силлиқ ойналарига ҳавас билан қараб қолишиди.
Каретанинг орқасидаги зинада зар ҳошияли ливрея кий-
ган икки лакей тик туриб боради, каретанинг ичидаги эса,
безгакдай юзлари қизарип, қовоқлари салқиган, маъюс ва
ўйчан Рафаэль ўтиради. Мол-давлатнинг латли қиёфаси бу!
Йигит Париж кўчаларида ракетадай учади, Фавар театрига
яқинлашади. Карета зинаси туширилади, икки лакей эшик-
ни очиб, Рафаэль тушаётганида кўмаклашишиди. Шунда
одамлар ҳавас ва ҳасад билан қарашади.

— Нимасига бундай бой бўи кетган экан? — сўрайди
камбағал ҳуқуқшунос талаба. У чўнтағида бир экоси бўл-
магани учун Россини яратган сеҳрли мусиқани тинглашдан
маҳрум.

Рафаэль томоша шошмасдан кириб борди: энди
уни аввалидай ҳузур-ҳаловатлар қизиқтирмасди. «Семира-
мида» операсининг иккинчи кўриниши бошланишини кутиб
фойё коридорларида сайр қилиб юрарди, у ўзининг ложаси-
ни ҳам унугтан, у ерга қараб ҳам кўрмаганди. Энди Рафа-
элнинг қалбида эгалик туйғуси ҳам қолмаганди. Ҳамма ка-
саллар сингари у ҳам фақат ўз дардини ўйларди. Камин ток-
часига суюниб турган Рафаэль олдидан ёш ва қари олифта-
лар, собиқ ва ҳозирги министрлар, тан олинимаган пэрлар
ёки Июль революцияси вақтида кўзга кўринган соҳта пэр-
лар, кўпгина ишбилармонлар ва журналистлар у ёқдан-бу
ёққа ўтиб туришарди. Рафаэль ўзидан бир неча қадам на-
рида, оломон ичидаги ғалати, ғайритабий, арвоҳга ўхшаш бир
гавдани кўриб қолди. У ғалати одамнинг кимлигига қизи-
қиб, яқинроқ борди ва такаллуғисиз тикилиб қаради. «Ана
бўёғу мана бўёқ», ўйлади Рафаэль. Нотаниш одамнинг Ма-
заринини эслатувчи соқоли учи вергулга ўхшаб диккайиб ту-
рарди. У соқоли билан фахрланса керақ, қора бўёққа бўяб
олганди. Аммо бу бўёқ оқ мўйлари кўплигидан соқолига на-
тфармон тус берган, ёруғликка қараб, ҳар хил товланиб ту-
рарди. Узунчоқ, япасқи юзининг ажинлари оқ-қизилга қа-
лин бўялгани учун қув ва ташвиши кўринарди. Бўёқ тегма-

ган жойларидан тупроқ рангидаги буришган териси кўриниб, ажралиб туради. Дўнг пешона, чўққи даҳан бу қиёфа немис чўпонлари ёғочдан йўниб ишлайдиган жуда кўп кулгили қўғирчоқларга ўхшарди. Агар синчковроқ одам аввал мана шу Адонисга, сўнг Рафаэлга қараса, маркизнинг вужуди қаригану, кўзларида ёшлик ўти борлигини, нотаниш одамнинг эса ёшлик ниқобида-ю, кўзлари хиралашиб қолганлигини сезарди. Рафаэль бу қурумсоқ миттигина чолни қаерда кўрганинг эслашга уриниб кўрди. Чол ажойиб галстук таққан, шпорлари жаранглайдиган, баланд қўнжли этик кийган, гўё ёшлик куч-ғайрати тўлиб-тошгандай, қўлларини чалкаштириб туради. Унинг юришлари табиий, тетик эди. Ҳамма тумалари яхшилаб қадалган фраки унинг қомати дуркун, илиги бақувватлигидан, қари сатаангнинг ҳалигача янги модага риоя қилишидан далолат берарди. Рафаэль бу тирик қўғирчоққа, арвоҳни кўргандай, сеҳрланиб қараб қолди. У чолга Рембрандтнинг яқинда таъмиранган, бўёғи қорайиб кетган, лок билан бўялиб, янги ҳошияланган суратига қарагандай тикилиб қолди. Бу ўхшатиш Рафаэлга калаванинг учини топиб берди. У элас-элас хотираларини излаб, нодир буюмлар билан савдо қилувчи чолни топди. Ахир уни бахтсиз қилган шу одам-ку. Шу заҳоти мана шуғалати афсонавий одамнинг ясама тишларини беркитиб турган лабларида сассиз истехзо кўринди. Рафаэлнинг тийрак хаёлида Гёте тасвирлаган Мефистофель жонланди. Аслида кўп нарсаларга ишонмайдиган Рафаэль шу топда кўпгина хурофий фикрларга, шойрлар тасвирлаган Ўрта аср афсоналаридаги турли-туман сехру жодуларга ишона бошлади. Шу топда у қўрқув ичиди, Фаустнинг йўлидан қайтиб, ҳудога, биби Марямга ишонар, самога илтижо қиласди. У Микеланжелонинг нурли сиймосини, Санцо Урбино булутларини, қанотли фаришталарни, оппоқ соқолли чолни, нур таратиб турган гўзал санамни аниқ кўрди. Энди мана шу мўъжизавий мавжудотлар, афсонавий ва айни вақтда, кўнгилга яқин мавжудотларни кўргач, у юз берган воқеаларнинг маъносини тушуниб, нимагадир умид қила бошлади. Лекин унинг нигоҳи яна Италян опера театрининг фойесига тушганида биби Марям ўрнида мафтункор ва лаънати қизни, юпқа шойи кўйлагига шарқона жавоҳирлар қадалган суюги йўқ раққоса, жирканч Еврасияни кўрди. Уятсиз, мағрур, кўзлари чақнаган қиз шошмасдан, солланиб, чолининг ёнига келди. У ҳасадгўй ва қизиқувчан жамиятга бадавлат савдор гар хушторини, ўзига ҳисобсиз хазиналарни совураётганини кўз-кўз қиласди. Рафаэль чолдан даҳшатли совғани олатуриб, ҳазиломуз тилак тилаганини эслади. Яқиндагина олий донишмандлик тимсоли бўлган, дунёнинг ҳамма ташвишларидан ғолиб чиққан бу одамнинг ҳозир ўлгудай хор бўлганлигини кўриб, қасос лаззатидан ҳузур қила бошлади. Кўҳ-

и чолнинг қуруқшаган лабларида табассум пайдо бўлди. Гиз эса бунга жавобан қандайдир ширин сўз айтди; чол қизга қоқ суяқ қўлларини узатди; иккаласи қўлтиқлашиб, бир неча бор фойёни айланиб чиқишиди. Чол терисига сифмай қунонарди: маҳбубасига одамларнинг эҳтирос ва ҳавас билан қарашлари, мақтov сўзлари чолга мойдай ёқарди. Аммо у олономнинг истехзоли табассумларини ва чимчилаб оладиган ғримаклашларини сезмас эди.

— Арвоҳ қиз бу жасадни қайси гўрдан топган экан? — қийқирди башанг кийинган романтик йигит.

Евфрасия мийиғида кулиб қўйди. Қочириқ қилган одам оқ-сариқ сочли, ҳушқомат, мовийкўз, калта фрак кийиб, шляпасини қийшиқ қўндириб олган йигит романтик тил лугатидаги ўтирир сўзларни қаторлаштириб ташлаётганди.

«Эҳ, кўпгина чоллар ҳалол, машақкатли меҳнат билан топган ҳурмат-обрўларини охири мана шундай бир пул қилишиади,— ўйлади Рафаэль.— Бир оёғи ерда, бир оёғи гўрда-ю, тағин қизларнинг этагига ёпишишиади...»

— Ҳой, бу ёққа қаранг!— қичқирди у савдогарни тўхтатиб, Евфрасияга ҳазил, дея кўз қисиб қўяркан.— Ҳаёт фалсафандиз жуда жиддий эди-ку, ҳаммаси эсингиздан чиқиб кетдими?

— Эҳ, энди баҳтимни топдим, ҳозир йигитдайман,— ғудирлади чол.— Илгари тушунмаган эканман. Умр бўйи чеккан ташвиларинг бир соатли муҳаббатга арзимас экан.

Шу орада қўнгироқ чалиниб, томошабинлар жой-жойларини эгаллаш учун кириб кетишиди. Чол билан Рафаэль айрилишиди. Маркиз ўз ложасига келиб ўтирасиган, залнинг нариги ёғида ўзига қарама-қарши томонда ўтирган Феодорага кўзи тушди. Чамаси, у ҳозиргина етиб келган, шойи шарфини ташлаб, кўкрагини очар экан, ноз-карошмали аёлларга хос жуда кўп хатти-ҳаракатлар билан у ёқ-бу ёғини тузатиб, ўзини кўз-кўз қила бошлади. Ёнида Франциянинг ёшгина пэри ўтиради; қиз боя ушлаб туринг, деб берган лорнети — дурбинни йигитдан сўраб олди. Феодоранинг хатти-ҳаракатларидан, муомаласидан Рафаэль ўз издошининг нақадар қулликка тушиб қолганлигини сезди. Феодоранинг чамаси, Рафаэль бир вақтлар севганидан ҳам қаттиқ севган, худди Рафаэлдай алданган бу йигитнинг ҳам кучли ва мусаффо туйғулари қизнинг совуқ мулоҳазакорлиги қоясига урилиб, чил-чил синаётганилиги сезилиб туради. Йигит ҳозир чекаётгани азоб-уқубатлардан Валантен энди озод эди. Феодора лорнети билан ҳамма ложаларга, ясан-тусанларга тез кўз югуртириб чиқиб, Парижнинг энг чиройли, энг башанг кийинган нозанинларидан ҳам ўзи гўзалроқ эканлигига ишонч ҳосил қилгач, чеҳраси гул-гул очилиб кетди: у ўзининг оппоқ тишларини кўрсатиш учун куларди; гул тақилган соchlарини

кўз-кўз қилиш учун у ёқ-бу ёққа ўгирилиб қаарди, ложалрга бир-бир қараб, бир рус князи қизининг пешонасидаги берети ярашмай турганини, банкирнинг қизи кийган шляпа чиройини бузиб турганлигини масхара қиласди. Тўсатдан графинянинг кўзлари Рафаэлнинг кўзлари билан тўқнаш келиб қолди. Илгари рад этилган хуштори ҳозир унга нафрат билан жирканиб тикилганлигини кўриб, чидаёлмаганидан ранги оқариб кетди. Феодоранинг рад этилган ҳамма муҳлислари тобе бўлиб қолишса-да, дунёда фақат битта йигит Валентен унинг сехри-жодуси ҳукмидан қутулиб кетганигидан ўзини қаёққа қўйишни билмай қолди. Одатда ҳуммини ўтказолмай, кулгига қолган ҳукумат узоққа бормайди. Бу ҳақиқатга қиролларнинг ақли етмасдан олдин у аёлларнинг юрагига муҳрланиб қолади. Феодора шунинг учун Рафаэлнинг нигоҳидан ўз ҳусну-мaloҳатига дарз кетганигидан сезди. Йигитнинг кечак Опера театрида айтган масхараловчи қочириғи аллақачон Париж салонларига тарқалиб бўлди. Бу даҳшатли мазах тифи графинянинг кўксини қаттиқ жароҳатлади. Францияда биз бадан яраларини куйдирив даволаёламиз, аммо биттагина сўз тифидан етган жароҳат оғригини камайтиришгаям кучимиз етмайди. Театрдаги ҳамма аёллар гоҳ маркизга, гоҳ графиняга қараб қолишган шу кезда Феодора йигитни аллақайси янги Бастилиянинг тош қопларига тикиб ташлашини жуда-жуда хоҳлар эди. Феодоранинг заррача сир бой бермаслик лаёқатига қарамай, рақиблари унинг азобланётганлигини сезиб қолишиди. Мана, графиня қўйнидан охирги тасалли кабутари ҳам учиб кетди. Жароҳатланган манманликнинг барча фам-ташвишларини камайтириб турдиган: «Мен ҳаммадан гўзалман!»— деган сўзлар энди ёлғон бўлиб қолганди. Иккинчи кўриниш бошланиши олдидан Рафаэлнинг ёнидаги бўш ложага нотаниш бир хоним кириб келди. Залдагилар уни ҳайрат билан қаршилашди. Сувда тўлқин бошлангандай, ҳамманинг дикқат-эътибори унга қаратилди. Ёшу қари — ҳамма шундай шовқин бошлашдики, парда очилганида оркестрдаги мусиқачилар оломонни тинчтиш учун орқага қайрилиб қарашди. Лекин бояги гўзалга назарлари тушгач, ўзлариям ҳайратланиб, шовқинни баттар кучайтиришиди. Ҳамма ложаларда ғала-ғовур авж олди. Хонимлар лорнетларини қўлларига олишиди, чоллар дарров ёшаргандай, шойи қўлқоплари билан бинокль — дурбинларининг ойнакларини арта бошлашди. Лекин шовқин аста-секин тинди, саҳнада қўшиқ бошланди, тартиб тикланди. Табиий туйғуларига маҳлиё бўлганидан уялган олий жамият одамларининг юзлари яна аслзодаларга хос такаббурона тус олди. Бойлар ҳеч нарсага ажабланмасликка ҳаракат қилишади; улар гўзал асардан ҳам дарров камчилик топишлари керак: шундай қилиб улар киборлар учун уятли бўлган ҳайрат туйғуларидан қутулишади. Дарвоқе, баъзи эркаклар ҳамон ҳушларидан

11 келмаган, музиканиям тингламай туриб, соддадиллик билан ҳайратланиб, Рафаэлнинг қўшнисидан кўз узишолмасди. Рафаэль бенуарда, хилват гўшада гўзал Ақилина билан ўтирган Тайфернинг қип-қизил манфур башарасини кўрди. У Рафаэлга қараб, «Бўш келма!» дегандек кўз қисди. Оркестр ёнбошида тик турган Эмиль: «Ёнингда ўтирган парижашга қарасанг-чи», деяётгандай эди. Де-Нусинген хоним ва унинг қизи билан ўтирган Растињяк эса безовталаниб, гўё: «Эҳ, мана бу хонимлар олдида михланиб қолмаганимда но-таниш дилбар ёнига борардим», дегандай қўлқопларини сабрсизлик билан бир-бирига уриб ўтиради. Рафаэлнинг ҳаёти қил устида турарди; У бирорта аёлга эътибор бермаймац, деб ўзига-ўзи сўз берганди. Энди унинг ҳаёти мана шу баъдасининг устидан чиқишига боғлиқ эди. У атайлаб, бирорта қизни ёқтириб қолмаслик учун ўзига маҳсус кичрайтирувчи ойналар қўйилган лорнет ясаттириб олган, бу дурбиндан қараганда энг кўркам, мафтункор аёллар ҳам тасқарра бўлиб кўришади. Рафаэль эрталабки қўрқувдан ҳалиям ўзинга келмаган эди. Оддий одоб юзасидан айтилган тилакдан ҳам тилсим шундай тез қисқаргани унинг юрагини такапука қилиб юборганди. Шунинг учун ҳозир ҳам у қиз томонга қарамайман, деб қатъий қарор қилди. Рафаэль бегона қизга тескари ўгирилиб, ҳатто гавдасининг ярми билан гўзалдан саҳнани тўсиб, гўё ёнидаги гўзални билишниям истамайман, дегандай ялпайб ўтириб олди. Қўшни қиз ҳам Рафаэлнинг қилганини қилди: у ложа чеккасига тирсаги билан суюнганича, саҳнага ярим ўгирилиб, худди рассомга сурат олдираётгандай, ашулачиларга қараб ўтиради. Иккаласи худди аразлашган, бир-бириларига тескари ўгирилиб олган, салгина ширин гап билан бир-бирининг қучоғига отиладиган ошиқларга ўхшарди. Гоҳида нотаниш қизнинг сочларига қистирилган марабу патлари ёки соч толалари Рафаэлнинг бошига тегиб-тегиб кетиб, хушёқар, аммо йигит бу сезигига мардларча қаршилик кўрсатарди. Кўп ўтмай у қизнинг майн гулдор тўр ёқасининг тегаётганлигини ҳис қилди, қизларга хос бошни айлантирувчи, ажойиб атри уфуриб турган кўйлагининг енгил титраб шитирлаганини эшилди; бу гўзалнинг нафас олаётганида кўкраги, елкаси, кўйлаги, бутун мафтункор вужудининг билинар-билинмас қимирлагани электр учқунидай Рафаэлга ҳам ўтди. Қизнинг оппоқ, яланғоч елкасини хиёл ёпиб турган тўр ва гулдор ёқасидан ҳарорати ўтаётгандай бўлди. Жамиятнинг шартли қонун-қоидалари туфайли бир-биридан айрилган, ажал жарликларининг икки қирғоғида қолган бу икки вужуд табиат қудрати билан бир вақтнинг ўзида хўрсениб қўйишди ва эҳтимол бир-бирини ўйлаб қолишиди. Билинар-билинмас алоэ — сабур ҳиди Рафаэлни сархуш қилиб қўйди. Йигит ўзини тийгани учун ёнидаги қизнинг қиёфасини тағин ҳам ёниқроқ тасаввур қила

бошлади. Охири бўлмади. Рафаэль шартта ўгирилиб қаради. Эҳтимол, нотаниш эркакка бадани тегиб кетганидан ўзини ноқулай ҳис қилган қиз ҳам бирдан ўгирилди. Улар бир-бира гўзлари тушиши билан қувониб кетишиди.

— Полина!

— Жаноб Рафаэль!

Иккаласи бир лаҳза тошдай қотиб қолишиди. Полина сипо ва чиройли кўйлак кийган, ҳаё билан беркилган ҳарир шойи ичида оппоқ, гулгун сийнаси шундай фусункор эди-ки, ҳатто аёллар ҳам қойил қолишарди. Қизнинг ўша-ўша камтаринлиги, мусаффолиги, ўша-ўша ширин муомаласи одамни мафтун қиласиди. Бутун вужудини енгил титроқ, қалбини эса Рафаэль меҳри эгаллаган эди.

— О, эртага бизникига келинг,— деди у,— «Сен-Кантен» мусофиринасига келинг, қўлёзмаларингизни олиб кетасиз. Чошгоҳда бўламан у ерда. Кечикманг тағин.

Қиз шу заҳоти туриб, чиқиб кетди. Рафаэль орқасидан бормоқчи бўлди-ю, аммо ҳамманинг олдида қизни уялтиришдан қўрқди. У Феодорага қафар экан, графинянинг хунуклигини сезди. Мусиқанинг бирор пардаси қулоғига кирмагани, бу ернинг ҳавосидан бўғилиб кетаётганини сезиб, юраги ҳовриқиб уйига кетди.

— Йонафан,— деди у ўрнига ётаётганида қари хизматкорига.— Менга бир томчи кўкнор билан бир чақмоқ қанд бергин, эртага йигирмата кам ўн иккida уйғотасан.

Эрталаб уйғонганида Рафаэль тилсимга ғам-ғусса билан қарап экан:

— Полина мени севишини хоҳлайман!— деб ҳайқирди.

Аммо сағри тери қимир этмади, афтидан, у қисқариш ҳоссасини йўқотган эди. Албатта, тери амалга ошиб бўлган ҳоҳишни қайтадан амалга оширолмасди.

— Ҳа,— қичқирди Рафаэль устидан тор ағдарилгандек енгиллашиб; тилсимни ҳадя қилиб олган кундан бери у ўзини гўё устига катта тош бостирилгандай ҳис қиласиди.— Сен мени алдадинг, сен менга бўйсунмаяпсан, демак шартномамиз бузилди. Энди— озодман, энди яшайвераман. Демак, бу воқеаларнинг ҳаммаси қалтис ҳазил экан-да?

Бу сўзларни айтгани билан Рафаэль тахмини тўғрилигига ўзи ишонмасди. У илгариги вақтлардай бемалол кийинди, аввал турган ҳужрасига пайдо йўл олди. У хаёлан аввалги баҳтиёр чоғларига қайтди, ҳали ҳаёт лаззатларини тотмаган, ҳамма нарсаларни жуда-жуда кўнгли тусаган вақтларига қайтгандай ҳис қилди ўзини. Йўлда борар экан, «Сен-Кантен» мусофиринасида Полинани эмас, кечаги маҳбубани, ёш, ақлли, гўзал, нозиктаъб шоирни, шеъриятни тушундиган, яъни зеб-зийнат ичда яшайдиган Полинани кўз олдига келтиради. Бошқача айтганда, у қалби гўзал бўлиб қолган Феодорани ёки графиня Феодорадай бадавлат бўлиб қол-

ган Полинани кўз олдига келтиради. Рафаэль неча бор ғам-ғуссага ботган ҳужраси жойлашган эски уйнинг сийқалашган, плитаси дарз кетган остонаси олдига келганида ичка-ридан бир кампир чиқди.

— Жаноб Рафаэль де Валантен сиз бўласизми? — сўради у.

— Мен бўламан, онахон,— жавоб берди йигит.

— Ўзингиз турган ҳужра эсингиздами? — сўради кампир.— Ўша ерда сизни кутиб туришибди.

— Мусофирихона ҳалиям Годэн хоним ихтиёридами? — сўради Рафаэль.

— Иўқ, тақсир!— деди кампир.— Годэн хоним энди баронесса. Ў Сенанинг нариги ёридаги ҳашаматли уйидаги яшайди. Бекамнинг эри қайтиб келди. У киши бирар кўп пул олиб келганки!. Айтишларича, бекам хоҳласа, бутун бошли Сен-Жак маҳалласини сотовлиши мумкин экан. У мусофирихонадаги ҳамма нарсани менга совға қилди. Жуда ҳамиятли аёл у. Аввал қандай содда бўлса, ҳозирам шунаقا.

Рафаэль шошиб ҳужрасига чиқди. Зинанинг охирги пороналирига етганида фортециано товушини эшилди. Полина кутиб ўтирган экан; у оддий батис кўйлақда эди. Аммо кўйлагининг бичими, каравот устига эътиборсиз ташлаб қўйилган қўлқоплари, шойи рўмоли, қизнинг бой бўлиб кетганини билдиради.

— Оҳ! Келдингизми!— қувониб ҳайқирди қиз, Рафаэль ҳурмати учун ўринидан турар экан.

Рафаэль қизариб, тортинчоқлик билан Полинанинг ёнига ўтиреди. Бахтдан энтикиб, индамай қизга қараб қолди.

— Нега ўшандা бизни ташлаб кетдингиз? — сўради Полина ва қизариб, қўзларини ерга тикди.— Кейин ҳолингиз не кечди?

— Оҳ, Полина, бебаҳт одам эканман, ҳозирам аҳволим ёмон.

— Афсус!— маъюс хитоб қилди қиз.— Кеча кўрганим-даёқ буни билган эдим... Яхши кийингансиз, бадавлат кўрипасиз, аслида эса, тўғрисини айта қолинг, жаноб Рафаэль, аҳволингиз аввалгидай яхшимас, тўғрими?

Валантенning қўзлари беихтиёр ёшланди, аранг тилга кирди:

— Полина, мен...

Рафаэль у ёғини айта олмади, қўзлари муҳаббат билан товланди, нигоҳи меҳрға лиммо-лим эди.

— О, сен мени яхши кўрасан, яхши кўрасан!— қичқирди Полина.

Рафаэль бошини қўйи солди, у гапиролмасди.

Шунда қиз уйнинг қўлларини ушлаб, гоҳ кулиб, гоҳ йирлаб, бўзларди.

— Энди боймиз, бадавлатмиз, баҳтлимиз, бадавлатмиз...

Мен-чи... Мен ҳозир камбағал бўлишим керак эди. Неча бор ўзимга-ўзим: «Ў мени севади», деб айта олсан бор бисотимни нисор қиласардим, деб юрганман! О, Рафаэль, жоним! Ҳозир миллионларим бор. Сен дабдабали ҳаётни яхши, кўрасан, энди кўнглинг тўлади, лекин қалбим сенга энг бебаҳо совғам бўлади, қалбимда танҳо сенсан! Биласанми, отам қайтиб келди. Мен катта мерос олдим. Ота-онам ўзинг истагандай яша дейишган. Мен озодман, тушуняпсанми, озодман!

Рафаэль Полинанинг қўлларини ушлаб, ёниқ эҳтирос билан ўпиб ташладики, бу ўпишлар жон талвасасига ўхшарди. Полина қўлларини тортиб олиб, йигитнинг елкасига қўиди ва бағрига тортди. Улар қучоқлашиб, бир-бирини бағрига босиб, ўпишиб кетдилар. Бу покиза ва ширин бўсалар ҳар қандай ғараздан холи эди. Одатда ташна қалблар бир-бирини топганда фақат биринчи бўса худди шундай оловли бўлади.

— Оҳ!— хитоб қилди Полина, стулга ўзини ташлар экан.— Сенсиз яшолмайман... Қаёқдан бундай дадил бўп қолдим-а!— деди қизарип у.

— Дадиллик дейсанми, Полина? Йўқ, қўрқмай қўяқол, бу дадиллик эмас, йўқ, бу чин муҳаббат, менинг севгимдай авадий муҳаббат, тўғрими?

— О, гапир, гапир, гапир!— деди қиз.— Ахир мен учун неча йиллар соқов бўлиб юрдинг...

— Демак, мени яхши кўтар экансан-да?

— Ё раббий! Яхши қўришам гапми? Қулоқ сол, хонангни супириб-сидираётганимда, нега иккаламиз камбағалмиз, деб неча бор йиғлаганман. Гамингни аритиш учун имонимни ҳам шайтонга сотгудай бўлардим. Энди, Рафаэль, жоним, сен меникисан: мана шу чиройли, сахий қалбинг менини! Ҳа, ҳа, айниқса қалбинг, энг бебаҳо бойлигинг!.. Нима деяётган эдим? Ҳа, ҳа, энди уч-тўрт миллион пулимиз бор, балки беш миллиондир! Агар камбағал бўлганимда сенинг номингга ўтиши, сенга умр йўлдоши бўлишни бахт деб билардим. Энди эса бутун дунёни сенга бериб, ақалли чўринг бўлиб юрсан ҳам баҳтли бўламан. Мана сенга ҳозир қалбимни, ўзимни, хонумонимни ҳадя қилипман. Лекин ўшанда мана бу ерга,— деди қиз стол ғаладонини кўрсатиб,— юз су танга қўйганим сен учун ҳамма нарсадан аъло эди. Оҳ сен ўшанда бошинг осмонга етган, мен эсам шу аҳволга тушганингдан қон ютган эдим!

— Нимагаям бой бўп кетдинг? — ҳайқирди Рафаэль.— Нимагаям ҳеч нарсага зор эмассан? Энди нима қилиб кўнглингни олсан экан-а?

Рафаэль баҳтдан энтикар, севгидан боши айланарди.

— Биламан сени, фариштам; энди сен маркиза де Валантен бўласан, лекин на баланд мартаба, на мол-давлат...

— Бир тола сочингга арзимайди!— гапнинг давомини қаб кетди қиз.

— Менинг ҳам миллионларим бор, лекин энди биз учун бойликтининг қиммати йўқ! Сенга фақат ҳаётимни тақдим қилишим мумкин.

— Рафаэль, жоним, муҳаббатинг менга иккита жаҳондан лифзал! Энди ўй-хаёлларинг ҳам менини экан-да? Унда мен дунёда энг баҳтиёр одамман!

— Бирор эшитиб қолади,— деди Рафаэль.

— Йўқ, ҳеч ким эшитмайди!— деди қиз кокилларини шўх силкитар экан.

— Қел, жоним!— қичқирди Валантен қўлларини чўзиб.

Киз югуриб келиб, йигитнинг тиззасига ўтириб, бўйнидан қучоқлаб олди.

— Берган озорларингиз учун энди кўнглимни олинг. Илгари мени роса хафа қиласардигиз. Сиз қувонганингизда менинг юрак-бағрим эзиларди. Сизни хурсанд қиласман, деб тунлари билан елпигич бўяб чиқардим...

— Елпигич бўяб?

— Энди биз бадавлатмиз, энди ҳамма ғапни айтсам бўлади. Эҳ, соддагинам, гўдагим! Ақлли одамларни алдаш осон бўларкан! Кийим ювадиган аёлга ойига уч франк тўлашнингда ҳафтада икки марта оқ нимча билан тоза кўйлак кийиб бўлармиди? Сутниям пулингга келганидан икки барвар кўп ичардинг. Ўйингни иситгандаям, ёғ олиб бергандайм, ҳатто пул олгандаям сени алдардим. Рафаэль, жоним, менга уйланма, мен жуда айёрман...

— Оббо, ҳали шунаقا дегин...

— Ярим кечагача ухламай елпигич бўяб чиқардим, топганинг ярмини ойимга, ярмини сенга атардим.

Йигит билан қиз бир лаҳза бир-бирларига баҳтиёр тикилиб қолишиди.

— О, бир кунмас, бир кун бу баҳтиёргимиз бурнимиздан булоқ бўлиб чиқмасайди!— деди Рафаэль.

— Ўйланганимисан?— сўради Полина.— Бари бир сени ҳеч кимга бермайман.

— Ҳалиям бўйдоқман, жоним.

— Демак, озодсан!— ҳадеб такрорларди қиз.— Озодсан, меникасан!

Бирдан Полина Рафаэль олдида тиз чўкиб, ибодат қилаётгандай қўлларини қовуштириб, унга илтижо билан тикилди.

— Жинни бўп қолмасам эди, нақадар ажойибсан, азизим!— сайрарди Полина севгилисининг ёқ-сариқ соchlарини сийпалар экан.— Анови граfinя Феодоранг ниҳоятда тентак экан! Кеча театрда ҳайрат билан кутиб олишганидан бошим осмонга етди. Графиняни ҳеч қачон шундай кутиб олишма-

гандир! Қулоқ сол, кеча бир-биримизга орқамизни ўгириб ўтирганимизда: «У шу ерда!» — деган фикр кўнглимга келди. Ўгирилиб қарасам — сен ўтирган экансан. Кўпчиликнинг олдидиа бўйинингга осилиб олмай тагин, деб қочиб кетдим!

— Гапиришга қурбинг етапти, нақадар баҳтлисан! — деди Рафаэль. — Менинг юрагим қинидан чиқиб кетяпти. Йиғлай десам йиглолмайман. Илтимос, қўлингни тортиб олма. Қани энди, умр бўйи шундай ўтирсан, мендан баҳтли одам бўлмасди дунёда.

— Шу гапларингни яна бир марта айтгин, севгилим, жоним!

— Севгимиэ олдиди сўзлар нима бўпти! — жавоб берди Рафаэль. Унинг қайноқ кўз ёшлари Полинанинг қўлларига тўкилди. — Вақти келиб, сенга севгим тўғрисида гапириб бераман; ҳозир эса севгимни фақат ҳис қиляпман...

— О, қалбинг шундай аломатки, сен улуғ даҳосан, юрагинг тозалигини жуда яхши биламан! — хитоб қилди қиз, — шуларнинг бари менини азизим, мен эса сенинг ёрингман, тўғрими?

— Қиёматли ёримсан, жоним, — ҳаяжон билан шошилиб гапирди Рафаэль. — Сен энди умр йўлдошим бўласан, қиблагоҳим, олампаноҳим бўласан. Сен ҳамиша ғам-ғуссаларимни аритардинг, кўнглимни кўтарардинг. Фариштадай кулиб боқишинг кўнглимни баҳор ёмғиридай ювиб юборди. Дунёга қайтадан келгандай бўлдим. Азоб-уқубатли ўтмисим, жинниликларим — ҳаммаси босириқ тушга ўхшайди. Ёнимда сен бўлсанг, дилим равшаң бўлади. Баҳт нафасини сезаман. О, қани энди ҳамиша бирга бўлсанк! — деди йигит қизни талпиниб турган бағрига босаркан.

— Ажалдан ҳам қўрқмайман, истаган вақтида келаверсин! — завқ-шавқ билан деди Полина. — Ахир, яшадим десам бўлади, чунки яшаш севишда-ку!

Бу икки ёшнинг қувончини тушунган одам жаннати бўлади, чунки бошидан ўтган одамгина буни ҳис қила олади!

Улар узоқ вақт жим қолишли.

— Рафаэль, жоним! — деди ниҳоят Полина. — Мана шу азиз ҳужрамизга ҳеч ким ҳеч қачон кирмаса дейман.

— Эшикка ғишт қалаб, ёпиб ташлаш керак, деразага панжара қоқиб, мана шу уйни сотиб олишимиз керак, — деди қарорга келди маркиз.

— Тўғри айтасан, — деди қиз ва бир лаҳза ўйга толгац, бир нарса эсига тушди: — Кўлләзмаларингни изламоқчи эдик-ку!

Иккаласи ёш болалардай беғубор кулиб юборишли.

— Илмнинг юзига қарагим келмай қолди! — хитоб қилди Рафаэль.

— Шон-шуҳрат нима бўлади, ҳазрати олийлари?

— Шон-шуҳратим — ўзингсан!

— Манави ажи-бужиларни ёзаётганингда роса азоб чеклини эдинг, — деди қиз қофозларни варақлар экан.

— Полинагинам...

— Лаббай, жоним, нима дейсан?

— Қаерда яшаябсан?

— Сен-Лазар кўчасида. Сен-чи?

— Варен кўчасида.

— Ахир орамиз узоқ-ку, қачонгача...

Киз қувлик билан гапининг охирини айтмай, севгилисинг кўзларига қаради.

— Лекин биз кўпи билан икки ҳафта ҳижронда бўламиз, — эътироz билдириди Рафаэль.

— Ҳақ гап! Икки ҳафтадан кейин тўй қиламиз, — ёш боладай қувониб иргишилади Полина. — О, мен бағритош эканман. Отамниям, онамниям ўйламаяпман. Сендан бошқа ҳеч кимни ўйлагим келмаяпти. Биласанми, дўстим, отамнинг касали зўрайган. У Хиндистондан бутуёнлай тоби қочиб келганди. Гаврга кутиб олгани борганимизда у аранг тирик қолди. Ё раббий! — ҳайқири у соатга қараб. Аллақачон уч бўлиб қолиби-ку! Ўйга боришим керак. Отам соат тўртда уйгонади. Ўйда бека бўлиб қолганман, онам айтганимни қиласи, отам жонидан азиз кўради. Мен уларнинг яхшилигига кўрнамаклик қўлсам бўлмайди. Кеча Италия театригаям отам бояқиши юборган эди... Эртага унинг олдига борсанг яхши бўларди.

— Маркиза де Валантен мени бундай шарафга мұяссар қилар экан-да!

— Хонанинг калитини ўзим олиб кетаман, — деди тантана билан қиз.

— Ахир бу ер бизнинг қасримиз, хазинамиз-ку!

— Полина, кел, яна бир ўпай!

— Минг марта бўсаям майли! Ё раббий, — деди қиз Рафаэлга қараб, — ҳамиша шундай бўладими-а? Гўё туш кўраётгандайман.

Улар зиналардан оҳиста тушишли. Ёнма-ён боришар экан, баҳтдан энтикиб, ҳамон ўзларига келишолмасди. Иккаласи қўш капитардай ғуғулашиб Сорбонна майдонига етиб келишиди. Бу ерда Полинанинг каретаси кутиб турган эди.

— Ҳозир сеникига боргим келяпти, — хитоб қилди қиз. — Оромгоҳингни, ижодхонангни кўрмоқчиман. Иш столингни қўриб қўйяй. Аввалгида яна бир дилкашлашамиз, — қизарип қўшиб қўйди у. — Жозеф, — лакейга мурожаат қилди қиз, — Варен кўчасига бориб келамиз. Ҳозир чоракам тўрт. Соат тўртда уйда бўлишим керак. Жоржга айт, отларни тезроқ ҳайдасин.

Бир неча дақиқадан сўнг севишганлар Валантеннинг дангиллама иморатига етиб келишиди.

— О, энди кўнглим тинчиди, — хитоб қилди Полина каратотга ёпилган ипак чойшабни сийпалар экан. — Ухлаётib

ҳаёлан ўзимни шу ерда кўраман. Ёстиққа азиз бошингри
қўйиб ётганингни тасаввур қиласман. Рафаэль, айтгин-чи, уй-
ингни жиҳозлашда ким билан маслаҳатлашгансан?

— Ҳеч ким билан.

— Ростдан-а? Бу ишда бирорта аёл...

— Полина, қўйсанг-чи!

— О, мен ўлгудай рашкчиман! Дидинг жуда нозик экан.
Эртагаёқ мен ҳам шунақа каравот сотоволаман.

Рафаэль баҳтдан боши айланиб, Полинани қучоқлаб ол-
ди.

— Ие, отам-чи? Отам?— деди қиз.

— Кузатиб қўяман. Жудолигимиз камроқ бўлсин, дей-
ман!— хитоб қилди Рафаэль.

— Жуда эслисан-а! Ўзим айтишга ийманиб турган
ядим...

— Ахир сен жону жаҳонимсан-ку!

Севишганларнинг ҳамма лақиллашларини бу ерда кел-
тириб ўтириш китобхонни зериктириб қўйган бўлур эди. Бу
дилкаш суҳбатда фақат сўзларнинг оҳангি, нигоҳлар, имо-
ишоралар олам-олам маънioni англатади.

Валантен Полинани уйигача кузатиб, қайтиб келди. Ҳо-
зир у ўзини шу қадар баҳтиёр ҳис қилас әдики, бу ер юзида
инсон зоти бундан ортиқ баҳти тасаввур қилолмайди. Аммо
у ўчоқ олдига келиб, креслога ўтириши билан деворга оси-
лиқ турган сағри терининг тағин салгина камайиб қолганли-
гини кўриб, кўксига тиғ урилгандай бўлди. У она тилида ни-
ҳоятда болохонадор сўкинди. Кресло суюнчиғига ўзини таш-
лаганича, парда осилган карнизга паришон тикилиб қолди.

— Е раббий!— ҳайқирди у.— Наҳотки, ҳамма истакла-
рим... Шўрлик Полина!

Рафаэль паргарни олиб, бу тонг қанчалик қимматга туш-
ганлигини ўлчаб кўрди.

— Икки ой умрим қопти!— деди у.

Йигитнинг пешонасидан совуқ тер чиқиб қетди. Лекин
бирданига ўрнидан туриб, қаҳр-ғазаб билан сағри терини ту-
тамлаб олди ва:

— Ўлгудай аҳмоқ эканман!— деганича уйдан югуриб чи-
қиб, боғдан ўтиб, қудуқ олдига борди, сағри терини қудуққа
улоқтириди.

— Бўлганича бўлар...— деди у.— Бошимга ураманми бу
бемаъни нарсани!

Шундай қилиб, Рафаэль севгидан маст бўлиб, Полина
билан баҳтиёр яшай бошлади. Тўйни бир оз кечиктиришга
тўғри келди. Бунинг сабабларини айтиб ўтирамаймиз, чунки
қизиқарли эмас. Март ойининг дастлабки кунларида меҳ-
монлар тўйга ниҳоят ташриф этишди. Рафаэль билан Полина
оғир синовлардан ўтишди. Туйғуларининг барқарорлигига
энди сира шубҳа қилишмасди. Улар баҳтга етишганларидан

тўйни бир-бирига яна ҳам меҳрибон бўлиб кетишди. Муҳаб-
бат билан пайванд мана шу икки қалб дунёда бошқа топил-
миса керак. Улар бир-бирларини қанчалик яқиндан билгани
сағри бир-бирини еру осмонга ишонмасди. Иккаласиям —
меҳрибон, иккаласиям — тортинчоқ, иккаласиям — эҳтирос-
ли эдилар. Аммо бу фаришталарга хос покиза эҳтирос эди.
Баҳтларининг осмонида бирорта қора булут кўринмасди. Би-
ринин тилаги, истаги иккинчиси учун қонун эди. Иккаласи-
ям бадавлат бўлганидан, ҳар қандай инжиқлиқни кўтариш-
ларни мумкин эди, демак, уларнинг бирорта тилагини инжиқ-
лик деб бўлмасди. Рафаэлнинг умр йўлдоши нозик дидли,
шонртаъб, нағосат ошиғи эди. У аёллар ўч бўладиган қим-
матбаҳо либос, тақинчоқларга парво қилмасди. У севрилиси-
нинг бир табассумини хурмуз марваридига алишмасди. Мус-
лини ва гуллар унинг энг яхши зийнати эди. Зоро, Полина би-
лан Рафаэль жамоат орасида, қизгин давраларда юришни ёқ-
тиришмасди. Хилват гўшалар уларнинг баҳри дилини очар-
ди. Текин томошага ўч бўлган одамлар тўйдан аввал бу
ажойиб ошиқ-маъшуқларни ҳар куни кечқурун ё театрда,
ёки операда кўришарди. Биринчи кезларда гийбатчилар
уларнинг оловида исинмоқчи бўлишди; аммо тез орада Па-
рижни алғов-далғов қилиб юборган воқеалар бўронидан сўнг
безозор ошиқ-маъшуқларни тинч қўшишди. Бунинг устига
уларнинг тўйлари бўлади, деган гап чиқиб қолди. Ахлоқ му-
ҳиблари шундан сўнг уларни оқлашди; ошиқ-маъшуқлар-
нинг қароллариям одатдагидан ташқари камтарин, камсу-
қум бўлгани учун фийбат олови учалик авж олмади. Шу
зийнилда улар баҳтга етишганлари учун ортиқча гап-сўзга
қолганлари йўқ.

Февралнинг охирларида кунлар анча исиб, баҳор сурур-
ларини эсга солаётган бир пайтда, Полина билан Рафаэль
тогроқини оранжерея қишки боғ ичида нонушта қилишаёт-
ган эдилар. Оранжерея гулга тўла меҳмонхонани эслатар,
зинги тўғри боқقا чиқарди. Қиши қўёшининг заиф нурлари
онда-сонда ўсган бутазордан ўтиб, ҳавони илита бошла-
сади.

Дараҳтларнинг ола чалпоқ барглари, тўп-тўп гуллар, нур
билан соянинг ўйини дилни яйратарди. Парижликлар ҳали
мунғайлан ўчоқлари олдида исиниб ўтирган бир пайтда ёш
келин-куёв анвоий гуллар ўртасида чақақлашиб ўтишарди.
Бу лаззатбахш ва ҳашаматли оранжерея полига майсазор
рангида бўйра тўшалганди. Кўк мато билан қопланган де-
корда тангадек заҳ изи йўқ.

Мебель ёғочдан бўлиб, кўриниши қўполроқ, аммо обдон
жило берилганидан ойнадай ярақларди. Полина сут ҳидини
олиб, столга чиқиб ўтириб олган мушукнинг тумшуғини кофе
 билан бўяб қўйди. У мушуги билан ўйнашни яхши кўрарди,
тоҳ қаймоқни унинг тумшуғи остига олиб борар, тоҳ ғашига

тегиш ва ўйинни чўзиш мақсадида ундан узоқроққа олиб бориб қўйрди. Бусиз ҳам ўн карра газетани қўлидан қўйиб, қўлига олган Рафаэлга халақит бериш учун Полина мушук ҳар гал ташланганда шарақлаб кулар ва ҳазил устига ҳазил қиласар эди. Табиийлик ва самимийлик тимсоли бўлмиш бу тонгги манзарадан таърифга сифмас баҳт порлаб туарди. Рафаэль ўзини газета мутолаасига берилгандай қилиб қўрсатиб, мушук билан олишаётган Полинага, узун пеньюарига — енгил уй кийимиға чулғаниб олган Полинасиға, унинг ёйилган соchlарига, қора духоба туфли кийган, кўкимтири томирлари ярашиб турган момиқдай оёқларига зимдан боқар эди. Мана шу уй либосида у гул-гул очилиб, Вестолинг хаёлий образлари сингари мафтункор бўлиб кетар эди; бу ҳолатда уни жувон ҳам деса бўларди, бўй қиз деса ҳам бўларди; жувондан кўра кўпроқ бўй қиз деб тахмин қилиш мумкин эди. У беғубор саодатдан маству мустафариқ, мұхабатнинг илк севинчларидан энди-энди баҳра топмоқда эди шу топда. Ширин орзулар гирдобига гарқ бўлган Рафаэлнинг диққати газетадан бир нафас бўлиниши биланоқ Полина уни секин тортиб олди, ғижимлаб юмaloқлади-да, боққа улоқтириди, мушук эса одатда боши-кети ўзига ҳам маълум бўлмаган сиёсат орқасидан ўзини ташқарига отди. Бу болаларча шўхлик диққат-эътиборини бутунлай ром этган Рафаэль яна мутолаа қилгиси келиб қолди, газетани олиш учун пастга эгилди, шу дам умрида сира эшитмаган, самимий, шод, булбулигўё сингари ёқимли қаҳ-қаҳа жаранглаб кетди.

— Сени газетага рашк қиласман,— деди Полина беғубор қаҳқаҳасидан ўшланган кўзларини артар экан.— Ахир бу фирт бевафолик эмасми?— сўзида давом этди у тўсатдан ёсли-хушли аёл қиёфасига кириб,— бу қанақаси бўлди? Менинг ёнимда русларнинг аллақандай чақириқларини берилиб ўқишинг яхшими? Император Николайнинг насрини наҳотки севги сўзлари ва нигоҳлардан афзал кўрсанг?

— Асло ўқимаётган эдим, жоним, сенга зимдан қараб ўтиргандим.

Шу дам оранжерия ёнида боғбоннинг оғир қадамлари шарпаси эшитилди — нағал қоқилган этиклари остида қум гарч-турч эзиларди.

— Ҳаловатингизни бузганим учун мени авф этинг, жаноб маркиз, афв этинг хоним, лекин бир ғалати нарса келтиридимки, умрим бино бўлиб бундайни кўрмаганман. Гап шундаки, ҳозиргина қудуқдан сув тортиб олаётган эдим, челякка қўшилиб аломат бир денгиз ўлани чиқди. Мана, қаранг! Сувга шунчалик чиниқкан экан — сира ивимабдиям, заҳ тортмабдиям. Тарападек қуруқ, зигирча шилимшиғи йўқ. Буни жаноб марказга кўрсатай, қизиқсалар керак, ҳар ҳолда ўқимишлироқ-ку, деб тўғри сизга олиб келдим.

Шундай деб боғбон ҳажми олти дюймдан ошмай қолган беҳоссият сағри терини Рафаэлга кўрсатди.

— Раҳмат, Ванъер,— деди Рафаэль.— Ҳақиқатан ғалати нарса экан.

— Ҳой, сенга нима бўлди, жоним? Рангинг қув ўчиб кетди?— деб юборди Полина.

— Сизга руҳсат, Ванъер.

— Юрагимга ғул-ғула тушяпти,— деди Полина,— овозийг бир лаҳзада ўзгарди-қолди. Нима бўлди ўзи? Тинчликми? Каеринг оғрияпти? Тобинг қочдими? Ҳай, ким бор?— деб қичқирди у.— Тез доктор чақириңлар! Ионафан, қайдасан?

— Ҳечқиси йўқ, Полина,— деди Рафаэль ўзини бир амаллаб қўлга олиб.— Юр, бу ердан кетайлик. Қайсирир гулнинг ҳидига чидолмаяпман. Анави тўзимгулнинг ҳидимикин?

Полина жонҳолатда бечора ўсимликка ёпишиб, томир-помири билан юлиб олди-да, боғ ичкарисига ирғитди.

— Бўйингдан айланай,— хитоб қилди Полина Рафаэлини севгисидай иссиқ бағрига босиб, нозу фироқ билан қирмизи лабларини бўса учун тутар экан.

— Мазанг қочиб, пахтадай оқариб кетганингда бир нарсага тушундимки, кунинг битса мен ҳам шу чоғ дунёдан кўз юмар экаман — шунчалик жонимга жон бўлиб кетгансан. Курагимни силаб кўргин, Рафаэль, этим увишгандай бўлжапти — бу ажалнинг нафаси. Лабларинг чўғдай-а! Қўлингчи? Муздек совуқ!

— Парво қилма,— деди Рафаэль.

— Ие, яна кўз ёшинг нимаси?! Кел, ёшингни лабим билан артай.

— Полина, Полина, мунча мени севмасанг!

— Сенга бир нима бўлди, Рафаэль. Қани, гапир, барибир сирингни билиб оламан. Қани, буни менга кўрсат-чи,— деди Полина ва сағри терини қўлига олди.

— Менинг кушандам,— деб юборди йигит даҳшат оғушида тилсимга тикиларкан.

— Вой, нималар деяпсан?— ўпкаси ёрилгудай сўради Полина тақдирнинг кароматли рамзини қўлидан тушириб юбориб.

— Мени севасанми?— сўради йигит.

— Севасанми? Ахир сенда инсоф борми?

— Бўлмаса мени пича тинч қўй.

Бечора жувон чиқиб кетди.

— Наҳотки!— ёлғиз қолиб ҳайқирди Рафаэль.— Мана шу маърифатли замонамизда олмослар карбон кристали эканлигини биламиз, ҳамма нарсани изоҳлаш мумкин, янги чиққан Маҳдини полиция судга тортади, унинг кўрсатган мўъжизаларини Фанлар академияси текширади, фақат нотариал ҳужжатларга ишонамиз. Шундай бир вакъта мен аҳмоқ аллақандай дуо-оятларга ишониб юрсам-а! Лекин, худо суйган

бандасига азоб беришни яхши кўради, деган гапга ишонмай ман... Олимлар билан гаплашиб кўриш керак...

Кўп ўтмай у бочкаларнинг катта омборхонаси бўлгаси вино бозори билан маст-аластларни кўпайтирадиган «кўчат хона» бўлган Салпетриер худойхонаси оралиғига бориб қолди. Бу ердаги чоғроқ ҳовузда ўрдакларнинг энг ноёб турлари сузуб юришарди. Қуёш нурларида патлари черков ма зойиқасидай товланиб, жилоланаарди. Бу ерга бутун дунёning ўрдаклари келиб қолгандай эди — улар гагалаб, ўмба лоқ ошиб, сувда сузиб, гўё ўрдак «депутатларининг» палатасини ташкил этишганди. Фақат бу «депутатлар» қонулари ҳам, сиёсий шиорлари ҳам йўқлиги учун баҳтиёр эдилар. Улар бу ерда овчилар таҳдидидан кўркмай фароғатда яша шарди. Фақат онда-сонда табиётшунос уларнинг тинчини бузарди, холос.

— Жаноб Лавриль мана шу ерда,— деди қоровул, зоологиянинг мана шу пирини излаётган Рафаэлга.

Маркиз иккита ўрдакни берилиб кўздан кечираётган паст бўйли жанобга қаради. Ўрта ёшлардаги бу олим истараси исспиқ, очиқ кўнгил эди. Бутун вужудидан илм-фанга меҳр ёғилиб турарди. Бошидаги паригини қашлайвериб, қийшайтириб юборган, унинг тагидан оқарган сочи кўринаарди. Ўзига бундай бепарволик олимнинг илм-фанга, кашфиётларга ўчлигини, шайдолигини кўрсатарди. Бу эҳтиросга берилган одам бошқа барча ишқибозлар сингари бор оламни унугади, ўзиниям ўйламай қўяди. Рафаэлнинг ҳам олимлиги, тадқиқотчилиги тутиб кетди, у мана шу табиётшуноснинг ишларидан ҳайратга тушди. У инсоният билимини бойитаман деб кечалари ухламай ишлаган, ҳатто унинг хатолари ҳам Францияга шон-шуҳрат келтирган. Дарвоқе, таниоз хонимлардан бирортаси олимнинг эгни-бошини кўриб масхара қилган бўларди. Жаноб Лавриль зоогенетика бўйича кузатишлар ўтказётганида эгилиб-тураверганидан, панталон — уйлик шими билан йўл-йўл нимчаси орасидан ғижимланган кўйлаганинг оқи кўриниб қолганди.

Салом-аликдан сўнг Рафаэль дарров жаноб Лаврилнинг ўрдакларини одатдаги сўзлар билан мақтаб қўйди.

— Нимасини айтасиз, ўрдакларга боймиз,— жавоб берди табииётшунос.— Дарвоқе, ўзингиз биларсиз, бу ўрдаклар пардаоёклилар гуруҳининг энг кўп тарқалган турига киради. Мана шу турдаги қушларнинг бир юз ўттиз етти хили бор. Оққуш билан зинзин ўрдагидай, ҳеч қайсиси бир-бирига ўхшамайди. Ҳар бир хилнинг ўз номи, хулқ-атвори, ватани, қиёфаси бор. Бир хили бошқа хилидагидан худди оқ танли билан занжидай фарқланиб туради. Ҳолбуки, биз бирор ўрдакни танавул қилаётганимизда унинг қаерларда тарқалганини...

Шу пайт олим қирғоққа чиққан чиройли бир қушни кўриб қолди.

— Қаранг, қаранг, галстукли оққуш, Қанаданинг шўрлик фарзанди. Шунча жойдан бу ерга жигарранг — кўкимтириятларини, қора галстукчасини кўрсатгани келган! Қашланишини қаранг... Мана буниси машҳур момиқ патли ғоз, уни гага-ўрдак ҳам дейишиади. Танноз хонимларимиз бу момиқдан тўшак қилиб ётишиади. Оқ-қизил товланиб турган қоринчасига қаранг, яшил тумшугига қаранг. Ҳозиргина буларнинг қовушувини кузатишга мусассар бўлдим. Натижасини сабрсизлик билан кутялман. Бу қущчаларнинг бир юз ўттиз саккизинчи хилини ҳосил қилишга умид боғлаб юрибман, балки янги насл каминанинг номи билан аталар.— Мана, ўша «келин-куёвлар»,— деди олим икки ўрдакни кўрсатиб.— Мана бу эса гулиқаҳқаҳ ғоз (anas aëffrons) буниси — ҳуштакбоз ўрдак (anazgufiғa, Бюффандан). Ҳуштакбоз ўрдакни урчитсаммикин, оққуш ўрдакними ё ялпоқтумшукими,— деб узоқ иккilandim. Қаранг, манови семиз, қўнғир-қорамтирияларни ёвузни яхшилаб қаранг, ноз-карашмали кўкимтирияларни кўринг. Лекин, ҳуштакбоз ўрдакнинг попушаги бор эди, шуниси маъқул деган бир қарорга келдим. Энди бизга фақат қора тожли ўрдак этишмай турипти. Жаноб табииётшуносларимиз тумшуғи қийшиқ тувалоқни ўрдакнинг кераксиз такори дейишияпти; менга қолса... (у шундай деб, шўх кўз қисиб қўйди, бу ишора олимнинг камтарлигидан ва қайсараги, мағурурлиги, мамнунлигидан далолат берарди).— ...Мен бошқача фикрдаман,— деб илова қилди у.— Кўриб турибсизки, тақсир биз бу ерда вақтни беҳуда ўтказётганимиз йўқ. Мен шу кунларда ўрдак ўзи алоҳида бир тур эканлиги тўғрисида монография ёзяпман.. Хуллас, шунаقا гаплар.. Дарвоқе, бизга қандай хизматлари бор?

Бюффон кўчасидаги чиройли иморатга етгуналарича, Рафаэль жаноб Лаврилга сағри терини текшириш учун бериб улгурди.

— Бу нарса менга таниш,— деди олим тилсимни лупага тутиб кўрар экан.— Бу нарса қандайдир қутичага қопқоқ бўлган. Сағри жуда қадимги! Ҳозир гилофсозлар тигрин ишлатишади. Тигрин, эҳтимол, билсангиз керак, Қизил денгизда учрайдиган гаia sephēn балигининг терисидан қилинади.

— Лекин, марҳамат қилиб мана бу нималигини айтиб беромлайсизми?

— Бу бошқа бир нарса,— жавоб берди олим.— Океан билан ер, балиқ билан тўрт оёқли ҳайвон ўртасида қанчалик фарқ бўлса тигрин билан сағри ўртасидаям шунчалик фарқ бор. Лекин балиқ териси ер устидаги ҳайвонларнидан пишиқ бўлади. Бу эса,— деди у тилсимни кўрсатиб,— ўзингиз

бilsangiz керак, зоологиянинг энг қизиқарли маҳсулларидан бири.

- Масалан?— шошиб сўради Рафаэль.
- Бу эшак териси,— креслога ястаниб ўтириб олди олим.
- Биламан эшак териси эканлигини,— деди йигит.

— Эронда эшакнинг жуда ноёб тури бор,— гапида давом этди табииётшунос,— уни қадимгилар *egius asinus* хачир, татарлар қулон дейишади. Паллас ўша ҳайвонларни текшириб, фанга маълум қилди. Илгари бу ҳайвонни узоқ вақт хаёлий, ўйлаб чиқарилган деб ҳисоблашарди. Бу ҳайвон, билсангиз керак, Муқаддас китобдаям тилга олинган, Мусо ўша ҳайвонни ўз тенглари билан қовушувини маън этиб қўйган экан. Аммо, ҳачирни бир замонлар бузуқлик қуроли қилиб олишганида тағин ҳам машҳур бўлиб кетди. Қадимги пайғамбарлар бу ҳақда кўп гаплар айтишган. Эҳтимол, биларсиз, Паллас *Acta Acad Petropolitana* китобининг иккинчи жилдидаги айтишича, форслар ва нўгайлар ҳозиргача бу ҳайвонлар билан бўладиган ғалати алоқаларни буйрак касалга ҳам қўймичдаги асаб касалига энг яхши даво деб билишар экан. Биз шўрлик парижликлар эшакни тасаввур ҳам қиломаймиз. Музейимизда йўқ у. Нақадар ноёб ҳайвон!— сўзида давом этди олим.— Бу сирли ҳайвоннинг кўзларида ёруғликни акс эттирувчи парда бор, шунинг учун Шарқ одамлари уни сеҳри бор дейишади: териси энг яхши отларимизнинг терисиданам юпқароқ, силлиқроқ; очсариқ ёки тўқ сариқ йўл-йўл тусда бўлади, худди зебрага ўхшайди. Юнги шойидек майнин, силаганда ялтирайди. Кўзи ўткирликда одамни қўзидан қолишмайди. Хачир биздаги хонаки эшаклардан каттароқ ҳам дадилроқ бўлади. Энг йиртқич ҳайвонлар ҳужум қилиб қолсаям яқинига келтирмай, олдидан келса тишлаб, орқасидан келса тепади. Чопқирилгига келсак, қушдай учади. Энг яхши арабий ва форсий тулпорларам унга етолмайди. Эҳтимол, биларсиз, биз ҳозир таъзиясини ўтказаётган заҳматкаш олим Нибурнинг отаси аниқлашича, хачир соатига етти жуғрофий миля* чопа олади. Ҳурликни севадиган бу мағурур ҳайвон бизнинг айнигар эшакларимизга сира ўхшамайди. Хачир чаққон, ҳаракатчан, ақлли ва айёр, чиройли ва шўх бўлади. Шарқ ҳайвонот оламининг подшоси ўл Турк ва форс хурофотчилари хачирнинг қаердан келиб чиққанигаям сирли тус беришган. Тибетлик ва татар ривоятчилари бу тантн ҳайвонларнинг жасоратлари ҳақида ҳикоя қилишганда Сулаймон пайғамбарнинг ҳам номини тилга олишади. Хачирни тутиб қўлга ўргатиш учун кўп заҳмат чекиши керак. Уларни тогда тутиб бўлмайди, жуда қийин: у оҳудай сакрайди, қушдай учади. Учар отлар, бизнинг Пегас тўғрисидаги ривоятлар шубҳасиз, Шарқ мамлакатларида, чўпон-

лар орасида тарқалган. Форсда урғочи наслини қизғиш рангга бўяшади. Эҳтимол, бизда кўп ишлатиладиган «Қизил эшакдай қайсар» деган матал шундан келиб чиққандир.

Бир замонлар Францияда табиёт фанига эътибор берилмаган вақтларда кимдир ана шу алломат ҳайвонни олиб келган бўлса керак. У асоратни уччалик кўтаролмайди. Эҳтимол, матал шу сабабдан тўқилгандир. Сиз кўрсатаётган мана бу тери ана шу хачирнинг териси. Унинг номини турлича изоҳлашади. Бирорлар Шагри турк сўзи дейишади, бошкалар Шагра шаҳар бўлиб, бояги алломат ҳайвонларнинг суяқ, терилари шу шаҳарда кимёвий қайта ишланади, деб ўйлашади. Паллас бундай тери қандай ишланишини яхши тавсифлаган. Худди шундай ишлаш туфайли терида бизни ҳайратга соладиган донадорлик пайдо бўлади. Мартеланс бир хатида ёзган эдик, Шагри — дарёнинг номи экан...

— Шарҳларингиз учун ташаккўр: борди-ю бенедиктчилар ҳалигача яшаб келгандарида эди, буларнинг ҳаммасидан аббат Кальмага ўхшаган бирорта одам ажойиб шарҳлар ёзган бўларди, бироқ мен ҳозир диққатингизни шунга жалб этиш шарафига мусассарманки, ушбу бир парча териининг ҳажми даставвал... манови географик харита билан тенг эди— деди Рафаэль, очиқ ётган атласга ишора қилиб,— лекин уч ойда у сезиларли даражада қисқарди...

— Тўғри,— жавоб берди олим,— тушунаман. Жонли мавжудотларнинг қолдиқлари атмосфера шароити таъсирида табиий емирилишга учрайдилар. Ҳатто металлар сезиларли даражада кенгаяди ва қисилади, инженерлар илгаридан темир белбоғлар билан сиқилган катта тошлар оралиқлари очилиб қолганликларини ҳам кузатишган. Фан беқиёс кенг, инсон ҳаёти эса жуда қисқадир. Шунинг учун биз табиатнинг барча ҳодисаларини биламиз деб даъво қиломаймиз.

— Саволим учун олдиндан узр сўрайман,— ҳафсаласи пир бўлиб давом этди Рафаэль.— Бу териининг зоология умумий қонунларига бўйинсуниши ва кенгая олишига ишончингиз комилми?

— Албатта-да!.. Об-бо ҳароми-еї!— минғирлади жаноб Лавриль туморни тортқилаб кенгайтиrolмай.— Дарвоқе, жаноб олийлари,— қўшиб қўйди у,— машҳур механика профессори Планшет ҳузурига боринг,— балки у терига таъсир ўтказиш, юмшатиш ва чўзиш иложини топар.

— Яшанг, бир умр миннатдор бўламан.

Рафаэль табиатшунос олим, дилкаш Лавриль билан таъзим қилиб хайр-хўшлашиб, уни кабинетида, шиша идишлару гербарийлар қуршовида қолдириб, Планшетникига югурди. Энди, ушбу ташрифдан сўнг, ҳали ўзи англаб етмай, фанларнинг асосини таснифлашни билиб олди. Санчо Панса Дон Кихотга эчкилар воқеасини завқ билан сўзлаган — ҳайвонларни санаб, уларни бирма-бир рақамлаштирган эди.

* Мила — 1852 метр.

Содда Лавриль ҳам Санчо Пансани эслатарди. Бир оёғи гўрга бориб қолган олим номаълум мақсадларда олам океанларига сочиб юборилган беҳисоб ҳайвонот тўдаларининг кичик бир қисминигина биларди, холос.

Рафаэль мамнун эди.

— Энди эшагимни нўхталаб оламан! — деди у ҳаяжонланиб.

Ундан олдин Стерн: «Узоқ умр кўрай десанг — эшакни авайла!» деганди. Аммо ўзиям жуда қайсар махлуқ-да!

Планшет новча, қотма — бетиним ҳаёлотга муккасидан кетган, ҳаракат дея аталаған тубсиз жарликка доимо тикиладиган ҳақиқий шоир эди. Майда одамлар бу олий тафаккур эгаларини тушуниб бўлмайдиган, дабдаба ва ҳашаматга бефарқ қарайдиган, уззукун ўчиб қолган сигарасини сўриб, меҳмонхонага ҳам тугмаларини палапартиш қадаб киравчи олимларни аҳмоқ санашиди. Шундай кун келадики, улар бўш фазони узоқ ўлчаб ёки Аа-Сд остига иксларни қалаштириб ташлаб, бирор табиий қонунни таҳлил қиладилар ва қайси бир жўн моддани парчалайдилар; ҳадемай қўрибсизки, содда тузилиши билан бизни ҳам ҳаяжонга соладиган янги машина ёки қандайдир арава томошасига олон-мон йиғилиб турипти. Камтар олим мухлисларига кулимсирайди: «Мен нима ясабман! Ҳеч нарсамас. Инсон кучни кашф этолмайди, уни ўйналтиради, холос, фан табиатга тақлидан иборат», дейди.

Рафаэль кирганида механик қоққан қозиқдек қаққайиб турар, дорда осилиб қотган гавда узилиб тикка тушиб қолган, деб ўйлаш мумкин эди. Планшет қуёш соати циферблари бўйлаб думалётган гулдор тош соққани кузатар, унинг тўхташини кутарди. Олим шўрлик на орден, на пенсия олмасди, чунки у ўз молини одамларга кўз-кўз қилолмасди. У кашфиётлар посбонлигига турганлигидан баҳтиёр эди ва на шон-шуҳратни, на олий базмларни, на ўзини ўйларди; у фан билан ва фан учун яшар эди.

— Фирт жумбоқ! — деди ўзича ғудраниб. — Келинг! — деди у Рафаэлни кўриб. — Хизматларига тайёрман. Онажонингиз саломатликлари қандай?.. — Рафиқамга учрай қолинг.

«Ахир мен ҳам шундай яшай олардим», — деб бир ўртанди Рафаэль. Йигит олимга тилсимни кўрсатаркан, унга қандай таъсир қилиш мумкинлигини сўраб, Планшетнинг хаёлинин бўлди.

— Валки соддалигимдан куларсиз, — деди маркиз гапининг ниҳоясида, — бироқ, сиздан ҳеч нарсани яширмайман. Менимча, бу тери шундай қаршилик кўрсатиш кучига эгаки, буни ҳеч нарса енга олмайди.

— Зодагонлар фанни ўйинчоқ деб қарайдилар, — мулоҳаза бошлади Пленшет, — уларнинг бари биз билан сұхбатда худди астроном Лаланднинг мухлисига ўхшайди. Ўша олиф-

га мухлис ой тутилиб аслига қайтганидан сўнг бир гуруҳ хонимларни бошлаб келиб: «Марҳамат қилиб, бошқатдан бошланг» деган экан. Сизга қандай ҳаракат ҳосил қилиб берай? Механиканинг мақсади — ҳаракат қонунларини тадбиқ этиш ёки уларнинг кучини ўқотишdir. Ҳаракатнинг ўзига келсак; бемалол заифлигимни тан олиб айтаманки, биз уни аниқлашга ожизмиз. Ана шундай ўзимизни чеклаб оламизды, қаттиқ ва суюқ жисмларнинг ҳаракатини идора қилувчи қандайдир доимий ҳодисаларни кузатамиз. Бундай ҳодисаларнинг асосий сабабини топгач, жисмларнинг ўрнини алмаштира оламиз, мъълум суръатдаги ҳаракат мөъерини айти оламиз, уларни бўлакларга бўламизми ёки кукунларга айлантирамизми, шунга қараб, уларни отишими, бўлакларга ёки чексиз заррачаларга ажратишими мумкин: уларни қайришимиз, айлантиришимиз, шаклини ўзгартишимиз, қисишимиз, кенгайтиришимиз, чўзишимиз мумкин. Фанимиз фақат далилга суннади. Манови соққани кўряпсизми? — давом этди Планшет, — у мана бу тошнинг устидаги турипти. Энди эса, у ёқда. Физикавий жиҳатдан шундоққина табиий, аммо онг идрок этолмайдиган бу ҳаракатни нима деб атаймиз? Ҳаракатми, ҳаракатлантиришми ёки ўрин алмаштиришми? Ушбу қуруқ сўзлар ортида ҳеч бир нарса ўйқу, ахир? Ном қўйиш — вазифа ҳал бўлди дегани эмас-ку? Ҳолбуки бутун фан ўзи шунаقا. Бизнинг машиналар ҳаракатдан фойдаланади ёки уни тўхтата олади, бу — бор гап. Мана шу арзимас мўъжизани моддаларга нисбатан тадбиқ этсак, бутун Парижни портлатиб юборади. Биз суръатни куч эвазига ва кучни суръат эвазига ошира оламиз. Куч ва суръат нима дегани? Фанимиз ҳаракатни ясай олмаганидек, бунинг жавобини ҳам бера олмайди. Ҳаракат, қанақа бўлишидан қатъий назар, катта энергиядир, инсон эса энергияни ўйқдан яратади. Энергия ҳаракатга ўхшайди, у ўзида энергия мөҳиятини мужассамлаштиради. Ҳамма нарса ҳаракатда. Фикр ҳаракатда. Табиат ҳаракатга асосланган. Үлим ҳам бизга унчалик мъълум бўлмаган ҳаракатдир. Агар тангри абадий бўлса, ишонинг, у ҳам доимий ҳаракатдадир. Балки, ҳудо ҳаракатнинг ўзи бўлиб чиқар? Ана шунинг учун ҳам ҳаракат тангри таоло каби тушунтириб бўлмайдиган, оллонинг ўзидай теран, ўзидай чек-чегарасиз, эгаллаб бўлмайдиган ва сезиб бўлмайдиган хилқатдир. Ҳаракатнинг ўзини кўрмай туриб, оқибатини сезамиз. Ҳаракатни инкор этиш худони тан олмагандай гап. Ҳаракат қаерда бору, қаерда ўйқ? У қаердан келиб чиқади? Унинг бошланиши қаерда? Охири қаерда? У атрофимизни қуршайди, бизга таъсир қиласи ва билдиримай кетиб қолади. У далил сингари аниқ, мавҳумот сингари қоронғидир; у ҳам оқибат ҳам сабаб — ҳар иккаласидир. Унгаям макон керак. Маконнинг ўзи нима? Макон ҳаракатдагина ўзлигини кўрсатади: ҳаркатсиз макон қуруқ сўздир.

Бу муаммо бўшлиқ сингари, оламнинг яралishi каби чигалдир; чексизлик ва ҳаракат инсон фикрини довдиратиб қўяди, одам фақатгина бир нарсани — ҳаракатни ҳеч қачон тушуна олмаслигини тан олиши мумкин. Кетма-кет йўналган икки соққадан ҳар бирининг орқасида макон бор. Инсон онги учун у Паскаль қулаб тушган тубсиз жарга ўхшайди. Сиз номаълум кучга бўйсундиришини истаган номаълум жисмга таъсир этиш учун олдин шу жисмни ўрганишимиз керак; у табиий хоссаларига кўра куч таъсирида ё синади ёки унга қаршилик қўрсатади; агар жисм бўлинib кетса, демак мақсадга етмаган бўламиз. Агар уни қисмоқчи бўлсангиз — унинг барча зарраларига бир хил ҳаракат билан таъсир этиш керакки, уларнинг ораларидаги бўшлиқ бирдай озайсин. Бордию, чўзмоқчи бўлсангиз — унинг ҳар бир молекуласига бирдай марказдан қочма ҳаракат билан ёndoшишимиз лозим, чунки бу қонунга қатъий риоя қилмасак, изчиллик бузилади. Ҳаракатнинг беҳисоб усуllibари ва чексиз комбинациялари бор. Сизга қанақа ҳаракат керак ўзи?

— Менга шундай босим керакки, ушбу терини чексиз чўза олсин... — тоқати-тоқ бўлиб деди Рафаэль.

— Ҳар бир жисмнинг ўзига ярашà чегараси бўлади, шунинг учун уни чексиз даражада чўзиш мумкин эмас,— эътиroz билдири математик,— бироқ жисм эзилганида шубҳасиз қалинлиги камайиб юзаси кенгаяди. Ундан ортиқ эзишга жисмнинг моддалари етмай қолади.

— Моддаси етғунча эзсангиз,— миллионлар сизники бўлади! — қичқири Рафаэль.

— Шу иш учун бунчалик катта пул олиш инсофдан эмас,— голландларга хос хотиржамлик билан деди профессор,— ҳатто худосиниям пащшадай мажақлайдиган машина тўғрисида икки оғиз гапириб бераман. У кишини этиги ва шпори билан, галстуғи, шляпаси, олтини ва бошқа қиммат баҳо нарсалари билан мажақлаб, бир варақ қофозга айлантириб қўяди...

— Қандай даҳшатли машина!

— Хитойлар болаларни сувга ғарқ қилиш ўрнига уларни худди шундай мажақлашлари керак эди,— давом этди олим авлодларга нисбатан хунук гапираётганини ўйлаб ўтирумай.

Ўз фикрига буткул берилиб кетган Планшет таги тешик бўш гул тувакни олди-да, қўёш соатининг плитасига қўйиб, лой келтириш учун боққа чиқди. Рафаэль энагаси сирли эртак айтиб берәётган гўдакдек ҳайратда эди. Олим қайтиб кириб, лойни плита устига қўйди-да, чўнтағидан боғонлик пичоини чиқариб, қарагайниг иккита шохчасини кесиб олди, худди уйда ёлгиз ўзи юргандек ҳуштак чалиб, уларнинг пўстини шила бошлади.

— Мана, машинанинг асосий қисмлари,— деди у.

Лойдан қилинган тирсак ёрдамида ҳалиги найчаларнинг

бирини гул тувакнинг остига — тешигига тўғрилаб маҳкамлади. Ясалган нарса худди тамаки чекиладиган катта трубкани эслатарди. Сўнгра Планшет плита устидаги лойни эзғираб уни дастали курак шаклига келтириди; гул тувакни унинг кенг жойига қўйиб, қарагай найчасини курак дастасига ўхшаган жойига маҳкамлади. Кейин найчанинг учига бир сиқим лой суртиб, айнан шундай найчани шу ерга тиккасига суқиб қўйиб, яна бир тирсак ёрдамида уни ётиқ найча билан улади; энди ҳавоми ёки суюқликми, ўйлаб ўтирумай ясалган шу машинада ҳаракатланиб, тик найчадан оралиқдаги каналга югуриб, бўш гул тувакка тушиши мумкин эди.

— Бу аппарат учун,— мурожаат этди Рафаэлга у кириш нутқи бошлаган академик сингари жиддий,— буюк Паскаль қаршисида таъзим қилишимиз шарт. Унинг шундай иззатхурматга ҳаққи борлиги исботланган.

— Тушунолмадим...

Олим жилмайди. У мевали дараҳтдан (аптекачи чумоли-ларга қарши ишлатиш учун юборган) елимсимон дори солинган идишни ечиб олди-да, остини синдириди ва уни воронкага айлантириб, уни гул тувакка ўхшаш катта идишга маҳкамланган ётиқ найчага тиккасига уланган қарагай найчасига тиқиб қўйди; сўнгра катта идиш билан тик найчани кўмадиган даражада сув қўйди...

Рафаэль эса сафри терисини ўйларди.

— Сув, ҳали ҳам сиқилмайдиган жисм ҳисобланади, тақсир, сиз ана шу асосий фикрни эсдан чиқарманг,— огоҳлантириди механик,— тўғри, у сиқилди, лекин шу даражада камки, сувнинг сиқилишини биз нолга тенг деб ҳисоблайверамиз. Гул тувак деворларигача лиммо-лим сув сатҳини кўряпсизми?

— Кўряпман.

— Ана шундай, тасаввур қилингки, бу сатҳ мен суюқлик қўйган қарагай найчасининг перпендикуляр кесмасидан минг баравар баланд. Қаранг, воронкани оляпман.

— Хўш?

— Мана, тақсир, найча тешиги орқали яна бир миқдор сув юбориб, ушбу масса ҳажмини бир оз оширасм, суюқлик ўрин алмаштиришга мажбур бўлиб, гул туваги шаклидаги идишда юқорига кўтарила бошлади. Бу ҳол ҳар иккала қисмда суюқлик сатҳининг бирдай бўлишигача давом этади.

— Тушунарли! — завқланди Рафаэль.

— Аммо,— давом этди олим,— фарқ шундаки, тик найчага қўйилган ингичка сув оқимини бир фунт оғирликда деб фараз қилсак, унинг босими шубҳасиз суюқликнинг бутун массасига таъсир этади, буни гул тувакдаги ҳар бир томчи сув ҳис этади. Шундай қилиб, минглаб, сув устунлари ҳар бирига тик найча бўйлаб шунча куч таъсир этгандек юқорига ўрлайди ва бу ерда... — Планшет гул тувагига ишора қилади.

ди,— устдан берилган кучга нисбатан минг баравар кучли энергия ҳосил бўлади.

Олим бармоғи билан лойга тиккасига суқилган дарахтйчасига ишора қилди.

— Жуда оддий,— деди Рафаэль.

Планшет табассум қилди.

— Бошқача қилиб айтганда,— математикларга хос изчилини билан давом этди у,— катта идишдаги сув тўкилиб кетмаслиги учун унинг сатҳидан сувнинг ҳар бир заррасига тик найчадан келаётган кучга қарши тура оладиган босим керак, агар бизнинг сув устунимиз бўйи бир фут бўлса, катта идишдаги минглаб сув устунларининг бўйи унчалик бўлмайди. Энди эса,— Планшет қарағай найчани чертиб қўйиб деди,— манови аппаратчани муайян қаттиқликдаги ва ўлчовдаги метал найлар билан алмаштирамиз ва катта идишдаги суюқлик устини силжийдиган металл қопқоқ билан маҳкам ёпамиз, унга параллель равишда муайян қаттиқликдаги қўзғолмас қопқа ўрнатамиз. Шундай қилиб, тик най орқали тинимсиз сув қўйиш имкониятига эга бўламиз. Икки қаттиқ қопқоқ орасида сиқилган жисм бир томондан берилган улкан куч натижасида борган сари эзила бошлайди. Найга тинимсиз сув юбориш ва суюқ моддага энергия узатиш — механика учун жўйгина иш. Бунинг учун икки поршень ва бир неча клапан кифоя. Тушунарлами, азизим,— сўради у Валантенини қўлтиқлаб олиб,— икки чексиз босим орасига қўйилган жисм эзилмай қоладими?

— Қойил! Шуни «Қишлоқдаги мактублар»ни ёзган одам ихтиро қилганими?— шодланди Рафаэль.

— Худди ўзи. Механикада бундан оддийроқ, бундан ажабиброқ нарса йўқ. Буғ машиналариям худди шу принципда ишлайди, фақат тескари йўналишда. Буғ машиналари сувнинг кенгайишига асосланган. Лекин сув муайян чегарагача кенгаяди холос. Сувнинг қаршилиги эса, маълум маънода салбий куч бўлиб, чексиз даражада катта бўлади.

— Агар шу тери кенгайса,— деди Рафаэль,— Блез Паскалга жуда баланд ҳайкал ўрнатаман, механиканинг энг муҳим муаммоларини ҳал қилганлар учун ҳар ўн йилда бериладиган юз минг франкли мукофот тайинлайман, амма-холаларингизнинг қизларига сеп қиласман, ниҳоят ақлдан озган ва ғариб, бечора математиклар учун худойихона очиб бераман.

— Жуда яхши бўларди,— мамнун жилмайди Планшет.— Эртага сиз билан Шпигхальтерникига борамиз,— давом этди у доимо олимлар муҳитида ўсган одамга хос хотиржамлик билан.— Шпигхальтер аломат механик. Яқинда у менинг лойиҳам бўйича такомиллашган бир машина ясади, ана ўша машина ёрдамида ўш бола минг боғ пичанни шляпасига жойлай олади.

— Эртагача хайр!

— Хўп, хайр!

— Ана механикаю мана механика!— хайратланди Рафаси.— Энг ажойиб фан шу. Лавриль ўз қулонлари, таснифлари, ўрдаклари ва хиллари, банкалардаги майиб-машриклари билан фақат хаскашликка яраши мумкин.

Эртаси куни Рафаэль вақтичоғ бўлиб Планшетниги келди ва иккаласи биргалашиб Саломатлик кўчасига йўл олишили. Кўччанинг номиёқ Рафаэлнинг кўнглини тоғдек кўтарганди. Кўп ўтмай йигит Шпигхальтернинг маҳобатли устахонасида — олов пуркаб, ғувуллаб турган ўчоқлар орасида юради. Бу ер чирсиллаб, учқунлар ёғинини саҷратаётган ўт, ўюм-уюм мих, тог-тоғ бўлиб ётган поршени парраклар, темир тўсинлар, дастаклар, эговлар, гайкалару дарё-дарё чўян, ўйилган ёғоч, пўлат клапаңлару тунукалар макони эди. Темир қириндилари томоқни кириб кетарди. Темир чанг бўлиб ҳавода «сузиб» юрар, одамларнинг уст-бошини қоплар, иси бутун устахонани тутиб кетган эди. Темирнинг бир режага солинган ўз ҳаёти бор эди — у эрир, юрар, ўйлар, одамларнинг хоҳиши билан минг шаклга кириб, ҳаммасига кўнишиб кетаверарди. Босқонларнинг тинмай гувуллаши, болға-тўқмоқларнинг дам сайин кучаяётган тақир-туқури, чийиллаётган дастгоҳлар исканжасида ғижирлаётган темирларнинг шовқини остида Рафаэль кенг, тоза ва баҳаво бўлмага ўтди. Бу ерда у кечагина Планшет сўзлаб берган улкан пресс-босманинг икир-чикиригача бир-бир кўздан кечирди. Босманинг йўғон-йўғон чўян тахталарию темир устунларини, уларни бир-бирига жисплаб турган бақувват тагликин кўриб, ҳайратдан ёқасини ушлади.

— Агар сиз етти марта ушбу дастани чақон бурасангиз,— деди Шпигхальтер ялтироқ темирдан қилинган пишингга ишора қиларкан,— бу пўлат тахта чил-чил бўлиб, сеъларингизни илма-тешик қилворади.

— Худо сақласин!— деб қичқирди Рафаэль. Планшет ўз қўли билан сағри терини бу қудратли босманинг икки тахтаси орасига қўйди ва илмий дунёқарашдан ҳосил бўлмиш ишонч билан пишанг дастасини чақон буради.

— Ҳой, тез ётинглар, бўлмаса нобуд қилади!— қичқирди тўсатдан Шпигхальтер ва биринчи бўлиб ўзини ерга отди.

Устахонада қулоқни, тешиб юборгудек бир шовуллашнишилди. Дастгоҳ ичидаги сув-чўянни ўпириб, селдек отилиб чиқдию одамларнинг баҳтига, бутун зарбаси билан эски ўчиқка урилиб, уни қулатди-да, ҷархпалак қилиб, бамисли қуон уйни ўз домига тортиб учирив кетгандай, уни майиштириб ташлади.

— Ана холос!— деди совуқонлик билан Планшет. Сағрига жин ҳам урмабди! Жаноб Шпигхальтер, чўяннинг дарзи бормиди дейман ёки асосий қувур ишдан чиқсанмикин?

— Йўқ, йўқ, асло! Чўянимни беш қўлимдай биламан. Бу нарсангизни йўқотинг, тақсир, уни афсуни бор.— Немис жонҳолатда оғир болғага ёпишиб, терини сандон устига улоқтириди-да, ғазабдан қайнаб, бор кучи билан тилсимни шундай урдики, ўзиям бундай зарба устахонасида биринчи марта бўлса, ажаб эмас.

— Болғанинг изи ҳам қолмади!— деб юборди Планшет, қайеар сағри терини силаб кўраркан. Ҳар томондан ишчилар югуриб келишди. Халфа терини олиб, тошкўмир лахча бўлиб ёнаётган ўчоқ ичига ташлади. Ҳамма ўт олдида ярим доира ҳосил қилиб, улкан босқонларнинг таъсирини кутишарди. Рафаэль, Шпигхальтер ҳамда профессор дами ичига тушган, уст-бошлари қоп-қора бўлиб, одамларнинг ўртасида туришарди.

Рафаэль йигилганларнинг йилтираб турган кўзларига, қурум босган афт-анголарига, яғири чиқиб, ялтираб турган қора уст-бошларига, жун босган кўкракларига боқиб, немис балладаларида тасвирланган хаёлий тун оламига кўчди. Халфа терини ўн минутча ўчоқда тутиб, оташкурак билан тортиб олди.

— Менга беринг,— деди Рафаэль.

Халфа ҳазиллашиб терини Рафаэлга узатди. Рафаэль парвойини бузмай терини олди-да, уни ғижимлаб кўрди. Кимдир даҳшат ичиди додлаб юборди. Ишчилар тумтарақай бўлиб қочишиди. Бир зумда бўшаб қолган устахонада ёлғиз Валантен ва Планшет қолишиди.

— Ҳақиқатан, бу ишга шайтон аралашган!— қичқирди Рафаэль умидсизлик билан.— Наҳотки, оламда ҳеч бир одам жонимга оро кириб, умримга ҳатто бир кун қўшиб беролмаса?

— Айб менда, муҳтарам жаноб,— жавоб берди математик олим,— аввал бу ғалати терини қизиган темирни ёйиб, тунука ишлаб чиқарадиган оғир дастгоҳларда синаб кўриш керак эди. Негаям сизга бу қурғур босмани таклиф қила қолдим-а?

— Мен ўзим шуни сўрадим-ку,—эътиroz билдириди Рафаэль.

Олим ўн икки суд маслаҳатчиси оқлаган айбдордай енгил нафас олди. Аммо яна ғалати тери муаммосига қизиқсиниб, бир оз ўйланиб турди-да:

— Бу нотаниш моддани реактивлар таъсирида синаб кўриш керак,— деди.— Юринг-чи, Жафеникига борайлик, балки кимё меҳаникадан устун келар.

Валантен машхур кимё олими Жафени ўйига кетиб қолмасдан олдин ўз лабораториясида учратиш ниятида отга қамчи босди.

— Салом, қадрдон дўстим,— деди Планшет креслода ўти-

риб, қандайдир қўйқани текшираётган Жафега мурожаат қилиб,— Кимёниг аҳволи қалай?

— Кимё инқирозга юз тутди. Ҳеч бир янгилик йўқ.— Ҳа, айтгандай, Академия салицин борлигига тан берди, бироқ салицин, аспарагин, воқалин, дигиталин — шуям кашфиёт бўлдию...

— Янги моддалар кашф қилишга қурбингиз етмай, янги номлар кашф этиш ўйлига ўтиб олибсиз шекилли,— луқма ташлади Рафаэль.

— Гапингиз рост, йигитча!

— Менга қара,— деди профессор Планшет кимёгарга,— мана шу модданинг таркибини билиб бер-чи. Ундан биронта элемент ажратсанг, мен ҳозирданоқ унга, «Шайтонин» деган ном бераман, чунки уни қисиб кенгайтиromoқчи бўлиб, гидравлик босмани ишдан чиқардик.

— Қани, қани!— қичқирди хурсанд бўлиб кимёгар.

— Балки бу янги, жўн модда бўлиб чиқар.

— Бу бори-йўғи эшак терисининг бир парчаси,— деди Рафаэль.

— Ҳай, ҳай, тақсир!— аччиқланди кимёгар.

— Ҳазиллашётганим йўқ,— эътиroz билдириди маркиз унга сағри терини узатиб.

Барон Жафе турли-туман тузлар, ишқорлар, газларни татиб кўришга ўрганган тилини терига теккизив, бир-икки ялаб кўргач:

— Тъёми йўқ-ку! Қани, уни фтор кислотаси билан сийлаб кўрамиз,— деди.

Терига фтор кислотаси қўйиб кўришиди. Ҳар қандай жонзотнинг тўқимасини бир зумда сарасини саракка, пучагини пучакка ажратиб ташлайдиган бу модда терига тариқча таъсири қилмади.

— Бу сағри тери эмас!— хитоб қилди кимёгар.— Хўш, бу сирли нарсанни минерал, деб фараз қилиб, қитиқ патига тегиб кўрайлик-чи, яъни баланд ҳароратга чидамли металл эритадиган идишимга солиб кўрамиз. Ичиди қизил поташ ҳам тайёр эди.

Жафе чиқиб кетди-ю, дарҳол қайтиб хонага кирди.

— Бу аломат нарсанинг бир парчасини олишга ижозат беринг,— деди у Рафаэлга.— Гаройиб нарса экан...

— Бир парчасини?— қичқириб юборди Рафаэль.— Қилдеккинасини ҳам бермасман. Ҳай, ана ўзингиз олақолинг,— илова қилди у ҳазил товушдà, истеҳзо билан.

Олим терини тилиб кўрмоқчи бўлиб, устарани синдириб қўйди, уни кучли электр токи билан бўлакламоқчи бўлди, вольт олови билан куйдириб кўрди — қўйинг-чи, илмнинг барча чақмоқлари бу даҳшатли тилсим олдида ожиз бўлиб чиқди. Кечки соат етти эди. Планшет, Жафе ҳамда Рафаэль сўнгги тажрибанинг натижасини кутиб, вақт қандай ўтганини

сезишмасди. Сағри тери бир талай хлорли азот билан тўқ-нашувда ҳам ғолиб чиқди.

— Энди нима қилдим? — деб хитоб қилди Рафаэль.— Бу худонинг иродаси. Куним битиби.

У иккала олимни ҳайратда қолдириб, чиқиб кетди. Улар таассуротларини ўртоқлашолмай, узоқ сукут сақлаб ўтиришиди; ниҳоят, Планшет тилга кирди:

— Бу воқеа тўғрисида Академияда оғиз очиб ўтирмайлик, йўқса, ҳамкасларимиз бизни аҳмоққа чиқаришади.

Иккала олим гўрдан чиқсан, аммо арши аълода тангрини кўрмаган бандаларга ўхшар эдилар.

— Илм ожиз! Кислота сувчалик таъсир қилмади! Қизил поташнинг шармандаси чиқди! Вольт оловиям, чақмоқ ҳам ўйинчоқ бўп қолди!

— Гидравлик босма нондай ушалиб кетди-я,— илова қилди Планшет.

— Мен шайтонга ишонаман,— бир лаҳзали сукутдан сўнг гап қотди Жафе.

— Мен худога ишонаман,— жавоб қилди Планшет.

Ҳар бирин ўз эътиқодига содиқ қолди. Планшет механика учун коинот бир машинаки, уни ишчи бошқариш керак, деган фикрда, Жафе эса химия учун борлиқ ҳамма нарсани бузуви шайтоннинг иншооти, олам эса ҳаракатчан бир газдир, деб ҳисоблар эди.

— Биз бу далилни инкор этолмаймиз,— сўзида давом этди кимёгар.

— Эҳ, бизларни овутиш учун назарияпараст жаноблар мубҳам бир аксиома ўйлаб чиқишиган: «далилдай аҳмоқона» дейишади улар.

— Аммо эсдан чиқарма — сенинг аксиоманг ҳам бир далил-ку! — деб қолди кимёгар.

Улар кулиб юбориши ва ҳеч нарса бўлмагандай бемалол тушлик қилишга ўтиришиди: бундай одамлар учун мўъжиза табиатнинг қизиқ бир ҳодисаси эди, холос.

Валантен уйига қайтиб келди; ичига чироқ ёқса, ёришмасди. Энди у ҳамма нарсадан умидини узди: хаёли чархпалақ бўлиб айланар,чувалиб, тутқич бермасдан ҳар томонга қочарди: бу кайфият одатда иложисиз қолган одамда бўлади.

У Шпигхальтернинг дастгоҳида бирон-бир кўз илгамас қусур бор, деган гумон билан ўзини овутса ҳам механика ва оловнинг ожизлигига сира ҳайрон бўлмасди. Аммо терининг майинліги (қўлига олганда Рафаэль дарров пайқаганди) ва одамзотнинг тасарруфида бўлган барча емирувчи кимёвий воситаларга чидамлилиги йигитни даҳшатга соларди. Инкор қилиб бўлмайдиган бу нарсадан боши чир айланарди.

«Ақлимдан озибман,— ўйларди у,— эрталабдан бери оғизмга увоқ ҳам олмадиму шунга қарамай на туз тотгим, на сув ичгим келади, юрак-бағрим ёниб кетяпти.»

У сағри терини ўз жойига осди, сўнг тилсимнинг тархини тизил сиёҳ билан белгилаб, креслога чўқди.

— Соат саккиз бўлибди-я! — хитоб қилди. Кун ҳам тушдай ўтиб кетди.

У кресло суюнчиғига тирсагини тираб олди-да, кафтига бошини қўйиб, оғир хаёлларга чўмиб, анчагача ўтириб қолди. Одатда бундай ўйларнинг сирини ўлимга маҳкум одамлар ўзлари билан гўрга олиб кетишиди.

— Эвоҳ, Полина, шўрлик қизалоқ,— деб хитоб қилди у.— Шундай тубсиз жарликлар борки, муҳаббатнинг қанотлари қанчалик бақувват бўлмасин, уларнинг устидан олиб ўтолмайди.

Шу чоғ кимнингдир оғир хўрсинишини эшитиб қолди ва фақат ошиқ-маъшуқларгагина хос ажойиб зийраклик билан хўрсинаётган одам Полина эканлигини тушуниди.

«О, мана ҳукм ҳам тайёр! — ўйлади Рафаэль.— Агар Полина ҳақиқатан шу ерда бўлса, мен унинг қучогида жон беришга розиман».

Шўх-шодон кулги эшитилди. Рафаэль қаравот томон ўгирилди-да, шаффор чодир орқасида Полинанинг чеҳрасини кўрди: У, бирорвага ҳийласини ўтказган ёш боладек мамнун ва беғубор кулар, сумбул соchlари елкаларига ёйилган эди. Шу чоғ у бир даста атиргул орасидаги бенгал гулига ўхшаб кетарди.

— Ионафанни ўзимга оғдириб олдим,— деди Полина.— Хотининг бўлиб туриб, бу кароватга ҳаққим йўқми? Аччиқланма, жоним, сенинг хонангда ухлаб, тўсатдан олдингда пайдо бўлмоқчидим. Мен тентакни кечиргин, хўпми?

Оқ муслин либосда гулдек очилган Полина мушукдек тўшакдан сакраб чиқди-да, Рафаэлнинг тиззаларига жойлашиб олди.

— Қандай тубсизлик ҳақида гапираётган эдинг, жоним?— сўради жувон ташвишли бир қиёфада.

— Ўлим ҳақида-да.

— Мени куйдирма,— деди жувон.— Бир хил ўйлар борки, биз бечора жувонларнинг ақлимиз етмайди, бунақа ўйлар бизни адойи тамом қиласди-я. Бу гап муҳаббатнинг кучиданми ёки журъатсизлигимизданми — аниқ билмайман. Йўқ, ўлимдан сира чўчимайман,— кулиб давом этди у.— Охириги бўсаларингдан баҳра олиб, эртага тонгдаёқ сен билан бирга дунёдан кўз юмиш — мен учун баҳт. Шу кунлар ичиди бир аср яшагандекман. Агар бир соат, бир кеча тотувлик ва меҳр-муҳаббатга лиммо-лим ҳаёт жомини сипқорган эканмиз, беш кунлик дунёда оз-кўп яшашимизнинг нима аҳамияти бор?

— Гапинг рост, худоям шуни раво кўрганга ўхшайди. Кел, бир ўпай-да, кейин ўлаверамиз,— деди Рафаэль.

— Ўлсак ўлаверамиз,— кулиб жавоб берди Полина.

Эрталабки соат тўққизлар эди: дераза панжарасидан тушиштган нурни муслин пардалар хиралаштиrsa ҳам севиши ганлар ноз уйқуда ётган хонада чўғдек ёниб турган гиламлару шойи билан қопланган жиҳозлар кўзга аниқ ташлашарди. У ер-бу ерда зарҳал буюмлар йилтириарди. Мана, қуёш нури муҳаббат ўйинларидан уялиб, аста ерга сирғалиб тушган момиқдай кўрпани ёритди.

Баланд тошойнада осиғлиқ турган Полинанинг кўйлаги шарпага ўхшарди. Қошиқдек туфличалари тўшакдан анча нарига ирғитилган. Булбул келиб дераза токчасига ўтириди: унинг чаҳчаҳи-ю, учуб кетаётганида қанотининг «пирр» ётган товуши Рафаэлни ўғотиб юборди.

— Модомики, ўлишим муқаррар экан,— деди у, тушда хаёлига келган фикрни ниҳоясига етказиб,— демак, танамда — руҳим билан жонланган мана шу сувек билан гўштдан иборат машинада анча-мунча қусурлар бор экан. Врачлар ўлим қутқусини яхши сезишади, соғманми, касалманми, айтиб беришлари мумкин.

Полина Рафаэлнинг бошини бир қўли билан қучоқлага-нича маст уйқуда ётарди. Жувон уйқусида ҳам севги изҳор килаётгандай эди. Чақалоқ сингари чалқанча тушиб ётган Полина, гўё билинар-билинмас бир маромда нафас олаётган ярим очиқ нафис лабларини унга чўзган кўйи ҳамон ундан нигоҳини узмаётгандек туюларди. Майда, садафдек оппоқ тишлари узра табассум порлаб турган дудоқлари бамисоли чўғдай товланарди. Шу тобда Полинанинг юзи эҳтиросли мулоқот пайтидагидек оппоқ оқариб, ниҳоятда тиниқлашиб кетганди. Ширин уйқуда жуда чиройли бир ҳолатда ётган оққўнгил севгилиси чақалоқ сингари ғоят масъум кўринарди; ҳаттони энг самимий аёллар ҳам кундузи юракларини аллақандай ғам-қадарга чулғовчи баъзи дунёвий шарт-шароитлар асири бўлиб қоладилар, аммо уйқуда улар қайтадан болаликдаги каби табиий туйғулар оламига қайтадилар. Хатти-ҳаракатларида ҳеч қандай эришлик сезилмайдиган, ҳамма нарсага беғараз боқадиган, табиатнинг дилбар бир хилқати бўлмиш Полина ҳар жиҳатдан баркамол эди. Ён томондан унинг юзи майн шойи парқу устида янада жозибалироқ кўринарди, уни қандайдир саркаш кўрсатиб турған паришон соchlари кўйлагининг бурмалари билан битта бўлиб ётарди. Полина ноз уйқуда эди, узун-узун киприклари ўткир ёғуддан нигоҳини ҳимоя қилиб тургандек, ёхуд эҳтироснинг киши борлигини чулғаб олувчи ўткинчи лаҳзаларини узайтиришига ёрдам бераётгандек қўйи тушганди; унинг кокилига ўралиб ва фландр тўрлари остидан кўриниб турган пуштиранг, бежирим қулоги рассомни, шоирни, чолни ақлдан оздириши, телбани эса эҳтимолки, ҳушига қайтариши ҳеч гап эмасди. Ишонмасангиз, севгилингиз сизга қандай майн чирмашиб ухлашини ва тушида жилмайшини, дунёдаги

ҳамма нарсани эсидан чиқариб, уйқу ичиди фақат сизни хоҳлашини, сўнгги бўсалар ҳақида унсиз сўйлаб турган дудоқлари билан сиз томон қандай интилиб турганини бир кўрининг. Сиздан кўнгли тўқ ҳолда яримяланғоч, аммо вужудига муҳаббат пардаси ёпилган ҳамда фижимланган тўшак ичиди ҳам ҳаё-ибосини сақлаган аёлни тасаввур қилинг. Унинг срда сочилиб ётган кийимларига, кеча сизни деб шунча сабр-сизлик билан сугуриб ташлаган ипак пайпоқларига, сизга нисбатан чексиз ишончидан дарақ берувчи ечиғлиқ бофичига бир қур назар солинг. Ахир шуларнинг ҳаммаси жаннатни эслатмайдими? Ахир бу боғич бутун бир достон эмасми? Боғич билан шунча йил қўриқлаб келинган бебаҳо бойлик энди сизники, у жисмингизнинг бир қисмига айланган. Ҳаяжонланган Рафаэль муҳаббат ва хотираларга лиммо-лим, ёѓдуларигача шаҳват акс этиб турган хонага бир сидра кўз югуртириб чиқди-да, ҳали вужуди пок ва бокира, айни чоқда, ҳам ишқ оловида ёниб турган, энг муҳими, жисму жони билан бевосита унинг ўзиники бўлган мана шу аёлга яна қараб қолди. Рафаэль абадий яшашни истарди. Унинг нигоҳи тушиши билан, худди қуёш нури ургандек, Полина кўзини очди.

— Хайрли тонг,— деди Полина табассум билан.— Жуда чиройли бўп кетибсан, босқинчи!— ҳазиллашиди у.

Муҳаббату навқиронлик, гира-шира ёғду ва сукунатдан пайдо бўлган жозибадорлик ила нафас олаётган бу икки ёш жаннат ҳурларига ўхшарди. Мурғакликда одам мастьум ва беғубор бўлгани сингари, келин-куёвликнинг биринчи кунлари ҳам бетакрор ва сеҳрли бўлади. Эвоҳ, севгининг бу баҳорий нашъу намолари, ўсмирлик палламиздаги табассумлар сингари, бир куни барҳам топади, сирли, ишқий ўйларимиз тинчлик беравермаганда эса, сабр косамизни лиммо-лим тўлдириш, ёки ўзининг муаттар бўйлари билан кўнглимизни кўтариш учун хотирамизда маҳкам ўрнашиб қолади.

— Нега ўғондинг?— деб сўради Рафаэль.— Ухлаётганингни шундай ҳузур билан томоша қилаётувдимки, кўз ёшимни тиёлмадим.

— Мен ҳам,— жавоб берди Полина,— кечаси ухлаётганингда менам сенга қараб йиғлаган эдим, лекин кўзларимдан оққан севинч ёшлари эмасди. Мёнга қара, Рафаэль, қулоқ сол! Ухлаганда оғир-оғир нафас оласан, кўкрагингда бир нималар бўлаётгандек үхшайди, қўрқиб кетаман. Худди силдан адойи тамом бўлган отам сингари калта-калта, қуруқ йўталасан. Мен бу касалингни ўпкангдан келаётган бир хил шовқиндан билдим. Кейин эса, иситманг чиқди, бунга ишончим комил — қўлинг нам ва иссиқ эди... Азизим... Сен ҳали ёшсан,— давом этди Полина титраб,— сен ҳали соғайиб кетишинг мумкин, борди-ю, мусибат бўлиб... Йўқ-йўқ,— деди у бирдан севиниб,— ҳеч қандай мусибат бўлмайди: врачларнинг айтишича, бу касаллик юқумли эмиш.— У иккала қўли

билин Рафаэлни қучоқлади ва оромижон бўса билан гиппа нафасини бўғди.— Қаригунча яшашни истамайман,— деди у.— Иккаламиз ҳам ёш ўламиз ва қўлимизда гулдасталар билан арши аълого учиб кетамиз.

— Тўрт мучали соғ одамгина шундай орзулас билан ўзини овутади,— деди Рафаэль ёрининг соchlарини ўпар экан.

Бироқ шу топда худди тобутдан чиқаётгандек қаттиқ ва ўғон йўтали эшитилди, одатда бундай йўтал қўрқинчли бўлиб, беморнинг юзидан қонини қочиради ва безгак тутиб, қора терга ботиради. Унинг асаблари чунон таранглашгандики, бор гавдаси қаттиқ-қаттиқ силкинади, орқа мияси оғриб, қон томирларидан қўрғошин оққандай вазминлашади. Ранги бўздай оқарган Рафаэль изтироб ичидаги оҳиста паркуга ўзини ташлади,— у гўё бутунлай мадори қуригандай шалпайиб қолган эди. Даҳшатдан тош қотган Полина катта-катта очилган кўзларини унга тиккан эди.

— Ўзимизни уринтириб қўймайлик, жонгинам,— ниҳоят тилга кирди у кўнглидаги даҳшатли сезгини Рафаэлдан яширишга ҳаракат қилиб. Полина юзини қўллари билан беркитиб олди, кўз олдида ажалнинг совуқ башараси турарди. Рафаэлнинг афти кўкариб қўзлари ботиб кетган эди. Ҳозир афти илмий мақсад учун гўрдан ковланиб олинган бош суюкка ўхшар эди. Полинанинг эсига кечга Валантен оғзидан чиқиб кетган гап келди.

«Ҳа, ҳатто севги ҳам ўтолмайдиган тубсиз жарликлар бор. Аммо қисмат шу экан, ўзимни шу жарлика дағнি этаман»,— деб ўйлади жувон.

Шу ноҳуш ҳодисадан уч-тўрт кун ўтгач, март тонгларининг бирида Рафаэль ўз ётоқхонасида тўрт врач қуршовида ўтиради. Врачлар уни дераза ёнидаги креслога, нурга яқинроқ ўтказиб, навбатма-навбат томирини кўриб, батафсил текшириб, саволларга тутишарди.

Бемор ўз касали ҳақида врачларнинг қандай хаёlda эканлигини билишга интилар, уларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатларини, пешоналарида пайдо бўлган ҳар бир бурушиқни синчковлик билан кўзатарди. Бу консилиум — машварат унинг сўнгги умиди эди. Олий суд ҳукм чиқариши керак — ё ҳаёт инъом этади, ё ўлимга маҳкум қиласди. Одамзот тўплаган бор тажриба-ю, илмнинг охирги сўзини эшитиш ниятида Валантен ҳозирги замон тиб илмининг буюк алломаларини ҳузурига чорлади. Бойлиги-ю, оқсуяклиги шарофати билан рўпарасида лаббай, деб тибиёт соҳасидаги уч йўналиш вакиллари ҳозир нозир бўлишди.

Докторларнинг учтаси, спиритуализм, таҳлил ва ҳаётга эрмак деб қаровчи эклектизмнинг ўзаро курашини мужассамлантирган шахслар тибиётнинг бутун фалсафасини бу ерга дастак қилиб олиб келгаи эдилар.

Тўртинчи врач эса Орас Бъяншон, чуқур илм эгаси, ке-

лажаги порлоқ, ҳозир ҳам кўзга кўринган врачларнинг энг забардасти, сергайрат ёшларнинг оқил ва камтарин вакили эди.

Бу ёшлар Париж университети игна билан қудуқ қазигандек қилиб терган бор ҳазинани қўлга киритиб, бир неча аср ичидаги йиғилган материалларни тартибга келтирас, балки, ниҳоят тибиёт қалъасини тикалашар?

Маркиз ва Растињакнинг дўсти бўлмиш бу одам мана бир неча кундан бери Рафаэлни даволаб юрганди, энди эса, уч профессорнинг саволига жавоб беришда bemorга ёрдам қилас, вақти-вақти билан уларнинг ёътиборини сил касали аломатларига ўхшаш белгиларга тортишга ҳаракат қиларди.

— Балки ўзизга жуда эрк берив, тараллабедод ҳаёт кечиргандирсиз-а? Ёки сира ўзингизни аямасдан ақлий меҳнат билан шуғуллангандирсиз?— сўради Рафаэлдан донғи кетган докторлардан бири. Бу одамнинг кенг пешонаси, рапидадек юзи, зуваласи пишиқ, ўғон гавдаси қолган икки рақибидан анча қўли баланд эканлигидан дарак бериб тургандай эди.

— Уч йил бошимни кўтармай катта бир асар ёздим, балки, кези келиб, унга кўзингиз тушар, кейин эса кайф-сафога берилиб, ўзимни адойи тамом қилмоқчи бўлдим.

Буюк табиб «Ўзим ҳам билган эдим», дегандек бош ираг қўйди. Бу ўша органик мактабнинг бошлиғи, бизнинг Қабанислар ва Бишаларнинг издоши, машҳур Бриссе эди. Органик мактаб вакиллари воқеъликка тўғри муносабатда бўлиб, материалистик фикр юритар эдилар. Улар ҳар бир одамга ҳамиша муайян ва ўзининг шахсий тузилиши қонунларига мутлақо тобе бир хилқат деб қарап эдилар; шу боисдан нормал ҳолатда бўлган соғлиқнинг сабаблари билан бир қаторда у ёки бу тарзда юз берган ўлимнинг сабаблари уларга доим беш қўлдай маълум бўлиб туради.

Жавобни эшитиб, Бриссе дераза рахига суюнганча сукут сақлаб, диққат билан Рафаэлни кузатаетган ўрта бўйли, нақш олмадай юзлари билан чақноқ қўзлари қадимий сатирларни эсга солувчи кишига хомуш қаради. Гоят хушчақчақ ва диндор бу одам доктор Камеристус бўлиб, виталистлар раҳбари, Ван-Хелмонт мавҳум таълимотининг учига чиқсан ҳимоячиси эди. Бу таълимот инсон ҳаётини жарроҳ тифини масхара қилувчи, жарроҳлик илмига панд берувчи, тиббий дори-дармонлардан, риёзат масалаларидан, киши жисмини илмий равишда тадқиқот этишларидан юз ўгириб, интилишларимизни ерга урувчи, ақлга сифас мұъжиза, олий ибтидо, деб биларди. Гўё ҳаёт қандайдир илоҳий қонунга бўйсунувчи ва ўқтинг-ўқтинг киши жисмида аланса олиб, охироқибатда тез ўлимга маҳкум, айни пайтда эса, янаш қобилиятига эга бўлган организмда ўчиб қолувчи кўзга кўринмас

бир олов эди. Учинчи докторнинг лабларида истеҳзоли кулаги пирпиради. Бу одам доктор Могреди, ўткир ақл соҳиби, аммо ўлгунча заҳар ва асқиябоз одам эди. У беморларни даволашда фақат скальпель — жарроҳ тифининг кучига таянар, Бриссенинг фикрига қўшилиб, соппа-соғлом одам тўсатдан ўлиб қолнишига ишонар, шунинг билан бирга Камеристуснинг одам ўлимдан кейин ҳам яшайди деган фикриниам қувватларди. У ҳар бир назариянинг маълум фазилатлари бор деб тан олса ҳам, биронтаенга тарафдор бўлмас, медицина системаларидан энг афзали — фактларгагина таяниб, ҳеч бир системасиз ишлашни ўзига шиор қилиб олганди. Медицинанинг Панурги, зийракликнинг султони, буюк тадқиқотчи ва учиға чиққан асқиябоз, барча, ҳатто энг қалтиқ тажрибаларни жон-жон деб ўтказадиган бу одам шу вақт сағри терини кўздан кечирмоқда эди.

— Истакларингиз билан терининг буришиб, торайиши орасидаги мутаносибликни ўз кўзим билан кузатишни жуда орзу қиласдим,— деди у маркизга.

— Сабаб?— деб юборди Бриссе.

— Сабаб?— такрорлади Камеристус.

— Э, ҳа, демак фикрингиз бир экан-да!— луқма ташлади Могреди.

— Ҳа, бу тери буришиб, торайишининг сабаби жуда осон,— деди Бриссе.

— Чунки у файритабии тери,— деди Камеристус.

— Дарҳақиқат,— яна тилга кирди Могреди, юзига ёлғондакам жиддий тус бериб Рафаэлга сағри терини қайтараркан,— бу нарсани шарҳлаб бериш қийин бўлса-да, аслида табиий бир ҳолат: олам яралдан бери тери борган сари буришиб, медицинани ҳам, гўзал аёлларни ҳам мушкул аҳволга солиб қўяди.

Вадантен уч докторни зимдан кузатаркан, биронтасида ўзига нисбатан заррача ҳамдардлигу раҳм-шафқат кўрмасди. Учаласи ҳам пинагини бузмай, беморнинг жавобларйни тинглар, совуққонлик билан аъзойи баданини текшириб, уни саволга тутишарди.

Уларнинг такаллуфи замирида ашаддий эътиборсизлик ётарди. Бениҳоя ишончданми ёхуд паришенликданми, ишқилиб, жуда кам гапиришарди. Баъзан Рафаэль буларнинг хаёли бошқа ердами, деб шубҳаланиб қоларди. Бъяншон дардинг ҳар қандай оғир аломатларига уларнинг эътиборини жалб қиласин, фақатгина Бриссе онда-сонда оғзининг бир чети билан «яҳши», «хўш», деб қўярди. Камеристус чуқур хаёлларга ғарқ эди. Могреди икки савдоининг бутун ҳатти-ҳаракатларини назардан қочирмасдан, астойдил ўрганаётган драматургга ўхшарди. Ораснинг юзидан беморнинг дард тортаётганидан қаттиқ изтироб чекаётгани, ҳамдардлиги билиниб турарди.

У яқиндагина врач бўлганди, шу боис ҳали беморларнинг азобига танаси бошқа дард билмас зайдида беларво қарай олмас, ўлим тўшагида ётган касалнинг олдида тўнкадай беҳис туролмасди. У ҳали ғалаба учун қулай фурсатни ихтиёр қилиб, ҳужумга ўтаётган, ўлаётгандарнинг хириллашига парво қилмайдиган саркардага ўхшаёлмас, ҳамдардлик кўз ёшларини тийиб ололмас эди. Докторлар ярим соатча, агар татьбир жоиз бўлса, тўй либосини тикиришга келган куёв болани тикувчи ўлчаб-бичгандай, касалликни ҳамда беморни ўлчаб-бичишиди, шу аснода у-бу нарсалар ҳатто, ҳатто сўнгги ахборотлар ҳақида гаплашиб олишиди. Ниҳоят, маслаҳатлашиб, диагноз қўйиш мақсадида Рафаэлнинг кабинетига ўтмоқчи бўлишди.

— Мен ҳам маслаҳатингларга кирсам бўладими?— сўради Рафаэль.

Бриссе ҳамда Могреди бунга тиш-тироғи билан қарши бўлишди, беморнинг такрор-такрор илтимосларига қарамай, унинг ҳузурида муҳокама ўтказишидан бош тортишиди. Рафаэль одатга бўйсунишдан бошқа иложи қолмай, аста даҳлизга чиқиб олишга қарор қилди, зеро у ердан уч оғайнин профессорнинг медицина мунозарасини бемалол эшилса бўларди.

— Муҳтарам жаноблар, ўз мулоҳазамни қисқача қилиб айтиб ўтишга ижозат берсангиз,— деди Бриссе.— Сизларга гапимни ўтказмоқчи эмасман, ҳамда эътиrozларнингизни эшитиб ўтирмайман ҳам, чунки биринчидан: бу мулоҳазам муқаррар ва ниҳоятда муҳим. Мен даволаётган бир беморим худди мана шу касалга ўхшайди. Иккинчидан: мени шифоҳонада интизор бўлиб кутишпти. Уша ерда қатнашишим жуда зарур бўлгани учун биринчи бўлиб сўз олишга мажбурман. Бизни ҳозир қизиқтираётган шахс ақлий меҳнат билан шугулланиб, анча ўзини урнтириб қўйган... Орас, бемор нима иш қиласди?— сўради у ёш ҳамкасбидан.

— Ирода назарияси устида ишлаган.

— Бай-бай-бай, ҳадди, ҳудуди йўқ мавзу экан! Такрорлайман, у ақлий меҳнатга зўр берган, ҳаёти тартибдан чиқиб кетган, бунинг устига қувватни оширувчи дориларни кўп ичаверганидан дармони қуриб қолган, ҳаддан ташқари ишлайвериб, мияси билан аъзойи баданини ишдан чиқарган. Кўриниб турган ҳамда текшириш жараённида аён бўлган бир қатор аломатлар шуни кўрсатадики, жаноблар, ошқозон таомоман ишдан чиққан; нафас олиш, овқатни ҳазм қилиш, қон айланиш каби жараёнларни идора қилувчи асосий лимпатик асаб толалари яллиғланган, қурсоқ пардаси ниҳоятда юпқалашган, қорин таранг бўлиб турибди. Жигари шишганига эътибор бергандирсиз? Ниҳоят, беморни даволаётган жаноб Орас Бъяншон овқат ҳазм қилиши жуда қийин бўлади,

деди. Гапнинг пўскалласини айтганда, ошқозоннинг ўзи йўқ, чунки одам адо бўлган. Ақл-фаросат қобилияти йўқолган, сабаби, еган овқатини ҳазм қилолмай қолган. Иссиқ жоннинг муҳим аъзоси бўлмиш қурсоқ ўз хусусиятларини тинмай йўқотаётгани туфайли, бутун аъзоларни ишдан чиқарган. Қорин бўшлиғининг асаб тўқималари орқали касаллик мияга урган, мия ҳам яллиғана бошлаган, бу аъзонинг таъсирчанлиги шундан. Унда мономания пайдо бўлган, ваҳима-чи бўлиб қолган. Тасаввуррида сагри тери ҳақиқатан қисқараётгандек туюлади, ҳолбуки, бу терининг ҳажми ҳозир кўриб турганимиздек, сира ўзгармаган. Лекин тери қисқараётидими, йўқми, бундан қатъи назар, бемор учун бунинг заррача аҳамияти йўқ. Тезроқ беморнинг қорнига зулук қўйинг, одамнинг энг зарур мана шу аъзосини тиниқтиринг. Беморнинг ҳәтини тартибга солинг, қарабисизки, мономания касали ўтади-кетади. Вассалом. Муолижани бутун икир-чикиригача доктор Бъяншоннинг ўзи тайинлаши керак. Балки дард оғирлашгандир, балки нафас йўллари ҳам яллиғлангандир, аммо энг аввал ошқозону ичакларни даволаш минг марта зарурроқ деб ҳисоблайман. Оғир назарий ишлар устидаги ҳаёт механизмларини дабдала қилган: аммо ҳали дарднинг олдини олиб, bemorni oёққа turfazish mumkin. Shunday қилиб, дўстмизни қутқариш sizning қўлингизда,— гапига хулоса ясади у Бъяншонга мурожаат қилиб.

— Ҳамкасбимиз оқибатни сабаб деб тушуняпти,— деди Камеристус.— Ҳа, у foят аниқ кузатган ўзгаришлар ҳақиқатан ҳам bemorda бор, аммо бамисли ойна синганда ҳар томонга дарз кўтгандек, бу дарз ошқозондан мияга эмас, аксинча, миядан ошқозонга борган. Ойнани синдириш учун зарба керак эди, ким берди шу зарбани? Биз бир нарса дей оламизми? Ахир bemorni яхшилаб кузатиб келганимидик? У кўрган-кечирган ҳамма нарсадан хабаримиз борми? Жаноблар, унинг асосий асаб толаси — Ван-Хелмонт археяси жароҳатланган, жони ўқ илдизидан шикаст топган. Илоҳий учқун бамисоли куч узатувчи механизм ролини ўйнайдиган ва иродани, хусусан, мана шу ҳаёт фанини вужудга келтирадиган воситачи — онг, организмнинг кундалик фаолиятини ҳамда айrim аъзоларнинг функциясини идора этишдан тўхтаб қолган,— менинг қадрдан олим ҳамкасабам тўғри таъкидлаган барча чалкашликлар худди шундан бошланади. Қасаллик қорин усти атрофидан бошланиб, мияга томон эмас, аксинча, миядан бошланиб, қорин усти атрофига томон силжиган. Йўқ,— деди у кўкрагига муштлаб, йўқ — мен одамга айланиб қолган ошқозон эмасман. Йўқ, бу ҳали та мом бўлди, деган гап эмас. Ошқозоним соппа-соғ бўлса, қолган ҳамма нарса иккинчи даражалидир, деб ҳукм чиқаришга мен журъат қилолмайман... Биз,— деди у хиёл мулойим

оҳангда,— турли субъектив фикрлар келтириб чиқарувчи кучли тиббий ҳодисаларни ягона жисмоний сабаб қилиб кўрсатишга ҳамда уларга бир хилдаги даволаниш курси тавсия этишга заррача ҳаққимиз йўқ. Одамларнинг мижози ҳар хил бўлади. Ҳар биримиз бошқа-бошқа нарсалардан таъсиранадиган, бошқа-бошқа нарсалардан озиқланадиган, бошқача дори-дармонларни кўтарадиган ва бизга мутлақо аён бўлмаган қонунлар таъсирида ўз юмушларини ўзича адо этадиган аъзоларимизга эгамиз. Интиҳосиз ваҳдати вужуднинг ҳар бир заррасига олий зот айрим-айрим вазифалар юклаган, ана шу зарралар вужудимизга руҳ ато қиласди. Ҳар бир руҳ эса ҳар кишида турлича зуҳр этади. Руҳ одамни интиҳоли вужудга айлантиради. Аммо интиҳоли вужуд қандайдир нуқтада интиҳосизлик, чексизликка сабаб бўлади. Шунинг учун биз ҳар бир вужудни айрим кўриб чиқмоғимиз, миридан-сиригача ўрганишимиз, қандай яшаётганини, қудрати нимада эканини билишимиз лозим. Ивиган момиқнинг юмшоқлиги билан жилвир тошнинг қаттиқлиги ўртасида оламолам сир-синоат бор. Худди шу нарса инсонга ҳам тааллуқлидир. Пешонасига узоқ умр кўриш ёзилган баъзи одамларнинг вужуди юмшоқ бўлсаям, мушаклари темирдан қаттиқ. Одамни шундай яратган табиатнинг қанча-қанча хатолари бор экан? Табиат бундай одамларни бўшаштириб, тинкамадорини қуритиб даволайди. Сизларнинг фикрингизча, одам куч-қуввати, асаблари ҳамиша заифлашиб туради. Хуллас, мен бунақа bemorларни руҳий дунёсига таъсири этиш, ички оламини чукур ўрганиш йўли билан даволаш тарафдориман. Қасаллик сабабларини инсон танасидан эмас, руҳий дунёсидан қидириш даркор! Табиб — илҳомкор, пурқудрат хилқатдир. Худо пайғамбарга минг йиллар қаърини кўриш, шоирга борлиқни қайтадан идрок этиш, мутрибга эса номаълум оламнинг мусиқий оҳангларини топиш салоҳиятини баҳш этган... Худди шунга ўшаб, қодир эгам табибгаям ҳаёт-мамот турларининг қаърига назар солиш салоҳиятини ато қилган.

— Қачон кўрмасанг, ўзининг ҳокими мутлоқ подшопарастларча диний тиббиётини ўртага суқади-я! — деб ғудранди Бриссе.

— Жаноблар,— шошилиб Бриссенинг галини бўлди Могреди,— bemor масаласига қайтайлик...

«Демак, шу экан-да, илмнинг каромати,— маъюс ўйлади Рафаэль.— Менинг шифо топишим тасбеҳу зулуклар, Дююнтреннинг пичноғию, Гогенлоэ тўранинг дуоларига қараб қолган экан-да. Даил билан сўз, модда билан руҳ бир ёқдаю, Могредининг гумонлари бир ёқда. Ожиз одамзоднинг «Ҳа» ёки «Йўқ» сўzlари ҳар ерда мени қувлаб юрибди. Ҳамиша Рабленинг Каримари-Каримарасига йўлиқасан. Руҳий касалга дуч бўлсанг — каримари! Тананг оғриса — каримара.

Ўласанми-қоласанми — буни билишмайди. Планшет ҳар ҳолда ростгўйроқ «Билмадим»— деди-қўйди.

Шу чор Валантен доктор Могредининг овозини эшилди.

— Бемор — мономанми? Нима қипти — деб хитоб қилид у.— Аммо унинг йилига икки юз минг ливр даромади бор. Бундай мономанлар камдан-кам учрайди, шу боис биз унга маслаҳатимизни аямаслигимиз керак. Қурсоғи миясига таъсир қилдими, мияси қурсоғигами, буни балки bemор ўлганида аниқлармиз. Шундай қилиб, хулоса чиқарайлек. Рафаэль касал — бу кундай аён. У муолажага муҳтож. Асабини тинчлатиш ҳамда ошқозону ичакларини даволаш учун қорнига зулук қўйялик, шундан сўнг шифобахш сувли жойларга юборайлек — демак бир йўла икки йўлдан кетамиз. Модомики, ўпка касали бўлса, биз уни даволай олмаймиз. Шу сабабдан...

Рафаэль шошилиб бориб, ўз жойига ўтириди. Бир оздан кейин тўрт шифокор кабинетдан чиқиб келишди. Сўз Орасга берилди.

— Докторлар бир қарорга келиб, дарҳол қоринга зулук қўйишини зарур топишиди. Шунингдек, вақтни бой бермай тана ва руҳни шифолашни бошлишини тавсия этишиди. Биринчидан, жисмингиздаги яллигланиш жараёнига чек қўйиш мақсадида парҳезда бўлласис (шу ерга келганда Бриссе маъқуллаб, бош иргади). Бундан ташқари, руҳингизни кўтариш мақсадида гигиеник режим сақлайсиз. Яна биз яқдиллик билан шифобахш сувлар бор жойларга боришингизни тавсия қиласиз. Масалан, Эксга, Савойяга ёки хоҳласангиз Мон-Дор, ёки Овернга. Савойянинг ҳавоси ва табиити Қапталага қараганда анча ҳузурбахшроқ, аммо яна таъбингиз. (Бу гал Камеристус ўз розилигини изҳор этди.)— Докторлар,— давом этди Бьяншон,— нафас олиш аъзоларингизда арзимаган ўзгаришларни сезишиб, менинг олдинги маслаҳатларимни тўғри топишиди. Шифокорлар, сизни тезда тузалиб кетади, деган фикрда; бу эса мен берган барча дориларни тўғри алмаштириб истеъмол қилишингизга боғлиқ... Шу...

— Шу сабабдан қизингиз тилдан қолган,— кулиб, гапни илиб кетди Рафаэль Орас билан кабинетига кириб, бу фойдасиз машварат учун пул тўлар экан.

— Жуда саботли-да, булар,— деди унга ёш шифокор.— Камеристус сезади, Бриссе ўрганади, Могреди шубҳаланади. Ахир одамнинг руҳи ҳам, жисми ҳам, ақли ҳам бор-ку, шундай эмасми? Мана шу аесий сабаблардан бирортаси мижозимизда устунроқ бўлади. Одамнинг мижози бари бир одамзот илмига таъсир қиласи. Ишонсанг, Рафаэль — биз шифоламаймиз, фақат bemорга мадад берамиз. Бриссе ҳамда Камеристус йўллари орасида яна кутиш йўли ҳам бор, аммо бу системани муваффақиятли қўллаш учун bemорни ўн йил кузатиш керак. Қолган барча илмлар негизидаги каби

медицина негизида ҳам инкор ётади. Хуллас, эс-ҳушиングни йиғиб ол. Савойяга бориб кўр; энг яхшиси, табиатга ишон, тўғрисиям шу.

Шундан сўнг бир ой ўтди. Ажойиб ёз оқшомларидан бирида Экснинг шифобахш сувида дам олаётганларнинг баъзилари сайдан кейин оромгоҳда тўпланишиди. Рафаэль одамларга орқасини ўғирганича, деразанинг олдида узоқ ўтириб қолди. У паришонхотирликка берилган эди: бундай пайтда турфа ўй-хаёллар бостириб келаверади, лекин улар бирон қатъий фикрга айланмасдан, худди шаффоф, рангиз булутлардай тарқаб кетаверади. Бундай пайтда одам сокин маъюсликка чўмади. Қўнгил гўё уйқудагидай тин олади. Валантен бу дилхуш туйғулардан масти бўлиб, ҳеч қандай дардни сезмаётгани, айниқса, ниҳоят сағри терисини таҳдид солишдан тўхташга мажбур этганидан кўнгли ёришиб, илиқ оқшом сукунатидан завқланиб, соғ ва муаттар тое ҳавосини тўйиб симиради. Чўққиларда шафақнинг қип-қизил шуълалири сўниб, салқин туша бошлаганида у деразани ёпиб қўйгани ўрнидан турди.

— Илтимос, ёпманг,— деди унга қараб кексароқ бир хоним.— Биз бўғилиб кетяпмиз.

Қандайдир ғазаб аралаш айтилган бу жумла Рафаэлнинг қулоғига ўқдай санчилди. Одатда ўзимизга дўст деб билгимиз келган айрим кишиларнинг оғзидан баъзан шундай сўзлар чиқиб кетадики, бундан ҳайриҳоҳ туйғуларимиз озор топади, инсон худбинлигининг ҳадсизлигини сезамиз. Рафаэль кампирга худди дипломатларнидай совуқ назар билан бошдан-оёқ қаради-да, лакейни чақирди. Лакей ёнига келгач, қуруққина қилиб:

— Деразани очинг!— деди.

У шундай дейиши билан залдагиларнинг қиёфаларида ҳайратланиш аломатлари пайдо бўлди. Гўё Рафаэль ҳаддан ташқари қўпол бир ҳаракат қилгандай одамлар унга томон маънодор қарашганча, ўзаро шивирлаша бошлишиди. Ёшларга хос тортичноқликдан ҳали батамом халос бўлмаган бу йигит уялиб кетди, лекин у шу зумнинг ўзидаёқ довдирашни йиғиштириб, ўзини ўнглаб олди. Галати воқеанинг содир бўлишида ўзининг қанчалик айбдор эканлигини ўйлашга тиришиди. Шунда ҳамма нарса унинг миясида бирданига равшанлашиб, ўтган кунлар хотиридан бирин-кетин ўта бошлиди. Атрофидаги одамларнинг капалагини учириб юбораётган сабаблар гўё мурданинг кўк томирлари сингари намоён бўла борди, одатда мутахассислар озгина дори юбориш билан бундай кўк томирларнинг майд-чўйда шахобчаларигача потратиб билиб олишади. Рафаэль бир дақиқалик мана шу можародаёт ўзининг кимлигини пайқади, у ҳаётининг ҳар куни-ю, миясида кечган ҳар бир ўй-ҳаёлигача эътиборидан ўтказди. У ҳайратомуз маъюслиги ва паришонлиги билан

бу бегам жамоанинг ичида ажралиб қолаётгани, ҳадеб ўз тақдири ҳақида ўй суроётгани, доим машъум дарди билан бандлигини, энг оддий сұхбатлардан ҳам, одамлардан ҳам жирканиб, юз ўгираётганини хаёлидан кечирди. У бошқалар билан вақтингчалик таниш-билиш орттиришдан қочаётган эди. Бундай сайёхлар одатда кейинчалик учрашиб қолиш эҳтимолидан холи бўлганлари учунми, ўзаро жуда тез эл бўлиб кетаверишади. У ҳамма нарсага бутунлай бепарво эди, қисқаси, у тўлқинларнинг меҳрли эркаланиши-ю, шовқинларини асло сезмайдиган гаройиб қояга ўхшарди. У гайритабий бир фаросат билан атрофидагиларнинг дилида ҳозизир не кечаетганинги уқиб турарди. Рафаэль қандил нуридан сарғиши боши ва заҳил юзи ёришиб турган чолни кўриб, қайсири бир куни уни қартадан ютгани, лекин яна ўйнашга таклиф этмаганини эслади. Чолнинг нариёғида кўхликкина бир аёл турар эди, Рафаэль у аёлнинг нозу карашмаларини бежавоб қолдирганди. Ҳар ким қандайдир бир гина-кудуратни унга айб қилиб тақар, гарчи бундай қараганда у гина-кудуратлар уччалик оғир бўлмаса-да, лекин кишиларнинг шахсиятларига оғир ботгани дилларига ўтириб қолган эди. У ким билан жиндай муносабатда бўлмасин, беихтиёр ана шу кимсаларнинг қитиқ патига теккан эди. Рафаэль меҳмонга чорлаган, отларини минган одамлар унинг бадавлатлигини кўриб, ғаши келарди. Бу одамларнинг ношукурлигидан ранжиган йигит уларни ҳақоратланишдан халос этмоқчи бўлганида эса улар: «Валантен ўзини биздан юқори қўяди»,— дейишиб, уни оқсуяклика айблашди. У атрофидагиларнинг кўнглига назар солиб, уларнинг пинҳоний ниятидан воқиф бўларкан, бу жамоа қаршисида, сирти ялтироқ назокат қаршисида даҳшатга тушди. Рафаэлнинг бойлиги ва ҳаддан ташқари зукко эканлиги учун бу бандалар ҳасад қилишар, уни кўргани кўзлари йўқ эди. Йигитнинг сукут сақлаши бу ҳангаматалаб инсонларнинг умидларини пучга чиқарар, унинг камтаринлиги майда, ивирсиган одамларнинг назарида такаббурлик бўлиб кўринар эди. Йигит уларга нисбатан қанчалик маҳфий, оғир жиноят қилиб қўйганлигини англади: у жамият қоидаларини тан олмасдан яшар эди. Уларнинг бешафқат истибодонга итоат этмайдиган Рафаэль бу кишилар билан пачакилашиб ўтиришин лозим топмади. Йигитнинг эркин, мағрур муомаласи учун ўч олишга қасд қилганлар Валантенга ўзларининг құдратини кўрсатиб қўйиш, унга нисбатан ўзига хос сургун эълон қилиш, йигитга кўзлари учиб турмаганини билдириб қўйиш ниятида ўз-ўзидан иттифоқ бўлиб олишди. Жамиятнинг бу тахлит қиёфаси олдинига Рафаэлнинг қалбида таассуф туйғусини ўйғотди. Аммо у ўткир фаросати билан бу одамларнинг маънавий дунёсини ўраб турган ниқобни чилпарчин қилиб, унда нима зоҳирлигини очиб ташлаганида ўз-ўзидан чўчиб тушди ва

ношиқа ҳеч нарсани кўрмаслик умидида кўзларини юмди. Ҳақиқатнинг бу мудҳиш кўриниши тағин шу заҳотиёқ парда шира яширинди; йигит ҳар қандай ҳокимлигу устунлик билан соғлиқ даҳшатли ёлғизликда қолиб кетди. Шу дақиқада қатниқ ўйтали тутиб қолди. Биронтаси икки оғиз хайриҳоҳ сўз айтишни эп кўрмади. Жилла бўлмаса, бирор одатда бундай олий зотлар тўплланган жойда шу хил вазиятда айтиладиган қандайдир бир бепарво ёки тузсизроқ бир нарса деб бўлсада, ҳамдардлик билдиришни лозим топмади, аксинча қулогига адоват овозлари ва ғазабли шивир-шивирлар эшишилди. Одамлар ҳеч бўлмаса юзакироқ бирон муомала қилишни ҳам ўйлашмади, эҳтимол, улар бу хил муносабатларининг чин эмаслигини Рафаэль бари бир билиб қолади, деб ўйланлари учун ҳам шундай қилишгандир.

— Унинг касали юқумли.

— Мудир уни залга киритмаслиги керак эди.

— Нафсиларни айтганда, маданиятли одамлар даврасида бундай ўйталиш асло мумкин эмас!

— Бундай дардга ўйлиқкан экан, сув бўйига келиб нима қиласарди...

— Бу ерда ортиқ қолишининг иложи йўқ энди.

Бундай ўринисиз адоватдан қутулиш ниятида Рафаэль ўрнидан турди-да, зал бўйлаб юра бошлади. Йигит ҳеч бўлмаса бирон кишидан паноҳ топиши умидида ёлғиз ўтирган бир ёш хонимнинг олдига борди ва унинг билан ширин сұхбат қургани энди оғиз жуфтлаганида, жувон юзини ўгириб олди-да, ўзини гўё раққосаларни тамоша қилаётган қилиб кўрсатди. Рафаэль шу бир оқшомнинг ўзида тилсимининг борйўғини исроф қилиб қўймадиммикан, деб хавотирда эди. Ниҳоят у ҳеч кимса билан сұхбат қуришни истамай, ҳатто бунга ботинмай, залдан бильярдхонага қочиб ўтди. Бильярдхонада ҳам ҳеч ким унга оғиз очмади, ҳеч ким ҳам таъзим қилмади, ҳеч ким жилмайиб боқиши ҳам раво кўрмади. Рафаэль азалдан теран мушоҳадалар юргизиш қобилиятига эга бўлганидан, у қандай қилиб ҳаммада ўзига нисбатан нафрат ўйготаётганининг ҳақиқий ва бирдан-бир сабабини фаҳмлади. Бу тор доира, эҳтимол, ўзи ҳам билмагани ҳолда, киборлар жамиятини бошқариб турувчи олий қонунга бўйсуниш кўрарди. Жамиятда ҳукм сурган шафқатсиз ахлоқ Рафаэль учун беш панжасидай маълум эди. Йигит ўзининг ўтмишига назар соларкан, ана ўша шафқатсиз ахлоқнинг энг мукаммал кўринишини Феодорада топди. Илгарилари бадавлат бевадан ўзининг юрак изтиробларига малҳам топа олмагани сингари, ҳозир ҳам атрофидаги кимсалардан бетоблигига ҳамдардлик кутиши анқонинг тухумини топишдай гап эди. Соппа-соғ киши ўзининг баданидан ўлим даракчиси бўлмиш дардни қандай ҳайдаса, киборлар жамияти ҳам ўзининг орасидан баҳтсиз кимсаларни шундай сурниб чиқаришади.

Жамият дарду ғамлардан ҳазар қиласи, улардан маразда кўркқандай қўрқади.

Мабодо жамият ё ғам-кулфатни, ё иллатни танлаши за рур бўлиб қолса, сўзсиз у иллатни танлайди, чунки илла ҳам киборлар учун дабдабага ўшаган бир нарса. Жамия ҳар қандай бахтсиз одамни камситишни, ҳажв-масхара қўлишни қойиллатади. Жамият таҳтдан улоқтирилган қирол нинг юзига магзава чаплашга уста. Чунки қирол ҳам би, вақтлар фуқарога шуни раво кўрган эди. Бу табақа қадимг ёш римлик жононлар сингари маҳв бўлган гладиаторларг шафқат қилмайди; олтину ҳақорат, хўрлаш мазкур жамия ҳаётининг замиридир... Ожизларга ўлим!— дунёдаги барч халқларнинг слий табақаларига мансуб одамларнинг шиори ана шундай, чунки ҳамма ерда бадавлат кишиларнинг мар табаси улуф; тўқлиқда туғилиб киборлик билан танглайи тик ланганларнинг қалбида ана шу шиор умрбод муҳрланиб қо лади. Мактабда ўқиётган болаларга бир қаранг. Шунда қар шингизда жамиятнинг кичрайтирилган ҳолдаги қиёфаси намоён бўлади, айниқса, болаларга хос соддадиллик ва са мимиийлик сабабли янада ҳақиқийроқдир: бу ерда сиз шак шубҳасиз камбағал — ғарибларни, қайгу ва изтироб бандала рини учратасиз, бошқалар уларга нисбатан ё ҳазар қилин га, ё ҳамдардликка ўхшамаган аллақандай ғалати муомала да бўлишади. Инжил эса бу бандаларга жаннат ваъда қи лади. Жондор маҳлуқлар зинаси бўйлаб сал пастроқ тушинчи. Агар биронта қушча уясида касалланиб қолса, бошқалари унга чанг солишиб, юлқилашиб, чўқилаб ташлашади ва охири ўлдиришади. Худбинликнинг ана шу қонунига со диқ бўлган жамият ўзининг қўтаринки кайфиятини бузишга журъат қилиб, унинг ҳузур-ҳаловатини бузганларга жазо беришда ҳеч нарсадан тоймайди. Қимки жисмоний ёки маънавий дардга мубтало бўлса, кимки камбағал ва ноҷор бўлса, у киши барча ҳуқуқлардан маҳрум этилган бир бандадир ва у банда фақат ўз саҳросида ўз ёғига ўзи қоврилишга маҳкумдир! Қай тарафга боқмасин, уни ҳамма ёқдан совук зимиштон қамраб олади — совуқ қарашлар, совуқ муомалалар, юракни ёрадиган сўзлар ва муз қотган юраклар унга азоб беради. У банда мабодо тасалли топадиган жойда ҳам озор топмаса, бу унинг бахти! Ўлим тўшагида ётганлар, ўз маконларнингизда унут бўлиб қолаверинглар. Қари-қартанглар, ўзларингизнинг совуқ уйларингизда жунжикканча ёлғиз ўтираверинглар! Сепсиз қари қизлар, тошқотганча ўтираверинглар ёки ўз ҳужраларнингизда иссиқдан бўғилиб ётаверинглар, ҳеч кимнинг кўзи сизларга учиб тургани йўқ. Агар жамият бирон-бир бахтсизга душманлик кўзи билан қарамаяптими, демак ўша бахтсиздан унга фойда бор. Демак, у бечоранинг қонини сўриб олиш, жиловлаб эгарлаш ва ўлганнинг устига чиқиб тепгандай ҳузур қилиб миниб олишни хоҳ-

тайди. Жиззаки канизаклар, чеҳраларингизни очинг, оли-уммат ойимчаларингизнинг тирриқ таъбларига итоаткорона ҳамдам бўлинг, унинг кучукчаларини авайлаб кўтариб олиб, улар билан аді-бади қилганча ойимчаларингизни овутинг, унинг тилакларини кўз қарашларидан уқиб олишга уринингда, тилингизни тийинг! Эй, сен ливрея киймаган хизматкорлар қироли, шарманда нонхўр, фурурингни уйингда қолдириб кел-да, бурнингни кўтараверма, ҳоқонинг овқатини ҳазм қиаркан, сен ҳам тинмасдан кавшан, унинг кўз ёшлари билан йиғла, унинг қаҳқаҳаси билан кул, у тўқиган аскияларини мақта, тагига сув қуймоқчи бўлсанг тишингни тишингга босиб, унинг хонавайрон бўлишини кут. Қиборлар жамияти бахтсиз одамнинг иззатини шу тариқа жойига қўяди: у тоғон пастни ё ўлдиради, ё ҳайдаб чиқаради; таҳқирлайди ё қатл этади.

Бу фикрлар Рафаэлнинг қалбида худди шоирона илҳом гайтидагиdek шиддат билан түғён урди. У атрофига назар солди ва одатда жамият бахтсиз бандаларни ўзининг орасидан сиқиб чиқариш учун уфурадиган совуқликни пайқади, бўндиндай совуқлик декабрнинг баданга игна санчиб ўтувчи измирин шамолидан ҳам баттар қалбларни жунжиктиради. Йигит қўлларини чалиштириб, деворга суняди, у ғам-алам устида ўрганарди. У бунақангидан мудҳиш одатлар жамиятга ишқул шодлик келтиривермаслиги ҳақида бош қотираради. Шодлик қаёқда! Ҳузур-ҳаловатсиз эрмаклар, кўнгилхушликсиз байрамлар, завқу шавқсиз жазавага тушишларми? Бошқача айтганда, ўчоқда бурқаб ётган ўтиналар ёки оловнинг учқуниниям кўрмай сўниб қолган кулми? Рафаэль бошини кўтариб, ёлғиз қолганини, ўйнаётганларнинг тарқаб кетганини кўрди.

«Мободо, зўрлигимни кўрсатганимда, уларга йўталим ҳам ёқимли туюларди!»— ўйлади у.

Йигит шундай деб ўйларкан, ўз-ўзига нафратлар ёғдириди-да, шу кўйи хаёллар оламига ғарқ бўлди.

Эртаси куни курортнинг табиби уни кўргани келди ва хушмуомалалик билан саломатлигини суриштиради. Табибининг майдай ёқимли сўзларини тингларкан, Рафаэль ниҳоятда тўлқинланиб кетди. Йигитга доктор мулоим ва меҳрибон кўринди, унинг малларанг париги толалари инсонга бўлган муҳаббат билан товланиб, фрагининг андазасию, чалворининг бурмаларигача, худди руҳоний—квакерларникадай учи танқайган бошмоқларидан, ҳатто паригининг толимидан букироқ елкаларига қуйилиб турган уласигача, ҳамма-ҳаммасидан табибининг очиқфөъллиги, ҳақиқий христианларча меҳрибонлиги сезилиб турарди. У беморлар билан қартаю ҳар хил ўйинларгаям (гарчи бунда сира мағлуб бўлмаса-да) киришиб кетаверадиган, бошқалар учун жонини жабборга берадиган кишидай бўлиб туюлди.

— Жаноб маркиз,— деди у сұхбатининг ниҳоясида,—энди хурсанд қилишім мүмкін. Сизнинг жуссаю баданингизнинг барча хусусиятлари эндилікда менга яхши маълум, энди ҳеч иккіламасдан парижлик ўткір қобилиятли врачлар касалингизнинг табиатини аниқлашда бирмунча хатога йўл қўйганлар, дея оламац. Жаноб маркиз, гарчи бирон баҳтсиз воқеа сабаб бўлмаса, сиз ҳали *Мафусайл* ёши қадар умр кўрасиз. Ўпкаларингиз тетикликда худди темирчининг босқонидай бир гап, ошқозонингиз эса түяқушнинг ошқозонидан кам эмас. Аммо-лекин, агар сиз тағин ҳам тоғ иқлимида яшашни давом эттираверсангиз, тез орада зах чуқурга тушиб қолишингиз ҳеч гапмас. Сиз гапирмасимдан тушуниб оласиз, жаноб маркиз. Инсоннинг нафас олиши худди оловнинг ёнишига ўхшаган бир гап эканлигини кимё тасдиқ этган, ёниш кучи эса ёнувчи модданинг қанчалик қуюқлашуви ёки суюқлашувига боғлиқ бўлади, ёнувчи модда ўз навбатида ҳар бир кимсада алоҳида тўпланиб боради. Сизда ундан моддалар тўлиб-тошиб ётибди: сиз, агар таъбир жоиз бўлса, бениҳоя кислородланган кишисиз, чунки худо сизга улуғ ишларни амалга ошириш учун жўшқин организм ато этган. Заиф мижоз одамларнинг ҳаёт кечиришларини таъминилаб турадиган тоза ва соғ ҳаводан нафас олиш билан сиз шундай ҳам шиддат-ла кечаетган ёниш жараёнини янада тезлатасиз. Ҳолбуқи, сиз учун энг яхши жой — водийлар ва ундаги оғилхоналарнинг димиққан ҳавоси. Ҳа, тафаккур ишидан ҳолдан тойған киши учун шифо берадиган ҳавони Германиянинг қалин яйловларида, Баден-Баденда, Теплицада топса бўлади. Агар Англия сизни чўчитмаса, туманли иқлими ичингиздаги ҳовурни босиши мүмкін. Бироқ Урта ер денгизи сатҳидан минг фут баландликда жойлашган бу курортимиз — сиз учун ҳалокатнинг худди ўзи. Менинг фикрим шундай,— деди у атайлаб ўзини жайдий кўрсатишга уриниб,— уни сизга айтяпману, лекин аслида бу гаплар бизнинг манфаатларимизга тўғри келмайди, чунки сиз дабдурустдан кетмоққа чоғланиб, бизни хафа қилиб қўйишингиз мүмкін.

Сўзамол табиб шу сўнгги сўзларни айтмаганида, унинг сохта меҳрибонлигига Рафаэль, эҳтимол ишонган ҳам бўлармиди. Бироқ у синчков йигит бўлгани сабабли врачнинг гап оҳангига, бу жумлани айтиётган пайтдаги имо-ишораларию кўзининг ўйнаб туришига қараб, бу одам ҳалиги бегам касаллар тўпининг топшириғини бажараётганини англаб олди. Шундай қилиб, қувноқ башарали бекорчилар, зерикаётган кишилар, санқиган инглизлар, ўйнашларининг этагини тутиб, эрларидан қочиб келган олифта хонимлар, бедармон, ожиз ва умри тугаб бораётган ноchor бир беморни курортдан ҳайдаб юборишнинг бундай усулини ўйлаб тошишган, гўёки унинг ҳар кунги таъқибларидан шу йўл билан

кутулиб олишмоқчи бўлишган. Рафаэль бу ҳийла туфайли оз-моз эрмак учун имконият туғилиб қолганини кўриб, уларнинг чақириғини қабул этди.

— Тағин бу ердан жўнаб қолиб, сизни хафа қилиб қўйи маслиқ учун берган маслаҳатингиздан фойдаланиб, шу ерда яшашни давом эттираверишга ҳаракат қиласман,— деди у докторгра.— Эртагаёқ иморат қуриши бошлаб юбораман ва шубҳасиз у ерда сиз айтган ҳаво бўлади.

Рафаэлнинг лабларини буриб юборган бу аччиқ кинояни тўғри тушунгандек доктор у-бу деб ўтиришни маъқул кўрмай, яхшиликча таъзим қилиб қўя қолди.

Бурже кўли — тоғдаги лаби учган улкан бир косага ўхшайди, Урта ер денгизи сатҳидан етти юз-саккиз юз фут баландликда жойлашган бу «косадаги» сувнинг ҳар бир томчиси шу қадар зилолки, бу қадар шаффоф сувни ер юзининг бошқа бирон жойидан асло топиб бўлмаса керак. Мушук Тиши чўққисидан қараган кишига кўл худди кимнингдир чўнтағидан тушиб қолган ферузадай бўлиб туюлади. Бу мўъжизавий сув омборининг кенглиги тўққиз мишу чуқурлиги бაъзи жойларда ҳатто беш юз футгача етади. Қайиққа ўтириб, бу сокин сувнинг нақ ўртасида, ложувард осмон остида пайдо бўлиб қолсангиз, фақат эшқакларнинг ғижирашини эшишиб, йироқлардан ёлғиз парқу булатлар оғушидаги тоғларни кўриб, қорда ярқираб ётган францууз Моръенасини томоша қиласиз. Гоҳо майин қирқулоқлар ёки пастаккина бутазорлар билан қопланган харсангтош қоялар, гоҳо шўхчан тепаликлар ёнида сузганча бир томондан дабдабали табиат, бошқа томондан — сахро (худди бойнинг тўйида камбағалнинг ҳозир бўлганидай) манзарасини кузатиб борсангиз, қанчалик ҳамоҳанглигу, қанчалик зиддиятлар гувоҳи бўласиз. У ерда ҳамма нарса кўпдай ва шу билан бирга ҳаммасиям камдай! Тоғларда кўриш ва кўришишнинг ўзига хос алоҳида шарт-шароитлари бўлади; юз футли қарағай худди қамишдай, кенг водийлар торгина сўқмоқ сингари кўриниши мүмкін. Бу кўл шундай бир манзилки, у ерда кишининг юраги ҳақиқатан ҳам сел бўлиб кетиши ҳеч гап эмас. Бу ерда тафаккур кўнгил билан уйғунлашади. Сиз бошқа ҳеч қаерда шу ердагидаги сув билан осмон, тоғлар билан замин ўртасидаги ажойиб ҳамоҳангликни учратади. Бу ерда барча ҳаётий муносабатларга шифо бахш этувчи малҳамни топиш мүмкін. Бу макон изтироблар сирини пинҳон тутади, қайгу юкини енгиллаштиради, ғам-андуҳдан озод қиласи ҳамда ишқ-муҳаббатга шундай бир алоҳида аҳамият ва эътибор бағишлайдики, натижада севги келтирадиган завқ теран ва соғ бўлади, бўса эса, илоҳий тус олади. Лекин бу кўл аввало — хотиротлар кўлидир; у кишини хотирлашга ундаиди, инсон хотираларини кўл юзидаиди

мавжлантиради, бу мавжлар ҳамма нарсани ўзида акс эттира оладиган кўзгулардир. Фақат мана шу жозибадор табиат қўйнидагина Рафаэль ўз ғамини унтар, атрофга бепарво боқиб хаёл сурар, тилак балосидан халос юрарди. Доктор келиб кетганидан сўнг у айланини келгани жўнади ва қайиқчига хилват, кўркам тепаликнинг тумшуғи ёнида тўхташни буюрди, тепаликнинг нариги ёнбағрида Сент-Инносан қишлоғи жойлашган эди. Шу дўнгликка чиқсан киши Бюже тогини, тоғ этагида оқаётган Рона дарёсини, кўлнинг тубини ҳам кафтдагидай кўриб турарди. Лекин Рафаэль бу ердан қарама-қарши тарафдаги соҳишли, ҳазин От-Комб аббатлиги, ундағи қояларнинг жарниклари аро хожларини тутатган хожилармисол манзил топган Сардиния қиролларининг оромгоҳини томоша қилишини айниқса ёқтиради. Бирданига эшқакларнинг роҳиблар куйи мисол бир маромдаги жўровоз ғичирлаши табнат сукунатини бузди. Ҳали ҳам ўз ўйлари билан банд Рафаэль кўлнинг одатда кимсасиз бўладиган бу жойида яна кимнингдир сайд қилиб юрганидан ҳайрон бўлиб, қайиқдаги кишиларга назар ташлади ва у кеманинг қўйруғида ўтирган, у куни ўзи билан қаттиқ гаплашган кампирни кўрди. Қайиқ Рафаэлнинг тўғрисига келганида ёлғиз ўша хонимнинг оқсочигина Валантенга таъзим қилиб қўйди. Нуфузли оиласдан чиқсан бу камбағал қизни йигит худди биринчи марта кўриб тургандай эди. Кема дўнгликнинг нариёғига ўтиб кетди ва бирпастдан сўнг Рафаэль хонимларни энди унуганди, худди шу зум ёнгинасида кўйлакнинг шилдираши-ю, енгил қадам товушини эшилди. Йигит ўгирилиб, ҳалиги хизматчини кўрди; қизнинг тортинибгина турганига қараб, Рафаэль унинг ўзига нимадир демоқчилигини англади-да, яқин борди. Ўттиз олти ёшлар чамасидаги баланд бўйли ва ориқ, жозибасиз ва совуққина бу қиз барча қариқизлар сингари журъатсиз, уқувсиз ва оғир қадам боснишига кўзларининг чақнаши мутаносиб эмаслигидан хиёл уялиб турар эди. Ҳали ёшлик ўтини исроф қилиб ултурмаган қариқиз ўзининг ажойиб фазилатлари ва камолати хусусида юқори фикрда эканлигини кўрсатиб қўймоқчидай мағрур қараб турарди. Шу билан бирга унинг ҳаракатлари аёл қалбининг жами назокатига сабру тоқат ила амал қилиб яшаган кўпгина хотинларники сингари, роҳибаларникисимон эҳтиёткор эди.

— Ҳаётингиз хавф остида, курзалга янга бориб юрманг!— қиз Рафаэлга шундай дедиу, гўё бу билан у номусига шак келтириб қўйгандай чўчиб, дарҳол ўзини орқага ташлади.

— Хоним, сиз бу ерга келиш билан нақадар меҳрибонлик кўрсатдингиз, шунинг учун илтимос қиласман, тушунтириброқ гапирангиз: нима гап ўзи?— жилмайди йигит.

— Вой, арзимаган сабаб бўлса, графиняни норози қилишга

журъат этармидим, ахир бирдамас-бирда у сизни огоҳлантирганимни билиб қолиши мумкин-ку...

— Буни унга ким ҳам айтарди?— сўради Рафаэль.

— Тўгри айтасиз,— деди унга қариқиз, кўзларини офтобга чиқиб қолган бойқушдай пириллатиб.— Лекин ўз ҳаққингизда замони енг,— қўшиб қўйди қиз,— сизни бу ердан ҳайдашни ўйлаётган йигитлар сизни дузэлга чақириб отишишга мажбур қиласми, деган фикрга келишиди.

Йироқдан кекса хонимнинг қақириғи эшитилди.

— Хоним, сиздан ғоят миннатдорман...— гап бошлади марказ.

Бироқ йигитнинг ҳомийси тогини аллақаеридан яна чиийллаб келаётган хўжасини товушини эшишиб, жўнаб қолган эди.

«Шўрлик қиз! Бахтисизлар доим бир-бирларини тушунадилар ва қўллаб-қувватлайдилар»,— ўйлади Рафаэль ва дарахт тагига чўкли.

Қандай?— деган сўроқ, шубҳасиз, ҳар қанақа фаннинг қалити ҳисобланади; буюк кашфиётларнинг кўпчилиги «Қандай қилиб?»— деган савол туфайли очилган. Кундалик турмуш борасида, эҳтимол, ҳар қадамда ҳадеб «Нима учун? саволига жавоб излайверишдан ҳам ҳаёт тажрибаси келиб чиқса керак. Лекин, яна шунисиям борки, киши ҳамма нарсани олдиндан кўра билса, кўпгина хом хаёллар пучга чиқади. Худди шунингдек, Валантен ҳам ҳеч қандай фалсафий мақсадни хаёлига келтирмаган ҳолда қариқизнинг холис гапи ҳақида учи-кети йўқ ҳаёлларга чўмди, оғир замони юки елкасига ўришашиб олди.

«Оқсоқ қизнинг менга ишқи тушиб қолиши ҳам эҳтимолдан холи эмас,— ўйлади у,— ахир эндигина йигирма ети ёшдаман, унвоним бор, йиллик даромадим икки юз минг ливрдан кам эмас! Аммо-лекин, унинг қутуришда мушукларни бир ҷўшида қочирадиган соҳибасининг қизни ёнгинамдан қайиққа солиб ўтишини ғалати ҳол деса бўлади. Иккала хоним Савойяга худди сугурлардай уйкуни ургани келишган бўлса, доим тонг отган-отмаганлигини сўрагани пешиндагина тумшуқларини кўрпадан чиқарадиган бўлишса-ю, бугун нима бўлиб, тонг-саҳарлаб ўринларидан туриб, ногоҳ учрашувдан кўнгил очгани менинг изимдан қувиб юришибди?»

Кўп ўтмай қирқ ёшлик лақма қариқиз Рафаэлнинг на зарида маккор ва мижгов жамиятнинг яна бир вакили, тубан муғамбирлик, даққилик, айёрлик намунаси, хотинлару роҳибаларда учрайдиган, димоқ-фироқ, ҳойи-ҳавас намунаси бўлиб кўринди. Дуэль ҳақидаги хабар шунчаки ўйлаб топилган гапмикин, ёки уни қўрқитмоқчи бўлишдимикин. Бу сурбет, хирапашалардай майда жонзотлар йигитнинг иззатига тегиши-ю, оқибатда унинг фурурини кўзғаб синчковли-

глини уйғотиб қўйишди. Аҳмоқ бўлиб қолишини ва қўрқоқ деган ном ортиришни истамаган йигит, афтидан бу ҳангамадан кўнглини очиш учунми, шу куни оқшом тушиши билан оқ курсалга равона бўлди. У катта залдаги камининг мармар деворига суюнганича турар, жанжал чиқишига ҳеч қандай баҳона туғдирмасликка уринар эди. Лекин у одамларни диққат билан кузатаркан, ўзининг ниҳоятда сергаклиги билан маълум маънода жамиятнинг ғашига тегаётган эди. Йигит рақиблари биринчи бўлиб олдига келишларини хотиржам кутарди. Одатда ўз кучига ишонадиган додларгина ҳадеб ангиллайвермасдан, ўзларини вазмин тутишади. Рафаэль оқшом сўнгидиа курсалга кирадиган эшикдан бильярдхона-нинг эшигигача бориб-келиб ўйин залида айланиб юрар, баъзи-баъзида қарта ўйнаётган ёш йигитлар давраси томонга қараб қўярди. Бир оздан кейин йигитлардан бири унинг номини тилга олди. Гарчи улар шивирлаб гаплашаётган бўлишса-да, Рафаэль ўзининг қандайдир баҳсга баҳона бўлганини англаб олди. Ниҳоят, қаттиқроқ айтилган бир неча жумла унинг қулоғига чалинди:

— Сен-а?

— Ҳа, мен!

— Қўлингдан келмайди?

— Гаров боғлашим мумкин.

— Ҳе-е, қайтиб бўпти.

Бахс нима тўғрисида кетаётганини билишга жуда қизиқаётган Валантен уларнинг суҳбатига қулоқ солганча бир жойда тўхтаганида бильярдхонадан новча ва елкадор, хушсурат бир йигит чиқиб келди, унинг кўзлари қандайдир моддий қудратига бино қўйган одамларники каби чақчайган ва сурбетларча ўйнаб турарди.

— Муҳтарам жаноб,— деди у бемалол Рафаэлга қараб,— менга жанобларига бир нарсани айтиб қўйишни топширишди, у нарсанинг нима эканлигига, менимча, унчалик фаҳмлари етмаётганга ўхшайди: сизнинг афтингизу бутун турқи тароватингиз бу ердагиларнинг ҳеч бирисига, шу жумладан, каминага ҳам ёқмаяпти... Сиз ҳар ҳолда умумнинг фаровонлиги йўлида ўзингизни қурбон қила олиш даражасида тарбия топган зот бўлсангиз керак, шунинг учун курсалда қайтиб қорангизни кўрсатмаслигингизни ўтинаман.

— Муҳтарам жаноб, Империя замонларида кўпгина гарнizonларда шу тахлитда ҳазиллашиб юришарди, ҳозир эса бу хил гаплар аҳмоқликни билдиради,— совуқнина жавоб берди Рафаэль.

— Мен ҳазиллашаётганим йўқ,— эътиroz билдириди йигит.— Яна қайтараман: курсалга кириш сизнинг саломатлигингизга тўғри келмайди. Сизнидақа дардга чалинган кишига жазира ва дим ҳаво, кучли ёруғлик, кўп одам тўплланган жой кони зарар.

— Тиббиётни қаёқда ўргангансиз?— сўради Рафаэль.

— Муҳтарам зот, бакалавр унвонини Париждаги Лепаж куролхонасида олганман, шамширбозликтининг қироли Серизье эса менга докторлик унвонини тақдим этган.

— Бўлмасам, энди сизга охирги унвонни олиш пайти келибди,— чўрт кесди Валантен.— Одобу назокат қоидаларини ўрганиб олсангиз, тузуккина йигит бўласиз-қўясиз.

Шу пайт йигитларнинг қайси бири жим, қай бири хаҳолаб кулганча, бильярдхонадан чиқиб келишди. Бошқалар эса қартани йиғишириб қўйишди-да, қулоқларига мойдай ёқаётган жанжални тинглай бошлишади. Ганимларнинг орасида ёлғизланиб қолган Рафаэль иложи борича ўзини осоиишта тутишга ва жилла бўлса-да, ножӯя ҳаракат қилмасликка уринди, лекин рақиби унга фавқулодда кескин ва ўткир ҳақорат сўзини айтганида, Валантен вазмийлик билан шундай деди:

— Муҳтарам зот, бизнинг даврамизда тарсаки қўйвориш одобдан эмас, аммо-лекин сизнинг тубан хулқингизни лаънатлашга сўз топишим қийин.

— Етар! Бас! Эртага гаплашиб оласизлар,— йигитлар шундай дейишганча рақибларнинг орасига тушиши.

Рафаэлни таҳқиқловчига чиқариши. Баҳсни Бордо қалъаси ёнида, янги тушган йўл ёқасидаги майсазор нишабликда ўтказадиган бўлишди, дуэлдан тирик чиққан кишининг анашу йўл билан Лионга жўнаб қолиши мўлжалланганди. Рафаэль ё тўшакка оёқ узатиши, ё Эксни ташлаб кетиши лозим эди. Жамият тантана қилаётганди. Эрталаб соат еттида Валантенниг рақиби иккита секундант ва хирург билан биринчи бўлиб учрашув жойига етиб келди.

— Қандай яхши жой экан-а. Об-ҳавоям нақ дуэлбоп бўлганини қаранг!— деди у шўхчан зангори осмонга, йўл ва қоялар томонга кўз югуртирас экан,— унинг нигоҳларида на яширин шубҳа излари, на ҳасрат алами сезилмасди.— Мабодо унинг елкасига теккизганимда ҳам камида бир ой тўшак тортиб ётишга мажбур бўлади,— давом этди у,— шундаймасми, доктор?

— Ноақал шундай бўлиши бегумон,— жавоб берди хирург.— Фақат сиз ҳадеб у ёғочга осилаверманг, акс ҳолда қўлингиз толиб қолади-да, қуролни яхши ушлай олмайсиз. Рақибингизни ярадор қилиш ўрнига ўлдириб қўймасангиз яхшийди.

Экипажнинг тақир-туқури эшитилди.

— Келаётган: ўша,— дейишди секундантлар. Кўп ўтмай тўртта от қўшилган экипаж кўринди, отларни иккита форейтор бошқариб ўтиришарди.

— Қанақанги зот ўзи бу!— хитоб қилди Рафаэлниг рақиби.— Почта аравасида келурлар ўлим томон...

Дуэлда, худди қимор ўйинидаги сингари, натижанинг

қандай бўлишидан қатъи назар, бевосита манфаатдор томонларнинг ўй-хаёлига ҳар қандай майда-чуйдалар ҳам таъсир қилаверади. Шунинг учун йигит извош етиб келиб, йўлда тўхтагунича бирмунча безовталаниб турди. Извошнинг зинасидан даставвал кекса Ионафан қийналиб сакраб тушди-да, Рафаэлнинг чиқишига қарашворди: қария уни ориқ, қалтироқ қўллари билан суюб турар, у гўё маҳбуб маҳбубаси ҳақида ташвиш чекканидай йигитга жиндай бўлсада малол етказмаелик учун ҳадеб парвона бўларди. Улар иккаласи катта йўл ёқасидан отишиш жойига қадар етиб келадиган сўқмоқ бўйлаб кетишиди. Бир пайт уларнинг қораси кўринмай қолди-да, бир оз муддат ўтганидан сўнг пайдо бўлишиди, улар секин-аста келишаётганди. Бу ғаройиб манзарнинг тўртовлон гувоҳлари малайнинг қўлларига суюнган Рафаэлнинг яқин келиши билан ғоят ҳайратда қолдилар: озғин ва ранг-рўйи сомон бўлиб кетган йигит бошини қуян осилтирганча, худди бод касалига мубтало бўлган кишидай, сукут сақлаганча қадам босарди. Уларга қараб, ҳатто келаётганларнинг иккаласи ҳам чоллар деб ўйлаш мумкин эди: бирори, замон зайли билан, иккинчиси эса, тафаккур юки остида эзилиб тамом бўлишганди. Биринчисининг қордай оппоқ соchlари улуғ ёшидан далолат берса, йигит учун ёшликининг нималиги аллақачон унун бўлган эди.

— Мұхтарам зот, мен туни билан мижжа қоқмадим,— деди Рафаэль рақибиға қараб.

Рафаэлнинг муздай сўzlари ва даҳшатли нигоҳлари жанжалнинг ҳақиқий айборини қалтирашга мажбур қилди, зодагон йигит ич-ичидан қаттиқ ўқиниб, қилмишидан уялиб кетди. Рафаэлнинг ўзини тутиб туришида, товушида ва ҳаракатларида қандайдир бир гайриоддий ҳол зоҳир эди. У жим бўлиб қолди ва ҳеч ким сукунатни бузгани журъат этмади. Ҳавотир ва бетоқатлик авжига минди.

— Ҳали ҳам бўлса, оддийгина қилиб узр айтиш кечэмас,— яна сўз очди Рафаэль,— кечирим сўрасангиз бўларди, марҳаматли жаноб, акс ҳолда ҳалок бўласиз. Сиз ўзингизнинг эпчилигингизга бино қўйяпсиз, устунлигингизга ишончингиз комиллиги учун ҳам отишиш тўғрисидаги фикрингиздан қайтгингиз йўқ. Аммо-лекин, билиб қўйинг, марҳаматли зот,— олижаноблик юзасидан сизни огоҳлантириб қўймоқдаман, аксинча менинг ошигим олчи бўлади. Камина ёвуз қудратнинг соҳибилар. Мен шундай бир тилак билдирсан бас, сизнинг маҳоратингиз ҳавога учади, бошингиз айланиб, қўлларнинг қалтираганча, юрагингизни титроқ босади, буниси-ку ҳолва, оқибатда ҳалок бўласиз. Мен у қудратимни намойиш этишини ҳоҳламасдим; зеро бу қудрат оёқларимга болта уради. У сизагина ўлим келтириб қолмайди. Агар мабодо кечирим сўрашдан бош тортсангиз, гарчи одам ўлдириш сиз учун оддий бир ҳунар эса-да, бу сафар отган ўқ-

ингиз анув селга томон ғойиб бўлади, менинг ўқим эса ҳатто мўлжалга олмасам ҳам, тўппа-тўғри юрагингизга бориб санчилади.

Йигитнинг ҳасратли овози Валантеннинг гапини бўлди. Рафаэль гапираркан, даҳшатли даражадаги жиддий ва ниҳоятда ўткир нигоҳларини рақибиға қадаб турарди; у қаддини ростлади, унинг юзи худди ҳавфли телбанини каби бепарво тус олди.

— Марҳамат қилиб, у жим бўлсин,— деди зодагон йигит секундантларидан бирига,— товуши ўтакамни ёрворгидай бўляпти!

— Марҳаматли жаноб, етар! Сиз бекорга сўзамоллик қил-япсиз!— қичқиришиб жарроҳ ва гувоҳлар Рафаэлга қараб.

— Жаноблар, мен бурчимни адо этдим. У зот ҳам кўнглида не борлигини изҳор этсалар чакки бўлмасди.

— Бўлди-е! Бас қилинг!

Рафаэль тек қотганча ғанимидан кўз узмас, рақиби эса гўё илоннинг қаттиқ назари остига тушган қущча мисол илоҳий куч билан ипсиз боғлаб қўйилгандай турарди. Бу ҳалокатли нигоҳга бўйсунишга мажбур бўлган йигит кўзларини олиб қочди-ю, лекин тағин беихтиёр унинг ҳукмига дучор бўлди.

— Менга сув беринглар, чанқаб кетдим...— деди у секундантига.

— Чўчияпсанми?

— Ҳа,— жавоб берди у.— Унинг кўзлари ёниб, мени сеҳрлаб қўйяпти.

— Е кечирим сўрайсанми?

— Кеч бўлди.

Отишувчилар учун ўн беш қадамлик майдон тайинлашди. Уларнинг ҳар қайсисига иккитадан тўппонча беришиди, баҳснинг шартларига кўра рақиблар секундантлар ишора қилишганидан сўнг ҳоҳлаган пайтида икки мартадан ўқ узишлари мумкин эди.

— Нима бўлди сенга, Шарль?— қичқирди Рафаэлнинг рақибиға секундантлик қилаётган йигит.— Ўқни пороҳ солмасдан жойлаяпсан-ку!

— Тамом бўлдим!— деди у эшитилар-эшитилмас.— Сизлар мени офтобга рўпара қилиб қўйибсизлар...

— Қуёш сизнинг орқа томонингизда,— деди унга Валантен дағаллик билан ва отишига ишора берилганига ҳам, рақибининг уни чинакамига мўлжалга олаётганига ҳам қарамасдан, шошилмасдан тўппончасини ўқлади.

Бу қадар фавқулодда ишонч шунчалик даҳшатли эдики, ҳатто отищма жойига келиб олишган, ҳангаматалаб извошчиларнинг ҳам вужудига қалтироқ тушди. Рафаэль ўзингизни қодирлигини намойиш қилганча, эҳтимол, кучини синааб сўқмоқ ниятида Ионафан билан сўзлашиб турар, гарчи рақиби ўқ узаётган бўлса-да, кўзларини малайидан олмас эди.

Шарлнинг ўқи мажнунтолниң шохчасини синдирганча учиб, сувга бориб тушди, Валантен эса таваккалига отди-да ганимнинг нақ юрагига урди ва зодагон йигитниң ийқилиб тушганига ҳам эътибор бермай, киссасидан сафри терисини олди-да, бир одамнинг ҳаёти қанчага тушганини билмоқчи бўлди. Тилсим эман япроқасидай бўлиб, бужмайиб қолганди.

— Ҳой, извошчилар, бунча ивирсиб қолдинглар? — деб Рафаэль йўлга тушди.

Шу куни кечқуруноқ у Францияга етиб келди ва Оверн йўли билан Мон-Дордаги шифобахш сувлар томон жўнаб кетди. Йўл бўйи унда кутилмаган бир фикр пайдо бўлди, одатда бундай ўйлар офтобнинг қалин булутлари орасидан ўтиб, қоронги водий ёритган шуълалари янглиғ баъзи-баъзида дилга оралаб туришади. Бераҳм донишмандлиқнинг ғамгин аломатлари! Бу хил хаёллар содир бўлиб ўтган воқеаларни қайтадан ойдинлаштиради, хатоларимизни ошкор айлайди ва шунда биз қачондир йўл қўйган хатоларимиз учун ўзимизни афв этишга ночор қоламиз. Рафаэль бирданига бениҳоя қудратга қодир бўлса-да, аммо бу кучдан қандай фойдаланиш йўлини билишнинг имкони йўқлигини ўлади. Салтанат ҳассаси — болакай учун ўйинчиқдай бир гап, *Ришелье* учун у ой boltanинг ўзидир. Наполеон эса бу ҳассасдан дунёни остин-устин қилиб юбориш ишида дастак сифатида фойдаланиши мумкин. Ҳукмдорлик кишиларни табиати қандай яралган бўлсалар, айни шу ҳолида қолдираверади, у буюк шахсларгагина қанот бахш этади. Рафаэлнинг қудрати ҳар нарсага етарди-ю, лекин ҳеч нарсанни амалга ошира олмади.

Мон-Дор шифохонасидаги жамоа ҳам худди Эксдагидай жонзот мурдасининг исини узоқдан сезган ҳайвонлар олисроққа қочгандай, Рафаэлдан ўзларини четга ола бошлишди. Ҳар иккала томон ҳам ўзаро бир-бираига адовар билан боқишишарди. Яқинда юз берган ҳодиса йигитниң кўнглида жамоага нисбатан нафрат ўтини оловлантирганди. Шунинг учун Рафаэль аввало яқин атрофдан ўзи учун хилват бир манзил топиш пайдан бўлди. У беихтиёр табиат қуҷоғида табиий туйғулар билан далалар қўйнида дилимизга ҳузур бахши этувчи гиёҳу ўсимликлар оламида бўлишга майл сезарди. Валантен жойлашган кунининг эртаси унчалик қийналмасдан Санси чўққисига чиқиб олди-да, у ердан тоғ теварагидаги жойларни, номаълум кўлларни, Мон-Дор қишлоқларининг кулбаларини томоша қилди, у ерларнинг хароба ва ёввойи манзаралари эндиликда рассомларимизнинг ҳам мўйқаламларини ўзига тортмоқда. Баъзан қовоғидан қор ёқсан бу тоғларнинг ҳазин манзараларига зид равишда жозибадорлиги, гўзаллиги билан кўзни олувчи ажойиб маконлар ҳам учраб турарди. Қишлоқдан деярли яrim миль

нарида Рафаэль ана шундай жой устидан чиқиб қолди. Гўдак сингари шўх ва ўйноқи табиат ўзининг энг зўр хазиналарини атайлаб яшириб қўйгандай, у одамлардан четроқ бўлган ана шу кўркам ва дилкаш маконда қўним топмоққа қарор қилди. Бу ерда дараҳтдаги мева сингари тинч ва табиий кун кечириш мумкин эди.

Тўнкариб қўйилган, пастан юқорига томон кенгая борадиган харсанг гардишли шаршара — воронкани ёнлари аломат тилимланиб чиқилган улкан косани кўз олдингизга келтиринг, олдингизда бир текисдаги силлиқ ва равони, гиёҳларсиз мовий текислик ястаниб ётади, унинг кўзгусимон бетида қўёш нурлари ўйнайди. Нарироқда эса — қояларнинг ўнгирлар билан ажralиб турувчи бурмалари тизилиб кетганди, қояларда аста-секин ёмғир сувларининг тўпланиши билан қулай деб турган, қотиб қолган лава оқимлари бало-қазодай бўлиб осилиб ётишади, қоялардаги пастак дараҳтларни шамол силкиб юлқиди. Зимистон ва салқи дараларнинг айрим жойларида худди кедр дараҳтларида юксак арғувонлар учрайди, чўққиларнинг сарғиши ёнбағирлари ўпирилиб, унгурларга айланган; уларнинг маймунжонлар, гуллар ўсиб, гиёҳху кўкатларга бурканган қоронги ва чуқур жағлари кўриниб туради. Бу «коса»нинг қачонлардир эҳтимол вулқон отилиб чиқсан тубида гавҳардай ялтилаб ётган шаффоғ сувли қичикроқ кўл бор. Чуқур ҳовузнинг гир атрофидаги мажнунтол, тоғ ўти, шумтол дараҳтлари ҳамда шу паллада қийғос гулга кирган турфа хушбўй ўтларга қопланган тошлоқ соҳилларда инглизларнинг гулзорига ўхшаган кўм-кўк майсазор ястаниб ётарди. Майсазордаги чиройли ва нозиккина гиёҳлар қояларнинг уигурларидан сизиб оқадиган жилғалардан сув ичар; баланд чўққилардан тинимсиз шамол — бўрон учирив туширган ўсимликларнинг чириндилари билан ўғитланар эдилар. Кўйлакнинг бурмаларида гардишли кўл тахминан уч арпан майдонни ишғол қилганди. Қоялар сувга шунчалик яқин жойлашганидан ўтлоқнинг кенглиги, эҳтимол, икки арпандан ошмас, баъзи жойларидан эса сигир зўрға ўта оларди. Юқорига кўтарила борган сари ўтлоқ сийраклашиб кетганди. Тепада хилма-хил шаклдаги қоялар кўкка бўй чўзган, уларнинг чўққилари булутлар билан қўшилиб кетганди. Шип-шийдам, биёбон чўққиларнинг ҳувиллаган ёввойи манзаралари водийнинг осойишта гўзаллигидан кескин фарқ қилиб турарди: қоягошлар ўпирилиб кетгудай таҳлика солар, жимжимадор шаклларда товланар эди. Қояларнинг бири шу дараҳжада роҳибларга ўхшаш бўлганидан ҳатто Капуцин деб ном олганди. Гоҳо офтоб нурлари бу ўткир учли тепаларни, қаққайган ҳайбатли тошлоқларни, баланд тоғ тепасидаги дараларни ҳам ёритиб қолар ва шунда қўёш шуълаларининг оқимига ва ҳавонинг турфа хил төвланишларига итоатгўй маконлар гоҳ тилларанг тусда ярқи-

раб, гоҳ қирмизирангга бўялар, гоҳ пуштиранг, гоҳ кулранг шафаққа айланиб, гоҳо тагин сўниб қолар эди. Хуллас, тоғ чўққиларининг тузи вақти-вақти билан кабутарнинг бўйни каби камалакдай турли рангларда товланиб турарди. Баъзан ё тонгда, ё оқшом чоги қуёшнинг ўткир шуъласи иккита тўлқинсимон харсангошнинг орасига тушиб, ажойиб кажаванинг тубига қадар етиб борар ва гўё пешиң маҳали ором олгани чўзилган испанларнинг маҳкам беркитилган дарчаси тешигидан тушаётган тилларанг шуъладай кўлнинг бетида жилоланарди. Қуёш илгари замонларда қайсиdir бир ўзгариш туфайли сувга тўлиб қолган кратернинг нақ тепасига келган дақиқада тошлоқ соҳиллар исий бошлайди, гўё сўнган вулқон тагин оловлангандай, ҳосил бўлган иссиқлиқдан новдалар ниш уради, ўсимликлар ҳосилга киради, гуллар ял-ял ёнади ва бу хилват гўшанинг мева-чевалари етила боради.

Рафаэль у ерга чиқиб, майсазорда молларнинг ўтлаб юрганини кўрди; у кўл томонга бироз юргач, қуруқлиknинг кенгроқ жойида томи ёғочдан бостирилган, тошдан қурилгац оддийгина бир уйни кўрди. Атроф-теварак билан ғоят ўғун бўлган мўъжаз кулбанинг томини тўсинлар, печакгуллар ва бошқа турли ўтлар қоплаган, бу нарса иморатнинг анча кўҳналигидан дарак берарди. Ярми увалиб тушган мўридан сизилиб чиқаётган тутун узра қушлар бемалол парвоз этарди. Эшик олдида муаттар пуштиранг гулларга бурканган иккита улкан дукчўп бутаси орасига каттакон ўтиргич қўйилганди. Эркинликда, ўз ҳолица ўсиб ётган ток новдлари, атиргул ва ясминлар том тепасига чамбарак бўлиб осилиб ётганидан уйнинг деворини деярли кўриб бўлмасди. Уй эгалари бу тахлит қишлоқ зийнатига эътибор ҳам қилмаганликлари учун ўсимликлар табиий гўзаллигини, бокиралигини сақлаб қолганди. Маймунжон бутасига ёйилган кийимлар офтобда қурирди. Қаноп лосини тутқич асбоб устида мушук чўққайиб ўтирап, титқич остидаги картошка лўчоқлари орасидан янгигина тозаланган мис қозон кўринарди. Рафаэлнинг кўзи уйнинг орқа томонида (эҳтимол, товуқлар боғчаю полизга кириб кетмасин деб тикланган) тоголча новдаларидан ясалган четанга тушди. Гўё дунёнинг чегараси ана шу ерга келиб тақقا тўхтагандай туюларди. Валантенинг қаршисидаги бу уй қояларнинг шундай биқинига қурилган, бир пайтнинг ўзида ҳам ихтирочиликнинг, ҳам палапартишиликнинг намунаси бўлиб кўринадиган аломат қуш уяларига жуда ўхшаб кетарди. Бу табиатнинг содда ва ажойиб, ёввойи, аммо нафис бир маскани эди. Зоро, бу «асар» бизнинг ниҳоятда сийқалашган нафосатимиздан минг миллиар йироқда равнақ топган ва асло ўзга бир фояннинг акси бўлмай, тасодифан, ўз-ўзидан юзага келганди. Рафаэль у ерга етиб қелган пайтда қуёш нурлари ўнг томондан наиза

бўлиб тушиб тўарди, ўсимликлар турли рангларда ял-ял спарди. Офтобнинг ана шу сеҳрли нуридан пайдо бўлган соялар, кулранг, сарфиш, қоялар, турфа тусда ғуж-ғуж бўлиб ўстани кўк, қизил ва оқ гуллар, ёйилиб, ялпайиб ётган ўсимликларнинг поялари ва қўнғироқлари, духобасифат йўсинглар, арчагулнинг қирмизи шингиллари ва, айниқса, кўл мавжи, харсангош чўққилар, дараҳтлар, уй ва осмон худди кўзгудагидай акс этиб турган зилол сувнинг сокин мавжи алоҳида кўзга ташланади. Бу гўзал манзарада қат-қат ялтироқ тошдан тортиб, хиёл соя тушиб турган оқимтирик кўкатзорга қадар ҳамма нарса ярқираб ётарди. Шуларнинг бариси: ялтироқ юнгли олачипор сигир, сув ҳавзасини шокилладай қамраб олган нозик сув ўтлари, ҳавза узра гўнғиллаб учиб юрган мовий ва зумрадранг ҳашаротлар ва силлиқ тошларнинг тўшиниmall соч каби ўраб олган дараҳт илдизларининг ниҳоятда уйғунлиги кўзни қувонтиради. Бу хилват маконнинг сувлари, гуллари ва магораларидан уфураётган муаттар илиқ ҳаводан Рафаэлнинг баҳри дили очилиб кетди. Чамаси, шу пайтгача ҳеч бир солиқ ундирувчининг рўйхатига тушмаган бу чакалакзорда ҳукм сурган сукунатни иккита ит вовиллаганча бузиб юборди. Сигирлар водийга кириладиган томонга бошларини ўгиришиди. Сўнг ҳўл тумшукларини Рафаэлга буришиди-да, маъносиз боқишиганча, яна ўт ямлашда давом этишиди. Тоғ тепасига нима бўлиб чиқиб олган эчки улоғи билан Рафаэлнинг ёнидаги харсангош майдончага сакраб тушиб, унга савол назарила тикилишганча туриб қолишиди. Итларнинг ҳуришига уйдан дўмбоққина бир болакай чопиб чиқди-да, оғзини очганча лол бўлиб қолди: сўнгра ўрта бўйли, оппоқ сочли қария пайдо бўлди. Буларнинг ҳар иккаласи ҳам атрофдаги манзара, ҳаво, гуллар ва иморат билан айни мос эдилар. Бу ҳаёт малҳамига бой табиат қўйнида сиҳат-саломатлик манбай тўлиб ётар, қарилек ҳам, болалик ҳам бу ерда ўзгача гўзаллик кашф этарди. Хуллас, бу маскандаги турли жонзотларнинг ҳаёти ибтидоий соддаликтан, оддий баҳтдан далолат берарди. Ана шу оддий баҳт қаршисида бизнинг риёкорона фалсафа юритиши мизнинг нақадар сохталиги очилиб қолади ва юрагимиз сунъий завқлардан халос бўла боради. Бу қария Шнетцнинг мардонавор қалами учун ажойиб бир мижоз бўлиб хизмат қилиши мумкин эди: унинг қорайган юзи, эҳтимол, кўл текизигандаям бир ҳолда тураверадиган дағал ажинлар билан қопланган қирра бурни, худди қари ток баргидай кўкимтири томирлари бўртиб турган ёноқ суюклари, юзидаги кескин чизиқларнинг ҳаммаси, гарчи эндиликда мадордан қолган эсада, илгари бақувват бўлганини билдириб турарди. Чолнинг сийрак оппоқ жун билан қопланган қадоқ қўллари шу кунда ишдан қолган; унингчинакам эркин ва озод инсон каби қаддини рост тутиб туршига қараб, мабодо бу одам Италияга

тушиб қолганида тенгсиз озодликка бўлган мұҳаббати туфайли ҳақиқий қароқчининг ўзи бўларди деб ўйлаш мумкин эди. Асил тоғлик болакайнинг қоп-қора кўзларини ҳатто офтоб ҳам қамаштира олмас, юзлари жигарранг тусли, тимқора соchlари тўзғиб ётарди. У эпчил ва жасур, ҳара катлари ҳам худди қушларнидай енгил эди, унинг жулдурийими орасидан оппоқ, тоза бадани кўриниб турарди. Бола билан чол ёнма-ён туришар, ҳар иккаласининг юзи бирдай ифода касб этар ва уларнинг кўз қарашларидан икковининг ҳам айни бир хил беғам турмуш кечиришларини билиб олса бўларди. Ожизликнинг икки хил кўриниши, яъни битиб, тугаб бораётган қувват билан ҳали ривожланиб улғурмаган куч ўртасида бўладиган алоҳида бир шартга биноан чол болакайнинг шўхликларини ўзлаштирган, кичкинтой эса буvasinинг инжиқликларини ўрганиб олганди. Оз-моздан кейин бўсағада ўттиз ёшлар чамасидаги жувон пайдо бўлди. У йўл-йўлакай ип эшиб келарди. Аёл овернлик эди, оппоқтишли, буғдоймағиз, қувноқ ва хушрўй бу хонимнинг чехраси, қадди-қомати, кўйлаги ва соchlарини тараши, диркиллаган кўкраклари унинг асил овернлик эканлигидан далолат берib, талаффузи, меҳнаткашлиги, қўрслиги, тежамкорлиги ва самимийлиги, хуллас, ана шу фазилатларнинг жами унинг Овери ўлкасига мансуб эканлигини яққол билдиради.

Хоним Рафаэлга таъзим қилиб қўйди, шундан сўнг гап бошлиши. Итлар жим бўлиши, чол офтобда курсига чўқди, болакай эса онасига эргашганча номаълум кишидан кўзларини узмай, жимгина суҳбатга қулоқ тутарди.

— Бу ерда яшашдан қўрқмайсизларми, ҳурматли хоним?

— Нимадан ҳам қўрқардик? Аниви эшик тўсилгач, бу ёқ-қа нимаям кира оларди? Йўқ, биз ҳеч нарсадан қўрқмаймиз! Нафсилаамрни айтганда,— деди у маркизни уйнинг энг катта хонасига таклиф қиласкан,— ўғриларнинг кўзи учиб турган нарсанинг ўзи йўқ!

Хоним қўлларини ёйганча ёлғиз зангори, қизил ва яшил бўёқлар билан ишланган: «Ҳурматнинг ўлими», «Тангри қаҳри», «Император гвардиясининг гренадёрлари» суратлари осиб қўйилган деворларга ишора қилди. Хонада бундан ташқари яна ёнғоқ дараҳтидан ясалган эски нақшин каравот, бурама оёқли стол, курсилар, ҳамир тоғора, шифтга осиғлиқ чўчқа ёғи, туз солинган кувача, печка ва ўчоқнинг токчасига терилган, ганчдан ишланган ҳайкаллар бор эди. Рафаэль уйдан чиқаётib, қояларнинг орасида қўлларига кетмонча ушлаб олган эркакнинг эгилганча уй томонга қизиқсиниб тикилиб турганини кўриб қолди.

— Хўжайн,— деди аёл дехқонларга хос жилмайиб қўяркан.— Ўша ерда ишляяпти.

— Чол отангиз бўладиларми?

— Йўқ, бу киши эримнинг боболари бўлади. Ёши бир юз

пекига кетяпти. Шунга қарамасдан яқинда ўғилчамиз билан Клермонга пиёда бориб келишди! Жуда бақувват кишини, ҳозир энди уйқую овқатни билади. Болакай билан овукни, баъзан кичкинтои уни тоққа бошлаб кетади, шунда ҳам чол индамай эргашаверади.

Валантен дарҳол ана шу чол ва болакайнинг ёнида қўним топишга, мана шу ҳаводан нафас олиб, улар еган нондан ейишга, уларга ўхшаб ширин уйқуни уришга, ўзининг томирларида ҳам ана шундай қонни гуптиришига қарор қилди. Умри тугаб бораётган одамнинг тантлиғиги! Мана шу қояларга чифаноққа ўхшаб ёпишиб олиш, умр косасини бир неча кунгагина бўлса-да, исроф қилмасдан, баданидаги ўлим хуружини тинчтиб туриш йигитнинг яккаю-ягона мақсади, ҳаётдаги энг ноёб орзуси, энг тўғри кун кечириш бўлиб қолган эди. Чинакам худбинларча бу фикр унинг бор вужудига сингиб кетган ва бутун борлиқ йигит учун фақат шу фикрдатина мавжуд эди. Унга баъзида бу олам ниҳон бўлгандай, яъни бутун дунё ўзидангина иборатдай туюларди. Бутун олам бемор тўшагининг ёстиқ тарафидан бошланиб, оёқ учида адо бўларди. Водий Рафаэль учун ана шундай оромгоҳга айланди.

Ким серташвиш чумолининг ҳаракатларини кузатмаган, ким оқимтири чиганоқли шиллиққуртнинг нафас оладиган слғиз тешигига чўп тиқиб ўйнамаган? Ким нозиккина чўзанакнинг ажойиб парвозини томоша қилиб, эман яирогининг қирмизи бети худдиgota ибодатхонасининг бурма нақшлари каби ёрқин томирларга тўла эканлигини кўриб яйрамаган дейсиз? Ким ёмғир томчилари билан қуёш нурларининг тимқора черепица том устида жимирлашини узок-узоқ томоша қилиб, ҳузур топмаган; бир томчи шудринг, гул баргчалари ёки косачасининг ранг-баранг ажойиботларига қараб ўйга голмаган? Ким табиат қўйнида бегаму бекин, лекин кишини қандайдир мушоҳадаларга ундейдиган шириҳаёлларга берилимаган? Бошқача айтганда, ким гоҳи вақтлар гўдакларча эринчоқлик билан (мободо меҳнатни ҳисобга олмаганда) ёввойиларча ҳаётдан завқланмаган? Рафаэль бир неча кун худди ана шундай: ғаму ташвишларсиз, истагу тилакларсиз ҳаёт кечири; оқибатда саломатлиги анча яхшиланиб, ўзини ниҳоятда тетик ҳис қила бошлади ва хавотири ваҳималари унут бўлиб, изтироблари босилиб қолди. У тоғу тошларга чиқиб оларди-да, қандайдир чўққида чўкка тушганча, йироқ-йироқларни томоша қилиб ўтиради. Йигит худди куни бўйи офтоб нурини эмган гиёҳдай ёки уясига беркиниб олган қўёндай, узун кун шу жойларда юраверарди. Ёхуд, Рафаэль ўсимликлар ҳаёти манзаралари-ю, осмон авзоини ўрганиб, заминдаги, сувдаги ва ҳаводаги барча жонзорларнинг ўсишини кузатар эди. У ибтидоий борлиқни муҳофаза қилувчи қонуларнинг ҳимоясидан паноҳ топиш мақсадида табиатнинг

ҳақиқий ботиний ҳаётида иштирок этишга, табиатга хос сокин мўмин қобилликни ўзига иложи борича сингдириб олишга ҳаракат қиласди. Йигит ўзидағи ўзликдан ҳалос бўлишни истар эди. Қадимги замонларда одил суд қаҳрига дучор бўлган жиноятчилар черков ҳимоятидан паноҳ топганлари сингари, Рафаэль ҳам борлиқ деган тангрининг кароматига умид боғлаган эди. У, бу бепоён ва қудратли тараққиётнинг бир таркибий қисмига айланишга сазовор бўлди, объявонинг барча ўзгаришларига кўнишиб кетди, қояларнинг ҳамма кавакларига кириб чиқди, бутун наботот аҳлининг феълу атворини, сувнинг қандай пайдо бўлиб, қандай оқиш сирларини ўрганди, ҳайвонлар билан ошно тутинди. Хуллас, Рафаэль шу тирик замин билан шу қадар чатишиб кетдики, ҳатто маълум маънода табиатнинг қалбига йўл очиб, унинг сирларидан воқиф бўлди. Рафаэль табиатдаги барча оламларнинг ҳад-ҳудудсиз кўринишларини маълум бир руҳ тараққийсининг турли шакллари, яхлит бир ҳаракатнинг ҳар хил бирикмалари, ҳаду чегара билмаган бир мавжудотнинг буюк нафаси деб билар; бу мавжудот тинимсиз ишлар, фикр юритар, қўзғалар ҳамда камол топарди: йигитнинг ўзи ҳам ана шу буюк ҳаёт билан бирга ҳамоҳанг ўсиши, тинимсиз ҳаракатда бўлишни ва тафаккур юритишни истарди. У худди чиганоққа ўхшаб, бутун ҳаётини тоғу тош ҳаёти билан уйғунлаштириди, у билан чатишиб кетди. Онгнинг мана шу сирли ойдинлашуви, оромбахш хушсизлик, ҳаёлий соғайиш туфайли бу яшнаб ётган табиат қўйнида Рафаэль дастлабки кунлари яна завқли болалик оламига қайтгандай бўлди. У бутун-бутун тунларни қандайдир бир арзимаган нарсани излашга ҳам сарф қилиб юбораверар, сонсиз ишларни бошлару биронтасини ҳам ниҳоясига еткизмас, кечагина мўлжаллаб қўйган режалари эртаси ҳаёлидан кўтарилиб кетаверарди. Йигит ғам-ташвиш нималигини билмай, ўзини барча дардлардан бутунлай ҳалос бўлгандай баҳтиёр сезарди.

Бир куни у чошгоҳгача ўрнидан турмади: миясини на ўнгига, на тушига ўхшамаган ажиб бир мудроқ чулғаб олган, назарида бутун борлиқ ҳаёлдай, ҳаёллари эса ҳақиқатдай аниқ-тиниқ кўринарди. Йигит бехосдан, ўзининг ухлаётганиям, уйғоқлигиниям англамасдан, мудраб ётганида ҳар куни хўжасининг соғлигини суриштиргани келиб юрадиган Ионафан билан уй бекасининг сұхбатини — ўзининг саломатлиги тўғрисидаги ҳисоботни эшишиб қолди. Овернлик ойимча, шубҳасиз, Валентенни ҳали ухлаб ётиби, деб ўйлаган ва тоғликларга хос бор овози билан шанғиллаб гапи-рарди.

— Яхши ҳам деб бўлмайди, ёмон ҳам деб,— деди хоним.— Тағин туни билан йўталиб чиқди, ҳатто бирон кориҳол бўлиб қолмасайди, деб ўйладим. Азиз хўжамизнинг ҳа-

деб йўталиб, тупураверганига одам ачиниб кетади. Эрим иккаlamиз у бечоранинг шунчалик йўталишга кучни қаёқдан олишига ҳайрон қоламиз. Қишининг юрак-юрагини ўртаб юборади. Қандай бало касалга йўлиққан ўзи, у? Йўқ, шўрликка қийин! Ҳар куни эрталаб унинг тўшакда ўлиб ётганини кўрмасайдим, деб дилим вайрон; ранги худди мумдан ишланган тангрининг суратидай сарғайиб кетган! Бир-икки марта ўрнидан тураётганида кўзим тушиб қолди, намунча таёқдай ориқ бўлмаса у шўрлик! Тағин, ундан қандайдир ёмон ҳид келадиган бўлиб қолибди. Ўзи буниям сезмайди. Ҳеч нарса билан иши йўқ, худди буқадай бақувват одамга ўхшаб, ҳадеб йўргалагани-йўргалаган. Ўзини жудаям тек тутиб, беморлигини билдиргиси келмайди! Нафсила-рни айтганда, бечора худди хочга тортилган тангрига ўхшаб, ёруғ дунёда ҳаддан зиёд азият чекиб юборди, олло шояд заҳматини енгил қила қолсайди! Бизга-ку, бари бир, у шўрликка ўлим тилаш хаёлимиздаям йўғ-а! Мабодо, бизга шунчалик, инъом-эҳсон қилмаганларидаям, бари бир, уни ҳозиргидай парвариш қиласверган бўлардик, улардан ҳеч қандай ёмонлик кўрганимиз йўқ. Вой, парвардигор-эй,— гапида давом этди бека,— ўзи фақат мана шу парижликларгина шу хил мараз дардларга чалинади. Қаердаям улар унга мубтало бўларкин-а? Бечора йигитча қайтиб энди одам бўлмаса керак! Бу безгак ўлтур у шўрликни бунчалар эз-филмаса, бунчалар ҳолдан тойдириб, жонини олавермаса, нима бўларкин-а! Бу эса у бечоранинг ҳаёл кўчасига кирмайди, ўзи сезмайдиям дардининг бедаволигини... Бунга асло кўз ёши қилиш керак эмас, жаноби Ионафан! У дарду балоларидан ҳалос бўлган куни: худога шукур!— дейиш керак, шунинг билан вассалом. Ҳўжангизнинг саломатлиги учун черковга тўққиз танга инъом этсангиз бўлармиди. Садақа радди бало бўлиб баъзи касалларнинг тузалиб кетганини ўз кўзим билан кўрганман. Ҳатто ўзим ҳам шундай ажойиб бир одамни, қўзичоқдай мўмин-қобил бир инсонни саломатлиги-ни асраб қолиш умидида шам ёқишим мумкин...

Рафаэлнинг овози шу қадар бўғилиб қолган эдики, бақиришга мадори етмай, бу даҳшатли ҳангамани тинглаб ётаверишга мажбур бўлди. Лекин бари бир у ниҳоятда ғашни келганидан, ўрнидан туриб, бўсағага чиқди.

— Э, қари тўнка!— қиҷириди у Ионафанга.— Сен мени бутунлай гўрга тиқмоқчимисан?

Арвоҳ пайдо бўлди, деб ўйлаган хотин қочиб қолди.

— Иккинчи марта менинг аҳволимни сўраб-суриштирганингни эшиitmай,— давом этди Рафаэль.

— Хўп бўлади, марҳаматли маркиз,— жавоб қилди қари хизматкор кўзларини артганча.

— Бундан кейин буйругимсиз бу ерга ҳадеб лақиллаб кёлавермасанг, янаям дуруст бўларди.

Ионафан эшик томон йўналди, лекин кетиши олдидан хўжасига яна бир бор садоқат ва ҳамдардлик ҳислари тўла нигоҳ ташлаб олди, Рафаэль хизматкорнинг бу қарашидан ўзининг аҳволига ўлим ҳукми ўқилганини сезди. Энди йигитга ҳамма нарса очиқ-ойдин бўлган, батамом дили вайрон эди. У бўсағага чўкка тушиб, қўлларини кўкрагига чалиштирганча, бошини қуйи осилтирди. Ўтакаси ёрилаёзган Ионафан унга яқинлашиди:

— Хўжам...

— Йўқол ҳамманг, йўқолларинг! — бақирди бемор.

Рафаэль эртаси эрталаб чўққига чиқди-да, ҳамма ёғини ўйсин қоплаган форда ўтириб олди, у ердан курорт қишлоғидан бу ергача келувчи сўқмоқ барала кўриниб турарди. Йигитнинг кўзи пастда тагин овернлик аёл билан гаплашаётган Ионафана тушди. Рафаэлнинг ниҳоятда нозик бўлиб кетган фаросати хонимнинг бош чайқashi, умидсизлик ишоралари, соддадил аянчли қиёфаси замирада не ётганилгини англаб олаётганди. Сукунатаро шамол уларнинг машъум сўзларини етказиб турарди. Даҳшатга тушган йигит энг баланд чўққилар орасига яширинди ва у ерда то кечга қадар қолиб кетди. Йигит бахтга қарши, ўзига нисбатан пайдо бўлган шафқатсиз ҳамдардлик туфайли онгига чирмашган ҳазин ўйларни миясидан ҳайдаб юборишга ожизлик қиласади. Қўйқисдан овернлик аёлнинг ўзи унинг рўпарасида оқшом ғира-ширасидаги кўланкадай намоён бўлди, тасаввурнинг шонирона ўйини туфайли аёлнинг эгнидаги йўл-йўл оқ гулли қора кўйлак Валантенга оппоқ қовурғалари қовжираган арвоҳ бўлиб туюлди.

— Ҳамма ёқса шудринг тушиб бўлди, азиз афандим,— деди у.— Бу ерда ётиб қолсангиз, бошингизга бало орттирасиз. Уйга қайтадиган вақт бўлди. Нам ҳавода нафас олиш яхши эмас, устига-устак, эрталабдан бери туз тотмагансиз.

— Минг лаънат!— қичқириб юборди йигит.— Мени ўз ҳолимга' қўйинг, қари жодугар, бўлмаса, бу ердан кетаман! Ҳар куни саҳарлаб гўримга ғишт қалаганинг ҳам етар энди, жуда бўлмаса, кечкунулари мени тинч қўйсангиз-чи?

— Ғишт қалаяпсан, деяпсизми, афандим? Бир ками шу эди, ўзи!.. Ким экан ўзи у, гўрингизга ғишт қалаган? Ҳақ гапни айтіанда, хўжам, мен бувамизнинг умрини тилаяпман оллодан, гўрингизга ғишт қалаб нима зарур кепти! Ғишт қалаш эмиш! Ғишт қалашга улгурамиз ҳали.

— Бас қилинг! — деди Рафаэль.

— Қўлимга суюниб олинг, афандим!

— Йўқ!

Бошқаларнинг сизга ачиниши, агар ҳақиқатан ҳам ачинарли аҳволда бўлсангиз, сиз учун энг даҳшатли изтиробдир. Одамларнинг нафрati куч-қувват беради, ана шу ҳис замирада ҳаётингизнинг маънисини кўрасиз, нафрата жа-

зобан қасос туйғусида ёнасиз, лекин улар изҳор этаётган ҳамдардлик бизнинг қўл оёқларимизни борлаб, қувватимизни янада сўриб олади. Бу — мулойим ўвузиликдир, — бу — ҳалимлик қиёфаси остида зоҳир бўлган ҳафрат, ёки бўлмаса, таҳқирловчи назокатдир. Рафаэль ўзига нисбатан юзшли чолда — тантанавор, болакайда — қизиқувчан, бекада — ҳирапашшадай ғашга тегувчи, унинг эрида — ғаразли ҳамдардликни кўриб турар, гарчи бу туйғу турли шаклларда замоён бўлса-да, у йигитга ёлғиз бўсағада турган ўлимдан дарак берарди.

Шоир борлиқ заминида маъюс ёки шўхчан шеър ёзар экан, бунга аввало уни қайси образнинг ҳайратга солгани сабабнайдир, чунки унинг илҳом оғушидаги қалби бошқа оҳангни инкор этади ва фақат ёрқин, кўзга ярқ этиб ташланувчи бўёқларнигина қабул қиласади. Атрофидагиларнинг ҳамдардлиги Рафаэлнинг дилида ҳасрату мусибатдан иборат маъюс куй пайдо қилган эди. Табиат билан яқин бўлишни ният қилгани йигит ҳақиқий туйғуларнинг қанчалик ошкор бўлишини астиди ҳаёлига ҳам келтирмаганди. У гоҳида бирор дараҳт тагида ўзининг назарида ёлғиз ўтирганида вужудига елимдай ёпишиб олган ва тинка-мадорини қуритадиган йўтал тутиб қоларкан, бирданига ўтлоқ орасида ёввойилардай бекиниб олган болакайнинг чақнаб турган, оловдай кўзларига нигоҳи тушар, ўзини болаларча қизиқувчанлик билан кузатажанини сезар эди. Боланинг бу хил қизиқувчанилиги мамнунлик, мазах ҳамда аллақандай кучли, лекин шафқатсиз эътибор ҳам зоҳир эди. Траппчи роҳибларнинг: «Оғайни, ажалинг етди!» — деган ёвуз сўзлари Рафаэль билан бирга яшаётган бу деҳқонларнинг нигоҳларидан ёғилиб тургандай эди; у қўпроқ, ошноларининг соддадил сўзлариданми, ё уларнинг сукут сақлашлариданми, нимадан қўрқишини ажратса олмасди, уларнинг бутун борлиги Валантенни ваҳимага соларди. Бир куни эрталаб у атрофида қора кийинган қандайдир одамларнинг айланиб юришганини, зимдан таъқиб этиб кузатишажаётганини кўриб қолди. Сўнгра улар ўзларини бу ерга сайр қилгани келган одамлар қилиб кўрсатишиб, бир неча bemaza саволлар билан мурожаат этишибди; йигит уларга қисқагина жавоб қилди. Рафаэль булар курортининг табиби ва руҳонийси эканлайгини сезди. Одамларни эҳтимол Ионафан юборган ёки уй эгалари чақирирган, ёки бўлмаса, шунчаки яқинлашган ажал дараги етаклаб келган бўлиши мумкинлигини фаҳмлади. У ўзининг дағн этилаётганини ҳаёлига келтириб; руҳонийларнинг тиловатини эшигандай, шамларни аниқ кўраётгандай бўлди. Шунда ўзи учун бутунлай янги бир ҳаёт қашф этган вақтида бу дабдабали табиатнинг барча гўззаликлари энди қора мотам пардаси аро кўриниб кетди. Қачонлардир унга узоқ ҳаёт ваъда қилган нарсаларнинг бариси эндиликда яқин келиб қолган ўлим

ҳақида дарак берарди. Эртаси куни Рафаэль кузатиб қола-ётган уй эгаларининг ҳасрат, надомату ҳамдардликка тўла тилакларини безор бўлгунча тинглаб, Парижга равона бўлди.

У йўлда туни бўйи ухлаб, Бурбонненинг энг хушманзара водийларидан ўтишаётганида уйғонди; обод қишлоқлар ва кўркам манзаралар йигитнинг кўз ўнгидан худди тушидаги-дай ғизиллаб ўтар эди. Табнат Рафаэлга шафқатсиз киноя қилаётгандай, бор гўзаллигини намойиш этмоқдайди. Гоҳо чиройли ўлка бўйлаб иланг-биланг оқиб ётган Алье дарёси ярқираб кўзни олар, гоҳо қўнғир қоялар орасидаги дараларда журъатсизгина қисилиб турган қишлоқ ибодатхонаси томларининг найзалири қуёш нурида. ўйнаб қолар, гоҳо бир маромдаги токзорлар тугаб, сойлардаги тегирмонлар пайде бўлар, гоҳ у ёқда, гоҳ бу ёқда маҳобатли қасрлар, тоғ ён-бағрига қапишган овуллар, атрофида осмон бўйли тераклар ўсиб ётган йўллар чиқиб қолар эди. Ниҳоят, тилларанг қумлоқлар бағрида олмосдай учқун сасратиб турган бепоён Луара кўлининг сатҳи ярқираб кўзга ташланди. Рафаэлнинг дилига васваса солувчи нарсалар атрофда тўлиб ётарди. Худди гўдак боладай ўйноки, қирчиллаган табиат июнь ойига хос завқу шавқ ва эҳтиросини базўр тийганча, беморнинг сўниб бораётган нигоҳларини фалокатли аснода ўзига тортар эди. Йигит файтун дарчасини бекитди-да, яна уйқуга чўмди. Оқшомга бориб, Кон воҳасидан ўтиб кетишганидан сўнг у шўх мусиқа садоларидан уйғониб кетди ва қаршисида қишлоқ байрами намоён бўлди. Почта бекати майдоннинг шундай ёнгинасида жойлашган эди. Извошлилар отларни алмаштиришгунича, Рафаэль қишлоқ аҳлиниг қувноқ ўйинларини, гуллар билан безаниб олишган там-там қизларни, завқланиб ўйнаётган йигитлар ва қитттай-қиттай отиб олишганидан қип-қизарип кетган қари-қартангларни томоша қилиб турди. Кичкингойлар қувнаб ўйнашар, кампирлар шўжчан кулишганча ўзаро гап сотишарди. Ҳаммаёқда шодиёна шовқин авжига минган, кийим-кечаклару қатор столлар ҳам шодликдан безатилгандай эди. Майдон ва ибодатхона ҳам байрам тусида, гёё томлар, деразалар ва эшиклар ҳам ясаниб олишганига ўҳшарди. Барча ўлаётган кишилар каби Рафаэлгаям озгинагина шовқин қатиқ таъсир этар, у қалбининг тўридаги ҳазин туйғуни босишига ожизлик қиласарди. У скрипкаларнинг овозини бўғишини, ўйин-кулгуни тўхтатишни, ҳамма товушларни ўчириш ва бу сурбет байрам аҳлини тарқатиб юборишни истаб қолди. Рафаэль юраги ўртанганча файтунга ўтириди. Сўнгра у майдонга яна қайрилиб қарапкан, вақтичоғликни худди кимдир ҳуркитиб юборгандай, хотин-қизларнинг қочиб кетишаётганини, ўриндиқларнинг ҳувиллаб қолганини кўрди. Оркестр учун ясалган саҳнада ёлғиз биргина кўр музикачи кларнетда чийилдоқ рақс куйини чалишда давом этарди. Бу раққосларсиз куй нағмаси, аргувон

тарахти остида ёлғиз ўзи турган хунук, соchlари патила-палила бўлиб кетган чолнинг турқу-таровати гўё Рафаэлнинг цилида учқунланган истакнинг ҳаёлий тарзда вожиб бўлганига ишора эди. Чинакам ёз ёмғири чеълаклаб қуяр, одатда булатлар электр қувватларига тўлиб кетган дамларда ана шундай ёмғир ерни севалаганча қўққисдан ёғиб беради ва қандай тез бошланган бўлса, худди шундай тез тўхтаб қолади. Буларнинг бариси шу даражада табиий юз бердики, Рафаэль қуюннинг оқимтири булатларни қандай учирив олиб кетаётганига бирров қараб қўйди-да, сағри терисини кўздан кечириб қўйиш-ҳақида ўйлаб ҳам кўрмади. У бурчакка қисилиб ўтириб олгач, извош яна ўйлида давом этди.

Эртасига Рафаэль ўзининг хонасида, камин олдида ўти-рар эди. У жунжикиб кетаётганидан ўтинни кўпроқ ёқишини буюрди. Ионафан хатларни олиб кирди. Мактубларнинг ҳаммаси Полинадан эди. Йигит гўё солиқ йифувчининг оддий хабарномасини олгандай, шошилмасдан конвертни йиртди-да, биринчи хатни суғуриб ўқий бошлади:

«Барӣ бир жўнабсан-да! Рафаэль, ахир бу қочоқлик-ку. Сени қаерга кетди, деб суриштирасам, ҳеч ким лом-мим деёлмади. Буни ҳатто мен билмагач, бошқа ким ҳам биларди?»

У давомини ўқишини хоҳламасдан, хатларни совуққонлик билан олди-да, ўтга ташлади. Сўнгра маъносиз ва руҳсиз боққанча оловнинг атир сепилган қофоз бўйлаб ўрмалашини, варақнинг ўт тафтидан товланиб, қовжирашини, кейин бужмайиб, майда-майда бўлиб кетаётганини кузатиб ўтириди. Чала ёнган парчалар кул устида буралиб ётар, уларда гоҳо жумланинг бошланишини, гоҳо айрим сўзларни, гоҳо давоми куйиб ултурган қандайдир фикрларни ўқиб олиш мумкин эди. Рафаэль беихтиёр равишида ҳижжалашга берилиб кетди.

«Рафаэль... эшигинг олдида ўтирганча... кутдим... Инжиқлигинг... итоатдаман... Рақибалар... мен — сирайм!.. сенинг Полинанг... севаверади... Демак, энди сен Полинани унутмоқчисан?.. Мабодо, мендан халос бўлмоқчи бўлсанг, бундай йўқолиб кетмас эдинг... Бир умрлик муҳаббат... Ўлим...»

Бу сўзлардан йигитнинг виждони ўртаниб кетди-да, оташкураки олиб, мактубнинг охирги парчасини ўтдан тортиб олди.

«...Мен қайғурдим, Рафаэль,— ёзар эди қиз,— аммо зорланмадим! Сен ҳижрон йўлини танлаш билан шубҳасиз, мени қандайдир бир хатардан асрамоқчи бўлгансан. Балки қаҷондир сен мени ўлдиришинг мумкин, лекин менга озор етказмайсан, чунки ниҳоятда олижаноб одамсан. Ортиқ бундай қочоқлик қилмагин. Эсингда бўлсан: мен ҳеч қандай азобу уқубатлардан чўчимайман, фақат сен ёнимда бўлсанг бас. Сен менга етказмоқчи бўлган озор — бу озор эмас, ахир қалбим сенга изҳор қилганимдан ҳам зиёда севгига

тўлиб турибди. Мен ҳамма нарсага бардош бераман, фақат сендан олиса қолиб, ҳижронда кўз ёши тўкмасам, фақат сенинг... борлигингни билсам бас...»

Рафаэль чала куйган мактуб парчаларини камин устига қўйди, кейин уларни яна олов қаърига иргитди. Бу бир парча ваарақ унинг қалбида тошган ўтили муҳаббатнинг ва эндиликдаги машғум қисматнинг жонли гувоҳи эди.

— Жаиоб Бъяншонни чақириб келгин,— деди у Ионафанга.

Орас келганида Рафаэль кўрпага кириб олган эди.

— Дўстим, ҳамиша мудроқ ҳолатда ётиш учун озгин афъюн қўшиб ичиладиган дори тайёрлаб бера олмайсанми? Мен у дорини ҳамма вақт ичайнин, бироқ зарар қилмайдиган бўлсин.

— Бундан осон иш борми,— деди ёш врач, лекин ҳар куни тамадди қилгани бир неча соатга ўринингдан туришингга тўғри келади.

— Бир неча соатга, дейсанми,— унинг гапини бўлди Рафаэль.— Йўқ, ҳечам, бир соатдан ортиққа туришга мажолим имён.

— Мақсадинг нима ўзи?— сўради Бъяншон.

— Ухлаш ҳам, бари бир, яашанинг бир тури-ку, ахир!— жавоб қилди бемор. Табиб рецепт ёзар экан, у Ионафанга йўл-йўриқ берди:

— Қоровулларга ҳеч кимни, ҳатто Полина де Вичнау ҳонимни ҳам қабул қилмаслигимни айтиб қўй,

Қари хизматкор табибни эшиккача кузатиб қўяркан, ундан сўради:

— Орас афандим, умид қилиб бўлармикин-а, ўзи?

— Эҳтимол ҳали узоқ яшashi ҳам мумкин, балки шу бугун кечқуруноқ адo бўлар. Унинг яшashi ва-қазо қилишига бирдай имкони бор. Аниқ бирон нарса дейишим қийин,— жавоб берди табиб ва бошини сарак-сарак қилиб қўйди.— Йўлини топиб, уни бир оз овутиш керак.

— Овутиш, дейсиз! Сиз унинг қандайлигини билмайсиз, афандим. Бир сафар у одам ҳам ўлдириди-ю, лекин зэррача сесканмади!.. Ҳеч нарсадан кўнгли тўлмайди.

Бир неча кун мобайнида Рафаэль сунъий уйқудан бошкўтармади. У моддий кучи билан номоддий руҳимизга таъсир этувчи дори ёрдамида тиниқ тасаввурини сақлаган ҳолда баъзи танбал ҳайвонлар ҳолига тушиб қолди, бу аҳволда карахт бўлиб қолган ҳайвонлар худди сўлигига ўсимликларга ўҳшайди ва улар бирон енгил-елпи ўлжани деб ўрнидан қўзғалишга ҳам эринишади. Йигит хонага ҳатто ёруғлик туширишни ҳам ман қилиб қўйди; энди қуёш нурлари уни ортиқ безовта қилмасди. У кечқурун соат саккизларда базўр ўрнидан туриб, ўзи сезиб-сезмай қорнини тўйдирарди-да, тағин ўринга чўзиларди. Ҳаётнинг совуқ вағира-шира дақиқа-

лари унинг учун турлича шакл-шамойилсиз қиёфалар, лаҳалар, оқ-қора манзараларни кўриш билан ўтиб кетарди. Валантен сукунатга фарқ бўлган, ҳаёти ҳаракату тафаккурдан батамон бегона эди. Бир куни кечқурун у одатдагидан кечроқ ўйғонди, лекин таом келтирилмаган эди. У Ионафанни чакириди.

— Бошинг оққан томонга жўнашинг мумкин,— деди у чолга.— Мен сени бадавлат қилдим, пири бадавлат бўлдинг, аммо-лекин менинг ҳаётим билан ўйнашма, бунга асло йўл қўймайман... Ахир итдай очман, ярамас! Овқат қани? Нега миқ этмайсан?

Ионафаннинг чехрасида мулоим табассум жилваланди. Қари хизматкор ҳайҳотдай улкан хоналар ичра қўлидаги шамни милтиратганча тағин паришон бўлиб қолган хўжасини йўлак бўйлаб бошлаб кетди. Улар залнинг остонасига стишгач, малай қўққисдан эшикни очиб юборди. Ёруғликдан Рафаэлнинг кўзлари қамашиб, кутилмаган тамошадан ҳангманг бўлиб қолди. Шамларга тўла қандиллардан хона чароғон бўлиб кетган, ҳаммаёққа марқизнинг гулхонасида етиштирилган ранг-баранг гуллар териб қўйилган, тиллаю кумуш, садафу мармар идиш-товоқлар ярақлаётган стол усти ажойиб бўй таратиб, иштаҳани қитиқловчи шоҳона овқатларга лиқ тўлиб кетган эди. Столнинг атрофида Рафаэлнинг ошна-оғанилари йиғилишган, йигитларнинг ёнидан гул-гул очилган дилбар хонимлар жой олишган, соchlарига гуллар қадалган, нигоҳлари оловдай ёнувчи, оппоқ елкалари ва ярим очиқ сийналарини кўз-кўз қилиб ўтирган, ниҳоятда башанг кийинган бу хонимларнинг ҳаммаси ҳам ўзига яраса гўзал ва кўрганларнинг кўзини олар даражада жозибадор эдилар. Бирисининг бадани ирландларнидай нимча остида тирсиллаб турар, бошқасининг андалузча юбкаси ошиқларнинг нигоҳини ўйнатарди. Манави ярим яланғоч жонон ишқ-муҳаббат маъбудаси Дианамисол ясанган бўлса, анави қалби ишқ ўти-ла тўлиб-тошган бошқа бириси де Лавальер хоним каби оддий кийимда эди. Меҳмонларнинг бариси сармаст эдилар. Ҳаммаларнинг нигоҳларидан қувонч, ишқ-муҳаббат ва ҳузур-ҳаловат ёғилиб турарди. Эшикда мурдаларнидай сўник юзли Рафаэль пайдо бўлиши билан бу қутилмаган байрамнинг ўткир чироқлари каби тантанавор олқиши овозлари янгради. Бу овозлар, хушбўй ҳидлар, ёрду, гўзл хонимларнинг чехраси йигитга таъсир қилиб, унинг қалбида яшаш иштиёқини уйғотгандай бўлди. Фалати хаёлларнинг ниҳояси каби қўшни меҳмонхонадан ажойиб мусиқа садолари янграб, бу завқли шодиёнани босиб кетди. Рафаэль нозик бир аёл қўлчаларининг силаётганини сезиб қолди; бу Акилина эди; бу дилбар ҳатто уни ўзининг сутдай оппоқ қўллари-ла оғушига тортмоққа ҳам тайёр эди. Шунда бу манзарағириша тушларida кечадиган хаёлий сиймо-

тўлиб турибди. Мен ҳамма нарсага бардош бераман, фақат сендан олисда қолиб, ҳижронда кўз ёши тўкмасам, фақат сенинг... борлигингни билсан бас...»

Рафаэль чала куйган мактуб парчаларини камин устига қўйди, кейин уларни яна олов қаърига иргитди. Бу бир парча варақ унинг қалбида тошган ўтили муҳаббатнинг ва эндиликдаги маниъум қисматининг жонли гувоҳи эди.

— Жаноб Бъянишонни чақириб келгин,— деди у Ионафанга.

Орас келганида Рафаэль кўрпага кириб олган эди.

— Дўстим, ҳамиша мудроқ ҳолатда ётиш учун озгина афъюн қўшиб ичиладиган дори тайёрлаб бера олмайсанми? Мен у дорини ҳамма вақт ичайин, бироқ зарар қилмайдиган бўлсин.

— Бундан осон иш борми,— деди ёш врач, лекин ҳар куни тামадди қилгани бир неча соатга ўрнингдан туришингга тўкири келади.

— Бир неча соатга, дейсанми,— унинг гапини бўлди Рафаэль.— Йўқ, ҳечам, бир соатдан ортиққа туришга мажолим иўқ.

— Мақсадинг нима ўзи?— сўради Бъянишон.

— Ухлаш ҳам, бари бир, яшашнинг бир тури-ку, ахир!— жавоб қилди бемор. Табиб рецепт ёзар экан, у Ионафанга йўл-йўриқ берди:

— Қоровулларга ҳеч кимни, ҳатто Полина де Вичнау хонимни ҳам қабул қиласлигимни айтиб қўй,

— Қари хизматкор табибни эшиккача кузатиб қўяркан, ундан сўради:

— Орас афандим, умид қилиб бўлармикин-а, ўзи?

— Эҳтимол ҳали узоқ яшashi ҳам мумкин, балки шу бугун кечқуруноқ адо бўлар. Унинг яшashi ва-қазо қилишига бирдай имкони бор. Аниқ бирон нарса дейишим қийин,— жавоб берди табиб ва бошини сарак-сарак қилиб қўйди.— Йўлини топиб, уни бир оз овутиш керак.

— Овутиш, дейсиз! Сиз унинг қандайлигини билмайсиз, афандим. Бир сафар у одам ҳам ўлдирди-ю, лекин заррacha сесканмади.. Ҳеч нарсадан кўнгли тўлмайди.

Бир неча кун мобайнида Рафаэль сунъий уйқудан бошкўтармади. У моддий кучи билан номоддий руҳимизга таъсир этувчи дори ёрдамида тиник тасаввурини сақлаган ҳолда баъзи танбал ҳайвонлар ҳолига тушиб қолди, бу аҳволда карахт бўлиб қолган ҳайвонлар худди сўлигига ўсимликларга ўхшайди ва улар бирон енгил-елпи ўлжани деб ўрнидан қўзғалишга ҳам эринишади. Йигит хонага ҳатто ёруғлик туширишни ҳам ман қилиб қўйди; энди қуёш нурлари уни ортиқ безовта қиласди. У кечқурун соат саккизларда базур ўрнидан туриб, ўзи сезиб-сезмай қорнини тўйдирарди-да, тағин ўринга чўзиларди. Ҳаётнинг совуқ вағира-шира дақиқа-

лари унинг учун турлича шакл-шамойилсиз қиёфалар, лаҳзалар, оқ-қора манзараларни кўриш билан ўтиб кетарди. Валантен сукунатга ғарқ бўлган, ҳаёти ҳаракату тафаккурдан батамом бегона эди. Бир куни кечқурун у одатдагидан кечроқ ўйғонди, лекин таом келтирилмаган эди. У Ионафанни чақирди.

— Бошинг оққан томонга жўнашинг мумкин,— деди у чолга.— Мен сени бадавлат қилдим, пири бадавлат бўлдинг, аммо-лекин менинг ҳаётим билан ўйнашма, бунга асло йўл қўймайман... Ахир итдай очман, ярамас! Овқат қани? Нега миқ этмайсан?

Ионафаннинг чехрасида мулоим табассум жилваланди. Қари хизматкор ҳайҳотдай улкан хоналар ичра қўлидаги шамни милтиратганча тағин паришон бўлиб қолган хўжасини йўлак бўйлаб бошлаб кетди. Улар залнинг остонасига етишгач, малай қўққисдан эшикни очиб юборди. Ёруғликдан Рафаэлнинг кўзлари қамашиб, кутилмаган тамошадан ҳангманг бўлиб қолди. Шамларга тўла қандиллардан хона чароғон бўлиб кетган, ҳаммаёққа марказнинг гулхонасида етиширилган ранг-баранг гуллар териб қўйилган, тиллаю кумуш, садафу мармар идиш-товоқлар ярақлаётган стол усти ажойиб бўй таратиб, иштаҳани қитиқловчи шоҳона овқатларга лиқ тўлиб кетган эди. Столнинг атрофида Рафаэлнинг ошна-օғанилари йиғилишган, йигитларнинг ёнидан гул-гул очилган дилбар хонимлар жой олишган, соchlарига гуллар қадалган, нигоҳлари оловдай ёнувчи, оппоқ елкалари ва ярим очиқ сийналарини кўз-кўз қилиб ўтирган, ниҳоятда башант кийинган бу хонимларнинг ҳаммаси ҳам ўзига яраша гўзал ва кўрганларнинг кўзини олар даражада жозибадор эдилар. Бирисининг бадани ирландларнидай нимча остида тирсиллаб турар, бошқасининг андалузча юбкаси ошиқларнинг нигоҳини ўйнатарди. Манави ярим яланғоч жонон ишқ-муҳаббат маъбудаси Дианамисол ясанган бўлса, анави қалби ишқ ўти-ла тўлиб-тошган бошқа бириси де Лавальер хоним каби оддий кийимда эди. Меҳмонларнинг бариси сармаст эдилар. Ҳаммаларнинг нигоҳларидан қувонч, ишқ-муҳаббат ва ҳузур-ҳаловат ёғилиб турарди. Эшикда мўрдаларнидай сўник юзли Рафаэль пайдо бўлиши билан бу қутилмаган байрамнинг ўткир чироқлари каби тантанавор олқиши овозлари янгради. Бу овозлар, хушбўй хидлар, ёфду, гўзал хонимларнинг чехраси йигитга таъсир қилиб, унинг қалбида яшаш иштиёқини ўйғотгандай бўлди. Галати хаёлларнинг ниҳояси каби қўшни меҳмонхонадан ажойиб мусиқа садолари янграб, бу завқли шодиёнани босиб кетди. Рафаэль нозик бир аёл қўлчаларининг силлаётганини сезиб қолди; бу Акилина эди; бу дилбар ҳатто уни ўзининг сутдай оппоқ қўллари-ла оғушига тортмоққа ҳам тайёр эди. Шунда бу манзарағи фира-шира тушларида кечадиган ҳаёлий сиймо-

лар эмаслиги лоп этиб йигитнинг миясига урди-да, у ёввойи-ларча чинқириб юбориб, эшикни тарақлатиб ёпиб қўйди ва марҳаматли қари хизматкорининг афтига тарсаки тортворди.

— Ифлос! Мендан тезроқ қутулмоқчи бўлибсан-да — ба-кирди у.

Сўнгра йигит ҳозиргина қандай хавф-хатарга учраганини ўйлаб, даг-даг қалтираганча, базур ётогига этиб олди-да, ўйқу дорисидан янада кўпроқ ичиб, ўрнига кирди.

«..Нима бало бўлди!— ўзинга келгач ўйга толди Иона-фан.— Ахир жаноб Бъяншон албатта овутиш керак деган-ди-ку».

Тун яримлаб қолганди. Бу дам уйқудаги Рафаэлнинг чеҳраси гул-гул очилиб кетган, инсон табиатидаги мўъжизалардан бири содир бўлмоқдайди. Оппоқ юзларининг қип-қиза-риб кетган яноқлари кўзга ташланарди. Одатда бундай ҳолат табибларни лолу ҳайрон қолдиради. Унинг қизларни-кидай нозик пешанасида буюклик акс этарди. Йигитнинг худди онасининг бағрида ухлаб ётган гўдакникидай тинч ва осойишта қиёфасидан ҳаёт уфуриб турарди. У соғлом ва қаттиқ уйқуда ётар, қирмизи лабларидан бир текисда тоза на-фас чиқар, хаёлида аллақандай ажойиб ҳаёт кечираётгандай жилмайиб ётарди. Эҳтимол, у ўзини юз ёшга етган қария ҳолида, унга узоқ ёш тилаётган набиралари даврасида кўра-ётгандир. Балки тушида ўзининг бутоқлар соясидаги оддий курсида офтобда тобланиб ўтирганини, нурли олислардаги орзули маконини тоғлар тепасидан пайғамбармисол томоша қилаётганини кўраётгандир!..

— Хайрият-э!

Кимнингдир кумушдай жаранглаган овози унинг тушла-ридаги туманли киёфаларни тарқатиб юборди. Рафаэль чи-роқ ёруғида ёнида Полинасининг ўтирганини кўрди; қиз ҳижронли ва ғамли кунларда янада очилиб кетган эди. Рафаэлни қизнинг узун қоп-қора зулфлари ицида гулгунлашиб кетган, сув нибуфарининг гулбарги каби оппоқ чеҳраси ҳай-ратга солди. Қизнинг кўз ёшилари икки чаккасидан йилти-лаб оқар, гўё у салгина қимирласа, ёшлар пастга думалаб кетадигандай эди. Бошдан-оёқ оппоқ кийинган, бошини қуйи ғосилтириб, тўшакка енгилгина қўниб ўтирган Полина кўк-дан пайдо бўлган парига, шундай «пуф» деса учиб, кўздан йўқолиб кетадиган руҳга ўхшар эди.

— Оҳ, мен аразларимни унутдим!— хитоб қилди қиз Рафаэль кўзини очгач.— Сенга фақат бир нарсани айтишим мумкин — мен сеникиман! Ҳа, юрагим ишқу муҳаббатга тў-либ кетган. Фариштам, сен ҳеч қаҷон ҳозиргидай жозибадор бўлмаган эдинг! Кўзларинг чарақлаб турибди... Лекин ҳам-масини тушуниб тирибман, ҳаммасини! Сен мэнсиз соғай-моқчи бўлдинг, мендан чўчидинг... Иложим қанча...

— Кет, кет! Мени ҳоли қолдир!— ниҳоят бўғилиб, овоз чиқарди Рафаэль.— Илтимос, кетгин! Агар шу ерда қолади-ган бўлсанг, мен ҳалок бўламан. Сен менинг ўлишимни истайсанми?

— Улишингни?— саволга савол билан жавоб қилди аёл.— Ҳали сен мэнсиз ўласанми? Улиш-а? Ахир, ҳали жуда ҳам ўшсан-ку! Улим? Ахир, мен сени севаман-ку! Улим!— яна бир марта дил-дилидан тақрорлади у ва беихтиёр йигитнинг қўлларига ёпишиб олди.— Қўлларинг совуқ!— деди у.— Ёки менга шундай туюляптими?

Рафаэль ёстиғи остидан товут ўтининг баргидай ингичка бўлиб қолган сағри терисининг парчасини суғуриб олди ва уни кўрсатиб, хитоб қилди:

— Полинам, ажойиб ҳаётимнинг ажойиб ғунчаси, бир-би-ровимиз билан видолашиш фурсати етди!

— Видолашиш?!— қайтарди Полина ҳайрат ичида.

— Ҳа. Мана, менинг тилакларимни бажо келтирадиган ва умримнинг қай тарзда қисқарив бораётганини кўрсатиб турадиган туморим. Мана, менга яна қанча яшаш насиб этишини кўр. Менга яна бир мартагина боқсанг, кейин оламдан ўтсам ҳам майли.

Полина Валантенни ақлдан озибди, деб ўйлади. У туморни қўлига олди ва чироққа яқинлаштириди. Рафаэлга ва туморга тушиб турган жимирилаган ёруғликда маҳбубининг чеҳрасини ва сеҳрли тери қолдигини жиддий диққат билан кўздан кечирди. Оташин муҳаббат ва даҳшат ўтида қоври-лаётган Полинанинг нақадар сулувлигини кўрган Рафаэль ўзини тутиб туролмади: нозик эркалашлар, завқу шавқ ту-ғени ҳақидаги хотиралар йигитнинг мудроқ қалбida қайта жонланди ва ўқоқдаги кул босган чўғнинг ўт олгани каби, гурлаб ёниб кетди.

— Полина, берироқ кел!.. Полина!

Қизнинг кўксидан даҳшатли қичқириқ отилиб чиқди, кўзлари олайиб, изтироб-ла чимирилган қошлари қўрқувдан пирпираб кетди. Рафаэлнинг нигоҳларида бир пайтлар қизга қанчалар ғурур баҳш этадиган шиддатли тилак акс этарди. Лекин Рафаэлнинг нигоҳларидаги ўт қанчалик оловлана боргани сари сағри терисининг қийқими ҳам қизнинг кафтини қитиқлаб, шунчалик бужмайиб борарди! Полина қўшини хонага ўқдай отилиб чиқиб олди-да, эшикни ёпди.

— Полина! Полина!— қичқиради жон бераётгандай йигит келин орқасидан чопганча.— Мен сени севаман, жонимдан яхши кўраман, сен билан бўлишни истайман!.. Сенинг қут-чоғингда ўлишини хоҳлайман! Эшикни очмасанг лаънат дейман!

Йигит ҳаётининг энг сўнгги тўлқини — ғайритабиий куч билан эшикни синдириб ташлади ва маҳбубасининг диванда ярим яланғоч чангак бўлиб ётганини кўрди. Кўкрагини тил-

ка-пора қилгани роса уринган Полина ўзини тезроқ ўлдири-
моқ учун охири рўмоли билан ўзин бўғишга ўтган эди.

— Мен ўлсам, у тирик қолади! — дерди Полина бўйнига
ўралган рўмолни қисишига қаттиқ уринаркан.

Аёл сочлари тўзғиган, елкалари очилиб, кўйлагининг туг-
малари бўшаб кетганди. Ёноқлари ял-ял ёниб, зор-зор йиғ-
лаганча изтироб ва аламдан илондай тўлғаниб, ўлим билан
олишаётган аёлнинг шиддати шавқ ўтидан маст Рафаэлни
қутуртириб юборди ва йигит йиртқич қуш каби ўзини қизга
томон отиб, рўмолни пора-пора қилди-да, севгилисини қат-
тиқ багрига босди.

Улим билан юзма-юз келган Рафаэль бутун қувватини сў-
риб олаётган тилагини изҳор қилмоқ учун сўз қидирди-ю,
лекин унинг нафаси қайтиб, кўксидан бўғиқ хириллаш эши-
тилди, холос, Ниҳоят, биронта ортиқча сўз айтишга мадори
қолмаган йигит тишини Полинанинг сийнасига ботирди. Қу-
логига чалингани бақириқлардан қўрқиб кетган Ионафан ҳо-
зир бўлди ва уйнинг бурчагида йигитни маҳкам қучоқлаб
турган аёлни мурдадан тортиб олишига уринди.

— Сизга нима керак? — дод солди аёл. — У меники, уни
мен ҳалок қилдим, ахир мен худди шундай бўлишини айтма-
ганимидим!

ХОТИМА

— Полинанинг тақдири нима бўлди?

— Полинанингми? Мана, эшитинг. Сиз ҳеч қачон осойиши-
та қиши оқшомида оила билан ўчоқ олдида ўтирганча олов-
нинг эман тарашани қандай ямлаётганини томоша қилиб,
муҳаббат ёки ёшлиқ ҳақидаги хотираларга берилганимисиз?
Ёнаётган ёғочда шахмат таҳтасининг қизил катаклари ҳосил
бўлади, берироқда эса, тараша бахмалдай товланади, олов
сатҳида кўкиш шуълалар чопқиллашиб ўйнашиб, сакраша-
ди. Бир пайт номаълум рассом пайдо бўлади-да, у шу ёл-
киннинг бўёқларидан фойдаланиб, сўз билан ифодалаш қи-
йин бўлган санъаткорлик-ла қирмизи ва бинафшаранг
шуълалар қўйнида қандайдир илоҳий гўзаликка, мислсиз на-
зокатга бой аёл қиёфасини чиза бошлайди. Бу бир дақиқа
ицида содир бўладиган, кейин асло тақрорланмайдиган ман-
зарадир: аёлнинг сочлари шамолда ўйнаб, чеҳрасида завқу
шавқ барқ уради: гўё олов ичра оловдай! У жилмайиб, та-
бассум ҳадя қиласида-да, пинҳон бўлади. Алвидо, аллангода
ёниб очилган, эй гул! Алвидо, камолига етмаган ҳодиса, сенга
мангулик насиб этмади, сен ҳаддан зиёд эрта, ё ҳаддан
зиёд кеч келганинг учун гўзал олмос бўлиб чарақлай ол-
мадинг!

— Полина-чи, унга нима бўлди?

— Ҳали ҳеч нарсани тушунмадингизми? Унда мен яна
қайтадан бошлайман. Ўзларингизни сал четроқ олинглар, чет-
роқ! Мана у орзуласар гултожи бўлмиш аёл, бўса каби бир
зумлик лаззат, яшиндай оловли ҳаёт, чақмоқдай ўтга солов-
чи бир паризод, бор вужуди руҳият, бор вужуди муҳаббат-
га йўғрилган! Ў қандайдир бир аллангали вужудга алланган,
ёки унинг ишқида ёнган алланга бир зумга руҳланиб қолган!
Унинг чеҳраси айни малакларникадай пок ва иболи. У ҳа-
қиқатан ҳам фариштадай гулгун ёнади. Сиз унинг қанотлари
ҳавода шалдирашини эшитмаянисизми? У ёнингизга келиб
қушдан-да енгилроқ қўнади ва хавотирли нигоҳлари фикру
ёдингизни тамоман асир қиласи. Унинг тинч, лекин қудрат-
ли нафаси сеҳрли куч билан дудоқларингизни ўзига тортиб
туряди. У кетишга шайданаркан, сизни ўз ортидан эргашти-
ради, шунда сиз қанот пайдо қилгандай ҳис этасиз ўзин-
гизни. Сиз ҳеч бўлмаганда бирон марта ҳаяжондан қалтира-
ган қўлларингизни сутдай оппоқ бу вужудга тегизиши,
унинг тилларанг соchlарини силашни, порлаб турган кўзла-
ридан бўсалар олиши орзу қиласиз. Сизни туман маст қи-
либ қўяди, сеҳрли мусиқа хаёлингизни ўғирлайди. Бутун ву-
жудингиз титраб-қалтирайди, бор-йўғингиз — улуг бир ти-
лакка, улкан бир изтиробга айланиб қоласиз. О, кулиб боқ-
маган баҳт! Лабларингиз у аёлнинг дудоқларига ёпишади,
лекин сиз даҳшатли оғриқдан сесканиб кетасиз! Оҳ! Бошин-
гизни каравотнинг четига уриб олган бўласиз, тўқ қизил ёғоч-
ни, совуқ зарҳални, бронзани ёки ҳис мъబудани ўпаётган
бўласиз.

— Полина-чи, Полина қани?

— Халиям етарлимасми? Бўлмасам, тингланг. Ажойиб
тонглардан бирида Тур шаҳридан чиқиб кетаётган «Анжер»
кемасида бир йигит чиройли хоним билан қўл ушлашиб тур-
ради. Улар Луаранинг кенг сатҳи узра худди сув ва қуёш
фарзанди сингари ёки бўлмаса, булутлар ва ҳавонинг ға-
ройиботи сингари туман орасида қўққисдан пайдо бўлган
оппоқ шарпани томоша қилиб турешарди. Бу енгил шарпа
ҳавода гоҳ малак бўлиб, гоҳ пари бўлиб жилваланарди.
Одатда сиз излаётган сўз хаёлда ана шундай кезиб, яшири-
ниб юради-ю, лекин уни топиб бўлмайди. Шарпа ороллар ўр-
тасида кўчиб юради, у баланд терак новдаларининг орқасига
беркиниб, имлаб қўяди, кейин аёлнинг сурати каттариб бо-
ради ва шунда унинг атрофи ярақлаб кетади, эҳтимол, бу —
аёл чеҳраси теварагида қуёш шуъласи ҳосил қилаётган гар-
диш излариdir. Шарпа кичик қишлоқлар, водийлар устида
парвоз этади, гўё у кеманинг Юссе қалъаси ёнидан ўтишига
йўл қўймайдигандай бўлиб туолади. Бу манзарага қараб,
балки у Антуан де ла Саль тасвиrlаган хонимнинг арво-
хидир, у ўз мамлакатини замон истилосидан ҳимоя этмоқчи
бўлаётгандир, деб ўйлади одам гоҳида.

— Майли, хўп англадим, бу Полина бўлса керак, Феодора-чи, у қаёқда?

— О! Феодорами! У билан сиз ҳали учрашиб қоласиз... Кечга у Итальянлар театрида бўлган, бугун Операга боради, уни ҳаммаёқдан топасиз. Агар таъбир жоиз бўлса, Феодора — жамиятнинг ўзи!

Париж, 1830—1831 йиллар

САФРИ ТЕРИ ТИЛСИМИ

Романинг биринчи нашри Парижда 1831 йилнинг августи ойида муаллифнинг кириш ёзин билан икки китобда босилиб чиқкан. Бальзак «Сафри тери»дан айрим парчаларни вақтли матбуот саҳифаларида эълон қилган. 1830 йилнинг декабрида «Карикатура» журналида қиморхона саҳнаси (романинг бошланиши) «Сўнгги наполеондор» номи билан чоп этилди. Бальзак ҳаётлигига «Сафри тери» етти марта нашр этилган. «Ревю де Дё Монд» журналининг 1831 йил май сонида «Базм» («Сафри тери»нинг биринчи қисмидан, Тайфер уйидаги зиёфат) парчаси босилди. «Ревю де Пари» газетасининг 1831 йил 27 май сонида романдан «Шонрнинг ўз жонига қасди» парчаси эълон қилинди.

Автор «Сафри тери» романини 1845 йилда «Инсоният комедияси» («Фалсафий этюдлар») биринчи нашрининг XIV томига киритди.

Бальзак кўнглида «Сафри тери»ни ёзиш нияти аста-секин пайдо бўлган. Асарни ёзиш нияти қандай туғилганлигини ёзувчининг кундаклик дафтарларидан билса бўлади. Дафтардаги илк ёзувлар: «Ҳаёт тимсоли бўлган терини кашф этиш». Иккинчи ёзув, «Фалсафий эртаклар учун. Биринчидан, сафри тери. Инсон ҳаётининг тоза ва оддий ифодаси, чунки у ҳаёт, чунки у механизм. Инсон ҳаёти машинасининг аниқ формуласи. Хуллас, якка вужуд тасвирланади, лекин ҳаётни қилиб; мавҳум эмас». Сўнг Бальзак асарнинг фалсафий заманинни қўйидагича ифодалайди: «Бу асар (фалсафий эртак) ҳозирги асримиз, ҳаётимиз, худбинлигимизнинг формуласи бўлиб қолади».

Бальзак асарига ўзига хос тасвирий эпиграфни илова қилган. Бу эпиграф XVIII аср ёзувчиси Л. Стернинг «Трестрам Шенди, жентельменнинг ҳаёти ва мулоҳазалари» романидан олинган. Стерн романи қаҳрамонларидан бири, кандал Трим хассасининг уни билан худди шундай дўлқинсимон

(фақат тикка) шаклни чизади. Бу билан у инсон ҳаёти ҳақидаги мулоҳазасини билдиради.

«Сағри тери» ҳақида «Карикатура», журналида Александр Б. имзоси билан босилган биринчи тақризда эпиграф бундай талқин этилади: «Романда инсон ҳаёти илондай эгри-бүгри, тұлқинли, иланг-билинг чизиқдан иборат драмага қиёс қилинади, зотаң, унинг эгриликларидан қочмаслық керак; асарининг қойилмақом эпиграфи шуны англатади».

Жанр жиҳатидан «Сағри тери» Бальзакнинг фалсафий романларында киради. Ёзувчининг фалсафий романлари, қиссалари ва ҳикоялари түркуми шу асар билан бошланади. Бальзак замондоши бўлган тақидчи Ф. Шаль ҳаққоний кўрсатишича, адаб «Сағри тери»да «янги давр фантастикаси»ни кашф этган. Чиндан ҳам Бальзак асарда ёш шоир тақдирини кўрсатиш орқали буржуа воқелигининг ақлга мувофиқ эмаслигини, эҳтиросларнинг ғаройиблиги ва шафқатсизлигини, кундалик турмуш пўчоги остидаги даҳшатни, фожеани очиб кўрсатади.

«Сағри тери»да Бальзак буржуа жамиятидаги асосий зиддиятларни очишга интилади: ў, меҳнатнинг таги роҳат эмаслигини кўрсатишга интилади. Бир ёқда гарип, қашшоқ турмуш қондирилмаган истаклар; бошқа ёқда инсон шахсиятини вайрон қилувчи айш-ишрат, шахват кетидан қувиш.

Сағри тери романда шахснинг манманларча тилак-истакларини қондириш йўлида ҳалокатга учрашининг тимсоли бўлиб кўринади. «Тилак — бизни кўйдиради, имкон эса — хароб қиласди» дейди Рафаэлга кекса антикварь. Тилак, эҳтирослардан ўзини тийиш ҳам, айш-ишратга муккадан кетиш ҳам одам учун ҳалокатлайди.

Буюк асарлар яратиб, Парижни забт этишини орзу қилган камбагал шоирининг ҳаёт йўлини тасвиirlар экан, Бальзак муайян даражада ўзининг ёшлик йилларини эслайди. Асарда ёзувчининг Ледигъер кўчасидаги болаҳонада — ҳужрада кечирган очин-тўқин турмуши, дадилижодий режалари, меҳнати ўз аксини топган.

«Сағри тери» асарида тилга олинган кўпгина мўаммолар ва мавзулар Бальзакнинг кейинги романларида янада ривожлантирилди. Чунончи, адаб «Ушалмаган орзулар», «Куртизанкаларнинг дабдабасию гариблиги» романларида шоир тақдирни мавзууга мурожаат қиласди. Киборлар жамиятининг вакили, меҳнат қилмай, айш-ишратда яшаш фалсафасини тарғиб қилувчи Растињак дўсти Рафаэлнинг тақдирига катта таъсир кўрсатади. Кейинчалик, Растињак «Инсоният комедияси»нинг асосий қаҳрамонларидан бирига айланади; «Горио ота» романнанда, «Ўзи билмас масхарабозлар» ҳикоясида, «Куртизанкаларнинг дабдабасию гариблиги» романнанда ва бошқа бир қатор асарларида ҳаракат қиласди. Сағри тери»да, айш-ишрат саҳнасида «Инсоният комедияси»нинг

асосий қаҳрамонларидан яна бири «Олтиналарга чўмилувчи қотил» банкир Тайфер пайдо бўлади. («Қизил мусофирихона», «Горио ота» асарларини қараган.).

Бальзак «Сағри тери»да қўллаган бадий усуллар: му болага, бўёқларни қуюқлаштириш, образни кескинлаштириш йўли билан катта умумлашмалар чиқариш унинг индивидуаллаш санъати билан, ёрқин ҳаётий деталларни тасвиirlash маҳорати билан бирекиб кетиши адабнинг кейинги асарларида асосий ижодий метод сифатида янада тўлақонли ривожини топди.

Асар ўзбекчада «Сағри тери тилсими» деб олини.

Савари, Феликс — француз астрономи ва математиги, Бальзакнинг дўсти.

Гуассакоалько — Мексикадаги дарё; унинг соҳилида сургунга юборилганларнинг колониялари жойлашган эди.

Дарсе, Жан — француз химиги (1725—1801) у хайрсадақа идораларида енгил овқат маҳсулоти сифатида фойдаланиш мақсадида суюқдан елим олиш усулини ўйлаб топган.

Трант-э-карант (ўттиз ва қирқ) — шу номли қарта ўйинида ютуқли холлар сони.

Савояр (савойяллик) — жанубий Франциянинг департаментларидан бири. Савойядан чиққан шахс; саёқ созандабола.

Калибан — Шекспирнинг «Бўрон» драмасидаги ярим одам — ярим махлуқ; «замин руҳи» сифатидаги хаёлий персонаж.

Сезострис — эрамиздан аввалги XIII асрда яшаб ўтган мисрлик фиръявн Рамзес II назарда тутилган.

Писарро, Франиско (1475—1541) — Перуни истило этган у босиб олган жойларида кўз кўрмагац, қулоқ эшитмаган шафқатсизликларни амалга оширган. **Рӯиши** — анатомиячи голланд олими.

Лара — Байроннинг шу номли поэмаси қаҳрамони.

Вотива қалқонлари — қадимги римликлар душман устидан қозонилган ғалаба шарафига қасрлар деворига илиб қўядиган қалқонлар.

Қадм — қадимги грекларнинг Фива шаҳрига асос солган афсонавий шахс; афсонага қараганда, бу шаҳарнинг илк аҳолиси Қадм яксон этган аждарнинг тишларидан ўсиб чиқкан.

Курул курсиси — Римнинг олий бошлиқлари: консуллар, преторлар ва бошқаларнинг ўз вазифаларини бажариш чоғида ўгиришган амал курсилари.

...француз даҳрийларининг пири... — Бальзак, диндор жаҳолатпастлар ва хурофотчи руҳонийлар билан тинмай курашган француз ёзувчиси, файласуф — маърифатпарвари Вольтерни (1694—1778) шундай атаган.

Гей-Люссак, Жозеф — Луи (1778—1850) — француз физиги ва химиги, у кашф қылган қонунлар шу фанларнинг тараққийиси, материалистик дунёқарашнинг равнақ топиши учун катта аҳамият касб этган.

Араго, Доминик-Франсуа (1786—1853) — астрономия, оптика, электр магнитланиши, метеорология ва бошқа соҳаларда улкан кашфиётлар очган француз физиги, астрономи ва сиёсий арбоби.

...Мен регентнинг бадаҳлоқ саройини кўрдим. — Людовик XV нинг балогатга етмаган йилларида (1715 йилдан 1722 йилгача) регентлик қылган Орлеанлик Филиппнинг саройи кўзда тутилган.

Сведенборг, Эммануэль (1688—1772) — қатор диний-мистик асарлар яратган швециялийк адаби.

Леонарда — француз ёзувчisi Лесажнинг (1668—1747) «Жиль Блаз» романидаги ошпаз қиз персонажи.

...бюджет... Сен-Жермен тарафлардан Шоссе — д'Антенга кўчиб ўтди.— Яъни, бюджетни энди киборлар эмас, буржуазия бошқаради (Сен-Жермен атрофи — Париждаги оқсусяклиар истиқомат қиладиган маҳалла; Шоссе — д'Антен эса асосан йирик буржуазия вакиллари яшаган кўча).

Фуқаро қирол — француз буржуа доиралари томонидан қирол Луи — Филиппга берилган лақаб, қирол ана шу доираларнинг гумаштаси эди.

Криспин — эски итальян комедиялари, Реньяр (1655—1709) ва Лесаж комедияларидаги олчоқ муттаҳам малай тоифаси.

«Қизил қароқчи» — американлик адаби Ф. Купернинг 1828 йилда эълон қилинган романи.

Ботани-Бэй (Ботаника кўрфази) — Австралиядаги кўрфаз, инглиз ҳукумати 1787 йилда унинг соҳилларида сургун қилинганлар колониясига асос солди.

Мэтр Алькофрибас — Алькофрибас Назье — XVI асрда яшаган француз сатирик ёзувчisi Франсуа Рабле номининг ҳарф ўйини, у «Гаргантюа ва Пантагрюэль» романидаги ўзини шундай атайди.

...суҳбат вазиятини азот билан тўйдириш... — яъни, суҳбат тарзини суст ва зерикарли қилиб юбориш (химик элементнинг номи бўлмиш грекча «азот» сўзи «жонсиз» демакдир).

...Людовик XVIII нинг ёлғони: бирлашиш ва гиналарни унтутиш. — Людовик XVIII подшоҳликка ўтиргач, эълон қылган шиор (бутун француз миллатининг бирлашуви ва ички низоларнинг унтилиши) аслида ёлғон бўлиб чиқди, яъни Реставрация — Тикланишнинг илк кунлариданоқ Бурбонларнинг рақиблари шафқатсиз қувфинга дучор бўлишиди.

Боссюэ, Жак-Бенинь (1627—1704) — Француз руҳоний, қатор тарихий ва диний-илоҳий асарларнинг муаллифи.

Балланшли — француз публицисти, файласуф — мистиги Балланшнинг (1776—1847) маслакдоши, Балланш тараққиёт

пўлинини христианларча диний-мистик идеалларнинг амалга оширилишида деб бўйган.

Карлчи — 1830 йилги инқилоб натижасида таҳтдан туширилган француз қироли Карл X нинг муҳлиси.

Лафайет, Мари Жозеф-Поль (1757—1834) — Америка халқининг озодлик уруши қатнашчиси сифатида донг таратган француз сиёсий арбоби. 1789 йилда Бон штатларга сайланган, лекин кейинчалик, халқ оммаларнинг активлигидан чўчиб, аксилиниқиlobий доиралар билан яқинлашган ва 1791 йилнинг 17 июляда халқ намойишини ўққа тутиш ишига раҳбарлик қылган. 1830 йилда Лун-Филиппнинг таҳтда тикилашига ёрдам берган.

«Богемия қироли ва унинг етти қасри тарихи» — XIX асрнинг биринчи ярмида яшаб ўтган француз романтик адаби Шарль Нодъенинг асари.

...Ревю де Дё-Монд»ни тасвирларкан...—«Ревю де Дё Монд» журналининг муҳаррири Бюлоз ғилайкўз бўйган.

Биша, Франсуа (1771—1802) — франциз олими, физиолог — врач.

Оссиан — шотландларнинг афсонавий қўшиқчиси, шоир Макферсон 1765 йилда ўзининг эпик достон ва қўшиқлар тўпламини унинг номидан нашр этган.

Каррачи, Аннибал (1560—1609) — итальян рассоми.

«Қутқарилган Венеция» — инглиз драматурги Томас Отвейнинг (1651—1685) фожеаси.

Ларошеллик жасур йигитлар — Ла-Рошелда хизмат қылган Бори, Губен, Помье ва Рау деган тўртта сержант, улар 1822 йилда қўшинлардаги республикачилар фитиласининг қатнашчилари сифатида қатл этилган.

Мильтоннинг пандемониуми — инглиз шоири Мильтоннинг (1608—1674) «Йўқотилган жаннат» поэмасидаги иблислар — ёзуз руҳларнинг макони.

Пиррон — қадимги грек гумончи файласуфи (эрэмиздан олдинги 360—270 йиллар).

Буриданнинг эшаги.— XIV асрда яшаган француз ақида-параст олими Буридан ирода эркинлиги ёлғонлигининг исботи сифатида эшакни бир хил иккита пичан ғарами ўртасига қўйилса, албатта очликдан ўлиши, яъни ҳар иккала уюм ҳам уни ўзига бирдай тортиши ҳақида гапирган. Бу образ қатъиятсиз ва мужмал қишиларни ифодалаш учун хизмат қилади.

Дамъен, Робер-Франсуа. — Людовик XV га қарши уютирган сиуқасди учун 1757 йилда тўрт пора қилинган. Қўрганларнинг айтишига қараганда, у қатл пайтида жаллодлар то қўл ва оёқларнинг пайларини қирқиб ташлашмагунича тўртта оти тутиб турган.

Виллель — XIX асрнинг 20-йилларида Францияда министрлар мажлисининг раиси, ултъароялистиларнинг гумаштаси бўйган.

Марселина — Фигаронинг онаси, Бомаршенинг «Фигаронинг уйланиши» комедиясидаги персонаж.

Санъатлар кўприги — пиёдалар учун мўлжалланган кўпrik, ундан ўтиш учун бир судан ҳақ тўланган.

«Қўрғошин камералар» — Венециядаги дожлар саройининг томи остидаги турма камералари, маҳбусларнинг иссиқдан азоб чекишлири учун камераларнинг деворлари қўрғошиндан ясалган бўлган.

...**Диогенга ўхшаб...** — яъни, қадимги грек файласуфи Диогенга (эрэмиздан олдинги 404—323 йиллар атрофи) ўхшаб ҳаёт кечирмоқ. Ривоятларга қараганда, Диоген бу дунёning барча неъматларидан юз ўгириб, хумда яшаган ва тирикчилик ўтказиш учун керакли нарсалардангина фойдаланган.

Ариэль — Шекспирнинг «Бўрон» драмасидаги хаёлий персонаж, ҳаво руҳи.

Сен-Дени — Париж ёнидаги Сен-Дени шаҳрида Наполеон I томонидан таъсис этилган Фахрий легион ордени кавалерларининг қизлари таълим оладиган ўқув юрти.

Янги Пигмалион. — Пигмалион — қадимги грек афсоналаридаги ўзи яратган гўзал Галатея ҳайкалини севиб қолган ҳайкалтарош, худолар унинг илтижоларига жавобан ҳайкалга жон ато қилганлар.

Лозен — Людовик XIV нинг саройига яқин шахс, ҳар хил саргузаштлари билан донг таратган оқсуяқ фосиқ.

...шундай галстуклар тақсан эдики, уларни кўрганда бутун Кроатияликлар ҳасаддан тош қотишарди... Сўз ўйини: французча крават (галстук) сўзи — кроат (хорватлик) сўзи, дан келиб чиқсан деб ҳисобланади. Хорватлар армиясида башанг галстуклар тақиш удум эди, шундай галстуклар тақиш Францияда модага айланиб кетди.

Лекомб мактублари — XVIII асрда овоза бўлган жиноят процессининг қаҳрамони Мария Лекомбнинг ишқий мактублари.

...«Кларисса Гарлоу»ни ўқиркан, Ловеласнинг ўқиришларига ҳамдард бўлади — «Кларисса Гарлоу» — инглиз адаби Ричардсоннинг (1689—1761) романи, Ловелас — шу роман персонажи, Клариссанинг ошиғи;

Арсиноя ва Араминта саҳналари — Арсиноя — Мольернинг «Мизантроп» комедияси персонажи, мунофиқ танноз тили. Араминта — инглиз драматурги В. Конгривнинг (1670—1729) «Қари бўйдоқ» комедияси персонажи.

Марварид шодаси воқеаси — Қиролича Мария — Антуанеттанинг марварид шодаси сотиб олгани ҳақида овоза бўлган можаро назарда тутилмоқда. Бу ишга кўплаб йирик француз давлат арбоблари, зодагонлар, руҳонийлар вакилари ва бошқалар қўшилган.

Жан-Поль — атоқли немис ёзувчisi Иогани Пауль Фрид-

рих Рихтернинг (1763—1825) тахаллуси, унинг ижодида сентиментал идиллия ўткир сатира билан чатишиб кетган. Рихтер немис романтикларининг ижодига сезиларли таъсир кўрсатган.

Герцог Кларенс — инглиз қироли Эдуард IV нинг (XV аср) укаси; у ўлим жазосига ҳукм қилинган. Айтишларига қараганда, унга қатл усулини танлаш ҳаққи берилган ва у вино тўла бочкада чўктиришларини сўраган.

...**Херакл косаси...** бу жаҳонни Искандардан озод қилди. — Айтишларича, Македониялик Искандар зиёфатда катта косада май ичиб ҳалок бўлган.

Евсевий Сальверт — француз ёзувчisi, файласуф ва сиёсий арбоби, 1823 йилда ёзилган «Одамларнинг, халқларнинг номи ва жуғрофий атамалар ҳақидаги фалсафий ва тарихий тажриба» китобининг муаллифи.

Баремона ахлоқ. — Берtrand Барем (XVII аср) ҳисобчилик бўйича маълумотнома тузган. Мазкур ўринда «баремона» сўзи майда — ҳисобкаш маъносида қўлланилган.

Ролен Шарль (1661—1741) — француз тарихчиси ва педагоги.

...қаршилик ҳаракатдан устун келди... — Иккита француз буржуя партияси: мўътадил ислоҳотлар ўтказишга ундовчи «ҳаракат партияси» ва ўзининг гумаштаси бўлмиш Луи Филипп юритаётган сиёсатни тўла маъқулловчи консерватив «қаршилик партияси» ўртасида 1830 йилдан кейин кечган кураш назарда тутилмоқда.

Андувлетлик аббатисса хоним — инглиз ёзувчisi Л. Стерннинг «Тристрам Шенди» романи қаҳрамони аббатисса ҳақорат сўзларини айттаётганида «гуноҳнинг кам бўлиши» учун у сўзларни чала қилиб айтар экан.

...**Вестоллнинг хаёлий образлари...** — Вестолл Ричард (1765—1836) Мильтон ва Шекспир асарларига суратлар чизган инглиз рассоми.

...**император Николайнинг насрини афзал билмоқ...** — Польшадаги 1830 йилги қўзғолон бостирилгач, Николай I нинг полякларга қарата чақириғи назарда тутилмоқда.

Орас Бъяншон — табиб, Бальзакнинг «Инсоният комедияси»га кирган кўплаб асарларнинг қаҳрамони.

«**Мана, нима учун қизингиз тилдан қолди!**» — Мольернинг «Сохта табиб» комедиясидан олинган жумла.

Н. Муравьевва

Пале-Рояль — Париждаги қасрлар ансамбли — регистони, сиёсий минбар.

Руссо, Жан Жак — буюк француз маърифатчisi, «Юлия ёки Янги Элоиза», «Дил изҳори» асарлари муаллифи (1712—1778).

Тантал — қадимги Лидия подшоеси. Юнон афсоналарига кўра, абадий азобга маҳкум этилган. Бўйнигача сувда турса ҳам ташналиги қонмаган, боши узра мевалар осилиб турса ҳам очликдан азобланган.

Росини, Жоакино — итальян бастакори, «Севилья сартоши» операсининг муаллифи (1792—1868).

Тюильри — француз қиролларининг қасри, Конвент мажлислари шу ерда ўтган.

Лувр — Француз қиролларининг саройи, дунёдаги энг йирик санъат музейларидан бири.

Биби Марям ибодатхонаси — Париждаги энг катта ёдгорлик, улуғвор меморлик санъати намунаси, В. Гюго романни шу ибодатхонага бағищланган.

Приап — ҳосилдорлик ва севги тангриси Дионис, Вакхнинг бошқача номи.

Тибул — Рим шоири, ишқий элегиялар автори (м. ав. 50—19 йиллар).

Юлия — Рим императори Октавиан Августнинг қизи, ишқапраст малика.

Ренессанс — Уйғониш даври: Шарқда IX—XVI асрлар, Фарбда XIV—XVII асрлар.

Бенвенуто Челлини — италиялик ҳайкалтарош, заргар, ўзининг ажойиб ҳаёти ҳақида хотиралар китоби ёзган (1508—1571).

Тенирс — фламанд рассоми. Деҳқонлар ва шаҳарликларнинг майший ҳаёти манзараларини тасвирлаган (1610—1690).

Сальватор Роза — итальян мусаввири, пейзаж устаси (1615—1673).

Жан Гужон — француз ҳайкалтароши, Луврни безаган (1510—1568).

Пуссен, Никола — буюк француз мусаввири, Римда ижод қилган, қаҳрамонлик пейзажи устаси (1594—1665).

Микеланжело, Буонаротти — рассом, ҳайкалтарош, физик, мемор, шоир, Италия Уйғониш даври мутафаккири (1475—1564).

Клод Лоррен — француз пейзажчи мусаввири, «Европанинг ўғирланиши», «Ганг», «Оқшом» асарлари муаллифи (1600—1682).

Герард Доу — рассом, голланд мусаввири (1613—1675).

Рембрандт, Харменс Ван-Рейн — буюк голланд рассоми (1606—1669).

Мурильо, Бартоломе — атоқли испан рассоми, «Бола билан кучук», «Кўча болалари асарлари машҳур (1617—1682).

Веласкес — рассом, Мурильо замондоши, улуғвор манзаралар устаси.

Байрон — буюк инглиз романтик шоири, лорд-хукумат

аъзоси. Грек халқининг миллий озодлик курашида ҳалок бўлган (1788—1824).

Рафаэль, Санти — Италия Уйғониш даврининг буюк мусаввири — (1482—1520).

Кореджо, Антонио — Рафаэль замондоши, мусаввири, Парма ибодатхонаси гумбазларини безаган.

Коринна — милоддан аввалги V асрда яшаб, ижод қилган юнон шоири, Плутарх ёзишича, улуғ шоир Пиндарнинг устоди. Овидий «Севги шеърлари»ни Кориннага бағищлаган.

Кювье — буюк француз анатом-палеонтологи (1769—1832).

Фауст, Брокен — Табиатнинг сирли ҳодисаси — Брокен тоғидаги улкан соялар Фаустни ҳам қизиқтирган.

Декарт, Рене — буюк француз олимни, файласуф, физик, математик, шоир. (1596—1650).

Мирабо, Талейран, Питт, Меттерних — XIX асрда Европа тақдирига катта таъсир кўрсатган давлат арбоблари.

Лукулл, Луций — Рим лашкарбошиси, Митридат VI Евпатор армиясини енгил, Кичик Осиёни забт этган (106—56).

Сатурналия — қадимги Римда ҳосил тангриси Сатурн шараfigа ўтказилган байрамлар.

Картезиҷи — Декарт (Де-Картези) маслакдошлари.

Қаватина — операда лирик оҳангдаги якка ашула.

Камбасарсе, Жан Жак — француз давлат арбоби, 9 термидор тўнтаришидан кейин Конвент раиси бўлган (1753—1824).

Гаргантюа — Франсуа Рабле романни қаҳрамони, катта иштаҳаси билан машҳур.

Сулла, Луций Қорнелий — Рим лашкарбошиси ва сиёсий арбоби, аввал консул, сўнг диктатор (м. ав. 138—78).

Людовик Үн тўртинчи — француз қироли, 1643—1715 йилларда ҳукм сурган, у «Давлат — мен» деган экан.

Ришелье, Арман Жан — француз давлат арбоби, кардинал, Людовик XIII нинг министри (1585—1642).

Робеспьер, Максимилиан — инқилобий якобичилар диктатураси бошлиғи, атоқли француз давлат арбоби (1758—1794).

«Иликни сугурувчи мутафаккир» — Суқрот ҳаким наزارда тутилади.

Рабле, Франсуа — буюк француз сатирик ёзувчisi, машҳур «Гаргантюа ва Пантагрюэль» романни автори (1494—1553).

Монтэнь, Мишель — француз Уйғониш даври мутафаккири, «Тажрибалар» асари муаллифи (1533—1592).

Макбет — Шекспир трагедияси қаҳрамони; аввал садоқатли, мард жанғчи, сўнг ёвузлик билан подшоликка интилади. Макбет хоним ҳам уни ёвузликка ундейди.

Сибаритлар — қадимги юон үлкаси — Сибарисда яшаган бадавлат, эрка-тантық одамлар.

Мефистофель — Шайтон, Иблис, Олам сирларини билишга интилган Фауст билан ҳамиша баҳслашиб, ҳаракатга чиқиради, ёвуз ишларга ундиади.

М. Маҳмудов.

На узбекском языке

Оноре де Бальзак

ГОБСЕК
ШАГРЕНЕВАЯ КОЖА

Редактор М. Турсунов
Рассом В. Плетухин
Расмлар редактори А. Бобров
Техн. редактор Э. Саидов
Корректор М. Абдусаломова

ИБ № 1012

Босмахонага берилди 27.03.1980 й. Босишга рухсат этилди 28.01.1981 й.
Формати 60×90 $\frac{1}{16}$. Босмахона қоғози № 2. Адабий гарнитура. Ююри босма. Шартли босма л. 18,5. Нашр. л. 19,54. Тиражи 600000. Заказ № 3007.
Ваҳоси 1 с. 50 т.

Фафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент,
Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоши ишлари
Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмаси, Тошкент, «Правда Востока» кўчаси, 26.

Редактор Х. Эргашев
Рассом Ш. Булгаков
Расмлар редактори Э. Валиев
Тех. редактор Л. Ильина
Корректор М. Абдушукурова

Босмахонага берилди 15/II 1968 й. Босишга
рухсат этилди 24/V 1968 й. Формати 84×108 $\frac{9}{16}$
Босма л. 5,875. Шартли босма л. 9,66. Нашр л.
9,62. Тиражи 15000. Фафур Ғулом номидаги
бадний адабиёт нашриёти, Тошкент, Навоий
кўчаси, 30. Шартнома

Узбекистон ~~Министрлар~~ Матбуот
Давлат комитетининг З-босмахонесида
қоғозга босида.